

Поредица **Време**

Под общата научна редакция
на
проф. Андрей Пантев

№ 3

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme de participation à la publication VITOCHA, bénéficie du soutien du Ministère Français des Affaires Etrangères, de l'Ambassade de France en Bulgarie et de l'Institut Français.

Това заглавие, публикувано в рамките на програмата за участие в книгоиздаването «Витоша», се ползва от подкрепата на Министерство на външните работи на Франция, на Френското посолство в България и на Френския културен институт.

Никола Верт
История на Съветския съюз
Първо издание

Nicolas Werth
Histoire de l'Union soviétique

4e édition: 1999, mars

© Presses Universitaires de France

(първото издание на книгата излиза през ноември 1990 г.)

Предговор: доц. д-р Искра Баева

© Превод от френски: Галина Илчева – глави I–III

Стефанка Костова – глави IV–VI

Милен Шипчанов – глави VII–XII

Научен редактор: доц. д-р Искра Баева

Коректор: Марина Иванова

Предпечатна подготовка: Марина Иванова

© ИК «КАМА», 2000

ISBN 954-9890-12-0

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или възпроизвеждана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство «КАМА».

45 013

Николай Верт

ИСТОРИЯ НА СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ

Кама, 2000

ДАРЕНИЕ

2868 УСТ

1-0000010570

Съдържание

<i>Историята на Съветския съюз: отблизо и отдалече</i>	11
<i>Предисловие</i>	15
Библиографска справка	20
<i>Глава 1. Руската империя в началото на XX век</i>	22
I. Политически, икономически и социални противоречия	22
1. Самодържавие	22
2. Особености на промишленото развитие	24
3. Особености на селското общество	28
4. «Работническият въпрос»	31
II. Идейни и опозиционни течения	33
1. Либерализъм	33
2. Революционни и национални движения	35
III. Кризата от 1900–1903 г.	40
<i>Глава 2. Провал на политическата алтернатива (1905–1914 г.)</i>	45
I. Революцията от 1905–1907 г.: неуспешен опит за парламентарна монархия	45
1. От руско-японската война до Кървавата неделя	45
2. Двата пътя на революцията	47
3. Голямата революционна вълна и Октомврийският манифест	51
4. Поражение на социалната революция и консервативна реставрация	53
5. Първата Дума и краят на парламентарните илюзии	58
6. Втората Дума: невъзможното политическо обновление	59
II. Реформите на Столипин: провал на просветения консерватизъм	61
1. Основите на модернизацията	61
2. Политически и идеологически преимущества	63
3. Икономически преимущества	66
4. Грешките на Столипин	69
5. 1912–1914 г.: Политически застой и социално вълнение	70
<i>Глава 3. От война към революция (1914–1917 г.)</i>	73
I. Руската империя във война	73
1. Илюзиите от 1914 г.	73
2. Военни поражения, икономически разпад, политическо безсилие ...	74

3. Разкол в опозиционните движения	78
II. Февруарската революция и падането на царизма	79
1. Февруарските «дни»	79
2. Установяване на «двувластие» и абдикация на Николай II	81
III. Русия в революция	84
1. «Двувластие» или многовластие?	84
2. Освобождаване на словото	88
3. Проблемът за войната и априлската криза	91
4. Коалиционното правителство и покачване на социалното напрежение	95
5. Кризата от лятото на 1917 г.	100
6. Провал на държавните институции и разпадане на обществото.....	104
7. Завземане на властта от болшевиките	109
Библиография към глави 3. и 4.	113
Глава 4. Годишите на оцеляване и на изграждане на държавата (1918–1921)	116
I. Превръщане на болшеvizма в държавна структура	116
1. Първите декрети	116
2. Работнически контрол и първи национализации	117
3. Изтласкване на съветите и разпускане на Учредителното събрание ..	119
II. Брест-Литовският договор и неговите последици	123
III. Гражданската война и чуждестранната интервенция	125
1. Фронтовете на гражданската война	125
2. Чуждестранната интервенция	130
IV. «Военният комунизъм»	131
1. Създаване на Червената армия	131
2. Одържавена и мобилизирана икономика	132
3. Установяване на политическа диктатура	136
4. Краят на гражданската война: защо побеждават болшевиките?.....	141
5. Раждането на Коминтерна	145
V. Кризата на «военния комунизъм»	147
1. Икономическо изоставане и социална деградация	147
2. Изменения и криза на партията	150
3. Кронщадското въстание	152
4. X конгрес на партията – решителен обрат	153
Глава 5. Годишите на НЕП (1921–1928)	157
I. Образуване на СССР: национални интереси и културна революция	157
1. Правото на самоопределение: принципи и реалност	157
2. Съюзните решения	159
3. Каква да бъде съюзната рамка?	162
4. Как да се създаде «социум с обща съдба»?	164
5. Културна и религиозна политика	166

II. «Съюз на работници и селяни»	169
1. НЕП в селското стопанство	170
2. НЕП в промишлеността	172
3. Обществено недоволство	174
4. Спорове за пътищата на развитие	175
III. Политическите борби	176
1. «Последното сражение на Ленин»	176
2. Първи битки за власт	179
3. Ленинското наследство	181
4. Разколът на «тройката»	182
5. «Обединената опозиция»	184
6. Размишления над един провал	187
IV. Краят на НЕП	190
1. «Зърнената криза» през зимата на 1927–1928 г.	190
2. Разгромът на «дясната опозиция»	191
3. Бягство напред	194
Библиография към глава 5.	197
Глава 6. Тридесетте години. Решаващото десетилетие	199
I. «Великият прелом» (1929–1933 г.)	199
1. Колективизацията на селото	199
2. Първи петгодишен план: индустриализация, културна и социална революция	204
3. Партията пред «великия прелом»	210
II. Разривът и заговорът (1934–1939 г.)	215
1. XVII конгрес: темата за разрива	215
2. Убийството на Киров: осъществяване на заговора	217
3. 1935 г.: решителната година	219
4. Смисъл и функции на първия Московски процес	222
5. Ежовщината. Борба с бюрокрацията, терор и икономическа криза	224
6. XVIII конгрес. Началото на разведряване?	230
III. Равносметка на решаващото десетилетие	231
1. Изграждането на модел за развитие	231
2. Общество на разрушените структури	233
3. Демонизъм, «социалистическа законност», национализъм и «нравствен ред»	239
Библиография към глава 6.	242
Глава 7. СССР в международните отношения (1921–1941 г.)	244
I. Необичайно схващане за международните отношения	244
II. Основните направления на съветската външна политика в годините на НЕП (1921–1928 г.)	246
1. Германия като привилегирован партньор в Европа	246
2. Трудни отношения с Великобритания и Франция	248
3. Китай, привилегирован партньор в Азия	250

III. Борба срещу «социал-фашизма» и «изострянето на капиталистическите противоречия» (1928–1933 г.)	253
1. VI конгрес на Коминтерна: важен обрат	253
2. Митът за «капиталистическото обкръжение»	254
3. Към разнообразяване на дипломатическите отношения	255
IV. Съветската дипломация в играта на «колективна сигурност» (1934–1939 г.)	257
1. «Новият курс» на съветската дипломация	257
2. СССР и войната в Испания	260
3. Провалът на «колективната сигурност»	261
V. Ерата на германо-съветския пакт (1939–1941 г.)	263
1. Германо-съветският пакт	263
2. «Тайният протокол» в действие	265
3. Разпадане на германо-съветските отношения	267
Библиография към глава 7.	270
Глава 8. СССР във война (1941–1945 г.)	271
I. Нацисткото нашествие	271
1. Планът «Барбароса»: успех и ограничения на светкавичната война (блицкриг)	271
2. «Разстреляната Червена армия»	273
3. Евакуация, преустройство на страната на военни релси и солидарност от съюзниците	275
II. Обратът във войната (лято 1942 – лято 1943 г.)	278
1. Съветските поражения от лятото на 1942 г.	278
2. Сталинград и Курск: две решаващи съветски победи	279
III. Размишления за острия обрат	281
1. Конверсията на съветската икономика и нейните последиствия	281
2. Ролята на съюзническата помощ	283
3. Нацисткото варварство и провалът на «източната политика»	283
4. Патриотизъм, смекчаване на контрола и обществен консенсус	287
IV. Към победата (лято 1943 – май 1945 г.)	291
1. Техеранската конференция	291
2. Голямото настъпление през 1944 г.	292
3. Ялтенската конференция и победата	295
Библиография към глава 8.	296
Глава 9. Победоносният сталинизъм	298
I. Завръщане към предвоенния модел за икономическо развитие	298
1. Дискусията за основните направления	298
2. Невъзможната селскостопанска реформа	300
3. Завръщане към волунтаризма	303
II. Засилване на контрола	305
1. Вразумяване на националностите	305
2. Ждановщината	309
3. Апогей на концлагерната система	313

<i>III. СССР в следвоенните международни отношения</i>	316
1. Новото съотношение на силите в Европа: от Потсдам до Парижката конференция	318
2. Биполяризацията на света и студената война	321
3. Съветско-югославският разрив и неговите последици	324
4. Апогеят на студената война	325
<i>IV. Развитие на сталинизма</i>	328
1. Особенности в структурите на властта	328
2. Политически конфликти и алтернативи	330
3. Пълно преобразуване на партията	334
4. Последният заговор	335
Библиография към глава 9.	337
<i>Глава 10. Годишите на Хрущов (1953–1964)</i>	339
I. Борба за Сталиновото наследство и издигането на Хрущовия проект (1953–1957 г.)	339
1. Преструктуриране на властите	339
2. Икономическите и обществените дискусии: появата на Хрущовия проект за реформи	342
3. Размразяването във външната политика	347
4. XX конгрес: начало на контролираната десталинизация	351
5. От XX конгрес до отстраняването на «антипартийната група»	355
II. Ограничения и отклонения на Хрущовия модел (1958–1964 г.)	360
1. «Да се настигне и задмине Америка!»	360
2. Границите на културното размразяване	365
3. От икономическото буксуване до мита за комунизма	368
4. XXII конгрес и неговите последици	370
5. Волунтаристична външна политика	376
6. Законно отстраняване	383
Библиография към глава 10.	385
<i>Глава 11. Епоха на «развит социализъм» или «години на застой» (1965–1985)?</i>	387
I. Политическият компромис: противодействие и консерватизъм	387
1. Политическият консерватизъм и икономическата реформа	387
2. Консенсус и разногласия	391
3. Персонализация на властта и институционален плурализъм	394
4. Брежневската конституция	397
5. Консервативни тенденции и затъване на реформите	398
II. Криза на «развития социализъм»	402
1. Трудностите в селското стопанство	402
2. Криза в организацията на труда	405
III. Промени в обществения живот	407
1. Демографските промени	407
2. Урбанизацията и нейните последици	408

3. «Градските микросветове» и «неформалните структури»	410
4. Поощряване на обществената активност	411
5. Формите на несъгласие и на отстраняване	413
IV. СССР и светът	416
1. СССР и социалистическият лагер	417
2. «Разведряването» и неговите граници	422
3. Съветско присъствие в света и край на «разведряването»	427
V. Междуцарствието Андропов-Черненко	429
1. Вътрешни аспекти	431
2. Външни аспекти	433
Библиография към глава 11.	435
Глава 12. Революцията на Горбачов	437
I. Разкрепостеното слово	439
1. «Гласност» и десталинизация	439
2. «Преоткриването на останките от една цивилизация»	442
3. «Извращенията» на гласността	444
II. Икономически реформи	447
1. Опити за реформи: развитие на самостоятелността на предприятията	449
2. Опити за реформи: развитие на частната инициатива	450
III. Политическите реформи	453
1. Подмяна на действащите политически лица	453
2. Цели и етапи на политическата реформа (1985–1990 г.)	454
3. Правовата държава и политическият плурализъм	456
4. «Новото мислене» и новите ориентации във външната политика	457
5. Краят на Съветския съюз (есента на 1990 – зимата на 1991 г.)	461
Библиография към глава 12.	469
Именен показалец	470

Историята на Съветския съюз: отблизо и отдалече

Първият въпрос, който си задава човек пред една книга, е дали проблематиката заслужава написаното да се прочете. И действително можем да се запитаме дали си струва днес, почти десет години след като държавата, чиято история е разказана в книгата на Никола Верт «История на Съветския съюз», е престанала да съществува, да се интересуваме от нея? Отговорът на този въпрос не може да бъде друг, освен положителен.

Където и когато се споменат двете думи «Съветски съюз», те неизменно предизвикват емоции. Посоката на тези емоции е различна – в немалка част от света държавата Съветски съюз предизвиква страх, в друга, макар и по-малка – мрачни спомени от миналото, но има и такива хора, които си припомнят съветската държава с носталгия, а и немалко други, които се отнасят с уважение към тази страна, към усилията на нейните народи и към историята ѝ. Така или иначе сигурно е едно – че към Съветския съюз почти никой човек, живял през XX век, не може да остане безразличен. А това на свой ред за професионалните историци означава, че възникването, развитието, залезът и крахът на Съветския съюз са сред първостепенните по значимост събития на XX в. Защото съдбата на твърде много страни по целия свят пряко или косвено е зависела или най-малкото е била повлияна от съществуването на тази особена и уникална по характер държава.

Всичко казано по-горе маркира необходимостта да се чете и познава историята на страната, която възниква, изгражда се като една от най-могъщите световни сили и безславно изгасва все в рамките на отиващия си XX в. Седем десетилетия не изглеждат дълъг живот за която и да било държава, достатъчно е да ги сравним с нашите 13 века (макар и с дълги отсъствия от политическата карта). Но за тези ограничени седем десетилетия Съветският съюз предизвиква твърде много събития, прави твърде много «експерименти» с обществото, със собствените си граждани, а и със света, за да остави безразлични наблюдателите и изследователите. При това трудно може истински да се разбере историята на Съветския съюз без да познаваме вековните традиции на евразийска Русия, която предхожда и до голяма степен наследява държавата, чиято история е пред читателите.

* * *

Вторият въпрос, на който е длъжен да отговори представящият книгата, е дали от необятното море от изследвания, общи обзори и спомени, си заслужава да се спрем точно на тази история на Съветския съюз, напи-

сана точно от този автор. С други думи е нужно да се защити професионализъмът както на автора, така и на неговото произведение.

На пръв поглед изглежда, че не е най-добрият избор да се представя на българските читатели история на Съветския съюз, написана не от руснак, нито пък от българин (ако търсим непременно българската гледна точка), а от французин. Но така е само на пръв поглед и причините са няколко. На първо място, защото Никола Верт не е просто французин, нито само френски историк, той е с руски произход, което прави историята на Съветския съюз тема достатъчно близка за него. Второто негово предимство е, че погледът му върху Съветския съюз, въпреки естествената му съпричастност към историята на тази страна, все пак е поглед отстрани. А от историята на човечеството е добре известно, че се оказват прибързани оценките, дадени от хора, които се намират вътре в събитията, и че без дистанция във времето и пространството трудно могат да се усетят истинските мащаби както на основните действащи лица, така и на събитията, които те предизвикат, създават, ръководят. Затова следващото предимство на Н. Верт е, че може да погледне Съветския съюз отстрани, без да е принуден да се съобразява с лични връзки, позиции или ограничения.

Но и това не е всичко. Голямото предимство на съвременните съветолози е в това, че при неочакваното рухване (горе-долу колкото неочаквано е и революционното му раждане) на Съветския съюз в междуцарствието, съпроводило еволюцията – Съветски съюз/Организация на независимите държави/Русия, бяха отворени за местни и чужди историци вратите на някога най-стриктно пазените архиви в света. И някои историци, между които е и Н. Верт, успяха да се възползват от тази поредна «либерализация» и да видят как е изглеждала историята на великата страна отвътре, откъм скритите за външния наблюдател документи и решения. И това обстоятелство проявява уникалния външно-вътрешен поглед върху руската история на френския историк от руски произход.

Има и още нещо. За много българи историята на Съветския съюз изглежда твърде позната. За по-старите поколения тя е «до болка» известна от задължителното обучение в училище или в университета, за по-младите е елемент от политическата пропаганда, която използва Съветския съюз като «плашило» за това, какво ни чака, ако не се държим «както трябва». Съветската история за нас, българите, често е била и оправдание за много неща, от които се срамуваме и предпочитаме да прехвърлим на сметката на «големия брат». Но повечето от онези, които смятат, че знаят историята на Съветския съюз, всъщност се лъжат. Те знаят само някои от нейните варианти, които предимно по политически причини и преди, и сега вземат от тази история само онова, което обслужва желанието им да възвеличават или да осъдят Съветския съюз. А истинската картина на обществото изисква поглед към ставащото от различни гледни точки, от различни аспекти – политически, икономически, културен, социален, и най-вече този поглед да бъде освободен от силните страсти – любов и омраза, които носи политиката.

В последното е и най-голямото предимство на Никола Верт. Той иска не толкова да осъди съветските лидери, колкото да обясни на читателя защо всичко това е станало възможно – както най-жестоките престъпления срещу собствените граждани, срещу чужденци или срещу цели народи и държави, така и най-големите успехи – победата във Втората световна война срещу най-големия идеологически и имперски съперник или изстрелването на първия изкуствен спътник на земята и на първия човек в космоса. Отличителната черта на тази историческа книга е желанието да се разбере и обясни на читателя ставащото и това, според мен, е най-силната ѝ страна. Онова спокойно, но внушително историческо повествование, заради което си струва да се прочете тази книга.

* * *

В историята на Съветския съюз, излязла от перото на Никола Верт, читателят ще намери много нови и неизвестни за него събития и оценки. Той ще разбере кои са били истинските извършители на трите руски революции от началото на XX в., какво е било отношението на руското общество към тях, защо всички са изненадани от Февруарската революция от 1917 г., защо тя не успява да постигне нито една от целите си, защо и как една политическа група, почти неизвестна в многомилionenна Русия, не само успява да вземе властта в столицата, но и да наложи своята воля над останалите милиони граждани, как след военния крах и унижителния мирен договор от Брест-Литовск Русия не само се възстановява, но успява да си върне повечето от териториите на Руската империя. Това са само част от отговорите на загадките в съветската история и то само в две от дванадесетте глави на книгата.

Във всяка от останалите 10 глави присъстват много такива неизвестни, често изглеждащи дори невъзможни събития, които човешкият разум трудно проумява. Но внимателният изследовател и разказвач Н. Верт ни помага не да оправдаем, а да се опитаме да разберем тази загадъчна държава. И естествено това не може да стане без да се посочат корените. Не е грешка на автора, че започва историята на Съветския съюз с началото на XX в., когато такава държава не само няма, но никой не е могъл дори да си я представи. Но тя не може да бъде откъсната от ставащото в заника на Руската империя, защото, макар и нов по своя идеен и политически характер, Съветският съюз е продължение на същата онази Руска империя, претендирала да бъде Трети Рим. По същия начин днес не можем да кажем, че сегашна демократична Русия няма нищо общо със Съветския съюз, върху руините на който изникна и с наследството на който продължава да се боричка. Печално известните от близкото минало «родилни петна» се виждат и с просто око, но вместо да се опитваме да ги изтрием и унищожим, е по-добре да ги приемем като част от традицията, която трябва да бъде осъзната, за да бъде преодоляна.

Специално ми се иска да препоръчам на любителите на лесните обяснения на историята чрез теорията за «големия заговор» последната глава от книгата, озаглавена «Революцията на Горбачов». Но не защото съм съ-

гласна с това определение на действията на Горбачов (според мен най-подходящото определение за него все пак си остава «Великият импровизатор»), а защото тя доказва обективната, преди всичко икономическа необходимост нещата да се променят. А всичко друго е последица и историческа случайност – кой, как, кога и защо.

И накрая, няколко думи за българската съпричастност към събитията, описани в изследването на Н. Верт. Едва ли някой се съмнява, че събитията в единствената Велика сила от Източна Европа имат както световно, така и регионално влияние. Харесва ли ни или не, но и българската съдба не веднъж и два пъти през XX в. е зависела от позицията на Русия-Съветския съюз-Русия. Това, което на автора остава неизвестно, обаче, е че макар и рядко, но българи са действали и то не винаги на редови позиции и в съветската държава. Достатъчно е да се споменат само две имена – това на д-р Кръстьо Раковски, оглавил Украинската република от името на болшевишката партия, и на Георги Димитров, заемал високи постове не само в ръководения на практика от Сталин Комунистически интернационал, но и в болшевишката партия. Един французин не е длъжен да знае и детайлите от историята на съветските сателити в следвоенния период, но българският читател не бива да бъде подвеждан. Това е наложило незначителни корекции, които не винаги са специално обозначени, тъй като не променят същността на изложението.

Искам да пожелаая на всички читатели на тази книга, независимо дали са ученици, студенти, пенсионери, любители на историята или просто любознателни българи – приятно и най-вече полезно четене!

Доц. д-р Искра Баева

Предисловие

Повече от историята на която и да е друга страна, историята на Съветския съюз, в продължение на онези седемдесет и четири* години, които ни делят от 1917 г., предизвиква разгорещени спорове. Въобще СССР бе една загадка и още по-често мярка за всички категорични определения на века: земен рай или империя на злото.

Вярно е, че силата на тези убеждения е била почти винаги обратно пропорционална на широтата на познанията...

Какво остана днес от непримиримите твърдения на едните и другите?

Много съветски историци признават, че познават твърде малко неща от собствената си история. Въобще от всички области на философията, историята остана най-непрозрачна откъм истината, тъй като тя е първостепенното в една идеологическа система, където е непрестанно «ретуширана», «реактуализирана», за да легитимира ролята на Партията, да бъде единственият източник на историческата истина и да потвърждава правилността на «Линията». За тази история, описанието на фактите от хода на Историята, по думите на И. Афанасиев, «можеше да води само от една реализация към друга, от един победен етап към следващия, от доброто към най-доброто».

В продължение на десетилетия манипулацията на историята е минала през някои изпитани прийоми, от които най-практикуваните са постоянното нагаждане на анализите към нуждите на момента, заличаване на личности и исторически факти, които противоречат на постулата, според който ходът на съветската история е прогресивен, вмъкване на недействителни исторически персонажи и факти, изкуствено преувеличавани, за да се построи една силно митологизирана официална история. Приложенията на манипулацията постепенно се установяват и узаконяват към края на 1920 г., след едно десетилетие, през което историческият дебат остава открит.

От 1987 г., политиката на «гласност» благоприятства за появата на огромно движение на свободната мисъл и преценката, за освобождаването на паметта, за премахването на изкривяванията между истинската история «за лично ползване» и официалната история за «обществено ползване», генерираща истинска интелектуална психоза, и мракобесническите подходи от миналото, като тези, които днес събуждат в СССР различни националистически движения, славянофилски и антисемитски, движението «Памет», виждащо в еврейско-масонския заговор «източник на всички злини, от които страда Русия».

* Първото издание на книгата е от ноември 1990 г. и съответно времевите препратки на автора са от това време. (Бел. ред.)

Днес обаче продължава забележителното разминаване между хипотезите, историческите спекулации, формулирани от изобилна журналистическа и есеистка продукция, и действителното състояние на съветското историческото проучване, все още блокирано от съображения и закостенели догми. Достъпът до него като източник на информация (за изследванията, които не са били унищожен) остава доста оскъден.

Но, дори със своето разнообразие и неясноти, наскоро появилото се широко движение за «преоткриване» на историята вече разтърси идеологията, разчули схемата за оценка и марксистка интерпретация на съветската история. На кой етап да поставим СССР на Горбачов, ако периодът на «развития социализъм», който се считаше за достигнат по времето на Брежнев, днес се преценява като «период на застой»? Кое общество трябва да се реструктурира? Социализмът ли е бил построен или нещо, което е негова противоположност? Многобройните въпроси, открито поставени днес на историците, свидетелстват за голямо раздвижване на духа. Знак за обръкването са изпитите по история в края на учебната 1987–1988 г., обхващащи съветския период, които бяха отменени за матура в средните училища и за университета, в очакване да излязат нови учебници. Досега са издадени хиляди екземпляри от «анекси» към старите учебници. Те съдържат именно главите, посветени на основните «бели петна» в съветската история. Озаглавени са «Формиране на административно-командна система през 30-те години», «Сталинските репресии», «Застой и бюрократично-командните методи на икономическо управление, 1964–1984 г.». Но старите учебници не са забравени в шкафовете, ако се съди по многобройните писма, които се изпращат постоянно до най-ангажирани с реформата вестници. «Как може все още да се преподава на нашите деца» – наскоро се възмущаваше читател на *Литературная газета*, – че «западната буржоазия е създавала органи за саботаж във въгледобивната промишленост в Донбас през 1928 г.» или че «Конституцията от 1936 г. е гарантирала неприкосновеност на жилището, на кореспонденцията, на личността и въобще на всички демократични свободи»? Призован да обясни забавеното издаване на нови учебници, директорът на издателство *Высшая школа* обясни наскоро в интервю: «невъзможно е да се пренапише историята изведнъж, да се разрушат стереотипите и да се ориентираме в трудните обстоятелства, каквито са те сега у нас.» И допълни: «за да сме наясно и да тръгнем от здрава основа, трябва да изчакаме заключенията на комисията по реабилитация и решенията на Партията за оценка на миналото...» Има навици, които трудно се премахват...

Докато чакаме, едно нещо е постигнато: на историческия фронт «прозрачността» вече стигна до констатация за фалит на Идеологията.

Във времето, когато главно заинтересованите признават, че почти нямам концептуални категории за написване на историята, голям брой западни историци признават безпокойствието си от събитията, които разтърсват Съветския съюз от шест години. «Специалистите по съветология, заяви наскоро професор Стефан Коен, бяха изненадани от явлението Горбачов.»

Изправени пред една замаскирана действителност, пред една манипулирана история, наблюдатели, историци и други «специалисти» по СССР, през цялото време всъщност са се стремили да представят интерпретация си, да построят обясненията си най-общо за «съветската система».

Рядко илюзии и грешни преценки са били толкова често споделяни. В една малка любопитна книга, излязла преди десетина години, Фред Кюпферман е написал глупави разкази за «пътувания в страната на съветите» в предвоенните години. Оттогава прозорливостта на «специалистите» породила много съмнения. Така че не само Хитлер, а също и много западни ръководители, са очаквали бързо разгромяване на Съветския съюз през войната. След смъртта на Сталин, много са били тези, които са се надявали на друг Сталин, понеже съветската система не може да функционира другояче.

Колко пъти съветската военна технология «изненадва»: танковете Т-34 и съветската въздушна отбрана по време на Втората световна война, първата съветска водородна бомба, първият спътник, и т.н. Колко много бяха научните тълкования за режима, готов да се разклати при всяка смяна на генералния секретар! След смъртта на Брежнев не предсказваха ли битка за наследник «месеци, дори години»? Колко пъти съобщаваха за скорошното отстраняване на Горбачов, за «окончателния крах» на една система, заболяла от неизлечима болест, склерозирала, без възможности да се преустрои?

В продължение на седемдесет и четирите години, които ни делят от основополагащите Съветският съюз събития, многобройни разсъждения поддържат, в западните страни, дебата за Съветския съюз винаги разгорещен. Този дебат излезе от историческата рамка, за да се насочи към самата същност на нововъзникналата държава, която самата се самоопределяше като коренно различна от всички съществуващи до тогава държави. Дебатът следва развитието на СССР и световните събития, в които той участваше. Ако се абстрахираме от вижданията, ограничаващи се до официалните съветски теории, според които от «диктатурата на пролетариата» до «развития социализъм» СССР никога не се е отклонявал от пътя към комунизма, се очертават три големи течения, формулиращи известен брой свои хипотези за историческото развитие и за същността на Съветския съюз.

До Втората световна война СССР е обект за проучване главно на споделящите социалистическия идеал, олицетворен от Октомврийската революция. Възторгът и разочарованията пораждаат основния въпрос – до каква степен СССР продължава да бъде революционен? – и идеята, според която Каузата е предадена от хищническата бюрокрация, аналогично на «другата» голяма «термидорска» революция. За привържениците на това течение, вдъхновявано от публикациите на Троцки за «предадената революция», събитията от съветската действителност трябва да се анализират от гледна точка на марксизма и на ключовото понятие за «класовата борба». В тази светлина съветският държавен апарат или номенклатура, както е модерно да се нарича, е експлоататорската класа на «реставрирания» капитализъм. Що се отнася до паралела с епохата на Термидора, той се

търси в различни периоди според различните изследователски тенденции, но са посочени две години: според троцкистите разливът става през 1929 г. след провала на ръководителя на «лявата опозиция» и експулсирането му от СССР; според анархистите още от 1921 г., докато Ленин е жив, революционният идеал е опорочен с потушаването на въстанието в Кронщад.

След Втората световна война с паралела между хитлеристките лагери и Гулаг и с развоя на студената война, се утвърди нова философска школа, която за десетилетия напред даде основните концептуални елементи на западната «съветология»: тоталитарната хипотезата. Не става повече въпрос да се знае дали СССР е още революционен или вече не е, а да се установят основните разлики с демокрациите, дори с «обикновените» диктатури. Философското течение, основано от Хана Аренд, няма за цел да анализира социалната или икономическа действителност в СССР, а да установи философските категории, годни да разкрият същността на тази толкова различна страна, да се намерят «оперативните принципи», да се очертае цялостната ѝ политическа система, да се установи същността ѝ.

Характерно за този подход са продължителните търсения на философите и историците, защитаващи в теоретичното пространство термина тоталитаризъм като окончателна дефиниция на «съветска система»: «Изключителната оригиналност на този режим по отношение на всички познати дотук, пише А. Бьозансон, поради което не може предварително да се добие представа за него, нито той да се разбере преди да е експериментиран, се дължи на мястото, заемано от идеологията. Тя е принципът и целта на режима и тоталитаризмът се подчинява на нея като средство... » Тръгвайки от идеята за всесилната държава, която упражнява абсолютен контрол върху атомизираното общество, станало покорно след масивно поучаване и благодарение на монопола върху източниците на информация и на управление, тоталитарният модел привилегирова политическата история и системно пренебрегва другите съществени компоненти на историческата реалност на нацията: социалната тъкан, много по-сложна и по-неподчинена, отколкото я представят, културата, антикултурите и субкултурите, които моделират, често много повече, отколкото официалните догми, колективния и индивидуален менталитет, връзките между обществото и културата от една страна и икономиката, Държавата и Партията от друга.

Ако схващането за тоталитаризма в определен момент твърде добре изпълни идеологическата си роля, то се оказва не така добро като концептуална категория, защото не осветлява добре зараждането на системата, трансформациите ѝ, не идентифицира динамичния исторически процес. То представя закостеняла система, където тоталитарната държава може да се подчинява само на своите собствени закони (сведени до понятия за безалтернативност, застой, имобилизъм) и се обяснява със собствени термини. Освен това понятието се оказва малко разтегливо. Докато за Хана Аренд Революцията от 1917 не включва тоталитаризма и той свършва със смъртта на Сталин, много от нейните духовни наследници намират основание за устойчивостта на тоталитаризма в СССР в идеологическите му или имперски измерения. От друга страна, между началното определение на систе-

мата и реалните условия на функционирането ѝ, не липсват противоречия. Апотеозът на политиката, историята като неизбежно увенчаване на първоначалното на Партията-Държава, изчезването на икономическия и социалния фактор като автономни сфери, са все утвърдени принципи. И все пак автори като М. Фанзо, Б. Мур, Л. Шапиро, стълбове на «тоталитарната» историография, признават съществуването на много автономни зони, изплъзващи се от контрола на тоталитарната държава както в икономическата област (например, ролята на ръководителите в индустрията, силата на междуличностните отношения), така и в социалната или политическата (преплитане при конкуриращите се власти на местно и регионално ниво).

Съзнавайки границите на тоталитарния модел, някои историци започват нови изследвания от средата на 60-те години, посочват други насоки на проучванията, избират нов ъгъл на наблюдение. Тези изследвания не принадлежат на една школа, не тръгват от обща хипотеза за същността на СССР и се характеризират с отказа от глобална преценка и разбирането за сложността на съветското общество. Става въпрос за историци и изследователи от социалните науки, които прилагат към съветската история универсални понятия и изследователски методи, изпитани при анализ и на други общества. Накратко, става дума да се «деидеологизира», да се деполитизира дискусиата за СССР, да се разберат сложните отношения на едно общество с институции, създадени от него, да се извади съветологията от «дървената концептуализация» (Р. Робин), в която тя бе затворена дълго време, да се излезе от хипнозата за «научния култ» (Р. Манинг) на Сталин, да се скъса със схващането за Партията като demiurg, да не се привилегирова политическата власт и инструментите на тази власт (Държава, Партия, Идеология) като единствен обект на анализ, да се реабилитират икономическите и социални инстанции. Противниците им бързо ги окачествяват като «ревизионисти» (термин с лоша конотация, избран за да се оприличат тези учени с фалшификаторите на историята, които отричат извършените престъпления на геноцид спрямо евреите от нацистите). Да уточним веднага, че тези историци въобще смятат да «замаскират общите гробове» и да забравят нечуваните страдания, които бележат историята на Съветския съюз.

Както всяка държава, естатичната съветска система не е, според определението на Моше Левин, «държава, издигаща се над всички други елементи, над самата история». Тя зависи от историческата среда, в която действа, продукт е на тази среда, т.е. на постоянно еволюираща социална система. Няма от една страна налагаща волята си Власт, Държава, която дава нареждания, и от другата едно атомизирано «дирижирано общество», «планова» икономика, които се подчиняват. Напротив, колкото и да е дезориентирано и деструктурирано обществото, то не е преставало да налага ограничения на държавата, която на няколко пъти трябва да променя плановете или да признае безсилието си. Впрочем, привържениците на «третото течение» в съветологията се питат: може ли да се говори за една и съща партия, за една и съща държава, за една и съща «система» през всич-

ките тези седемдесет и четири години? Три или четири пъти в историята на СССР основните параметри на социалната база на режима се променят и следователно основните черти на социалната система също, което от своя страна не може да не промени характера на системата – съгласно постулата на Дж. Хю, според който «нито едно общество не може да се запази, ако движението е в една посока, от върха към основата».

Според това виждане сталинизмът не е неизбежно възвеличаване на първоначалното на Партията, а «патология» (М. Левин), от която съветската система можа да се освободи, запазвайки се като система, на която някои черти не са се доразвили. Тогава се поставя въпросът за «смяна на модела», която единствена може да осигури динамичен исторически процес, гъвкав, богат на внезапни промени на формата и съдържанието, дебати, алтернативи. Този подход, разрешаващ да се разрушат много закостенели идеи, здраво установени легенди, колкото марксистки, толкова и «тоталитарни», вдъхновява тази книга.

Сега, когато както на Изток, така и на Запад, всякаква увереност се разклаща, когато идеологическите теории, тук и там, се рушат, когато въпросите, породили се от «ерата Горбачов», се увеличават, тази *История на Съветския съюз* се опитва да представи проучванията, да ги опише, да очертае главните линии на един богат и сложен исторически процес. Ако тази книга помогне на читателите да разберат как, без да е изградена, застинала и завършена структура, Съветският съюз започва в края на трагичния си исторически и изключително сложен път нов решаващ етап от развитието си, нашата цел ще бъде достигната.

Библиографска справка

Подборът на цитирана литература е ограничен до основните трудове на френски и английски език. Разбира се, за славистите библиографията би била много по-обширна. В тази извадка има само няколко заглавия на руски език поради факта, че те не са разглеждани от западните историци или са станали вече «класически», без да са били подвластни на конюнктурата или на идеологическите повели на момента.

За читателите, които биха искали да задълбочат познанията си, ще бъде интересно да се обърнат към библиографската справка на Ф. дьо Бониер, *Справочник за студента на руски* (Paris, IES, 1977), в който славистите ще намерят много заглавия на руски. Неславистите също ще намерят там голям брой заглавия на западни езици от глава XI до XIII, посветени на историята, политическите институции, правото, икономиката и обществото.

Основни трудове и учебници:

M. Laran et J.-L. Van Regemortel, *Russie – URSS, 1870–1984* (Paris, 1895).

R. Girault et M. Ferro, *De la Russie à l'URSS* (Paris, 1989, 2e éd.).

J. Levesque, *L'URSS de 1917 et sa politique internationale, de Lénine à Gorbatchev* (Paris, 1988).

М. Гелер и А. Некрич, *Утопията на власт*. (София, 1994).

N. Carrière d'Encausse, *L'URSS de 1917 à 1953* (Paris, 1973).

N. V. Riasanovsky, *Histoire de la Russie des origines à 1984* (Paris, 1987).

H. Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801–1917* (Oxford, 1967).

P. Lyashenko, *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution* (New York, 1949).

P. Leon, *Histoire économique et sociale du monde*, t. III–IV (Paris, 1977–1978):
няколко глави за Русия.

P. Milioukov, Ch. Seignobos et H. Eisenmann, *Histoire de la Russie*, t. II et III
(Paris, 1933).

S. Black (ed.), *The transformation of Russian Society* (Harvard up, 1967).

История СССР (колективен труд), 2 тома. (Издательство «Москва», 1977).

История СССР, т. IV и следв. (Москва, Институт истории АН СССР,
1967–1971); официална гледна точка на съветската историография.

1 Руската империя в началото на XX век

1. Политически, икономически и социални противоречия

1. Самодържавие

Като наблюдаваме политическата ситуация в европейските държави от началото на XX век, веднага можем да забележим специфичните особености на Руската империя. В една Европа, еволюираща към парламентарни и избирателни структури, Руската империя остава последният бастион на абсолютизма с власт на царя, неограничена от никакво национално представителство. Сборникът от закони на Руската империя, издаден през 1892 г., по тържествен начин налага подчинение на царя, чиято власт е дефинирана като «абсолютна и неограничена». Абсолютните прерогативи на царя са ограничени само от две условия, споменати в основния правен документ на Империята: задължение да се спазва престолонаследничеството и изповядване на православна вяра. Приемник и наследник на византийския император, съчетаващ светската и духовната власт (цар и духовник), царят-самодържец получава властта направо от Бога. От тази гледна точка, всякакъв отказ от върховната власт се счита за светотатство. Историкът Д. Мережковский отбелязва през 1907 г., че ако императорът може да стане конституционен монарх, ако обстоятелствата го налагат, то православният цар не можел. Двойствената природа на властта му, на «цар» и «духовник», възпрепятства всякаква еволюция и обрича самодържавието на застой. Според «неизменната логика» на царизма въвеждането на конституционна монархия е невъзможно. Самодържавието може да налага промени отгоре, но няма никакво намерение да създава консултативен орган, който да е автономен и който не би пропуснал да се превърне в организирана опозиция.

При управлението на страната, царят се опира на централизирана и йерархично подредена бюрокрация, възникнала още през XVIII век: министри и съветници, посочени лично от него, конституционни органи, в състава на които влизат най-висшите представители на двора и бюрокрацията. Консултативните функции при изработване на законите са поверени на Държавен съвет, в който влизат пожизнено назначени висши дър-

жавни чиновници. Мнението на Съвета за проектозаконите не ограничава свободата на царя да взема решение. Изпълнителният орган на самодържавието, Министерският съвет, създаден при Александър I, също има консултативни и законодателни функции. Що се отнася до Сената, който съществува още от Петър I, то той служи като Върховен съд. Сенаторите, номинирани от императора почти винаги пожизнено, имат също задължението да издават и тълкуват законите, да гарантират прилагането им и да контролират законността на действията на местните администрации.

Както и преди, огромна част от висшата бюрокрация принадлежи към потомствената аристокрация. Аристокрацията заема също така повечето важни постове в провинцията, а именно губернатори, отговорници по данъците и държавното имущество. Влиянието на аристокрацията се упражнява чрез институцията на «дворянските предводители», избрани от дворянските събрания в провинцията и утвърдени от царя. Тази институция, създадена по времето на Екатерина II, е едновременно изборителен орган на дворянското самоуправление и съществена брънка от административната власт. Единствената значителна еволюция – източник на потенциални напрежения между висшите държавни чиновници и част от земевладелската аристокрация – е засегнала вида на поземлената собственост на най-високопоставените представители на държавната администрация. Паралелно с намаляването на земеделската собственост нараства делът на градската и индустриалната. Средният помещик (земеделец-аристократ) все по-рядко и по-рядко избира административната кариера, тъй като, според описанието на едър земевладелец от Пензенската губерния, чиновничеството се е изродило в «правоимаща класа от интелектуалци», която вече е станала «непроходима стена между монарха и народа му».

Предвид всичко това, «Великите реформи» на «царя-освободител» Александър II, породени от неизбежната необходимост да се пригоят юридическите и административните институции на страната към изискванията за модерна държава, довеждат отново до предишния съюз между трона и аристокрацията, без да се променят решително социалните връзки, за разлика от времето на царя реформатор Петър I. Ограниченият и противоречив характер на тези реформи е обяснение за реакционните промени след убийството на Александър II. За да се пребори с част от надигащата се опозиция, идваща от новите социални слоеве, чужда на автократичното, земеделското и аристократично общество – делови среди, либерални професии, студенти, търговци, на които царският абсолютизъм отказва каквото и да е участие в политическия живот, Александър III (1881–1894) се захваща с «контрареформи». През 13-те години на неговата власт, политиката на реставрация на самодържавието обхваща всички области: подчинение на университетите с поставянето им под правителствен контрол, прочистване на училищата от «децата на продавачи, слуги и други с подобен социален произход», затягане на цензурата, русифициране на Полша и Финландия, ограничаване на правата на земеделската аристокрация чрез новосъздадената структура на земските началници от дворянските среди. Законодателните актове от 12 юни 1890 г. (статут на земствата) и от 11 юни

1892 г. (статут на градските думи) ограничават автономията на тези местни правителствени органи от времето на «Великите реформи» на Александър II. От мерките, продиктувани от желанието за реставрация на самодържавието, безспорно най-непопулярната е въвеждането на Регламента от 14 август 1881 г., който разрешава да се премахнат малкото законни гаранции, обявявайки «малко» и «голямо военно положение» и да се изправят пред военен съд извършителите на политически престъпления.

Идването на власт на Николай II (1894) поражда много надежди у всички, които очакват реформи в духа на модерните индустриални общества – отделяне на църквата от държавата, гарантиране на основни свободи, изборност за органите на властта, национален суверенитет. От всички краища на страната пристигат обръщения към царя, в които земствата изразяват пожелание да бъдат отново продължени реформите от 1860 г. В речта си, произнесена на 29 януари 1895 г. пред стотици делегати от земствата, Николай II категорично отказва да приеме тези «безсмислени блянове» и заявява своята категорична решителност да «запазя принципа на самодържавието също така категорично и неизменно, както го е правил незабравимият ми баща». В края на века запазването на самодържавието, въпреки всичко, е основната цел на царизма.

2. Особености на промишленото развитие

Както политическата система, така и икономическото развитие на Империята е твърде специфично в сравнение с развитието на капитализма на Запад. За разлика от другите европейски страни, които постепенно развиват индустриите си, Русия още от Петър I има доста неравномерен икономически растеж под опекунството на държавата, като промишленото ѝ развитие силно зависи от стратегическите цели на царското правителство. Всеки икономически напредък, породен от военните и политическите цели на самодържавието, изтощава народа, без да преодолее изоставането и да доближи в социален план Русия до най-напредналите Западноевропейски страни. През първата половина на XIX век, правителството се отнася с недоверие към промишлеността и нейното неизменно следствие – «пролетарската язва», и не проумява наложителната необходимост от осигуряване на икономически растеж. Едва жестокото поражение в Кримската война показва всички опасности, които крие икономическото изоставане. За да продължи състезанието си с големите европейски сили, руското самодържавие трябва да развие широка железопътна мрежа и да финансира тежкото машиностроене. Давайки решителен тласък на цялото икономическо развитие, построяването на железницата (51 600 км за периода 1861–1900 г., от които 22 000 км влизат в експлоатация през последното десетилетие 1890–1900 г.) става движещ фактор на руската индустриализация. Обаче през трите десетилетия след премахването на крепостническото ръстът на промишлеността остава много скромнен (2,5–3% на година). Икономическото изоставане на страната всъщност създава много пречки за индустриализацията. До 1880 г. се налага внос на суровини и необходи-

мото оборудване за построяване на железопътната мрежа. Две са основните пречки за икономическото развитие: слаб и несигурен вътрешен пазар, поради ниската покупателна способност на населението и най-вече на селяните; нестабилен финансов пазар и банкова система, което отблъсква инвестициите.

За да се преодолеят тези препятствия, е необходима строга и последователна намеса на държавата. Тя добива конкретни форми през 1880 г. и се развива напълно през 1890 г. Като продължава делото на своите предшественици Ройтерн, Бунге, Вишнеградски, финансовият министър от 1892 до 1901 г. С. Вите съумява да убеди Николай II да започне последователна икономическа програма за промишлено развитие. Тези програма включва четири основни направления:

- Жестока фискална политика, изискваща големи и тежки жертви от градското и най-вече от селското население. Силен данъчен натиск върху селячеството, постоянно нарастващи непреки данъци върху стоките за широка употреба (държавен монопол върху водката), гарантиран в продължение на 12 последователни години бюджетен излишък, освобождаване на необходимите капиталы за инвестиране в промишлеността и държавни поръчки за промишлените предприятия.

- Строг протекционизъм, който да осигури защитата от чуждестранна конкуренция на развиващите се сектори на промишлеността.

- Парична реформа (1897), която гарантира стабилност и платежоспособност на рублата. Въвеждането на златно обезпечение на рублата, свободната ѝ конвертируемост и строгото регламентиране на правото за парична емисия превръщат рублата в една от най-силните европейски валути в края на века. Тази реформа привлича чуждестранни инвестиции, които впрочем са улеснени от бързото развитие на търговските банки, някои от които с първостепенно значение (Руската външнотърговска банка, Северната банка, Руско-китайската банка).

- Привличане на чужди инвестиции. Това става било чрез директни инвестиции в предприятията (чуждестранни фирми в Русия, смесени фирми, котиране на руски ценни книжа на европейските борси и закупуването им от чужденци), било чрез държавни облигационни заеми, разпространени на британския, немския, белгийския и най-вече френския пазар. Делът на чуждестранния капитал, инвестиран в акционерните дружества варира, според преценката на различните автори, между 15 и 29% от целия капитал. Наистина, разпределението на капиталовложенията по сектори и нарастването им в периода 1890–1900 г. са най-показателни. Според съветския историк Лященко, чуждестранните инвестиции в мините нарастват четири пъти и достигат 70% от инвестирания капитал през 1900 година; в металургията те се увеличават 3,5 пъти и представляват 42% от капитала, инвестиран през 1900 г. Сред чуждите инвеститори французите и белгийците заемат най-голям дял (58% от инвестирания капитал); германците – 24%, британците – 15%. В заключение може да се каже, че масовото навлизане на чужди капитали в Русия довежда до доминирането им във всички основни производства.

Това положение на нещата бързо поражда голям политически спор, който противопоставя от една страна Вите и деловите среди, които са ангажирани в плодотворно сътрудничество с чуждестранните фирми и от друга страна министри като Муравъов (външното министерство) и Куропаткин (военното министерство), подкрепяни от земевладелците. Според Вите трябва да се ускори процесът на индустриализация, който ще помогне на Русия да навакса изоставането си от Запада. Стремещът към индустриализация и този към европеизация трябва да вървят заедно. Противниците на Вите насочват атаките си към най-чувствителната според тях тема: отварянето към чужбина непременно води до неизбежна зависимост на Русия от чуждите инвеститори, до заплахата за националната независимост. През март 1899 г. Николай II категорично подкрепя Вите и слага край на спора. Изглежда Вите е убедил царя, като е развил пред него основната си идея, че стабилността на политическата власт е гаранция за икономическата независимост на Русия («Само нация, която се разпада, може да се страхува от чуждестранно робство. Обаче Русия има силна и независима власт... Русия не е Китай».).

Притокът на чуждестранни капитали изиграва значителна роля за икономическия напредък през 90-те години на XIX в. Дори очертава границите му: настъпилото през последните месеци на 1899 г. свиване на европейския финансов пазар, дължащо се на общото поскъпване на парите, предизвиква криза в минната, металургичната и машиностроителната промишлености, които са с широко участие на чужди капитали или работят по държавни поръчки. Икономическите резултати от политиката на Вите са впечатляващи. За 13 години (1887–1900) заетостта в промишлеността се увеличава средно с 4,6% на година, а промишленото производство – с 6,4%. Дължината на железопътната мрежа е удвоена за 13 години (1892–1904). Тези години са забележителни с построяването на Транссибирската железница, която значително допринася за развитието на Сибир, и с построяването на други линии, за които е много по-очевиден стратегическият интерес, отколкото икономическият: така например линията Оренбург–Ташкент, проектирана по договореност с френското правителство по време на напрегнатите отношения между Франция и Великобритания след инцидента при Фашода, има за цел да осъществи връзката между европейската част на Русия и централна Азия, с оглед на евентуалните военни действия срещу британските колонии. «Железопътната треска» спомага за възхода на модерната и концентрирана силна машиностроителна промишленост, (в 2% от предприятията работи една трета от работната ръка). Производството на чугун, желязо и стомана се утроява за десет години. Добивът на петрол се увеличава пет пъти, а районът на Баку, чието развитие започва от 1880 година, доставя през 1900 г. почти половината от световното производство на суров петрол.

Индустриалният подем от 90-те години на XIX в. преобразява цели провинции на Империята като довежда до нарастване на урбанизацията и появата на големи и модерни заводи. Той определя за години напред ин-

дустриалната карта на Русия. Нараства значението на централната област около Москва, както и на областта около Санкт-Петербург, където се концентрират огромни предприятия (като заводите Путилов, с повече от 12 000 работници). Затова пък Урал силно запада поради недостатъчни железопътни връзки с останалата част на страната и използването на остаряла техника. Украйна заема мястото на Урал. Залежите от желязо на Кривойрог и въгледобивните мини в Донец превръщат тази област в един от големите индустриални центрове на Империята. Стотина промишлени рационализации на труда се реализират в европейската част на Русия: въгледобивните мини на Донец, железодобивните мини на Кривойрог, свързани от 1885 година чрез «Екатерининската железопътна линия», правят възможно създаването на големи металургични комплекси в Донец и в поречието на Днепър. По железопътната мрежа и река Волга се транспортират суровите и полуобработени продукти към индустриалните центрове на Московска област (Тула, Рязан, Брянск), към Краков или към градовете по поречието на Волга (Саратов, Нижни-Новгород). Областта около Лодз, в руската част на Полша, осигурява известно равновесие между тежката и преработвателната промишленост. В балтийските пристанища (Рига, Ревел, Санкт-Петербург) се концентрира преработвателната промишленост, която ангажира специализирана работна ръка (фина механика, електрооборудване, военно производство). В черноморските пристанища се развиват химическата и преди всичко хранителната промишленост. В Москва се произвеждат текстил, кожи, храни и разнообразни металургични стоки, а по горното поречие на Волга доминира производството на текстил.

Забележителният икономически подем в края на XIX век става генератор на богатства, но също и на социални класи, проблеми и нови стремежи, чужди на самодържавното общество, предимно селско и дворянско, и създава предпоставки за нарушаване на равновесието на застиналата и неподвижна политическа система, излязла незасегната от събитията, разтърсили Европа през 1789 г. и през 1848 г. Тя не е ни най-малко готова да отговори на новите предизвикателства. Към все по-изострящото се напрежение между развиващите се производствени сили и архаичните институции се прибавя неравновесието, произлизащо от дуализма на социо-икономическата структура: индустриален капитализъм в някои водещи сектори в ограничен брой области и архаични структури (които могат да се определят като феодални) в селата. Всъщност, значителното изоставане на селата и ниското им ниво на потребителския пазар (както и на потребителския пазар в градовете) пречи на индустриалното развитие, което зависи силно от държавните поръчки и не е стимулирано достатъчно от вътрешния пазар. Огромната разлика между западналото земеделие, поради архаичност на производствената система, и промишлеността с напреднали технологии се превръща в основно противоречие за икономическото развитие на Русия.

3. Особености на селското общество

Съветските историци упорито продължават да твърдят, често в противоречие със собствените си научни изследвания, че премахването на крепостничеството, което те оценяват като «буржоазна реформа», е породило бързо развитие на капитализма в селата. С тези твърдения те само повтарят тезите, развити от Ленин през 1900 г. в книгата му *Развитие на капитализма в Русия*. В действителност, условията, при които е премахнато крепостничеството, не спомагат чак толкова за развитието на капитализма, а по-скоро запазват архаичните икономически структури, които могат да се определят като феодални. Впрочем, юридическото освобождаване на крепостните селяни не е продиктувано от никакви належащи икономически императиви (напротив, действащата промишленост не е била чак толкова заинтересована от премахването на крепостничеството; за един от най-активните ѝ сектори, металургията, където работят много от крепостниците, дори е имало опасност от дезорганизиране работата след декрета за освобождаване), а от страха пред повсеместни и яростни селски бунтове. Селските бунтове, които поражда Кримската война, нарастват, стават по-застрашителни и принуждават правителството да намери решение на селския въпрос. Реформата от 1861 г. освобождава селяните юридически. Тя не им осигурява икономическа независимост. Самодържавието се опитва с всички средства да запази интересите и привилегиите на местното дворянство. Освободените селяни трябва да закупят обработваните от тях земи на завишени цени; така че те задлъжняват за половин век напред. При това закупеното парче земя е обикновено по-малко от обработваното преди това. Разположението на «отрязаните» и продадените парцели е било такова, че те често се застъпват със земите на помещиците и селяните са принудени да наемат парцели често срещу ангажимент за услуги, за да имат по-цялостна земя. Разпокъсаността на притежаваната земя – типична черта за земеделския руски пейзаж – принуждава селяните да искат от едрите собственици право на минаване. Дори и юридическата пречка да е изчезнала, икономическата зависимост на селяните от помещиците се запазва, дори се засилва.

Недостигът на земя всъщност се увеличава заради силното нарастване на селското население (65% за четиридесет години). 30% от това население е «в излишък», икономически безполезно и неизползваемо. През 1900 г. средният парцел земя на едно селско семейство е много по-малък от този през 1861 г. Той е по-малко от две десетини. Положението е още по-тежко заради архаичната селскостопанска техника и драматичната липса на средства за производство: една трета от селските стопанства не притежават кон, друга трета – само по един. Принудени в тези условия да оставят по триделната система за угар, те се лишават от една трета от обработваемата площ и руският селянин получава най-ниски житни добиви в Европа (5–6 центнера на хектар).

Масовото обедняване на селячеството се засилва и от тежестта на данъчния натиск. Поземлените данъци, които финансират индустриализа-

цията, стават непоносими поради намаляването на селскостопанските цени (цената на житото спада наполовина между 1860 г. и 1900 г.) и повишаването на цените на земята и на арендата. Необходимостта от пари за данъците, проникването, макар и ограничено, на пазарната икономика в селата принуждава селяните да продават повече, а продукцията на глава от населението е в застой. «Ние ще ядем по-малко, но ще изнасяме повече», казва през 1887 г. финансовият министър Вишнеградски. Тази фраза не е стилистично упражнение. Четири години по-късно настъпва голям глад, който взема десетки хиляди жертви в пренаселените плодородни области. Показателно за дълбочината на земеделската криза е това, че тя провокира възмущението на интелигенцията и мобилизира общественото мнение, скандализирано от неспособността на властите да предотвратят такава катастрофа, докато страната изнася всяка година една пета от житната реколта.

Намиращи се в силна зависимост от архаичната селскостопанска техника, от едрите собственици, на които продължават да плащат висока аренда, голяма част от сеяните трябва да понася дребнавото опекунство на общините. Общината определя правилата за периодичното преразпределяне на парцелите (в зависимост от «гърлата за изхранване» на всяко семейство), календара за земеделските дейности, редуването на земята за угар, тя поема колективната отговорност за плащане на данъците и на обезщетенията за откупуване на всеки един от членовете ѝ, издава или отказва на селяните паспорт, за да могат да напуснат временно или окончателно селото и да работят в града. Устойчивостта на общинските традиции не дава възможност сред селячеството да се появят пълноценни собственици на земите. Законът от 14 декември 1893 г., приет по инициатива на привържениците за запазване на общината, тъй като тя гарантира на всеки парче земя и е «спасителна крепост срещу пролетарската язва», прави още по-трудно напускането на общината и ограничава свободата за владееене на земята. За да стане самостоятелен собственик, селянинът трябва не само да е платил всички обезщетения по закупуването, но и да е получил съгласието на две трети от членовете на общината. Тази мярка рязко спира плахата еманципация на селяните, започнала през 1880 година.

Запазването на общинските традиции има и други последствия: забавя социалното разслоение в селата. Духът на солидарност, чувството за принадлежност към общината задържа зараждането на класовото съзнание сред бедните селяни. В известна степен то спира процеса на пролетаризация на най-бедните. Дори след като отидат в града и станат работници, бедните селяни не загубват изцяло – поне в рамките на едно поколение – обвързаността със селото. Те запазват общинския си дял и могат да се връщат в селото за селскостопански работи (тази практика намалява значително след 1900 г., преди всичко за работниците от Санкт-Петербург и от Москва, които са завели семействата си в градовете). Обаче запазването на общинските традиции спира икономическата еманципация на най-заможното малцинство, формирано от кулаци. Те започват да откупуват земи, да наемат селскостопански инвентар, да наемат временно най-бед-

ните селяни, да им дават заеми, за да осигурят прехраната си до следващата реколта. Но за бързо осъвременяване на селскостопанската дейност е нужно не само да се излезе от установената общинска практика, но и да има подходяща банкова система, с чиято помощ да се поднови използваната техника, да се разшири железопътната мрежа, която да активира обмена, и най-вече да се разрасне потребителският пазар в градовете. Впрочем, по-голямата част от руските градове представляват сбор от бедни предградия около слаб търговски център. Населението нараства сезонно с притока на селяните за търсене на работа и намалява в края на пролетта, когато същите тези мигранти се завръщат за да обработват земята. Към кого могат да се обърнат средните производители (кулаците), за да продават? В края на века няма селска буржоазия в истинския смисъл на думата.

Както липсата на земя, основен проблем на руското селячество, така и общинските обичаи обясняват особеного виждане за собствеността, възприето в селата. Вите отбелязва с огорчение: «нашият народ е израснал в отсъствието на каквото и да е понятие за собственост и равенство». Селяните са твърдо убедени, че земята не трябва да принадлежи на никого, тъй като не е предмет на собственост, а е преди всичко природна даденост, както въздуха, водата, дърветата, слънцето. Това схващане, залегнало недвусмислено в резолюциите на селските събрания по време на Революцията от 1905 г., кара селяните да присвояват господарските гори, да използват пасищата на едрите собственици, накратко казано «да извършват хиляди противозаконни действия, които нарушават правата за собственост», както се отбелязва в един полицейски доклад. Наследството от феодалното минало се чувства също и в икономическия менталитет на едрите земеделски собственици. Изобилието от почти безплатна работна ръка, предоставена от многолюдното селско население, възможността селяните да използват примитивните оръдия на труда, плащането на дълговете предимно с ангария не стимулира много помешчиците да въвеждат по-модерна техника за производство (с няколко изключения главно в периферните области на Империята, Балтийските страни, крайбрежието на Черно море, степите в югоизточна Русия, където общинските институции и робското минало са по-слаби). Бавният упадък на селското дворянство, дължащ се на големите непродуктивни разходи, довежда до постепенно преминаване на земята в ръцете на други социални класи. Този процес е спрял едновременно чрез правителствени мерки в полза на селското дворянство, като създаването през 1885 година на Държавната дворянска банка, която дава без особен контрол заеми с 4% лихва (това позволявало на заинтересованите да правят успешни спекулации, но не непременно и подобрения по места), и благодарение на непрестанното увеличаване на цената на земята. В края на века земеделската собственост на дворянството е запазила значителните си размери. Колкото до селяните, те продължават да чакат с нарастващо нетърпение отпускането на нови парцели от господарските земи и своята икономическа еманципация след юридическата от 1861 г.

4 . «Работническият въпрос»

Една от последиците на индустриалното развитие през 90-те години на XIX в. е формирането на работнически пролетариат, чието значение обикновено се надценява в съветската историческа литература под влиянието на преувеличенията на Ленин, според когото числеността му възлиза на 63,7 милиона от цялото «пролетарско и полупролетарско население от градовете и селата». В действителност броят на наемните работници от различните сектори на земеделието, промишлеността и търговията не надминава девет милиона. Колкото до работниците, те никога не са били повече от три милиона и заемат сравнително малко място сред бедните «прединдустриалци» – домашни слуги, надничари, дребни занаятчии.

Обаче високата степен на промишлена концентрация благоприятства появата на специфична социална класа от работници, подчинени на капиталистическото производство. Руският пролетариат е млад, съставен от едно малко ядро потомствени работници с доста добра квалификация и мнозинство от общи работници, току-що дошли от селата, където те се връщат сравнително редовно. Съзнанието за принадлежност към една и съща класа съвсем не е еднакво сред работниците от един и същи град. В Москва например железничарите и металурзите от завода на Гужон се смятат за по-напредничави, по-образовани отколкото наскоро дошлите да работят през зимата в хранителната или кожарската промишленост; също и в Санкт-Петербург путиловците и корабостроителите, живеещи вече второ поколение в предградието Виборг, се чувстват много различни от текстилните работници, наскоро напуснали провинцията си Кострома. В Баку етническото съперничество между арменски, турски, персийски и кавказки работници затруднява обединяването им в каквато и да е организация. Като цяло работническото население в новите промишлени центрове е поподвижно. Около една трета от работниците живеят извън традиционните градски центрове, било около изолирани заводи, намиращи се по продължение на пътната мрежа, било във временни постройки до енергийните източници.

Руският пролетариат е подложен на безмилостна експлоатация. Работното време е продължително (дванадесет, четиринадесет часа), надниците – жалки и на всичко отгоре от тях се удържа около една трета за безбройните глоби; трудовите злоупотреби са изключително чести (през 1904 г., само при железничарите са били убити 500, а тежко ранени 5500). Жилищните условия са невъобразимо лоши: в Украйна живеят в землянки (обикновен окоп, покрит с нещо като покрив), в големите градове – в мрачни бараки, в работнически казарми, разположени в покрайнините.

«За щастие в Русия, за разлика от Западна Европа, не съществува нито работническа класа, нито работнически въпрос» – заявява през 1895 г. Вите. За «бащата на руската промишленост» «загрижеността на работодателя за работника трябва да гарантира спокойствието и хармонията, непринудеността и справедливостта във взаимоотношенията им». Това патриархално разбиране обяснява и липсата на закон за труда. През 1882 г.

финансовият министър Бунге въвежда начало на трудовото законодателство, като ограничава работното време за юношите под петнадесет години, забранява наемането на деца под дванадесет години, създава отряд от инспектори по труда. Работодателите реагират бурно и се налага Бунге да напусне поста си. Впоследствие често има разногласия между финансовото министерство, свързано с промишлените среди и обслужващо ги със своите решения, и Министерството на вътрешните работи, проникнато от патриархален дух, загрижено преди всичко за обществения ред. То смята, че решението на социалния въпрос може да се постигне с подобряване на положението на работниците чрез авторитарно решение. Така че последват защитни закони (1885–1886 г.: забрана на нощния труд за жените и децата, използване на сумите от глобите за подобряване на условията на труд), които се нарушават. Въпреки оптимистичните декларации на Вите, първите конфликти започват в средата на 80-те години на XIX век. Най-значителният от тях е стачката през май-юни 1880 г., в която участват 35 000 текстилни работници от Санкт-Петербург, обединени около чисто икономически и социални искания: съкращаване на работния ден, повишаване на надниците, премахване на глобите, откриване на вечерни и неделни училища. Правителството, уплашено от обхвата и продължителността на стачката, се съгласява на отстъпки: законът от 14 юли 1897 г. узаконява 11-часов работен ден и неделята за задължително почивен ден. Както предишните, така и този закон е лошо спазван поради липса на сериозен инспекционен апарат; не довежда до съществено подобрене на жизнените и трудовите условия на промишления пролетариат и съвсем не слага край на работническите искания. Коалициите и синдикатите по принцип са забранени. За да се предотвратят неизбежните контакти между работниците и «професионалните агитатори», властите решават да създадат официални синдикати, наречени зубатовски, по името на един разкалял се революционер, преминал, както и много други, на служба в царската Охранка (тайна полиция). Идеята на Зубатов е много обикновена и напълно съответства на идеологията на самодържавието, според която царят е естественият защитник на обикновените хора: щом като стачките и всички форми на коалиции са забранени, тогава правителството трябва да вземе в свои ръце «законната» защита на работническите интереси. По този начин властите се стремят да укрепят традиционното верноподаничество на работниците и да избегнат постепенното прерастване на борбата им срещу работодателите в борба срещу установения ред. В действителност тези официални организации, създадени отгоре, за да спират проникването на революционни идеи сред работниците, на практика се оказват нож с две остриета при появата на нов тип работник, много различен от работника-селянин от 70–90-те години на XIX в., по-осъзнат, по-образован и способен да осуети всички клопки на «зубатовизма», както показват стачките от лятото на 1903 г. в Одеса и Украйна. Както отбелязва полицейски доклад от 1901 г., «работникът от добро дете се превърна в своеобразен вид полуинтелигент, който смята за свое задължение да отхвърли религията, семейството, да пренебрегва, нарушава законите или да им се присмива». Съветските ис-

торици наблягат на различията между «дребнобуржоазната» и «утопичната» идеология на народниците и на класовото съзнание на работниците дори преди зараждането на първите групи социалдемократи, като по този начин винаги са надценявали класовото съзнание и политическата зрялост на руския пролетариат. Всъщност, нечовешките условия за живот на работническата класа, пълната липса на политически и синдикални свободи пораждат глухо недоволство и спонтанни протести, вдигат работниците на стачки, бунтове и погроми, без обаче да съдействат за създаването на дълготрайна политическа и синдикална дейност. Контактите между работническите среди и професионалните революционери до 1905 година са много слаби. Независимо от това, през 1902 г. специалист по работническия въпрос отбелязва: «намираме се върху вулкан, който всеки момент ще изригне». Появата на «тази политически аморфна маса, лишена от каквото и да е класово съзнание», описана още през юли 1904 г. от вестника на Социалдемократическата партия, *Искра*, ще бъде основната сила на Революцията от 1905 г.

II. Идейни и опозиционни течения

1. Либерализъм

Икономическите и социалните промени в края на XIX в. допринасят много за появата на силни идейни течения, противопоставящи се в различна степен на съществуващата политическа система. Най-значимото от тях е либерализмът. То е много разнородно по състав, движещо се между два полюса: умерени и радикални либерали.

Повечето умерени либерали са членове на земствата. Въпреки че изборната система в земствата дава явно преимущество на представителите на привилегированата класа, сред тях се оформя опозиция. Все по-голямото ограничаване на ролята на централното ръководство на земствата в крайна сметка възмущава и най-послушните земски дейатели. Гладът от 1891 г. дава решителен тласък за появата на опозиция, като реакция на всесилието и безразличието на царската бюрокрация, срещу закостенелостта на самодържавието, против икономическата политика на Вите. В безсилието си да се справят със ситуацията, властите се обръщат към земствата, за да организират помощ за гладуващите селяни. Съставени са групи за проучване на аграрния въпрос (през 80-те години на XIX в. има забележителен възход на етнографските, икономическите, статистическите проучвания на селото). Преходът от проучването на социалните несправедливости до желанието за реформиране на системата, която ги поражда, е почти неизбежен. Разпространените идеи отразяват все пак присъщата на носителите им умереност. Поначало либерализмът със славянофилска тенденция желае съгласие с «историческата власт» на Русия и се бори само срещу «бюрократичните деформации». Тези либерали желаят да възстановят царския съвет от миналото, даващ възможност на царя да се допитва до мнението

на поданиците си. Привърженици на връщане към изворите на самодържавието, либералите са съгласни с чисто консултативна камара, чието предназначение е повече да «се чуе гласът на народа», отколкото да се ограничи самодържавието. Такъв е смисълът на прословутата молба на московското земство до Николай II при стъпването му на престола. Две години по-късно председателят на московското земство, индустриалецът Д. Н. Шипов, организира събрание на председателите на земствата по време на големия новгородски панаир. Там са представени същите тези идеи и е изпратена още една молба в същия дух, която бива отхвърлена както и предишната. През 1902 г. Шипов представя цяла програма на неофициалното събрание на шестдесетина земски председатели, събрали се да обсъдят развитието на промишлеността: равенство на гражданските права, развитие на всеобщото образование, разширяване на правата на земствата, свобода на пресата, участие в законодателната дейност, възстановяване на царския съвет. Тази «програма» е трябвало да се обяви из цялата страна, чрез местните конференции, организирани, за да се определят необходимите действия за развитието на селскостопанската промишленост. Повече от половината от конференциите подкрепят програмата.

Умерената тенденция, защитавана от Шипов, московски едър буржоа, е оценена от известен брой интелектуалци като много плаха. През последните две десетилетия на XIX век интелигенцията претърпява коренни изменения. Значително се увеличава броят на представителите на либералните професии; професори, учители, служители в земствата. Интелигенцията става онзи «трети елемент» (наброяващ повече от 300 000 души), от който се оформя друга социална група, готова да следва предимно демократични лозунги и оценяваща социалната политика като отчайваща или недостатъчна.

Проведените професионални конгреси на културните асоциации изиграват за тези представители на по-радикалната тенденция същата роля, както и земствата за умерените. Конгресите и асоциациите (Комитет за развитието на културата, Свободни икономически дружества, Московско правно дружество и т.н.) спомагат на либералите да се запознаят, да се преброят, да създадат истинска мрежа на политическа организация, с напълно легално съществуване. По-голяма част от опозиционерите споделят идеите, разпространявани от януари 1902 г. от новото списание *Освобождение*, отпечатвано в Щутгарт и издавано от бившия марксист П. Б. Струве. До 1890 г. Струве е силно повлиян от марксизма, както много други интелектуалци. Обаче постепенно изоставя идеите за класова борба, за хегемония на пролетариата и за вземане на властта чрез революцията, за да премине към еволюционните тези, наблягащи на необходимостта от демократични реформи, които да гарантират основните свободи, да въведат парламентарен режим чрез всеобщо пряко и тайно гласуване, зачитащо правата на националните малцинства. Първо в Швейцария, а от 1904 г. в Санкт-Петербург, либералите от течението на Струве основават нелегална партия «Съюз за освобождение». В партията влизат университетски учени (историкът Милюков, философите С. Булгаков и Н. Бердяев), членове на зем-

ствата (П. Долгоруков, И. Петрункевич), адвокати (В. Маклаков). Програмата на нелегалната партия, много по-радикална от тази на либералното дворянство, изисква избирането на конституционно събрание чрез общо гласуване, което да определи режима в страната и съдбата на монархията, както и провеждането на широки социални реформи: социална сигурност за работниците и аграрна реформа (с обезщетения за отчуждените земи на едрите собственици). Отричайки «насилието», либералите се опитват да организират «конституционно» движение. Те организират «политически банкети» по подобие на противниците на Юлската монархия във Франция. За десет години в либералното течение настъпва коренна радикализация. Тя отразява осъзнаването на собствената му сила пред разделените революционни движения и пред една власт, която от 1900 година трябва да се справя с тежка икономическа криза.

2. Революционни и национални движения

В края на века революционните движения са много разделени и слаби. След трудното си начало, марксизмът започва да си пробива път в Русия през 90-те години на XIX век. Навлизането му е бавно и трудно, тъй като исторически той не е породен от националните традиции и философските течения. Впрочем интересът на Маркс и Енгелс към Русия, като особен случай, не довежда до ясни заключения за революционните перспективи в страна с толкова слабо развит пролетариат. През 80-те години на XIX век, дисидентите от народническата организация «Земля и воля», Г. Плеханов, Р. Акселрод и В. Засулич създават в Женева, освен Библиотеката на съвременния марксизъм за разпространение на марксистическите теории, и политическата организация «Група за освобождение на труда» за конкретното приложение на тези теории. В продължение на години основната дейност на групата е идеологическа борба срещу народниците. Те се стремят да докажат, че Русия трябва да премине през етапа на развитие на капитализма и едва тогава пролетариатът ще стане единствената сила, способна да събори царизма чрез буржоазно-демократична революция, да завземе властта и да установи социализма. До назряването на тази ситуация трябва да се разгърне пропаганда сред работническите среди. Акцията започва със създаването в няколко града на нелегални кръжоци, разгонени веднага от полицията. Събитията след 1890 година – ускорена индустриализация, зараждане на пролетариат, първи стачки, като че ли потвърждават анализите на марксистите и улесняват пропагандата им. Гладът от 1891 г. опровергава народническите тези за икономическото равновесие на общините и показва крайната изостаналост на руското село. Големият брой разочаровани народници се обръщат към марксизма, който с научния си облик като че ли дава обяснение на протичащите процеси и предлага алтернатива на царското самодържавие.

Сред основателите на марксистките кръжоци се отличава младият адвокат В. И. Улянов, живеещ от 1892 г. в Санкт-Петербург. Там той завършва, на самостоятелна подготовка, юридическия факултет на Универ-

ситета, след като е изключен през 1888 г. от Казанския университет за «революционна дейност». За Улянов първостепенната задача е създаването на марксистка партия, в която да членуват работниците, за да съчетаят борбата за правата си с политическата борба. През 1895 г. Улянов заминава за Швейцария, за да се срещне с Плеханов и съратниците му и да осъществи връзката между марксистките групи в столицата и «Групата за освобождение на труда». През есента на 1895 г. е създадена нова тайна организация – «Съюз за борба за освобождение на работническата класа», първи вариант на социалдемократическа партия. Много години трябва да изминат, докато се създаде истинската Руска социалдемократическа партия. Причините за това забавяне са различни: от една страна, царската полиция, добре проникнала в тези среди, спъва чрез постоянни арести създаването на местни комитети; от друга страна, нарастват различията по непосредствената революционна тактика. През декември 1895 г. Улянов е арестуван и заточен в Сибир за три години. По време на заточението си той написва *Развитието на капитализма в Русия*. Влиянието му сред санкт-петербургските революционери обаче е много малко, както и на друг социалистически ръководител, талантливия журналист И. О. Мартов, негов съратник от заточението. Успешните стачки на текстилните работници от Санкт-Петербург през 1895 г., отстъпките на правителството (законът от юли 1897 г. ограничава продължителността на работния ден) пораждат появата на нови тенденции сред социалистическите среди, т.нар. «икономизъм». Според теоретичите му, които изразяват възгледите си в печатния орган на социалдемократите *Рабочее дело*, на първо място трябва да се постави борбата за икономическите искания на работниците, а политическата борба срещу самодържавието да се остави на либералите, накратко казано, да се насочат усилията към непосредствените искания, за да може да се проникне по-широко сред работническата маса. По време на този дебат шела второстепенни дейатели основава в Минск на 1 март 1898 г. Руската социалдемократическа партия. Основаването ѝ е съвсем символично: веднага след завършването на конгреса, осем от деветте ѝ основатели са арестувани.

След излежаване на присъдата си в Сибир, Улянов и Мартов напускат Русия, за да отидат да подсилят групата на Плеханов в борбата ѝ против икономизма сред социалдемократическото движение. Важен етап в развитието на движението настъпва през декември 1900 г., когато Плеханов, Акселрод, Засулич, Мартов, Потресов и Улянов-Илич (Улянов се подписва с този псевдоним от 1901 г.) започват в Мюнхен да издават нов вестник – *Искра*. Именно в този вестник, на който бързо става главен редактор, Ленин започва ясно да формулира вижданията си за организация на Партията. С посредничеството на разпространителите на *Искра*, около които се формират първите истински организации на Социалдемократическата партия, аудиторията на Ленин успява да се разрасне и то по време на икономическата криза, здраво разтърсваща работническите среди. През 1902 г. излиза фундаментален труд, в който Ленин начертава главните насоки на революционната стратегия – *Какво да се прави*. Този труд може да се смята

за първи болшевишки манифест. В него Ленин се обявява за строго централизирана партия от професионални революционери, единствено способна да отклони работническата класа от спонтанния синдикализъм и да ѝ повлияе, от чужбина и отгоре, за оформяне на истинско социалистическо съзнание, чиито носители са ленинистите.

Това виждане за партията довежда до прословутото разделяне на меншевики и болшевики на втория конгрес на Руската работническа социалдемократическа партия, състоял се в Брюксел и Лондон (след забраната му от белгийската полиция) през юли 1903 г. Участници в конгреса (51 на брой) бързо се разделят по един основен въпрос, а именно за членството в Партията (член 1 от устава). Ленин предлага структура, според която членовете не само трябва да следват програмата, но и да бъдат активни участници в партийните организации, изцяло ангажирани в революционната борба. С тази формулировка той се противопоставя на предложението на Мартов, което повтаря устава на Германската социалдемократическа партия: да бъдеш член на Партията означава да работиш активно за реализиране на програмата ѝ под ръководството на централните органи. В словесната престрелка се противопоставят две виждания: според Ленин партията трябва да има здрава структура и дисциплина, изискваща пълна отдаденост на партийните дейци, тя трябва да бъде елитарна и силна, авангард от професионални революционери и единствената способна да поведе работническата класа към властта, в една икономически и културно изостанала страна; според Мартов тя трябва да бъде структурирана по европейски, широко отворена за симпатизанти и различни тенденции, способна да привлече възможно най-голям брой работници.

Формулировката на Мартов получава незначително мнозинство (28 гласа срещу 23 за Ленин). От мнозинството са и 5 делегати от Бунда (Социалдемократическа партия на руските евреи), които искат автономия вътре в партията. Тя им е отказана и те напускат конгреса. При това ги последват двама делегати от «икономическата» тенденция и в края на конгреса привържениците на Ленин стават мнозинство. Но няма признаци, че различията ще доведат до разцепление. Плеханов (който е дал подкрепата си за Ленин), Мартов и Ленин остават в ръководството на в. *Искра*. Всъщност разделението е окончателно. Ленин не бил човек, който ще се съгласи на компромис по основните точки на възгледите си, а Мартов не искал да следва политическа линия, считана от него за погрешна. От 1904 г. Плеханов се доближава до възгледите на Мартов и повечето от редакторите на в. *Искра* скъсват с Ленин. След напразни опити да запази ръководството на партийния вестник, като се опира на привържениците си в централния комитет, Ленин основава свой вестник, *Вперёд!*. През 1905 г. два отделни конгреса, един на болшевиките в Лондон и друг на меншевиките в Швейцария, потвърждават разцеплението на Руската социалдемократическа партия. Това разделение разкрива главно сблъсъка на две стратегии: едната, стратегията на възможното, която е за стриктно прилагане към Русия на «научните предвиждания» на Маркс, формулирани от него чрез изучаване

на западния капитализъм и пролетариат и другата, волунтаристична стратегия на скъсване със западните концепции.

Съсредоточавайки вниманието си върху работническата класа, социалдемократите почти не обръщат внимание на селяните, на «святата Русия на иконите и хлебарките» (както пише Троцки). В действителност, селото е поле за влияние на Партията на социалистите-революционери (СР-есери), създадена през 1902 г. от сливането на отделни групи с близки политически убеждения. След завръщането от изгнание през 1896–1897 г., народническите активисти, като Е. Брешко-Брешковская, А. Гоц, М. Натансон, млади интелектуалци като Г. Гершуни в Минск, В. Чернов в Саратов се опитват да сформират неголеми тайни революционни асоциации с близка цел получаване на политическа свобода по конституционен път и далечна цел – смяна на социалния и политическия режим. От народниците есерите наследяват влиянието сред селяните и склонността към тероризъм. Както народниците от 70-те и 80-те години на XIX в., те считат, че селяните, а не работниците са истинските извършители на Революцията и че общината е мястото, където ще се зароди социализмът на село, основан на коопериране и децентрализация. Обаче есерите в началото на XX век са различни от поколението есери-терористи от 70-те години на XIX век. Те са повлияни от марксизма, макар че не го приемат за Русия. Осъзнали икономическата и социална еволюция, защото набирането на групи активисти става по-успешно в града, отколкото на село, есерите вече не залагат предимно на селячеството като сила за промяна, нито на тероризма като единствен начин на действие. Те възприемат по-широка гама от средства за борба и за привличане на потенциални привърженици: пропаганда сред селяните, но също и сред работниците от непромишлените центрове, организиране на стачки, ежедневна борба срещу данъчната политика и бюрократичните злоупотреби на чиновниците, поддръжка на спонтанните форми за борба на селяните. С добро влияние по волжкия басейн, където споменът за Пугачов е жив, есерските групи, съставени предимно от служители в земствата и представители на селската интелигенция (повечето учители) са в постоянен контакт със селяните, които чакат «втора еманципация».

Все пак терористичният уклон не е съвсем изоставен. Негови представители са т.нар. «бойни отряди», често пъти с внедрени двойни агенти, които действат в духа на народническата терористична традиция от 70-те години. Между 1901 и 1904 г. зачестяват терористичните атентати, чиито жертви стават министърът на образованието Боголепов (февруари 1901 г.), министърът на вътрешните работи Сипягин (1902 г.), наследникът му Плеве (1904 г.), великият княз Сергей, чичо на царя (1905 г.). Тази поредица от зрелищни убийства несъмнено изиграва катализираща роля в контекста на икономическата, социалната и политическата криза.

Решителните революционни действия се дължат повече на случайно създадените обстоятелства, отколкото на добре структурирана организация. Разнообразието на използваните форми на борба обяснява относителната липса на дисциплина в партията на есерите, нейния нехомогенен със-

тав, което я отличава от ленинските партийни принципи. Как есерите са виждали бъдещето? В нелегалните вестници на партията *Революционная Россия* и *Вестник русской революции*, издавани в чужбина, В. Чернов излага вижданията си: след събарянето на царизма Русия не трябва да следва развитие, подобно на това на западните страни, тоест на промишления капитализъм. Тя трябва да следва собствен път на развитие към социализъм, провеждайки мащабна аграрна реформа, при която земите ще бъдат преразпределени по равно на всички желаещи да ги обработват. Те ще работят в условията на пълна свобода; опитът им ще убеди независимите производители в необходимостта от обединяване в кооперативи; тогава целта ще бъде постигната, местната администрация ще види, че ролята ѝ намалява, ще се включи в трудовите колективи и ще изчезне. Много неясноти има в този утопичен план (какво става с промишлеността?), но простотата му, съответствието с желанието на селяните са солидни козове за реалния успех на революционните социалистически идеи сред населението до 1917–1918 г., най-вече сред селяните, зажаждали за земя и равенство.

В национален мащаб има големи различия между възгледите на различните националности в Империята. Те биха могли изкусно да се използват от едно умело правителство. Водената от властта русофилска политика обаче увеличава недоволствата, без те да прераснат в единен опозиционен фронт. Разцеплението е двойно: между социалисти и националисти, както и вътре в лагера на социалистите, които се делят на интернационалисти и федералисти. Дали обаче пътят към независимостта минава през участието в нарастващото навсякъде революционно движение? Или всяка нация трябва сама да върви към независимостта, настоявайки за националните си права? Смесването на националните и класовите интереси, забелязано много точно от Ото Бауер в Австро-унгарската империя, е много силно изразено и в Руската империя. Националните елити, привърженици или не на социалистическите доктрини, се колебаят в избора си между пълно отделяне от Русия, придобиване на национален статут в рамките на демократична федерална държава или свързване на борбата за социален прогрес с борбата за национална независимост. Ситуацията в Полша е пример за сложността на националните противоречия. Противниците на социалистите са разделени на две групи: едните са привърженици за получаване на повече автономия, придържайки се към панславизма, а другите са за пълна независимост. Колкото до социалистите, в самата Полска социалистическа партия (основана в Париж през 1892 г.) те са разделени на привърженици на въоръжено въстание и на легалните форми на борба, но съществува и «крайна левица», водена от Роза Люксембург (основала впрочем през 1900 г. втора полска социалистическа партия) и «десница». Привържениците на «крайната левица», проникнати от духа на интернационализъм, отказват да поставят на преден план излизането на Полша от Русия, като се надяват, че с възникването на социалистически републики в Германия, Русия и Австрия ще се осъществи истинската независимост на поляците. Десницата, водена от Кулчицки, предлага федерален проект, смятайки, че работническата солидарност трябва да доведе до национална и со-

циална независимост. Политическа автономия в рамките на федерална държава или просто културна? Този дебат се води и от грузинските и арменските социалисти. В Армения обаче революционната партия (Дашнакцутюн) е настроена повече антитурски, отколкото антируски след голямото арменско клане в Турция. Кримските татари пък подчертават близостта си с турците и подкрепят някои от техните ръководители като Исмаил-Бей Гаспирали. Те се опитват да възродят една наистина турска култура в зоните с мюсюлманско население в Руската империя. Най-единна без съмнение е опозицията във Финландия. Там яростно се съпротивляват срещу русификацията, неуспешно ускорена през 1899 г. (подчиняването на финландските обичаи на руските) и през 1903 г. (налагането на руския език в администрацията).

Тези разединени опозиционни сили не изглеждат опасни. Можело е да бъдат овладени, ако не беше настъпила тежка икономическа криза, която ускорява недоволството и активизира опозицията.

III. Кризата от 1900–1903 г.

След икономическия подем от 1895–1899 г. Западна Европа и Съединените щати са засегнати от икономическата рецесия и силното свиване на капиталовия пазар. Кризата е още по-тежка за руската икономика, тъй като тя засяга току-що създадени промишлени предприятия, нуждаещи се от значителни банкови кредити. През 1900–1901 г. наскоро построени заводи е трябвало да спрат или драстично да намалят производството си. Още от есента на 1899 г. борсовият крах в Санкт-Петербург и последвалите го два шумни фалита дават знак за настъпващите трудни времена. Правителствената политика за чуждестранни заеми става невъзможна, намаляват държавните поръчки в една страна, в която за някои сектори държавата е основен клиент и следователно действителен двигател на икономиката. Така кризата показва нестабилността на промишлеността, опираща се на държавните поръчки и на железопътното строителство. Промислеността, работеща за текущо потребление, всъщност е много по-малко засегната от кризата. Докато минната и металургическата промишленост понасят тежък удар, то обемът на текстилната промишленост например запазва същото равнище. При това за три години повече от 4000 предприятия са принудени да затворят и да уволнят служителите си. «Заздравяването» на пазара се осъществява чрез тенденцията за създаване на картели. Така през юли 1902 г. по инициатива на френски и белгийски металургически предприятия, картелът за продажба на металургически продукти. «Продамет» обединява основните донецки производители. През 1904 г. са създадени «Продугол» за търговия на въглища, «Продвагон» за железопътно оборудване, а след това и много други тръстове, концерни и картели, което е доказателство, че руската тежка промишленост навлиза в процеса на концентрацията на производството. В социален план, уволненията водят до вълна от безработица, която често принуждава работниците, на-

скоро дошли в града, да се връщат на село. Селото на свой ред също е засегнато.

През 1901 г. реколтата е лоша след незадоволителната от предишна-та 1900 година. Пренаселеността в селото се чувства още по-осезателно. Жалките надници на селскостопанските работници са намалени, традиционната задължнялост на бедните селяни се увеличава. Дори едрите собственици чувстват кризата: падането на световните цени на зърното намалява доходите им, а вътрешният пазар не може да попълни загубите. Земеделците упрекват Вите (който загубва поста си), че е разорил руското село, като го е пренесъл в жертва на индустриализацията, а тя се оказала неспособна да устои на ударите отвън. От 1902 г., за първи път след 1861 г., истинска вълна от бунтове разтърсва селото. Украйна и Средна Волга стават театър на разразили се селски бунтове. Царската администрация преброява, само за периода 1902–1904 г., 670 селски «въстания». Те се изразяват главно в разграбване на господарските жилища, завземане на полетата, пасбищата и горите на помешчиците, присвояване на добитък за отглеждане по договор и на земеделския инвентар. Лишени от средства за модернизация на стопанството си, притиснати от бързото пренаселване на селото и намаляващите добиви, на селяните не им остава нищо друго освен да наемат, при това на много високи цени, господарските земи или да ги придобиват със сила. Впрочем в селото настъпват промени и, под влиянието на училището и железницата, то бавно се отваря за света извън него. Земствата допринасят много за началното ограмотяване в селата. Вече има достатъчно селяни (20–25%), способни да четат и да предават на другите «разни идеи», разпространявани от «студенти, всякакви агитатори, представящи се за амбулантни търговци, поклонници и други скитници», според донесенията в полицейските доклади. В действителност тези идеи са приблизителни обобщения на дебатите, които се водят в земствата и в градските политически среди на либерали или радикали. Както отбелязва през 1902 г. вътрешният министър, «днес селяните четат с охота брошури, предават си ги един на друг или ги четат заедно. След това те вярват в скорошното разделяне на господарските земи и го очакват с нетърпение». Опитът от шестгодишната войнишка служба (с изключение на най-големия син), прекарана в друга среда, досегът на милионите селяни до новите реалности при наемането им на строежите и в градовете през мъртвия селскостопански сезон допринася за появата на едно ново, по-образовано и по-открито поколение, непознаващо крепостничеството, «по-критично и дръзко».

Икономическият подем в градовете, започнал през 1903 г., дава нов тласък на работническото движение. Същата тази година броят на стачниците е 200 000. В Баку едно продължително и отчасти победно движение свидетелства за първия голям сблъсък между окаяните работници от петролодобива и големите компании. Те искат по-добри условия на работа и прилични заплати. Но в една страна, където стачките са считани за незаконни, икономическите искания бързо прерастват в политически: право на стачки, право на създаване на свой синдикат, политически права. Официалните синдикати не могат да се справят и Зубатов е уволнен заради

«неконтролираните» стачки от 1903 г., които се разпространяват и обхващат южна Русия (Одеса, Ростов).

Накрая вълненията засягат и трета социална група, студентите. Броят на тези исконни наследници на унищожената през 1860–1870 год. интелигенция постоянно нараства (удвоява се през 90-те години на XIX в.). Всъщност едновременно с развитието и модернизацията на обществото при индустриализацията, броят на служителите в управленския апарат на империята, както и на земствата, се увеличава значително. В края на 90-те год., студентите не се примиряват с лишавания ги от всякаква автономия правилник за университетите, съставен от Д. Толстой, един от теоретичите на самодържавието през 80-те години на XIX в. Студентите поискват автономия, която им е отказана от правителството. През февруари 1899 г. полицията влиза в университета в Санкт-Петербург и потушава вълненията.

Пред заплахата да бъдат мобилизирани във войската в случай на размирици, санкт-петербургските студенти бойкотираат занятията. Тези действия добиват хроничен характер и се разпространяват в провинциалните университети. През март 1902 г. се провежда нелегален общоруски конгрес на студентите. На този конгрес се противопоставят привържениците на либерализма и на есерите. Именно от студентските среди излиза едно малцинство, готово да продължи максималистката традиция на народниците-революционери и да се запише в «бойните отряди» на есерската партия. Въпреки изключванията и строгия подбор на студентите, университетите се превръщат в средища за антиправителствена агитация.

«Всички социални класи кипят» – пише през 1904 г. посланикът на Франция в Русия. Как реагира правителството на тази всеобща криза (политически убийства, нестихващи стачки, селски бунтове, нови социални слоеве, обхванати от идеите на либерализма и обновлението и превръщащи се в антиправителствена опозиция)? Чисто и просто с репресии, изразени с действията на Плеве. Назначен за министър на вътрешните работи през април 1902 г., Плеве отговаря на трудната ситуация чрез полицейски и административни мерки: изпращане на армията за потушаване на селските бунтове и стачките, преследване на евреите (годините между 1902–1904 г. са период на големите погроми в Кишинев и Киев), към които властите искат да насочат народното недоволство, снемане на всички земски дейатели от постовете им при най-малкото подозрение в либерализъм. През 1903 г. Плеве споделя с френския посланик М. Бомпар: «Издигнаха ме на този пост като човек с желязна ръка. Ако аз проявя малодушие при провеждането на репресиите, ще се обезсмисли дейността ми... След като съм започнал, трябва да продължа. Седнал съм върху врящ котел и ще се взривя с него.»

Не може по-ясно да се обясни безизходицата, в която е изпаднало самодържавието поради отказа му от каквито и да е реформи.

Библиография към глави 1. и 2.**1. Общи произведения**

R. Philippot, *La Russie, t. II: La modernisation inachevée, 1855–1900* (Paris, 1974).

H. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801–1917* (Oxford, 1967).

M. Raeff, *Comprendre l'Ancien Régime. Etat et société en Russie impériale* (Paris, 1982).

R. Pipes, *Russia under the Old Regime* (London-New York, 1974).

2. Икономика и общество**а) Икономическо развитие**

Y. Barrel, *Le développement économique de la Russie tsariste* (Paris, 1974).

R. Girault, *Emprunts russes et investissements français en Russie* (Paris, 1973).

R. Girault, *Décollage économique et nationalisme: le cas russe*, in *Relations internationales*, No 29, 1982.

M. von Laue, *S. Witte and the industrialization of Russia* (Columbia, 1963).

F.-X. Coquin, *La Sibérie: peuplement et immigration paysanne au XIXe siècle* (Paris, 1969).

б) Аграрен сектор

D. Atkinson, *The End of the Russian Land Commune* (Stanford UP, 1983).

J. Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton, 1961).

T. Shanin, *The Awkward Class* (Oxford, 1975).

R. G. Robbins, *Famine in Russia, 1891–1892. The Imperial Government Responds to a Crisis* (Columbia UP, 1975).

P. Pascal, *Civilisation paysanne en Russie* (Lausanne, 1969).

B. Kerblay, *L'izba d'hier et d'aujourd'hui* (Lausanne, 1972).

G. T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime* (New York, 1969 (преизд.)).

L. Haimson (ed.), *The Politics of Rural Russia (1905–1914)* (Bloomington, 1979).

S. Bensidoun, *L'agitation paysanne en Russie de 1887 à 1902* (Paris, 1975).

в) Градски сектор

T. S. Fedor, *Patterns of Urbain Growth in the Russian Empire during the Nineteenth Century* (Chicago, 1975).

V. E. Bonnell, *The Russian Worker. Life and Labor under the Tsarist Regime* (California UP, 1983)

R. A. Zelnik, *Labor and Society in Tsarist Russia, The Factory Workers of St. Petersburg* (Stanford UP, 1971)

L. Haimson, E. Brian, *Changements démographiques et grèves à St. Petersburg, 1905–1914*, in *Annales ESC*, juillet-août 1985, No 4.

3. Развитие на идеите, революционни движения**а) Либерализмът**

W. Leontowitch, *Histoire du libéralisme russe* (Paris, 1986).

G. Fischer, *Russian Liberalism: from Gentry to Intelligentsia* (Harvard, 1958).

S. Galai, *The Liberation Movement in Russia 1900–1905* (Cambridge UP, 1973).

R. Pipes, Struve: *Libéral on the Left (1870–1905)* (Cambridge UP, 1970).
 – Struve: *Libéral on the Right (1905–1944)*, (Cambridge UP, 1980).

б) Социалдемокрацията

L. H. Haimson, *The Russian Marxists and the origins of Bolchevism* (Harvard UP, 1955).

J. Keep, *The Rise of Social Democracy in Russia* (Oxford, 1963).

R. Pipes, *Social-Democracy and the St. Petersburg Labor Movement 1885–1897* (Harvard UP, 1963).

A. B. Ulam, *Les bolcheviks* (Paris, 1973).

L. Shapiro, *De Lénine à Staline. Histoire du Parti communiste de l'Union soviétique* (Paris, 1967).

C. Ingerflom, *Le citoyen impossible. Les racines russes du léninisme* (Paris, 1988).

в) Социалисти-революционери

O. Radkey, *The Agrarian Foes of Bolshevism. Promise and Defaults of the Russian Socialist Revolutionaries* (New York, 1958)

J. Baynac, *Les socialistes-révolutionnaires de mars 1881 à mars 1917* (Paris, 1979).

M. Perrie, *The Social Composition and Structure of the Socialist-revolutionary Party before 1917*, in *Soviet Studies*, XXIV, octobre 1972.

г) Спорове за идеите и интелигенцията след 1905 г.

B. Shragin, *Landmarks* (New York, 1977).

Ch. Read, *Religion, Revolution and the Russian Intelligentsia, 1900–1912. The Vekhi Debate and its Intellectual Background* (London, 1979).

J. Scherrer, *Intelligentsia, religion, révolution. Premières manifestations d'un socialisme chrétien en Russie, 1905–1907*, in *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 1977, IV et 1978, I–II.

4. Революцията от 1905–1907 г.

F.-X. Coquin, 1905: *La révolution russe manquée* (Bruxelles, 1905).

F.-X. Coquin et C. Gervais-Francelle (éd.), 1905, *la première révolution russe* (Paris, 1986).

A. Asher, *The Revolution of 1905. Russia in Disarray* (Stanford UP, 1988).

O. Anweiler, *Les Soviets en Russie 1905–1921* (Paris, 1972).

J. S. Bushnell, *Mutiny and Repression: Russian Soldiers in the Revolution of 1905–1906* (Bloomington, 1985).

L. Engelstein, *Moscow, 1905: Working-class Organisation and Political Conflict* (Stanford UP, 1982).

T. Emmons, *The Formation of Political Parties and the First National Elections in Russia* (Cambridge, 1983).

M. Szeftel, *The Russian Constitution of April 1906* (Bruxelles, 1976).

5. Реформите на Столипин

G. A. Hosking, *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907–1914* (Cambridge, 1973).

G. L. Yaney, *The Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia: 1861–1930* (Urbana, 1982).

L. Haimson (éd.), *The Politics of Rural Russia* (Indiana UP, 1979).

С. М. Дубровский, *Столипинская земельная реформа* (Москва, 1963).

Провал на политическата алтернатива (1905–1914 г.)

1. Революцията от 1905–1907 г.:

неуспешен опит за парламентарна монархия

1. От руско-японската война до Кървавата неделя

На 27 януари 1904 г. японската ескадра изненадва и унищожава руския тихоокеански флот в Порт-Артур в Манджурия. Това военно действие е предшествано от период на напрежение между двете страни. Под влияние на безотговорни съветници Николай II в течение на много години води в Далечния Изток истински авантюристична политика. През 1896 г. той получава от китайското правителство правото да прекара строящата се Транс-сибирска железопътна магистрала през Манджурия и свободно да експлоатира природните ресурси, намиращи се от двете страни на трасето (ивица с ширина 50 км.!). През 1889 г. Вите постига сключване на договор за отстъпване под аренда на Порт-Артур, където руснаците създават военноморска база. Боксерската война предоставя на Русия възможност да се намеси като «защитник» на Манджурия. Напредването на Русия по крайбрежието на Тихия океан до границите на Корея не може да не разтревожи Япония, която преминава към бърза експанзия. Сблъсъкът между двете империалистически държави става неизбежен, предвидим, старателно подготвян от японска страна, докато царското правителство гледа на това със снизхождение, уверено в собствените си сили. Разочарованието е особено тежко след погрома на 27 юли 1904 г. На 8000 км от военните си бази царската армия търпи поражение след поражение през цялата 1904 г. Първото морско поражение е пред Порт-Артур (31 март), второто в Китайско море (14 август), загубен е и Порт-Артур (20 декември). Вместо да обедини народа, тази война, чужда на националните интереси, е възприета от обществото още от самото ѝ начало като ненужен конфликт и резултат от некомпетентната политика на правителството. Както по време на Кримската война, така и в този момент пораженски дух обхваща опозицията. Със започването на този конфликт, режимът допуска голяма политическа грешка: върху страната, намираща се вече в икономическа криза, той поставя допълнителни и непоносими тежести.

На 15 юли 1905 г. членове на бойната група на есерите убиват Плеве. Николай II прави първа отстъпка пред общественото мнение, като на негово място назначава княз Святополк-Мирски, който заявява готовността си да «прилага законите либерално, без това да засяга основите на режима». Такава програма, насочена към възстановяване духа на «либерализъм» на Александър II и слагаща край на ерата на контрареформи, би задоволрила обществото 20 години по-рано. През есента на 1904 г. тя обаче е закъсняла, а опозицията срещу режима вече е организирана. На 6 ноември в Санкт-Петербург се открива I конгрес на земствата. Той приема *Програма от 11 точки*, обобщаващи основните искания на либералното движение. За първи път в Русия в тази програма се иска «свикването на свободно избрани народни представители», тоест Народно събрание, несъвместимо с режима на самодържавието. След конгреса е организирана «кампания от банкети», осъществена от «Съюза за освобождение» (леви либерали), събрала хиляди участници. Кулминацията е на 14 декември – годишнината от декабристкото въстание, когато повече от 800 участници в столицата се обявяват за незабавно свикване на Учредително събрание. Изправено пред тази протестна вълна, правителството издава указ (12 декември), който оповестява списък от спешни реформи, обещава да намали цензурата, но запазва мълчание по основното искане: въпросът за народното представителство. Два дни по-късно, правителствено комюнике официално предупреждава гражданите да въздържат от всякакви манифестации, нарушаващи обществения ред.

На 3 януари 1905 г. 12 000 работници от заводите Путилов в Санкт-Петербург преустановяват работа, за да протестират срещу уволнението на четирима свои другари. Стачката бързо се разпространява във всички предприятия от областта и на 8 януари стачниците стават повече от 200 000. Мощният «Съюз на руските фабрично-заводски работници в Санкт-Петербург», официален зубатовски синдикат, е ръководен тогава от поп Г. Гапон, много известен със скромния си произход и неоспоримата си харизматичност, сред столичните работници. Опозицията се обръща към него за помощ. Гапон предлага да се състави петиция-молба, която народът да занесе на царя. Трудно е да се установи истината за това предложение: бил ли е Гапон запленил от ролята, която му се отрежда в събитията, искал ли е да доведе движението до апел към царя-бащица, поддал ли се е на гигантска провокация или е бил подведен от съперничеството между агенти на полцията? Написана на 5 януари, за три дни петицията събира 150 000 подписа. Странна смесица от настойчиви искания и почти мистична вяра в царя, тази петиция е едновременно умоляваща («Не отказвай да помогнеш на Твоя народ и извади го от гроба на безправие, нищетата и нежестивото...») и решителна («Освободи го от потисничеството на Труда от капитала... ако ти останеш глух към нашата гореща молба, ние ще умрем точно тук, на този площад пред Твоя дворец») и отразява колективното съзнание на работническите среди, нескъсали все още със селския си корен и с миналото си, изцяло белязано от почитание към царя, и незавладяни дотогава от социалистическата идея. Сутринта на 9 януари нескончаем човешки

поток от 150 000 души, мъже, жени и деца, носещи икони и пеещи псалми и «Боже, пази царя!», се отправя към Зимния дворец, напуснат от цар Николай II още на 6 януари. Посреща ги войскова стрелба, насъпва огромна паника, в която биват убити стотици и ранени хиляди.

Отзвукът от «Кървавата неделя» е огромен. Той унищожава традиционното виждане за царя като състрадалец и защитник. Както отбелязва вестник *Право*, «работниците отнесоха в общия гроб вярата си в живия източник на правдата и справедливостта».

2. Двата пътя на революцията

От януари до октомври 1905 г. протестното движение срещу режима става все по-машабно и радикално, следвайки два паралелни пътя. Единият е либерален, обединяващ средните слоеве, интелигенцията и част от елита, които, заплени от западноевропейския политически модел, се стремят към мирна и законна революция, пред която самодържавието ще отстъпи и ще се трансформира в конституционна монархия. Вторият е плебейският път с неясно определени стремежи, където се преплитат най-различни форми на социален протест – от антифеодалните селски бунтове, метежите, до Съветите, неизвестна дотогава форма на организация. Двата пътя така и не се обединяват в един, въпреки няколкото плахи и закъснели опити на либералите «да се отиде при народа», отделните успехи на есерската пропаганда, вдъхновили някое и друго селско движение. Обаче този революционен кипеж бързо обхваща духовете: за няколко месеца идеите, вълнуващи само няколко политически дейци, като общо гласуване, Учредително събрание, свобода на личността, достигат до всички кътчета на страната. Тази «революция в умовете» е несъмнено най-дълбоката и дългосрочна промяна, която настъпва със събитията от 1905 г.

Първата революционна вълна обхваща страната през седмиците след «Кървавата неделя»: в повечето градове започват стачки предимно железничарите, металурзите и текстилните работници. Забележителен е не толкова броят на стачниците (почти милион), колкото заеманите позиции: целите са основно политически, солидарността със столичните работници е ясно заявена. Несъмнено класовото съзнание започва да обхваща работническите среди. Политическите искания не изключват очевидно и други, с по-«икономически» характер, като увеличаване на заплатите, намаляване на работния ден и пр.

Обезпокоени от мащабите на движението, официалните синдикати, икономическите групировки, деловите среди настояват за установяване на правова държава, отказ от политиката на репресии, символ на която става новият губернатор на Санкт-Петербург, генерал Трепов.

За да избегне вълненията по случай годишнината от премахването на крепостничеството (18 февруари) и да намали враждебността на либералите, Николай II подписва на 18 февруари заповед, подготвена от вътрешния министър А. Булигин. В текста се предвижда свикване на консултативно събрание, «което ще участва в изработването на законодателен

проект». Обаче реформите «ще се проведат постепенно... в тясна връзка с историческото минало на Русия» и ще бъдат «базирани върху абсолютното запазване на основните закони на Империята». Указ, подписан същия ден, дава правото на петиции, приканвайки «частни лица и организации» да представят на централната власт «своите предложения за подобряване дейността на държавата и благосъстоянието на народа». Тази първа отстъпка от страна на правителството, която задоволява основните искания на либералния манифест, идва много късно. Твърде неясната заповед, чието изпълнение се възлага на комисия, която така и не е свикана, не може да задоволи една опозиция, решена да изиска широко тълкуване на текста, т.е. свикване на истинско Народно събрание, а не Консултативно събрание. Така че, без ни най-малко да успокои вълнението, указът от 18 февруари му дава нов тласък. Приемайки буквално указа, съюзи на учениците, общини, думи, земски събрания, дори обикновени граждани засипват правителството с обръщения, резолюции, молби, широко отразени във все по-дръзката преса. Това освобождаване на словото, уникално за историята на страната, допринася за популяризиране на доскоро непознати понятия и за еманципиране на духовете. Паралелно се федерират либералните професии и интелегенцията. Университетски преподаватели, журналисти, адвокати, писатели, лекари, служители в земствата се организират в «професионални съюзи». В края на април съществуват вече 14 съюза, между които «Женски съюз» и «Съюз за равнопоставяне на евреите». На 8 и 9 май в Москва представители на различните съюзи се обединяват в «Съюз на съюзите», под председателството на либералния историк П. Милюков, наскоро излязъл от затвора. Този съюз, съставляващ лявото крило на руския либерализъм, си поставя за главна цел избирането на Учредително събрание чрез общо гласуване. Като далечна цел, ръководителите искат създаването на голяма конституционна и демократическа партия. Ядрото ѝ трябвало да обедини всички свободни професии.

Паралелно с тази мобилизация на средните класи и на интелектуалния елит, който, с надеждата да се възползва от социалния кипнеж и да го канализира в парламентарна и конституционна насока, се обявява за единствен «действителен представител на страната», народното вълнение в градове и села следва своя посока на разрастване.

С настъпването на пролетта отново започват селски вълнения. Те се разразяват в Курска, Черниговска, Воронежска, Орловска, Пензенска и Саратовска област. Там селяните окосяват, разорават земите и си разделят запасите от жито и сено на помещиците. В горите на едрите собственици или в държавните се извършва незаконна сеч; селските общини отказват да плащат данъци и да събират войнишки набор. Множество бунтове, частични и неорганизирани, следват традицията на селските метежи от предишните години. Обаче тези гневни действия не са толкова многобройни, понеже селяните се надяват да получат законно признаване на правата си след съставянето на правителствени комисии за проучване на земеделските въпроси. В очакване на правителствените действия, либералите, т.е. Съюзът на земските служители, насочват усилията си към частично кон-

тролиране на движението. Те подпомагат основаването на 24 май на Общоруския селски съюз, който веднага става член на Съюза на съюзите и насрочва първия селски конгрес за лятото.

С приближаването на 1 май работническите вълнения се засилват. Страната е обхваната от втора стачна вълна през май-юни. С изключение на Полша, където влиянието на социализма се смесва със старата национална омраза към казаците и руснаците и довежда до прояви на насилие, във Варшава и Лодз (работническите барикади продължават много дни), стачките през май-юни като цяло са мирни и не особено политизирани. Работниците продължават да настояват за традиционните си икономически искания, а именно: намаляване на работния ден, повишаване на заплатите, медицинско осигуряване, но и признаване на правото на стачки. Колкото и малко «революционни» да са тези стачки през май-юни, те способстват за създаването на нова структура, Съвет, на който в бъдеще е отредена важна роля. Първият съвет възниква в Иваново-Вознесенск, голям текстилен център в Московска област. По време на избухналата там на 12 май стачка работниците във всеки завод избират делегати, които да водят преговори с работодателите. Така са избрани стотина «делегати», повечето от които тъкачи, организирани в «Съюз на делегатите от Иваново-Вознесенск». Този съюз, съставен от малко ядро политически дейци (повечето меншевики), провежда заседанията си на открито по подобие на селския общински съвет. Той проявява забележителна организираност и отговорност, поема ръководството на стачката, организира поддържането на изключителен ред и отлична дисциплина в града, организира занятия по «политическа просвета» и бързо се налага като единствен орган, представящ интересите на работниците за цялата област, признат от властите и работодателите. Преговорите с работодателите обаче не успяват и след шестдесет и пет дневно съществуване, съветът се разпуска, без да е постигнал нищо. Все пак е преминат важен етап с раждането на тази оригинална форма на работническа организация. Примерът бива повторен няколко седмици по-късно от работниците в съседния град Кострома. През есента тази нова организационна форма има неочакван успех. Новата реалност подтиква към действия социалдемократите. Меншевиките приветстват органите на «работническо самоуправление», които според тях ще ускорят процеса на формиране на политическо съзнание на пролетариата. Колкото до болшевиките, те отначало се отнасят с недоверие към тези спонтанно възникнали организации отдолу, които съперничат на Партията и поставят под съмнение способността ѝ да ръководи революцията. Меншевиките променят отношението си едва в края на юли след публикуването на труда на Ленин *Две тактики на социалдемократията в демократичната революция*. Излагайки за първи път вижданията си за «демократична диктатура на пролетариата и селяните», Ленин препоръчва на съветите да станат инструмент на въоръжено въстание, което да подготви прехода към следващия революционен етап.

Освен селяните и работниците, вълненията обхващат и руската флота след поражението в битката при Цушима (трагедията става на 15 май, ко-

гато Балтийският флот, при влизането му в Корейския пролив след седеммесечно плаване, е унищожен от японския). На 15 юни екипажът на най-модерното подразделение от руския черноморски флот – крайцера *Княз Потьомкин-Таврически*, се разбунтува в Одеското пристанище и след няколко седмици се предава на пристанището в Констанца. Първият бунт на руската флота несъмнено е породен повече от отчаянието на екипажите от грубото отношение на офицерите към войниците поради суровата дисциплина, отколкото от политическата агитация на няколко моряка. Обаче този спонтанен бунт е показателен за тежестта на кризата, в която е изпаднала руската армия. Но все още не е настъпил моментът за присъединяване на армията към революционния кипеж, както това се вижда от жестоката разправа на казациите с работниците и от отказа на разбунтувалите се моряци да се присъединят към стачниците в Одеса.

Цушимската трагедия, която отбелязва победата на Япония над руската армия, и нарастващото социално въннение карат либералите да настояват пред властите за отстъпки, за да запазят протестите законен и мирен характер, тъй като има опасност те да преминат в безредици. На извънреден конгрес в Москва, делегатите на земствата единодушно гласуват *Манифест на нацията*, в който още веднъж се обявяват за избор на представително събрание в рамките на конституционната монархия. На 6 юни делегация, излъчена от конгреса, връчва на Николай II послание с основните искания на либералите. 15 дни по-късно при приема на контраделегация на консерваторите Николай II потвърждава «непреходната си привързаност към старите принципи». Нов земски конгрес (6–8 юли) признава неуспеха на мисията от 6 юни и изработва този път истинска «проект-конституция», въз основа на «вековния опит на Западноевропейските държави».

В последните дни на юли се открива друг важен конгрес, I Общоруски селски конгрес, в който участват сто делегати от 22 провинции. Докато Селският съюз, основан 2 месеца по-рано, има предимно конституционни искания, този конгрес приема решителна резолюция, която по аграрната реформа иска премахване на частната собственост върху земята и експроприация (със или без обезщетения според случая), а в политически план – избор чрез общо гласуване на Учредително събрание, промяна на дискриминационната данъчна система за селяните, премахване на съсловната йерархия. Приетите резолюции отразяват исканията на селяните, изразени на конгресите им, като всяка от тях представлява оригинален синтез на либералната политическа програма от предложения на есерите, разпространявана от земските служители и достигнала до селата чрез пресата, «която, както отбелязва полицейско донесение, грамотните селяни четат винаги с пълно доверие... и с голям интерес». От отделните несъгласувани селски акции започва зараждането на национална политическа организация. На всички тези конкретни и фундаментални искания, идващи от различни социални слоеве, властта отговоря с отдавна остарял проект. На 6 август Николай II най-после подписва указ за учредяване на Държавна дума. Това събрание в действителност е съвещателно и може «да проучва

и да обсъжда» само проектозаконови, представени от правителството, без право да променя основните закони на Империята. Думата е лишена от законодателна инициатива и от правото на глас за бюджета. Изборите трябвало да се проведат по доста сложна изборителна система, съчетаваща съсловен и имуществен ценз, която намалява участието на средните слоеве и напълно лишава работниците от изборителни права.

Указът от 6 август предизвиква гневно недоволство от страна на опозицията. Либерален вестник коментира събитието така: «Тази реформа е типично руска – при нея самодържавието с една ръка си взема това, което дава с другата». Вместо да успокои духовете, той повишава градусите в изборителната кампания (Думата трябвало да бъде избрана през януари 1906 г.) и разпалва политическата борба. Единствената полза за правителството е, че тази инициатива успява да раздели опозицията на привърженици и противници на изборния бойкот. Най-консервативните либерали са за участие в изборите, надявайки се да се възползват от бъдещата Дума, макар и несъвършена, като трамплин за нови искания. Радикалното либерално крило, представлявано от Съюза на съюзите, който наброявал повече от 40 000 членове, апелира за бойкот на предварително фалшифицираните избори, които според тях само ще дискредитират демократичната идея. Есерите на свой ред се обявяват за бойкот, също както и социалдемократите, тъй като работниците били изключени и няма какво да спечелят. И едните, и другите обаче се надяват да използват предизборната кампания за пропаганда. Докато опозицията в по-голямата си част отхвърля всякаква форма на цензово съвещателно събрание и продължава кампанията си за бойкот, се оформя идеята, предложена през септември от Съюза на съюзите и от социалдемократите, за обща стачка като единствен начин за изтъргване на властта от самодържавието, нещо, което обществото иска още от началото на 1905 г.

3. Голямата революционна вълна и Октомврийският манифест

Постепенно спадналото през лятото работническо движение се разразява с голяма сила в края на септември, за да прерасне три седмици по-късно в най-забележителната обща стачка, невиждана дотогава в никоя страна. Тя започва на 19 септември със стачка на типографските работници, които искат преразглеждане на тарифите, според които пунктуациите не се броят. Троцки пише: «въпросът за точката и запетаята ще разклати устоите на царизма». За няколко дни стачната солидарност обхваща много московски предприятия, преди да се разпространи в Санкт-Петербург, където печатарските работници също са сред първите стачници. На 8 октомври, когато стачката забоксува, се понася слухът за арестуването на делегатите от Съюза на железничарите. Съюзът използва този претекст и отправя апел за обща стачка в цялата страна. От момента, в който се поставя въпросът за защита на синдикалните права, стачката от икономическа прераства в политическа и след дълго отлагане и толкова очакване, поставя

на изпитание самодържавието. На 12 октомври цялата железопътна мрежа на Империята е напълно парализирана от стачката. На 14 октомври в Санкт-Петербург и в Москва спират влаковете и общественият транспорт, няма нито вестници, нито телефони, нито електричество. На тази дата стачниците наброяват повече от милион и половина. Провинцията не закъснява: истински работнически бунтове избухват в Екатеринослав, Харков, Одеса, а улиците се покриват с барикади. На 13 октомври в Санкт-Петербург се образува работнически съвет, в който влизат стотици делегати, избрани от стачниците в най-големите заводи. Есерите, меншевиките и болшевиките заемат важно място в Изпълнителния комитет на Съвета, често непропорционално голямо според действителното им влияние, което е знак за нарастващото проникване на идеите им сред работническия свят. На 17 октомври Съветът публикува първия си информационен бюлетин, *Известия*, в който призовава всички стачници да установят контакт със Съвета – «единственият пълноправен представител на трудещите се от Санкт-Петербург».

При тази сериозна ситуация, Николай II се обръща към Вите, който наскоро е сключил приемлив договор с Япония. На 9 октомври Вите предава на царя меморандум с анализ на ситуацията и с програма за реформи. Той констатира една истинска «революция в умовете», настъпила от началото на годината и че указът от 6 август е напълно изостанал от «революционния кипеж», затова Вите предлага на царя да отговори, «преди да е станало много късно», на очакванията на страната: да сложи край на административния произвол и деспотизма, да даде на народа основни свободи, да установи истински конституционен режим. След едноседмично колебание Николай II се примирява, макар и с чувството, че нарушава дадената от него клетва при стъпването на престола, и поставя подписа си под текста, подготвен от Вите въз основата на меморандума. Манифестът от 17 октомври, набързо наречен *Манифест на свободите*, се свежда всъщност до три обещания:

– Да се дадат на народа основните граждански права, почиващи върху неоспоримите принципи: неприкосновеност на личността, свобода на съвестта, на словото, свобода на събрания и организации.

– Незабавно да се проведат избори за Думата и с участието на лишените от вот класи, според проекта от 6 август. Новият законодателен орган да се натовари с разработването на принципа за общото гласуване.

– Да се установи като неизменно правило, че нито един закон не може да влезе в сила без одобрението на Думата и че народните избраници ще могат действително да участвуват в контрола за законността на действията на царя.

Този текст, съдържащ много повече отстъпки от указите от 18 февруари и от 6 август, оставя обаче нерешени много съществени въпроси: какво при тази нова политическа система става със самодържавието, за което не се споменава никъде в текста? Как ще се съвместят самодържавие и Дума? Защо понятието конституция въобще не се споменава? Какви ще бъдат правата на Думата?

Ясно е, че тълкуванието и приложението на този двусмислен текст ще зависи от съотношението на силите между самодържавието, отстъпило под натиска на събитията, и опозицията, желаеща да се отиде по-далеч. В този момент манифестът позволява на самодържавието да постигне два успеха. Успокоява финансовите кръгове, от които зависи кредитирането на Русия. Френското, германското и британското правителство приветстват манифеста, виждайки в него залог за парламентарен режим. Манифестът завършва тлеещото от юни разцепление между либералите. Умерените, удовлетворени от тази първа победа, подкрепят манифеста. Що се отнася до радикалното крило, което се оформя в партия на конституционните демократи (кадети), то приема с резерва обещанията от 17 октомври. Есерите и социалдемократите от всичките тенденции отказват какъвто и да е компромис със самодържавието. Както Троцки пише тогава: «народът не желал нагайка завита в конституция».

Опозиционните сили се разделят. Либералите дават приоритет на политическата борба, а народът, който изцяло се ангажира с общата стачка от октомври, се отдалечава все повече от споделяните от него в началото на 1905 г. стойности на либералната опозиция, за да издигне лозунга на социалната революция. Намиращи се между самодържавието, което не желае да отстъпи, и революционното насилие, от чието развитие те се страхуват, либералите са принудени през цялата 1905 г., да «снова» между царя и народа, без да се измъкнат от насилствените действия, нито да се осмелят да застанат решително начело на народното недоволство. Правителството, принудено за кратко да отстъпи, съумява да разедини опозиционните сили и да се откаже от повечето от обещанията, дадени на 17 октомври 1905 г.

4. Поражение на социалната революция и консервативна реставрация

Да се приведат в действие правата, обещани в манифеста от 17 октомври, да се подготвят изборите за Думата, да се възстанови редът, това са непосредствените задачи на новото правителство, ръководено от Вите, назначен за министър-председател на 19 октомври – нова функция, създадена за укрепване на новия принцип на министерска солидарност. Вите се оказва в изолация, сблъсквайки се с нарастващата неприязън на Николай II (който нарекъл министър-председателя си «политически хамелеон») и на двора от една страна и от друга – с недоверието на либералите, дори и най-умерените, като Лвов или Шипов, които отказват да участват в правителството. Вите не съумява да намери баланс между реформите и репресиите и тръгва по пътя на репресиите.

Октомврийският манифест, който безспорно представлява важен етап в политическата борба на либералите, водена повече от година, не успява да сведе революцията само до политическа и ни най-малко да предотврати социалното вълнение. То достига връхната си точка през последните месеци на 1905 г. Току-що е завършила общата стачка в Санкт-Петербург и в

Москва (21 октомври), когато избухва бунт в морската база на Краснодарск (26–27 октомври), после в Севастопол, където бунтовниците, ръководени от капитан Шмид, създават временен «съвет на морските, работническите и войнишките депутати» (11–15 октомври). Други вълнения обхващат цялата Транссибирска железница и военните части, които чакат завръщането си след конфликта с Япония.

Тълкувайки манифеста от 17 октомври като отмяна на всички забрани и под влиянието на директивите на II Селски есерски конгрес (Москва, 6–10 ноември), потвърждаващ принципа за национализация на земята, селските бунтове достигат връхната си точка през ноември-декември. Най-засегнати са Симбирската, Курската, Черниговската и най-вече Саратовската губерния. В някои места именията на помещиците са разрушени до едно. Правителството е принудено да прибегне към войската и да обяви военно положение, за да успее да сложи край на изключително силните бунтовете, които започват отново през лятото на 1906 г. В тези безредици консервативните сили се организират в «черни сотни» по модела на казашките. Те се сформират от селяни и лумпенпролетарии от градовете, чрез разпалване на стари антисемитски настроения. С благосклонното покровителство на полицията, те извършват множество погроми. Само за месец октомври погромите възлизат на 150, предимно в южните градове, където живеят големи групи еврейски малцинства. На 8 ноември крайно десните среди, толерирани от Вите и подтиквани от Трепов и от новия вътрешен министър Дурново, създават «Съюз на руския народ» начело с А. Дубровин и В. Пуришкевич. Те си поставят за задача да «защитават единството на Църквата, трона и народа» и да водят борба с «вътрешния враг».

От всички изпитания за правителството през последните месеци на 1905 г. най-решаващ е сблъсъкът със съвета в Санкт-Петербург, после с този в Москва. Съставен от делегати, избрани направо в предприятията, и от представители на революционните партии, съветът в Санкт-Петербург, възникнал на 13 октомври в разгара на общата стачка, все повече увеличава влиянието си сред работниците и представлява вече над половината от тях. След излизането на манифеста съветът, ръководен от меншевика адвокат Хрустальов-Носар, продължава да агитира работниците да се борят до окончателната победа над царизма. На 2 ноември съветът призовава работниците към обща стачка, за да принуди правителството да отмени военното положение в Полша и да не изпраща на съд бунтовниците от Кронщад. Но три дни по-късно се налага да призове работниците да се върнат на работните си места, без да принуди правителството да отстъпи. Малко след това съветът провъзгласява осемчасов работен ден в заводите, но след обявления от работодателите локаут е принуден «временно да отмени» мярката. Тези неуспехи и чувството на униние, което предизвикват у работниците, позволяват на правителството да контраатакува. На 25 ноември властите арестуват Хрустальов-Носар. Той веднага е заместен от колективно ръководство, в което с ораторския си талант се отличил младият меншевик Л. Троцки. После, на 3 декември, са арестувани 267 делегати, заседавали същия ден. През петдесет и пет дневното си съществуване

съветът в Санкт-Петербург, възникнал като обикновен стачен комитет, се превръща в работнически парламент. Там голяма част от столичните работници, възползвайки се от немислимата допреди няколко месеца свобода на събранията и словото, се запознава и борави с речника от политически понятия, близък и понятен дотогава само на малка група посветени. Примерът на съвета в Санкт-Петербург, както преди това и на съвета в Иваново, е последван в края на 1905 г. от създаването на десетки съвети в главните индустриални центрове на страната. В края на ноември работническото въстание достига нов връх и идеята за въоръжена борба, развита от Ленин в *Двете тактики...*, се разпространява, за да подготви преминаването към следващия революционен етап. Болшевиките, със значително присъствие в съвета, организират истинска «бойна дружина». След разбунтуването на един от московските гарнизони (2 декември), когато смята, че е настъпил часът за действие, съветът обявява 7 декември за начало на «обща политическа стачка и въстание», която трябва да събори царизма. Въпреки поддръжката на известен брой стачници, съветът не успява да разпространи стачното движение в ключови сектори, като железниците и обществените служби. Въстанието е обречено. За 4 дни (15–18 декември) войските, командвани от адмирал Дубасов, успяват да се разправят с няколко революционни центъра, предвождани от бойни болшевишки отряди и намиращи се основно в квартал Пресня на запад от Москва. Въпреки провала, от революционната гледна точка, равностметката от въстанието не е напълно негативна. Смятан преди това за «политически аморфен и лишен от истинско класово съзнание», работническият свят излиза изцяло променен от опита със съветите и от въстанията, които окончателно унищожават патриархалните илюзии и предаността към монархията. Засилването на консерватизма и провеждането на твърда политика на репресии, смазването на съветите проваля всички възможности за реформи и за «мирно обновление» на Русия.

След успехите в борбата със социалната революция властта се отказва от направените на 17 октомври отстъпки. За няколко месеца реформите, обявени в манифеста, ще станат, както с горчив хумор пише в *Право*, «също толкова недостъпни златни ябълки, както тези от градината на Хесперидите». Първата от обещаните свободи – неприкосновеност на личността, остава само на думи, докато арестите на заподозрените се увеличават. За един месец (декември 1905 г.) повече от 2000 души са арестувани в столицата. През пролетта на 1906 г. броят на всички хвърлени в затвора и депортирани надминава 50 000 (цифра, недостигната дотогава при Стария режим).

Постановена е относителна свобода на пресата с приетите на 24 ноември «Временни правила». Обаче няколко месеца след това много строги текстове отново ограничават свободата на пресата. Правото на стачки е ограничено със забрана за държавните служители, за обществените служби и за работещите в предприятията, «важни за икономическия живот на страната», да спират работа (2 декември).

Колкото до свободата на словото, как тя би могла да съществува след закона от 13 февруари 1906 г., според който всеки може да бъде подведен под отговорност за «антиправителствена пропаганда». Избирателната реформа, приета на 11 декември, е много под очакванията на опозицията, макар и да бележи определен напредък в сравнение с текста от 6 август. Избирателният ценз е по-мек и 25 милиона получават право да гласуват. Но изборът става многостепенен, а правата на избирателите неравносложни. Те са разделени в четири курии (помещчици, градски собственици, селяни, работници), от които всяка избира «своите избиратели» в избирателния окръг. Този много сложен избирателен закон цели да осигури първо правата на помещиците, а после на селяните (43% от провинциалните избраници), смятани като цяло за консервативни. Компетенциите на бъдещата Дума са силно намалени. В навечерието на изборната кампания правителството приема реформа на Държавния съвет, който от обикновено административно съпало става истинска Горна камара на новия парламент, върна на властта и със същите законодателни правомощия като Думата.

Основните закони, приети на 24 април, само три дни преди откриването на Думата, ограничават законодателните, бюджетните и политическите ѝ права. Думата няма законодателна инициатива, няма право да се трансформира в учредително събрание, нито да обсъжда въпроси от «компетентността на царя» (дипломатически, военни, включително и външно-икономически, както и в икономическата дейност на Двора). Освен ограниченията в законодателните функции, Думата има много малки финансови прерогативи. В нейната компетентност не влизат финансовите разходи, отнасящи се до «компетентността на царя», както и обслужването на държавния дълг (или около половината от бюджета). Царят, който запазва «върховенството на самодържавна власт» (премахната била само думата «неограничена»), има право да издава закони между сесиите на Думата (определяни от него), да обявява военно положение и по своя преценка да отменя прилагането на законите и на гражданските свободи. Назначавани и отзовавани от царя, министрите са отговорни само пред него. По този начин се изключва всякаква форма на парламентарен контрол.

Единственият неуспех на тази консервативна реставрация, майсторски проведена от Вите, са изборите. Избирателният закон залага на консерватизма, на монархическите и националните чувства на селското население. Но в действителност селяните подкрепят опозиционните партии. Изборите за Думата продължават три седмици (26 март – 20 април) и поради липса на опит протичат по възможно най-лошия начин. Властите малко се намесват в хода на доста спокойната изборна кампания. В нея участват само половината от избирателите. На тези първи в руската история избори, за гласовете на избирателите се борят много партии:

- Съюзът на руския народ, крайно дясна, националистическа, монархическа и антисемитска формация.

- Съюзът 17 октомври («октябристи»), представляващ умереното крило на либералите, напълно удовлетворени от обещаните свободи и от свикването на Думата.

– Партията на конституционните демократи (кадети), ляво крило на либералното движение, обединяващо едновременно членовете на земствата, стоящи на конституционни позиции, и по-радикалните елементи от професионалните съюзи. За разлика от «октябристите», кадетите виждат в манифеста от 17 октомври само началото на борбата за истински парламентарен режим, която те възнамеряват да продължат в Думата. Те се възползват от призива на голяма част от социалистическите партии за бойкот и съумяват да получат гласовете не само на естествения си електорат (образованата буржоазия, средните слоеве), и на националните малцинства, за които се застъпват, както и на част от селяните, на които обещаваат аграрна реформа.

– Що се отнася до социалистическите партии, верни на решението си, те призовават за бойкот, макар и с различна убеденост и крайни резултати. Най-последователни в тактиката на бойкот са болшевиките и в резултат не са представени с нито един депутат в Думата. Меншевиките в действителност широко участват в изборите и успяват да спечелят няколко депутатски места, повечето от Грузия. Есерите бойкотират изборите. Тяхното място е заето от депутати, избрани от близки до есерите селски среди, които впоследствие образуват фракцията на «трудовиците».

Оповестените на 20 април резултати дават основание за няколко извода:

1. Въпреки предимствата, които избирателният закон предоставя на властите – като избирателен ценз и многостепенно избиране, те претърпяват относително поражение. Крайно десните партии и Партията на октябристите получават само 10% от гласовете. Тези избори нанасят удар върху основната догма на самодържавието: за нерушимото единство между царя и неговия народ.

2. За разлика от очакванията, мнозинството от селяните не подкрепя тези, които се считат за негови естествени защитници (помещици или местни държавни служители), а гласува за своите собствени или за опозиционните кандидати. Така селяните изпращат в Думата около сто безпартийни (но поддържащи реформите) и около 100 депутати «трудовици».

3. Големият победител в тези избори става партията на кадетите, която печели повече от една трета от местата след много изкусна кампания, водена от най-добрите публицисти и оратори в страната. Конфликтът между опозиционно настроената Дума, изразител на върховната национална воля, и един монарх, претендиращ, че е носител на легитимната историческа монархия, става неизбежен. Няколко дни преди откриването на Думата, след като договаря много важен заем, отпуснат главно от правителството на Франция, и спасявайки по този начин режима от фалит, Вите подава оставката си (14 април) на Николай II. Критикуван както от либералите, така и от консерваторите, които го упрекват за загубата на изборите, Вите си дава сметка за изолацията, в която се намира. Неговата оставка е сериозно поражение: възможността за обновление на самодържавието по примера на пруския модел е пропуснато.

5. Първата Дума и краят на парламентарните илюзии

Изминава само една седмица от грандиозното ѝ тържествено откриване под председателството на Николай II и Думата приема (5 май) обръщение, съдържащо основните точки от либералното кредо: въвеждане на общо гласуване, отмяна на всякакви ограничения за законодателната дейност на Думата, лична отговорност на министрите, отмяна на ограничителните закони, за Държавния съвет, гаранция на всички свободи (включително и правото на стачка), премахване на смъртната присъда, изработване на аграрна реформа, преразглеждане на данъците, общо безплатно образование, удовлетворяване на исканията на националните малцинства, пълна политическа амнистия. Това обръщение отразява тактиката на избраниците на опозицията, които влизат в Думата с единствената цел да разширят пълномощията ѝ и отвътре да я превърнат в пълноправен парламент. Те са били убедени, че царят няма да се осмели да посегне на «народните представители», които се считали за «единствени спасители на Русия» и по тази причина се мислели за неприкосновени. Правителството, ръководено от послушния и посредствен чиновник Горемкин, категорично отхвърля молбата на Събранието. След като получава отказа, Думата приема с голямо мнозинство, само 7 гласа против, вот за «пълно недоверие» към правителството и за неговата «незабавна оставка». Петнадесет дни са достатъчни за първия разрыв между правителството и Събранието. При бойкота на правителството, което предоставя на Думата само няколко закона от второстепенна важност, остава само една възможност за действие – правото на депутатски питания. За няколко седмици депутатите депозират 379 въпроса към правителството. Всички въпроси са отхвърлени или оставени без отговор. Думата приема също аграрен проектозакон, според който селяните могат да получат срещу «справедлива компенсация» дадените им под аренда земи. Атаките към правителството по този фундаментален въпрос служат за претекст на властта да разпусне на 9 юли Събранието. Това, че повод за разпускането на тази Дума, където повечето депутати изразяват очакванията на селяните, става именно аграрният въпрос, не може да остане без последствия. По този повод либералът княз Е. Трубецкой пише на Николай II: «Сега, когато вече Думата е разпусната, селяните са убедени, че причината за това е отказът от каквото и да е разпределение на земите. И Вашите министри носят отговорност пред царя. Те успяха да превърнат аграрния въпрос във въпрос на династията и във въпрос за начина на управление. Те предадоха селяните на републиканската пропаганда.» Вечерта на 9 юли 182 депутати от опозицията (кадети, трудовици, меншевики) се събират във Виборг и написват манифест, в който призовават към неплащане на данъци и отказ от военна повинност «до свикването на следващото народно представителство». Целта на този «Виборгски апел» е двойна: да изрази народното неодобрение на авторитарните действия на властта, но и да предотврати каквото и да е избухване на народното недоволство, като му придаде форма, незастрашаваща шансовете за установяване на парламентарен режим. Всъщност, текстът не на-

мира достатъчен отклик в страната и единственият резултат от него е, че авторите му са подложени на съдебно дирене и не могат да бъдат избирани в следващата Дума. Партията на кадетите е лишена от своите депутати.

6. Втората Дума: невъзможното политическо обновление

Задачата да усмири опозицията и да ликвидира и последните безредици се пада на П. Столипин, вътрешен министър в предишния кабинет, който сменя Горемикин на поста министър-председател. Привърженик на модернизираният самодържавие, убеден монархист и бивш предводител на дворянството в Ковно, където честите му контакти с полско-литовските селяни са го убедили в предимствата на частната собственост, той ще насочи действията си в три направления: потушаване на вълненията, контрол на изборите за втората Дума, решаване на аграрния въпрос.

Селските бунтове, разпалени отново по време на дискусиите по аграрния въпрос в първата Дума, са безмилостно потушени от наказателните отряди и с масови репресии. По чудо оцелелият от покушение (12 август 1906 г.) Столипин учредява военно-полеви съдилища, които за осем месеца произнасят хиляда смъртни присъди. Едновременно с това Столипин се опитва да дезорганизира предизборната пропагандна кампания на опозиционните партии. За шест месеца (юли-декември 1906 г.) са спрени 260 всекидневни и периодични издания. За свободата на словото от 1905 г. въобще не може да се мисли. Властта прибегва и към много ефикасно репресивно средство, за да заглуши гласа на опозицията: на опозиционни партии е отказано «административно потвърждение», вид свидетелство за лоялност, без което те нямат право да провеждат публични събрания. Като се възползва от разпускането на Думата, Столипин предлага два аграрни закона, станали прословути. Първият (5 октомври 1906 г.) най-после дава на селяните същите юридически права, както и на останалото население. Вторият (9 ноември 1906 г.) дава право на всеки селянин, притежаващ ферма по условията за ползване на общинска земя, да придобие собственост върху земята, която му се полага. Този закон подписва смъртната присъда на вековната селска община и има за цел да промени насоката за решаване на аграрния въпрос: вместо да експроприира земята на помещиците, той преразпределя земята на общината, като я лишава от нея. При това се иска съгласието на селяните за разрушаването на една институция, която излиза за укрепнала от революционните събития, когато тя се утвърждава чрез формулирането на селските въпроси и проведените селски бунтове – като истински орган на селското самоуправление. Аграрният въпрос отново става сърцевина на конфликта между втората Дума и правителството.

Въпреки вмешателствата и репресиите на правителството при изборната кампания, втората Дума се оказва още по-радикална от първата. В нея влизат около сто социалисти (37 есери и 66 социалдемократи, от които 2/3 меншевики), около 100 трудовици, 100 кадети, 80 «национални» депутати с трудно определяема политическа ориентация, а само 19 октябристи и

33 монархисти. Правителствените депутати са незначителна фракция в Думата, а опозицията като цяло е мнозинство.

Поучена от предишния опит, Думата решава да действа в рамките на законността, да избягва излишни конфликти и успява да изработи множество проектозаконови. След началния период на примирие (март-април 1907 г.), споровете се разгарят по два проблема: аграрната политика и извънредните мерки, предприети срещу революционерите. Мнозинството от депутатите отказват да осъдят, както настоява правителството, революционния тероризъм. Нещо повече, Думата гласува (17 май) резолюция, заклеяваща «незаконните действия» на полицията. Когато терористичните и антитерористичните акции започват да заливат страната (само през май има стотици жертви), правителството решава да разпусне Думата, критикувана все по-остро от консервативната преса като «разсадник на бунтове и неподчинение», на «еврейско мракобесие и тероризъм». За да избегне разпускането на Думата пак заради аграрния въпрос, правителството решава да обвини много депутати в заговор срещу царското семейство. На 1 юни Столипин иска изгонването от Думата на 55 депутати социалдемократи и незабавно отменяне на депутатския имунитет на 16 от тях. Без дори да дочака отговор от Събранието, Николай II го разпуска на другия ден (3 юни) и определя свикването на следващата Дума за 1 ноември 1907 г. В манифеста за разпускането на Думата е обявена коренна промяна на изборителния закон, противоречаща на основните закони от 1905 г., според които е нужно предварително съгласие на двете камари за всяка промяна. Този нов закон, разработван от няколко месеца в пълна тайна, повишава изборителния ценз за основните избиратели, силно намалява представянето на селяните и на националностите, увеличава неравенството при представяне на различните социални категории. Гласът на един помещик вече се равнява на 7 граждани, на 30 селски и на 60 работнически гласа. Този «чудовищен» закон, който е открито връщане към практиката на абсолютното самодържавие, слага край на започнатия с манифеста от 17 октомври период на непознат дотогава в историята опит да се съчетае самодържавието с конституционната форма на управление.

За кратко самодържавието има неоспорим успех. Страната, уморена от вълнения вече две години и половина, не реагира при обявяването на новия изборителен закон, който осигурява на правителството послушно бъдещо събрание, превърнато в камара за регистриране на законите. Държавният преврат от 3 юни е поражение за революцията от 1905 г. и отбелязва явно възраждане на самодържавието, което се отказва от основните отстъпки, извоювани от опозицията на 17 октомври 1905 г. Обаче 1907 г. в никакъв случай не е връщане към 1904 г. «Революцията в умовете», «която изпреварва съществуващия режим», по думите на Вите, вече е извършена. Страната се пробужда за политически живот, самодържавието престава да бъде единствено възможната форма на управление и на дневен ред се поставя въпросът за режима. Либералите, които в началото на 1905 г. изглеждат главните печеливши от политическото пробуждане, понеже най-добре от всички изразяват основните искания на нисшите слоеве на обществото,

през 1907 г. пропускат момента за действие. Всъщност те не съумяват да поставят Думата в основите на новата държавност и да наложат концепцията си за либерална и парламентарна революция, способна мирно да поведе страната по пътя на конституционализма и демокрацията. В същото време, макар да нямат реална власт, с мажоритарното си присъствие в първите две Думи либералите са достатъчно близо до властта, за да загубят доверието на голяма част от народните слоеве, които те не искат да оглавят, защото се страхуват от стихията на улицата. По този начин те оставят народните маси на нарастващото влияние на други идеологически движения, предимно на социалистическото. Така че събитията в Русия от 1905–1907 г. привидно сякаш дават шанс на Русия за политическа интеграция в демократична Европа, но на практика довеждат до загуба на доверието в либералите и до увеличаване на конфронтацията между крайните течения.

II. Реформите на Столипин:

провал на просветения консерватизъм

1. Основите на модернизацията

Освободил се от опозиционната Дума, Столипин насочва усилията си в продължение на четири години (юли 1907 – септември 1911 г.) към провеждането на авторитарна и консервативна политика, но «просветена», почиваща на твърдата воля за модернизация на страната и на управление, което да не се базира на полицейските репресии. За реализиране на намеренията си той се опира, при това доста успешно, на нарастващия национализъм у руската буржоазия. Според Столипин модернизацията на страната изисква три опорни точки: превръщането на селяните в пълновластни собственици, при което «силните и предприемчивите», освободени от опекунството на общината, ще отстранят «мързеливите и пияници»; общо ограмотяване, което може да се осъществи само в четиригодишно задължително начално училище, където «да се поставят основите на знанията за земеделието, необходими за съществуването на истинска фермерска класа», както Столипин го е написал още като предводител на дворянството в Ковно; силен индустриален растеж, подкрепян от развитието на вътрешния пазар.

За разрушаването на селската община допринася не само указът от 9 ноември 1906 г., но и много закони от 1909 до 1911 г., предвиждащи разпускане на общините, които не са парцелирани след 1861 г., и възможността решението за разпускането им да се приеме с обикновено мнозинство (а не с квалифицирано от две трети, както е преди). Властите всячески подпомагат обособяването на селските стопанства (наричани *отруб*, ако се намират в селото и *хутор*, ако са вън от него). Държавата помага на част от селяните и да се сдобият със земи чрез посредничеството на Селската банка. Тя продава на селяните на кредит закупените преди това от помещици-

ците земи или предоставените от държавата. Между 1905 и 1914 г. в ръцете на селяните преминават 9,5 милиона хектара. Тази разумна за част от селското стопанство политика е в полза на предприемчивите, но не решава аграрния проблем. Бедните селяни малко се възползват от нея. Те са принудени да станат земеделски работници, да потърсят работа в градовете като общи работници или да заминат за други райони, където поставят началото на руски колонии. Правителството по всякакъв начин поощрява заминаването за Сибир, като увеличава четири пъти в сравнение с предишните години кредитите за преселниците. Резултатите не надминават очакванията, понеже преселниците се съсредоточват в най-населените области (Урал, Западен Сибир) и не приемат да разработят все още безлюдните горски области. Между 1907 и 1914 г. 3,5 милиона души заминават за Сибир; но един милион се връщат, за да се установят в европейската част на Русия, без да се брой явният или скрит неуспех на останалите преселници. В навечерието на Първата световна война в Русия не се извършва преселение на Изток, подобно на завладяването на американския Запад. През 1897 г. живеещите в Сибир наброяват 8,2 милиона; през 1917 г. – 14,5 милиона или по-малко от една десета от населението на Империята.

Като цяло за аграрната реформа на Столипин не достига времето. За 10 години около 2,5 милиона стопанства се «освобождават» от опеката на общината. Движението за премахване на мирското управление на селото стига върхната си точка през 1908 и 1909 г. (почти половин милион молби на година, които свидетелстват за реализиране на отдавнашното желание на някои селяни). След това движението затихва. Случаите на пълно разпускане на общините са много редки (само 130 000 стопанства). Общият брой на «освободените» стопанства заема 15% от земите. При това едва половината от обработващите тези земи селяни (1,2 милион) получават собствен парцел (*отруб* или *хутор*), което е решителният етап от реформата, превръщащ селянина в истински дребен собственик, господар на жизнено необходимата собственост. Тези приблизително 8% от общия брой на обработващите земи не са достатъчни. Между 1917 и 1921 г. комуната за кратко време е разклатена, но се стабилизира отново благодарение на революционното движение.

Времето не достига и за провеждане в предвидения десетгодишен срок на училищната реформа, утвърдена със закона от 3 май 1908 г. (задължително безплатно начално образование от 8 до 12-годишна възраст). Обаче между 1908 и 1914 г. образователният бюджет е увеличен три пъти, открити са 50 000 нови училища. В 1914 г. те стават 150 000, а са необходими 300 000. С темповете, с които се реализира реформата между 1908 и 1914 г., са необходими още 20 години, за да се осъществи планът за общо начално образование за децата от 8 до 12-годишна възраст.

2. Политически и идеологически преимущества

За провеждането на своята линия, Столипин се възползва от много политически и икономически «козове».

Третата Дума, наречена «Думата на помещиците», понеже избирането ѝ става на неравноправна основа (курията на едрите собственици и Първата градска, или 1% от населението, представя 65% от избирателите), има удобно дясно мнозинство с «правителствения блок» (225 депутати националисти и октябристи) и отслабена от новия изборителен закон опозиция (52 кадети, 26 депутати от националните малцинства, 14 трудовици и 14 социалдемократи). До 1909 г. отношенията между Думата и правителството са доста добри. Те зависят много от поведението на октябристите, партия балансьор в събранието, ръководена от А. Гучков, внук на крепостен селянин, забогатял в текстилното производство. От 1909 г. отношенията между Гучков и Столипин се влошават заради военните разходи, тъй като Гучков иска те да бъдат пряко контролирани от Думата. Обаче вълната от «търговски национализъм» става терен за разбирателство между една част от октябристите, представляващи интересите на едрата руска буржоазия, и властта. През 1909 г. Партията на октябристите се разцепва, част се обединява с националистите от умерената десница, за да образува нова формация – «Партията на руските националисти», оглавена от П. Балашов. Тази формация става по-късно «законодателен център» на Третата Дума, на който се опира Столипин до 1911 г. Мистиката на национализма завладява с течение на годините и левите среди. Разбира се, кадетите не приемат антисемитизма, ксенофобията на крайната десница. Те са неоспоримо привлечени от националистическата идеология, която, както и в други страни на Европа по това време, предлага алтернатива на социалистическата идеология. Социалистическата идеология започва да губи влияние в Русия.

Столипин всъщност се възползва както от раздробеността на революционната опозиция, така и от несъгласията сред радикално настроената интелигенция. Събитията от 1905 г. сплотяват различните революционни тенденции, а поражението на революцията ги отслабва и разделя. На много революционери им се налага да емигрират. Надежда Крупская добре описва особения манталитет на емигриралите революционери, които след като са загубили всичко – семейство, дом, родина, признават само своите собствени закони, своя морален кодекс, своите ритуали, своите събрания, своята йерархия със собствени ренегати и отцепници и се подчиняват само на изповядваната от тях идеология. Годините между 1907–1911 са години на революционен отлив: членската маса на синдикатите (разрешени от март 1906 г.) намалява от 250 000 души през 1907 на 12 000 през 1910 г. Същата година броят на стачниците спада до по-малко от 50 000. Настъпва окончателното разцепление между социалистите, поради различията в изводите на двете фракции на социалдемократите за революцията през 1905–1907 г. Меншевиките, след анализ за провала на московското въстание от декември 1905 г., стигат до извода, че Русия не е готова за социална революция.

Затова трябва да се остави инициативата на буржоазията, да ѝ се помогне да събори царизма и в никакъв случай да не бъдат притеснявани действията ѝ. Колкото до болшевиките, техните изводи от събитията през 1905–1907 г. са диаметрално противоположни. Преосмисляйки революционната си стратегия, те предлагат нова схема, по-подходяща (както времето доказва) за особените условия в Русия. Според тях е рисковано да се повери съдбата на бъдещата революция на буржоазията, която, както доказва провалът на либералите, няма нито силата, нито волята да събори самодържавието и да извърши истински социални промени. Само работническата класа в съюз с бедното селячество под авангардното ръководство на професионални революционери ще принуди буржоазията да осъществи тази революция, в която съветите ще имат важна функция: не само да организират пролетариата и да го предпазват от буржоазията (както искат меншевиките), но да поставят началото на революционната диктатура на пролетариата. Така се заражда идеята за ускорено преминаване към следващия революционен етап – демократичната революция, олицетворена и подкрепяна от съветите. Междувременно борбата между различните тенденции надделява над реалните действия.

На състоялите се IV (Стокхолм, април 1906 г.) и V (Лондон, май 1907 г.) конгрес има привидно единство. Полемиките се разразяват отново след експроприациите, извършени от нелегални болшевишки отряди. Най-известна става експроприацията на държавната банка в Тифлис на 13 юни 1907 г., извършена от Тер Петросян, съратник на Сталин, при която на Болшевишката партия се предоставят 340 000 рубли. Меншевиките, както и някои болшевики, осъждат този начин на действие. Ленин отказва да осъди тези «партизански акции» и по този начин предизвиква на V конференция на партията (Париж, декември 1908 г.) атака срещу меншевиките, които са обвинени, че искат да «ликвидират» нелегалните организации заради една единствена незаконна акция. В тези години меншевиките полагат усилия да се преборят с възникналата в работническите среди тенденция, определена от Ленин като «ликвидаторска». Тя цели да създаде демократично работническо движение по западен образец, антипод на нелегалната подривна дейност на Партията на болшевиките. Неотстъпчивостта на правителството и липсата на каквато и да е социална политика за подобряване положението на работниците ще станат най-добрите съюзници на Ленин в борбата му срещу «ликвидаторите». В самата група на болшевиките, където се водят разгорещени спорове по теорията, методите, вестниците, изразходването на паричните фондове, Ленин трябва да се бори с многобройни противопоставящи се фракции. От една страна са «съгласенците» (Риков), склонни към единодействие с меншевиките. От другата страна са «отзовистите», които искат отзоваването на депутатите социалдемократи, понеже всяка парламентарна дейност била предателство спрямо народните маси. Ленин се бори с тях, наричайки ги «ликвидатори наопаки».

Въпреки усилията на В. Чернов, партията на есерите също се оказва пред разпадане. «Максималистите», привърженици на незабавното прилагане на всички точки от програмата още със завземането на властта, с

носталгия по тероризма се организират в «бойни отряди». Тези групички, формално свързани с Партията, вече не ѝ се подчиняват. В тях са внедрени агенти на Охранката, най-известният от които е Азеф, организатор на убийството на Плеве и на великия княз Сергей, който стига до най-високите постове в Партията, преди да бъде разкрит. Делото Азеф дискредитира окончателно тероризма на есерите. Другото крило, противоположно на есерите, трудовиците, продължават участието си в Думата, обсъждат аграрната реформа и развиват законна пропагандна дейност сред селяните в защита на обобществяването на земята.

Докато разединените революционни движения търсят своя път, позитивизмът, материализмът, марксизмът, социализмът, които от десетилетия владеят умовете на радикалната интелигенция, залязват. Забелязва се определено завръщане към национални, мистични, естетични тенденции, които вече към 1903–1904 г. са ясно изразени. Ярка илюстрация на отказа всяка интелектуална и артистична дейност да се подчинява на социалния утилитаризъм или на политическа цел е публикуването в 1909 г. на сборника *Вехи (Жалони)*, който намира широк отклик и е последван от разгорещени дебати. Сборникът е колективно произведение на седем видни интелектуалци, повечето от които бивши марксисти, обърнали се или завърнали се отново към религията (П. Струве, Н. Бердяев, С. Булгаков). Ключовата фраза на сборника принадлежи на Н. Бердяев: «Любовта към равнопоставената справедливост, към общественото добруване, към народното благоденствие парализира любовта към истината. Унищожава почти напълно всякакъв интерес към истината». Докато Бердяев изобличава «вътрешното робство» на руската интелигенция, П. Струве упреква в безотговорност интелектуалците, които виждали в правителството виновник за всички мъки на руснаците, докато и те носят вина за тях, защото бунтуват народа. При тази позиция, заключава П. Струве, остава само изборът между деспотизма и диктатурата.

Десетилетието от 1905 до 1914 г. е белязано от изключителен художествен, литературен и философски апотеоз. Достатъчно е само да се спомене огромният успех по света на руския балет на Дягилев, авангардните постижения на музиканти (Стравински), художници (Кандински, Малевич, Ларионов), поети символисти (Белий, Блок), акмеисти (Гумильов) или футуристи (Маяковски). Този разцвет, считан от революционерите за позорен (Максим Горки, въпреки че се е увличал към 1910 г. от мистичните тенденции, нарича тези години «позорно десетилетие»), се осъществява върху принципи, коренно противоположни на социалистическите идеали от 1890 г. Отказът от позитивизма и от ангажираността, така присъщи на радикалната интелигенция от XIX в., обаче не стават пречка за отричане на буржоазните ценности и на материалните блага и за явното презрение към режима, поддържащ тези стойности. Така една част от творческите елити очаква с нетърпение и тревога да удари последният час на «буржоазната цивилизация». Атмосферата на мистично очакване на нещо необикновено завладява част от културните среди в столицата. Очаква се апокалипсис, религиозен или пък политически – революция, която ще започне

нова ера и най-после ще даде възможност на духовните елити да наложат своите стойности и критерии на новото общество, което ще се появи след революционния метеж. В очакване на този край всичко е разрешено в Санкт-Петербург, «най-модерния» и несъмнено най-песимистичния от всички европейски градове по това време. Парадоксално, това изобилие от новаторски идеи в художествения и интелектуалния живот, този идеен кипеж, това есхатологично увлечение и морален еклектизъм по-скоро нарушават равновесието в образованите среди на обществото, вместо да породят сред тях появата на нови солидни духовни ценности, на цялостни философски теории и система от принципи, от които впоследствие те биха могли да се ръководят при участието им в социалния и политическия живот.

3. Икономически преимущества

За реализация на плановете на Столипин благоприятства не само политическата и идеологическата обстановка, но и превъзходното икономическо положение. Ръстът на промишлеността се възстановява с ускорен ритъм поради благоприятната външна конюнктура. Бюджетът е балансиран, външната търговия става печеливша благодарение на големия износ на хранителни продукти (Руската империя изнася една трета от търговската зърнена продукция и е най-големият доставчик на зърно в света) и въпреки тежкото обслужване на външния дълг. За пет години (1908–1913 г.) промишленото производство нараства с 54%, броят на работниците – с 31%, което говори за реално увеличение на производителността. Всички производствени сектори са в подем и преди всичко най-съвременните (производството на стомана, металургията, нефтодобивът, електропроизводството, земеделските машини). Във водещите производствени отрасли се забелязва небивала концентрация както в технически план (в Русия процентът на работниците, заети в заводите с повече от 1000 души – 40% от общия брой – е по-голям, отколкото в САЩ), така и в търговски и финансов план. Картели, тръстове и концерни монополизират по-голяма част от производството и разпределението в най-модерните отрасли на икономиката. Тази концентрация е осигурена от няколко големи търговски и депозитни банки, които, както в Германия, изцяло управляват пазара. През 1913 г. повече от половината банкови трансакции минават през гишетата на шест големи руски банки, всичките в Санкт-Петербург. В града настъпва голям борсов и банков разцвет, стимулиран от покачване на стойността на цените книжа на борсата, най-вече след 1909 г.

Трудно е да се определи чуждестранното участие в руската икономика, но би могло да се приеме, че през 1913 г. около една трета от акциите на дружествата в Империята принадлежат на чужденци. Чуждестранните капитали са най-големи в металургичната, петролната индустрия и банките (65% от капитала на първата руска банка, Руско-азиатската, е френски през 1914 г.), в най-напредналите в технологическо отношение индустрии (електропроизводство, строителство, автомобилостроене). Като цяло французите са основните инвеститори, особено ако се прибавят и капиталовло-

женията, на отпуснатите от тях държавни заеми. Френските капитали възлизат на около 12,5 милиарда франка, германските – на 8 милиарда, британските – на 3 милиарда. През това време натрупването на националния доход нараства бързо.

Годишите 1908–1914 могат с право да се нарекат «златен век» за руския капитализъм. Капиталът на новосъздадените акционерни дружества през тези седем години представлява 41% от общата сума на капитала на всички дружества, създадени след 1861 г. Повече от 70% от новите вложения след 1908 г. са направени от националните фондове. Потвърждение на това богатство – твърде неравномерно разпределено – е удвояването на депозитите в спестовните банки и на текущите банкови сметки, както и масираното изкупуване от руснаците на ценни книжа, намиращи се в ръцете на чужденци.

Същевременно, за да се даде справедлива оценка на този общ успех, той трябва да се разгледа в световен мащаб. През 1913 г. стойността на промишленото производство в Русия е два пъти и половина по-малка от стойността на промишленото производство във Франция, шест пъти по-малка от тази в Германия и четиринадесет пъти по-малка от американската. Основният въпрос, който възниква тук, е: схемата за икономическо развитие, въведена от Вите и продължена от Столипин, могла ли е да промени из основи икономиката на обществото?

Роже Портал, в едно станало вече класическо изследване, дава положителна оценка, като подчертава, че периодът 1905–1914 г. е благоприятствал възникването на истинска предприемаческа класа и развитието на частния сектор както в града, така и в селото, способен да замести държавното участие и да стимулира развитието на всички сектори в икономиката. Ако нещата са стояли именно така, то този анализ би бил основен аргумент в подкрепа на онези, които поддържат тезата за доближаването на Русия преди 1917 г. до западния модел.

Тази интерпретация е оспорвана още тогава от много англо-саксонски автори като Т. С. Оуен, Ж. Л. Уест и К. Голдбърг, които посочват други аргументи като важни:

– В земеделския сектор предвоенното десетилетие е повече ползотворно за селските общини (които откупуват 6 милиона хектара), отколкото за истинските «селски предприемачи» (които откупуват 3,4 милиона хектара за лична собственост).

– В промишлеността, когато след кризата търсенето на промишлени стоки се възобновява предимно за полуготовите металургични продукти, то това се дължи повече на програмата за превъоръжаване, ръководена от държавата, отколкото на търсенето на частния сектор.

– Руската буржоазия, представляваща много хетерогенна група от предприемачи, по своята идеологията стои далеч от принципите на Шумпетер: една част от нея паразитира върху държавната дейност; друга част, произлязла от «староверските» среди, търси печалбата не заради самата нея, а като средство да се служи на страната и да се утвърди руската мощ.

От тази гледна точка икономическата политика на Вите-Столипин не довежда до действително приближаване към западния модел. Наложена отгоре, тя предвещава в известна степен, по отношение на индустриалната насоченост, това, което ще бъде въведено от Сталин след 1928 г.

През май 1911 г. управляващият френското посолство в Санкт-Петербург отбелязва, че «руските капиталисти, облагодетелствани от цветущото състояние на страната и разполагащи с много пари, предприемат русифициране на промишлеността. Тази тенденция има енергичната подкрепа на финансовия министър, който никога не е крил желанието си да се освободи от изискванията на чуждия пазар».

Това «русифициране в икономиката» засилва национализма, който се изразява в три различни форми. Национализъм, насочен вън от Империята (пан- или неославянство), което свидетелства за стремеж към завоевания. Старите мечти за експанзия към Босфора, Дарданелите и Константинопол, почиващи някога на религиозни, мистични и идеологически съображения, сега се базират на икономически аргументи: завладяването на Константинопол и контролът върху Проливите ще служи на интересите на износителите на зърно и на стомана през южните пристанища. Стремежът за определяне на собствени зони на влияние, типичен за всички големи държави, не е ли бил ясно свидетелство за преминаването на руската империя към по-напреднал стадий на развитие? По тази точка съществува пълно съответствие между политическите и експанзионистичните интереси на самодържавието и икономическите интереси на националната буржоазия. Кадетите определено не са били готови да се противопоставят на тази насока на самодържавната политика. Втората проява на национализма е желанието на буржоазията и на администрацията да се освободят от влиянието на чуждия капитал в самата Русия. Тава желание се подразбира не само в интелектуалните среди, но и от тези, които са били пряко засегнати от присъствието на чуждестранната конкуренция, а и от осъзнаването на изостаналостта на Русия спрямо чуждите страни. Осъзнаването на тази реалност с развитието на средното и висшето образование е особено остро при служителите, подложени на финансова и йерархична дискриминация спрямо работещите в същото предприятие чужденци. Посланикът на Франция М. Палеолог докладва така новото състояние на духа: «Чужденецът като сътрудник – да, като господар на пазара – не. Такъв изглежда е днешният девиз». Тази проява на национално чувство безспорно съответства на точно определен момент от развитието на руската икономика: преминаването към по-голяма независимост. Третата форма на национализма, поддържана от властта и особено от Столипин, противопоставя руснаците на останалите националности в Империята. Тя ще се окаже с тежки последствия за режима.

4. Грешките на Столипин

Въпреки доста благоприятната икономическа, идеологическа и политическа обстановка, Столипин допуска някои грешки, които компрометират успеха на политическия му план. Първата е липсата на каквато и да е политика, насочена към работниците. Както показва пруският модел, за да бъде успешна, просветената консервативна политика трябва да се съчетава потискането на революционните политически партии със социалната политика в полза на работниците. През годините на силен икономически растеж в Русия не само жизненото ниво на работниците не се подобрява, но и социалното законодателство остава неясно. Законът от 1906 г., определящ десетчасов работен ден, почти не се прилага, както и законът от 1903 г. за обезщетение при трудови злополуки. Синдикатите, макар и разрешени по места, са стриктно контролирани от полицията и не се ползват с доверието на работниците. В същото време броят на работниците се увеличава значително; новото поколение е възприемчиво към социалистическите идеи. Столипин изглежда не взима мерки по работническия въпрос, който ще се прояви с голяма острота още от 1912 г. Той вероятно е пренебрегнал – втората му грешка – и отраженията, които може да има безмилостното русифициране. Неприкрит националист, Столипин си разрешава да твърди в Думата пред полския депутат Дмовски, че е «върховно щастие да си руски поданик». Политиката, която той води, се основава на националистическата великоруска идеология, която настройва всички национални малцинства срещу режима. Във Финландия, където намират убежище опозиционерите, по-голяма част от местата в сейма са заети от социалисти и либерали. Това дразни Столипин и той прави безуспешен опит да ограничи компетенциите на събранието (1908 г.), преди да го разпусне на два пъти, след което въвежда отново диктаторски методи. През 1914 г. Финландия е изцяло обзета от враждебност към «руския окупатор». В Полша, където обстановката е по-сложна, самите поляци са разделени в отношението си към Русия. Едните, ръководени от Дмовски, се опитват да получат повече автономия в името на панславизма. Другите, под ръководството на Пилсудски, искат независимост. Столипин затваря полскоезичните училища и въвежда в градовете администрация с преобладаващо руски служители. В Украйна, където университетската преса е била подложена на русифициране, се развиват национални тенденции, основани на осъзнатата от местната интелигенция икономическа мощ на областта, която е едновременно «житница» и «индустриален център» на Империята. Жестоко преследвани от руския царизъм, украинските националисти, обединени в «Съюз за освобождение на Украйна», намират убежище в австрийска Галиция. Там те срещат подкрепата на австрийските власти, желаещи да създават трудности на руснаците, които поддържат националните стремежи на славянските народи в Бохемия и на Балканите в името на панславизма. По същите причини турските малцинства в Азербайджан, представлявани от 1912 г. от партията Мусават («Равенство»), се обръщат към обновената от младотурската революция Турция. Част от мюсюлманската

интелигенция от татарски произход, живееща в Крим и Долна Волга, се опитва да възроди турско-татарската цивилизация, която да бъде призната като равна на руската. Царското правителство явно не може да се съгласи с подобни искания. То смята мюсюлманските народи за слаборазвити и поощрява заселването на руски мисионери, както и колонизацията на централна Азия със същата жестокост, с която завоевателите от другите европейски държави са се настанявали в Азия и в Африка.

Столипин допуска и трета грешка, която го лишава от подкрепата на октябристите – историята със земствата в западните провинции (1911 г.). За да засили белоруското и руското мнозинство в провинциите, където полските шляхтичи имат икономически превес, Столипин решава да въведе земства, както е в Русия. Той получава подкрепата на Думата, но не и на Държавния съвет; където класовата солидарност надделява над националните чувства. Тогава Столипин иска от Николай II да прекъсне сесията на камарите за три дни, през които правителството спешно да приеме закона. Думата е разпусната и законът влиза в сила. Този начинът на действие, показателен за пренебрежението на властта към институциите, довежда до разрыв между режима и най-умерените либерали. Самодържавието изпада в още по-голяма изолация и единствен негов поддръжник остава националистическата десница. С това свое действие Столипин губи подкрепата на Николай II, който трудно приема предприемчивия министър-председател, упрекван от влиятелни в Думата крайно десни противници, че чрез аграрната реформа иска да «експроприира всички помещици».

На 18 септември 1911 г. Столипин е убит в Киев от един от двойните агенти, с които политическата полиция разполага в революционните организации. Неговата гибел бележи провала на последния разумен и последователен опит за обновление на политическата система, който несъмнено е консервативен, но не е лишен от творческо въображение.

5. 1912–1914 г.: Политически застой и социално вънление

Столипин е заместен от министъра на финансите В. Коковцов, произнесъл прословутата фраза, сама по себе си показателна за неговата личност и програма: «Слава Богу, у нас няма парламент!» Добър познавач на техниката на финансите, той успява да договори петгодишен заем за 2,5 милиарда франка от Франция. За разлика от Столипин, той няма никаква политическа или социална програма, ако не се смята поддържането на статуквото. Правителството изпада във все по-голяма изолация, тъй като в Четвъртата Дума, избрана през октомври 1912 г., октябристите вече твърдо застават редом с кадетите в легална опозиция. Социалното вънление достига нов връх през 1912–1914 г. То започва отново в студентските среди след смъртта на Л. Толстой (7 ноември 1910 г.), а негов белег са многобройните манифестации срещу смъртното наказание, за премахването на което големият писател се е борил. През февруари министърът на народното образование Касо забранява провеждането на всякакви събрания в университетите. Шокирани от посегателството срещу университетската ав-

тономия, студентите отвърщат с обща стачка, която продължава няколко месеца и е подкрепена от много университети в страната.

Работническите вълнения се подновяват при драматичните инциденти, станали на 4 април 1912 г. в сибирските златни мини на компания «Лена голдфилдс», свързана с големите банки и дворцовите среди. В този ден войската стреля срещу манифестация на стачници, протестиращи срещу условията на работа. При стрелбата загиват 270 души и още толкова са ранени. На депутатски въпрос в Думата вътрешният министър заявява: «Така е било досега и така ще бъде в бъдеще.» Не само кървавата разправа, но и дръзкото поведение на правителството, уверено в своята правда, възмушават общественото мнение. Стотици хиляди стачници преустановяват работа на 1 май 1912 г. Броят им постоянно нараства и достига през първото тримесечие на 1914 г. почти милион и половина души. Реакцията на работодателите е твърда (само 38% от стачките завършват с успех през 1913–1914 г.) и затова работническите действия стават все по-решителни. Идеята за обща стачка отново завладява умовете. През май 1914 г. стачките в Баку, предизвикват манифестации на солидарност в Санкт-Петербург и в Москва. В тези градовете безспорната политическа радикализация на работниците, дълбоко проникнати от социалистическата идеология и главно от болшевишките лозунги, се обяснява социологически чрез взаимодействието на три фактора. Първо, съществуването на широк кръг критично настроени потомствени работници, квалифицирани, образовани, скъсали напълно (или почти) със селото. Второ, забележителното нарастване за десет години на грамотността предимно сред младите работници, идващи от селата, които лесно се поддават на революционната агитация на потомствените работници. Трето, създаване най-после на работническа култура и солидарност, стабилни и последователни, обхващащи не само отделни личности, а и цели пролетарски семейства, жени и младежи. В окончателно разочарованите от монархията както и от либералите работнически среди, социалистическите и предимно болшевишките идеи завладяват съзнанието. От януари 1912 г. болшевиките скъсват окончателно с меншевиките и «ликвидаторите» и посочват свой собствен централен комитет, чиято задача е да засили легалната и нелегална борба в Русия. От своя страна, другите социалдемократични течения, под влиянието на Мартов и Троцки, се обединяват във Виена в единен «Августовски блок». В Думата, където болшевиките имат шест депутати, а меншевиките седем, разцеплението настъпва през октомври 1913 г. Всеки лагер се стреми да затвърди своята зона на влияние: меншевиките в Грузия и в Украйна, болшевиките в Санкт-Петербург, Москва, Урал. Меншевиките издават вестник *Луч*, а болшевиките – *Правда*. Болшевишкият всекидневник започва да излиза на 5 май 1912 г. с тираж средно 40 000 и има действителен успех сред работниците в столицата, благодарение на добре организираната мрежа за разпространение и самоотвержените разпространители. Забраняван осем пъти, той продължава да излиза под различни заглавия до закриването му през юли 1914 г.

Неоспоримо е, че стачната вълна от първото тримесечие на 1914 г. достига предреволюционни размери, особено в Москва и Санкт-Петербург. Обаче бързината, с която патриотичният порив нараства, а репресивните действия на правителството слагат през август 1914 г. край на това движение, е показателна, че това вълнение въобще не е било, както го представят съветските историци, предвестник на неизбежна и необходима революция в «историческия развой» на Русия. Два фактора определят присъдата над режима: неспособността на самодържавието да се реформира (назначаването на Горемикин за министър-председател през януари 1914 г., който вече е доказал своята некомпетентност през 1906 г., е показателно за липсата на каквато и да е способност на правителството за обновление (както и за неговата политическа безперспективност) и войната.

Икономическата модернизация на страната и преминаването към капитализъм всъщност предполагат външен мир. Това е разбрано от Вите, който се противопоставя на руско-японската война, от Столипин, след това и от Коковцов. Министерските промени от януари 1914 г. оставят свободно поле за действие на националистически и войнствено настроената крайна десница. Влизането във войната с Германия е «най-добрият подарък от царското семейство» – пише Ленин веднага след събитието. Мнението му по тази точка съвпада с това на бившия вътрешен министър П. Н. Дурново, който също предрича, че «социалната революция в най-крайната си форма и пълната анархия са единствените предвидими резултати от конфликта с Кайзера». Обявяването на войната поставя началото на период от шест години на сътресения, които завършват с най-радикалното преобразование, което никое общество дотогава не познава за такъв кратък период от време.

От война към революция (1914–1917 г.)

І. Руската империя във война

1. Илюзиите от 1914 г.

На 30 юли 1914 г. Николай II подписва заповед за обща мобилизация, на която Германия отвърща с обявяване на война. Както всички страни участнички в конфликта, и за Русия настъпват часовете на свещения съюз. На 2 август стотици хиляди манифестанти се стичат пред Зимния дворец, за да получат, застанали на колене, благословия от царската двойка.

Вълна от омраза към Германия завладява страната. Санкт-Петербург е преименуван Петроград и всички магазини, чиито собственици са германци, са разграбени. Както по времето на Александър Невски, почитан от всички и издигнат в култ, страната се отправя в нов кръстоносен поход «с помощта на всички руски светии», последен етап на това, което вестник *Утро России* нарича «вековна война на расите». Думата се събира на едnodневна сесия и гласува с огромно мнозинство средства за войната. Въздържат се само трудолюбивите и социалдемократите, кадетите предлагат «да се забравят вътрешните борби до извоюване на победата», а представителите на малцинствата да декларираат своята «преданост към държавата и руския народ». За руската буржоазия, обхваната от чувството на панславизъм и национализъм, започващата война е не само борба в подкрепа на «малкия сръбски брат», но и за икономическа независимост от германската империя. Освен това една победа над турците, които са в съюз с Централните сили, най-после ще отвори пътя към Константинопол и свободен излаз на морето. Така че в подкрепата за тази война се съчетават националната чест и икономическите интереси.

Мобилизацията на десетки милиони души се извършва без особени проблеми. Броят на дезертърите е незначителен. Стачното движение спада рязко (35 000 стачници за последните 5 месеца на 1914 г.) и поради страха на работещите във военната индустрия, че ще бъдат изпратени на фронта.

Представителите на либералната интелигенция предлагат помощта си на царя и той я приема. Така се създават Общоруски земски съюз в помощ на ранените и болните воини под председателството на княз Львов и

Общоруския съюз на градовете, обединяващ десетки общини, които желаят да оказат хуманитарна помощ на войнишките семейства и на жертвите от войната. Символ на това патриотично движение става провъзгласената забрана на алкохола. Държавата се лишава от значителни приходи, а поданиците ѝ от едно от редките удоволствия. И всичко това е с една единствена цел – победата.

Първите месеци на войната са обнадеждаващи за руската армия. В съответствие със сключените споразумения с Франция руският генерален щаб предприема настъпление срещу Германия в предвидения за тези действия срок. След като са изненадани при Гумбинен, в Източна Прусия, германците са принудени да променят плана Шлифен и да изтеглят войски от западния фронт, което помага на французите да спечелят битката при Марна. Благодарение на изтеглените от западния фронт войски, германците спечелват голяма победа при Таненберг (27 август) и в Мазурия. Руската войска оставя там около 100 000 пленници, но се оттегля в боен ред.

Неуспехът при Таненберг скоро е компенсиран от успешните военни действия срещу австрийците. През септември-октомври руснаците превземат половин Галиция. В началото на 1915 г. те все още устояват на германските атаки в Източна Прусия. Междувременно обаче включването на турците на страната на централноевропейските сили довежда до сериозни последици: затваряне на Босфора и Дарданелите, като по този начин откъсва почти напълно Руската империя от световния пазар (вносът минава вече само през Архангелск или Владивосток), поставяйки в икономическа блокада руската икономика.

2. Военни поражения, икономически разпад, политическо безсилие

Както и другите воюващи страни, и руското правителство е разчитало, че войната ще бъде кратка. Военните запаси са предвидени за тримесечни военни действия. В края на 1914 г. в много военни части не достигат нито куршуми, нито снаряди; блокадата принуждава страната да разчита само на собствени сили. Докато изчаква резултатите от пренастройването на икономиката, военното командване се старае да избягва големи операции. Централноевропейските сили предприемат през май 1915 г. голяма офанзива, която завършва с пълен успех. Фронтът е пробит; почти половината руска армия е извадена от строя (150 000 убити, почти 700 000 ранени, 900 000 пленени). След този безпрецедентен погром Литва, Галиция и Полша минават под контрола на централноевропейските сили, които поощряват националните движения в тези райони и дори се стига до признаването (5 ноември 1916 г.) и възстановяването на Полската държава, докато царското правителство ѝ е дало само статут на политическа автономия. Загубата на западните провинции лишава Русия от изделията на полската промишленост, една от най-развитите в Империята, и предизвиква голям бежански поток (повече от 4 милиона), който разстройва социалния и икономически живот в страната. Националната икономика не може да издър-

жи бремето на продължаващата война. Потребностите на 10-милионната армия налагат пълна конверсия на икономиката. В Русия тя е мащабна: повече от 80% от заводите са заети с военно производство. Обаче обемът на производството остава недостатъчен по ред причини: липса на организация, на истински планове за икономическа мобилизация, силен спад в производителността на труда, осигурявана от новонабрана работна ръка от неквалифицирани работници и жени, дошли от селата, криза на транспортната система и предимно на железопътната (1/4 от локомотивния парк през 1916 г. е извън строя или в ръцете на неприятеля), липса на суровини, които са приоритет на износа за погасяване на външния държавен дълг (утроен за 3 години), липса на оборудване, на резервни части, на машини, които не са могли да бъдат доставени поради икономическата блокада. Войната показва нагледно зависимостта на Империята от европейските доставчици.

Необходимостта от пренасочване на промишлените мощности към военно производство довежда до разстройване на вътрешния пазар. Цивилното производство на промишлеността е недостатъчно. За няколко месеца в страната настъпва недостиг на промишлени стоки. Поради невъзможност да закупят необходимите им промишлени стоки, селяните намаляват доставките за града. В резултат цените на селскостопанските стоки се покачват толкова бързо както и на промишлените. Страната се изправя пред инфлация и недоимък. В периода между юли 1914 г. и януари 1917 г. цените на основните стоки се увеличават 4–5 пъти. Заплатите не следват това увеличение; всъщност работната ръка, дошла въпреки мобилизацията от пренаселените села, упражнява задържащ натиск за нарастването на заплатите. Жизнените условия на работниците се влошават катастрофално. Броят на стачниците нараства стремително: стачниците са 35 000 през второто тримесечие на 1914 г., 560 000 през 1915 г., 1 100 000 през 1916 г. Покупателната способност на служителите спада още по-бързо. Изправено пред тази сериозна ситуация – покачване на цените, недостиг, спадане на покупателната способност – правителството не предприема никакви сериозни мерки за борба с инфлацията, замразяването на цените и заплатите, въвеждането на купонна система. Отсъствието на каквато и да е икономическа политика е само един от аспектите на политическия вакуум, който обхваща страната от лятото на 1915 г.

В началото на войната Николай II дава на военното командване много широки права в зоната на военните действия. След отстъплението през 1915 г. зоната се разширява до централните части на страната. При тези обстоятелства конфликтът между цивилните и военните власти става неизбежен. Много по-дълбок обаче е конфликтът между властта и обществото. Със създаването още от първите седмици на конфликта на Общоруския земски съюз и Общоруския съюз на градовете, социалните елити ясно заявяват волята си да участват при решаване на проблемите на страната и да дадат своя дял в общите усилия на нацията. С настъпването на военната и политическата криза броят на асоциациите и комитетите се увеличава и ролята им в живота на страната става все по-голяма. Комитетът на Черве-

ния кръст, скромна организация в началото, постепенно поема здравното администриране на страната. Съюзът на градовете се слива със Съюза на земствата (и образуват Земгор) и се опитва да централизира доставките за армията, предимно от малките предприятия. През май 1915 г. най-крупните представители на деловите и промишлените среди по инициатива на Гучков се обединяват във Военно-промишлен комитет, нещо като паралелно министерство, натоварено със задачата да организира производството, предназначено за отбраната и да разпределя военните поръчки между големите предприятия. Благодарение на неговите усилия през 1916 г. армията е малко по-добре снабдена, отколкото през 1915 г. Брусилов дори предприема успешно настъпление (юни 1916 г.) в Галиция. Обаче напредването на руската армия (60 км за няколко дни) спира за пореден път поради липса на боеприпаси. От своя страна потребителите се организират в огромни кооперативи с много десетки хиляди членове. Малко по малко властите губят контрол над ситуацията и функциите им се изземват една след друга. В ход е мирна революция.

Вместо да поощри сливането с властта на обществото, което се организира предимно с патриотична цел, Николай II се вкопчва в монархопопулистката утопия за «царя-бащица, командващ армията на добрия си народ». Следвайки съветите на съпругата си Александра и на Распутин, чисто влияние в двора все повече нараства, Николай II поема лично върховното командване на армията на мястото на великия княз Николай Николаевич (5 септември 1915 г.). Този акт в условията на пълна национална разруха се превръща в самоубийствен за самодържавието. Изолиран в специалния влак на Могилъвската ставка, Николай II престава да управлява страната, доверявайки се на жена си, която обичала да се занимава с политика, но е непопулярна поради германския си произход. През седмиците след неговото заминаване Николай II уволнява министрите, които са се опитали да се противопоставят на решението му. Малко след това (януари 1916 г.), послушният Горемкин трябва да отстъпи поста си на протежето на Распутин, губернатора Щюрмер, бивш член на Охранката и открит реакционер. През 1916 г. властта се разпада съвсем. Единствените мерки, които се вземат, са само министерски промени, при които едни министри се сменят от други, също толкова некомпетентни и непопулярни (за една година се изреждат петима различни вътрешни министри, четирима на земеделието, трима военни). Общественото мнение обвинява *камарилата*, ръководена от Распутин, в подготовка на сепаративен мир и в умишлено допускане на вражеското нашествие. Става очевидна неспособността на самодържавието както да управлява, така и да води войната.

При отсъствието на реална власт, легалната опозиция, чиито членове са активисти в различните асоциации и комитети, създадени във връзка с проблемите на войната, се проявява по-скоро като нерешителна, както обяснява В. Маклаков в известната си притча, публикувана през октомври 1915 г. в *Русские ведомости*. Авторът сравнява Русия с автомобил, вървящ към катастрофа, управляван от неспособен шофьор, който отказва да отстъпи кормилото, понеже знае, че пътниците са много нерешителни, за да

му го отнемат. В своите *Спомени* Милюков обяснява нерешителността на либералите, граничеща с парализа, с опасенията им, че ще бъдат изместени от левите революционни движения, които ще си възвърнат влиянието над улицата. Ситуацията е много различна от Виборгския апел от 1906 г. Обаче, ако историческата дистанция показва политическата парализа на либералната опозиция през войната, то на думи тя създава илюзията за действеност. Времето на свещения съюз се оказва кратко. Още на втората сесия на Думата през войната (1 август – 16 септември 1915 г.) по-голямата част от депутатите, водени от октябристите и кадетите, се обединява в «Прогресивен блок», към който се присъединяват почти половината от членовете на Държавния съвет и дори министри. Целите на «Блока», обнародвани на 8 септември, са много умерени: «правителство, ползващо се с народното доверие», прекратяване на дуализма на военните и цивилните власти в страната, политическа амнистия, прекратяване на всякаква религиозна дискриминация, подготвяне на закон за автономията на Полша, «умиротворителна политика по финландския въпрос», преразглеждане на законите за земствата от 1890 и 1892 г. и пр. Отговорът на Николай II е закриване на парламентарната сесия на Думата, в нарушение на Основния закон, без да обяви датата на следващата сесия. През цялата 1916 г. легалната опозиция увеличава словесните атаки срещу самодържавието, но не взема никакви конкретни мерки. Когато най-после Думата отново се събира от 13 ноември до 30 декември 1916 г., политическият климат в страната е такъв, че дори десните депутати националисти критикуват «неспособните министри». Милюков, в прословутата си реч, бързо разпространила се из страната, разобличава политиката на правителството, която е продиктувана само «от глупост или от измяна».

От името на групата на октябристите Шидловски обвинява правителството, че умишлено обрича на глад столицата, за да предизвика бунтове, които да оправдаят сепаративен мир. От името на трудовете Керенски настоява за освобождаване на «всички министри, предатели на страната». През януари 1917 г. под натиска на общественото мнение Николай II освобождава Щюрмер и на негово място назначава либерала княз Голицин. Няколко дни преди това, по стара традиция, в двора има заговор за премахването на Распутин. Той е убит – с много усилия – през нощта на 30 срещу 31 декември от княз Ф. Юсупов, от депутата националист В. Пуришкевич и от великия княз Дмитрий Павлович. След успеха на този заговор следват други – на индустриалците (А. Коновалов, М. Терешченко), на парламентаристите (Гучков, А. Керенски, Н. Некрасов), на военните (предимно генералите А. Брусилов и М. Алексеев), за да предизвикат «революция в двореца» и абдикация на Николай II в полза на сина си, за да мине управлението под регентството на великия княз Михаил Александрович. Това решение на въпроса е, според легалната опозиция, единствен изход. Либералите са единодушни противници на народно въстание, тъй като се страхуват, че разбунтуването маси ще се увлекат от крайно левите течения, което непременно ще дезорганизира още повече военните усилия на страната.

3. Разкол в опозиционните движения

Представлявали ли са чак такава опасност революционните движения? Те никога не са били толкова раздробени, очевидно свидетелство за безсилието им. Войната в действителност поражда нови разцепления в революционния лагер. Г. Плеханов, П. Кропоткин и много други считат, че руснаците са длъжни да защитават страната, дори с цената на сближаване с царизма, тъй като победата на немския империализъм ще бъде фатална за международното социалистическо движение. Наред с тези «социалпатриоти» (чието влияние постепенно намалява през войната), «отбранители», като меншевика Чхеидзе или трудовика Керенски, също искат да бъде отблъсната чуждата инвазия, но без да се преустановява борбата срещу царизма. Колкото до «интернационалистите», те осъждат националната отбрана и смятат за необходимо преди всичко да се възстанови Интернационала, за да се принудят всички правителства да сключат мир без анексии. Тази група включва меншевики като Мартов и Троцки, есери като Чернов и Натансон, но и болшевики и анархисти. След като се самоизолира, Ленин отказва всякакво споразумение с виновниците за провала на II Интернационал. Отначало той дори призовава към решително поражение. После отстъпва пред патриотичната чувствителност на руснаците и поставя акцент върху «борбата на пролетариите от всички страни за превръщането на империалистическата война в гражданска».

Ленин участва с Ю. Мартов и Л. Троцки в Цимервалдската конференция (септември 1915 г.), на която се събират 38 социалисти от 11 страни. Конференцията приема манифест, който има известен отзвук. Като осъжда политиката на свещен съюз, той отправя апел за мир, показвайки империалистическия характер на войната. Всички руски социалисти се подписват под този апел с изключение на групата на Плеханов. «Левицата», съставена от Ленин, К. Радек, Н. Бухарин, обаче преценява манифеста като недостатъчен. Тя приема съдържано втория манифест, написан с много по-решителен тон, който цимервалдците приемат в Кинтал през април 1916 г. Оттогава групата на Ленин («цимервалдската левица») отказва да сътрудничи с другите тенденции. Ленин обосновава теоретически позицията си в книгата *Империализмът, висш стадий на капитализма*, завършена през 1916 г. В нея той обяснява, че революцията ще избухне не в страните, където капитализмът е най-силен, а в икономически слабо развита държава при условие, че е ръководена от дисциплиниран революционен авангард. Войната засилва «междуймпериалистическите противоречия» и по този начин опровергава предвижданията на марксистката догма, като прави революционният взрив най-вероятен в Русия. Ленин смята също, че националистическите вълнения ще ускорят този процес и че те трябва да се подкрепят. По този пункт много болшевики (Бухарин, Радек, Ю. Пятаков) се разграничават от Ленин, който изпада в изолация в самата «цимервалдска левица».

Както в чужбина, така и в страната революционните движения са разделени. След арестуването на петима депутати болшевики в Думата

(14 ноември 1914 г.), болшевишките дейци минават отново в нелегалност, като започват да възстановяват местните комитети, които полицията разгромява почти веднага. От своя страна, повечето меншевики сътрудничат с трудовиците в рамките на легалната опозиция. През 1915 г. революционните движения трябва да поемат отговорност, тъй като Централният военно-промишлен комитет предлага на представителите на работниците да създадат «работническа група», която да участва в работата на комитета. Тази инициатива поставя пред работническата класа сложен проблем: ако приемат предложението, ще дадат право на управляващата класа да оглави борбата срещу неспособния царизъм. Болшевиките се обявяват против предложението; повечето от другите течения преценяват, че при определени условия и уговорки сътрудничеството е за предпочитане. Пораженството е непопулярно, тъй като работниците инстинктивно са за защита на родината. През есента на 1915 г., след дълги месеци на дискусия, се провежда гласуването. В Петроград мнозинството гласува против приемането. Обаче при решаващите избори през ноември е приет принципът за създаване на група от работници. Цимервалдците отказват да участват. Избраните, близки до меншевишките среди, се постарават да придадат на участието си «класово съдържание». Властите преценяват, че са много активни и ги арестуват през януари 1917 г.

Раздорите сред революционерите се отразяват на работническото движение. Често е достатъчно представителите на едно течение да отправят апел за стачка, за да се откажат другите от участие в нея. Въпреки тези разделения, причините да се поддържа високо ниво на недоволство и вълнения са много – трудно ежедневие, недостиг на стоки, умора от войната. През 1916 г. недоволството обхваща и част от армията.

Без съмнение ситуацията е взривоопасна. Самодржавието е неспособно да се справи с породената от войната криза; либералната опозиция се страхува, че няма да овладее стихията на улицата и заема изчаквателна позиция; революционните движения са твърде разделени, за да планират въстание. Февруарската революция избухва спонтанно. Размахът и бързият ѝ успех изненадват всички политически формации, както и участниците.

II. Февруарската революция и падането на царизма

1. Февруарските «дни»

Към средата на февруари 1917 г. петроградските власти решават да въведат купонна система. В много градски магазини пред опразнените рафтове стават инциденти. На 20 февруари, поради липса на суровини, администрацията на Путиловските заводи решава да обяви локаут. На улицата остават хиляди работници. На заседанието си от 14 февруари Думата подлага на унищожителна критика «неспособните министри» и настоява за уволнението им. Депутатите от легалната опозиция (меншевикът Чхеидзе,

трудовикът Керенски) се опитват да установят контакт с нелегалните организации (Шляпников и Юренев). Създаден е комитет, който да организира манифестация за деня на работничките 23 февруари (8 март) – Международния ден на жената. Болшевиките смятат тази инициатива за прибързана и се присъединяват едва в последния момент.

Първият ден от работническата манифестацията е мирен, спокоен, почти радостен и много дребни чиновници, студенти, се присъединяват към манифестацията, тръгнала от работническите предградия във Выборг и достигнала до центъра на града, където на митинг изразява протеста си против царизма. Властите решават, че става въпрос за обикновен «страх от глада» и че демонстрацията не представлява голяма опасност. Така те се задоволяват да поставят афиши, уверяващи населението, че запасите на столицата от зърно са достатъчни.

През втория ден движението се разраства. Почти всички заводи започват стачка. Манифестиращите работници са много сериозни и напрегнати, в редиците им преобладават мъжете, над главите се веят червени знамена, те пеят *Марсилезата* и се стичат към центъра на града. Стават няколко жестоки стълкновения с конната полиция. Мащабността на движението, както и сравнителната пасивност на властите, изненадват участниците и свидетелите.

На третия ден ролята на болшевиките, главни организатори на демонстрацията, за първи път става явна. Въпреки инструкциите на генерал Хабалов, командващ Петроградския гарнизон, заповядал на полицията да не пуска демонстрацията през мостовите на Нева, манифестантите успяват да достигнат до центъра. Когато конната полиция се опитва да се намеси, казачите я възпират. Положението става все по-смутно. Вечерта правителството се събира на заседание, на което Хабалов прочита телеграмата на царя, с която той му нарежда да «спре безредиците още на следващия ден». Това е единствената реакция на самодържавието. През нощта Охранката извършва множество арести. Изненадани от събитията, ръководителите на нелегалните организации заемат изчаквателна позиция. Никой не си представя, че няколко манифестации ще доведат до революция.

На четвъртия ден, 26 февруари, неделя, жителите на работническите предградия се стичат отново към центъра на града. Войниците, които властите са изпратили, за да «сложат край на безредиците», отказват да стрелят. Офицерите са принудени сами да зареждат картечните. Този ден са убити над 150 души. Обезкуражени, демонстрантите се завръщат по домовете си, а правителството, което смята, че е победило, обявява извънредно положение и нарежда разпускане на Думата, без да обръща внимание на призива, който нейният председател Родзянко е изпратил до царя с молба да назначи «правителство на доверието», за да сложи край на «безредиците». В този момент нито болшевиките, които подценяват сериозността на положението и не желаят да сътрудничат с «отбранителите», нито меншевиките са готови да поемат инициативата.

«В първите часове на 27 февруари – пише Троцки – работниците си представяха решаването на проблемите много по-далечно, отколкото то се оказва

в действителност. По-точно, те мислеха, че тепърва предстои това, което трябва да свършат, докато тяхната задача вече беше изпълнена на 9/10. Революционният натиск на работниците съвпадна с движението на войниците, които започнаха да излизат на улицата.» През нощта на 26-и срещу 27-и войниците от много гвардейски полкове (Павловския, Волинския, Преображенския) се разбунтуват срещу офицерите, на които не могат да простят, че са ги накарали да стрелят срещу тълпата. Победата на революцията е осигурена сутринта на 27-и, когато към манифестантите се присъединяват бунтовниците. Въстаниците завземат Арсенала (откъдето се снабдяват с 40 000 пушки и веднага ги раздават), обществени сгради, после тръгват към Зимния дворец. Павловският полк влиза пръв, без да срещне съпротива. Малко след това «парче червен плат» е издигнато върху покрива на двореца.

2. Установяване на «двувластие» и абдикация на Николай II

Предишната вечер царят преустановява сесията на Думата. Депутатите, по примера на революционерите от 1789 г., все пак решават да продължат дебатите. Пред тях застава въпросът: как да реагират на въстаниците, приближаващи се към Таврическия дворец, където е заседанието. Някои като Милюков решават, че е по-достойно да си останат на местата, да проявят единство и да вдъхнат респект на прииждащите манифестанти. Въпреки мнението на колегите си, Керенски посреща въстаниците и ги приветства с добре дошли. С тази си инициатива, той спасява съюза между народа и събраието.

В същото време група работници, активисти-меншевики от Военния комитет (К. Гвоздев, М. Брейдо, Б. Богданов), които въстаниците току-що са освободили от затвора, заедно с двама депутати меншевики (Н. Чхеидзе и М. Скобелев) и с бившия председател на петербургския съвет от 1905 г. Хрустальов-Носар се настаняват в една от залите на двореца и създават Съвет на работническите депутати. Така под името Временен работнически съвет ядро от активисти (където преобладават меншевиките) се провъзгласява за щаб на революцията. Той съставя «Комисия по продоволствието» (която веднага отправя апел към населението да нахрани въстаналите войници!) и «Военна комисия» (под председателството на Мстиславски) за координиране на действията в защита на революцията. Временният съвет призовава работниците да изберат делегати, за да може още вечерта да бъде съставен съвет.

Избрани набързо, петдесетина делегати и 200 активисти без мандат се събират в 21 часа, за да изберат ръководните органи на съвет и на неговия «Изпълнителен комитет», председателстван от Чхеидзе с двама заместници – Керенски и Скобелев. Избрани са есери, безпартийни (Н. Суханов), болшевики (А. Шляпников и В. Молотов). Съветът потвърждава пълномощията на създадените по-рано комисии и решава да започне издаването на революционния ежедневник *Известия*. По предложение на болшевиките съветът приема делегати от войниците, които образуват «военна сек-

ция» на съвета. Болшевиките, които в инициативната група са твърде малко, за да разширят представянето си в Изпълнителния комитет, предлагат да се дадат на всяка социалистическа партия или организация по две места «по право». Понеже голям брой от партиите и организациите не участват, както и болшевиките, във временния инициативен съвет, предложението е прието. Така в следващите дни членове на десетина партии и организации влизат в Изпълнителния комитет. Като използват искането за представителност, те набързо изключват от обсъжданията членовете, избрани от общото събрание, които са истинските основатели на Съвета, но не са изявени партийни представители или не членуват в партийна организация. На 18 март Изпълнителният комитет приема резолюция, според която всяка социалистическа организация трябва да има три места «по право»: две за представителите ѝ от ЦК и едно за низовите организации. За няколко седмици общото събрание губи правото си на контрол; изненаданите от мащабното и спонтанно развитие на стачката професионални революционери бързо поемат управлението на съвета, основното политическо представителство на работническата класа и на войниците в столицата.

В същото време Думата, обезпокоена от съставянето на съвета и загрижена за участието си в движението, съставя «Комитет за възстановяване на реда и връзките с институциите и обществените дейци», председателстван от Родзянко, като по този начин благоразумно скъсва с царизма. Този комитет, в който преобладават кадетите, е първа стъпка към сформирването на правителство. Така към полунощ на 27 февруари Милюков може да съобщи на съвета, че Думата току-що е «взела властта». Полковник Енгелхард е назначен от Комитета за комендант на Петроград. Съветът протестира, тъй като той току-що е поставил Мстиславски начело на «Военната комисия». Назрява конфликт между двете власти, родени от революцията. Но Съветът отстъпва в името на съюза срещу царизма.

Той не е готов да вземе властта. Ръководителите му се страхуват от реакциите на армията, на царя и мислят, че е по-добре да оставят депутатите от Думата да поемат отговорността. Носталгично настроени към съветите от 1905 г., основателите на Петроградския съвет приемат меншевишкото виждане за този орган като «пролетарска цитадела» в буржоазна държава. Служейки на работническата класа в борбата против буржоазията, съветът е трябвало да стане в началния етап най-здравата крепост на буржоазната революция срещу връщането на самодържавието.

Това виждане обяснява позицията на ръководството на Съвета към «Комитета» на Думата. С изключение на Керенски всички смятат, че революцията още не е минала през «буржоазната си фаза», че министрите социалисти не могат да реагират ефикасно и само ще дискредитират революционното движение. Затова те отказват да участват в правителството. Но тъй като военната репресия не е изключена, Изпълнителният комитет на Съвета решава да признае легитимността на съставеното от Думата правителство и да го подкрепи. Това съгласие е при едно условие, което е в основата на постигнатото споразумение за установяване на новия режим: Съветът ще подкрепя правителството, само ако то прилага демократична

програма, приета с негово съгласие. С изключение на болшевиките (които предлагат алтернативата «Цялата власт на Съветите») и анархистите, всички социалистически тенденции одобряват споразумението. Този компромис предполага признаването на две отделни и противоположни инстанции: цензовите класи се подчиняват на правителството, а работниците и войниците – на Съвета. От едната страна е «лагерът» на правителството и на цензовите институции (земства, градски думи) и «буржоазните» партии (кадети); от другата са силите на «демокрацията» (съвети, социалистически партии, анархисти, синдикати). Думата от своя страна е готова на много отстъпки. Тя се страхува все още от реакцията на Николай II и още повече от «военната диктатура» на Съвета. В действителност разбунтуваните войници току-що са накарали Съвета да обнародва Заповед № 1. Този документ дава на войниците извън военната служба равни политически и граждански права, като на всички други поданици, текстът анулира всичко, което е било оскърбително в правилника на армията. Той въвежда избирането на комитети от «представители на обикновените войници» в ротите, батальоните и полковете. Подчинява военните части на столичния гарнизон на Съвета и провъзгласява, че решенията на Думата могат да се приведат в изпълнение само ако не противоречат на решенията на съвета. Никакво оръжие не може да се дава на офицерите. Заповед № 1 напълно обезсилва опитите на Думата да подчини войниците от столичния гарнизон.

Когато през нощта на 1 срещу 2 март ръководителите на Съвета се срещат с ръководството на «Комитета», всеки надценява силата на другия. Съветът е убеден, че само Думата може да установи контакт с генералния щаб и да преустанови всеки опит за контрареволуция; от своя страна членовете на «Комитета» приписват на Съвета такова влияние върху революцията, каквото той още няма. Представителите на Съвета (Н. Суханов, Ю. Стеклов) формулират много умерени искания (амнистия, политически свободи, свикване на Учредително събрание), нито едно от които не е присъщо на социалистическите партии. Приятно изненадан от тази позиция, Милюков, от името на «Комитета», поисква само правителството да съобщи, «че то е сформирано със съгласието на Съвета», а текстът, който ще легитимира пред общественото мнение смяната на правителството, да бъде публикуван заедно с прокламация на съвета на една и съща страница на в. *Известия*. Съветът приема и втората молба на Милюков: да не се приема никакво решение за характера на бъдещия режим, преди да се свика Учредително събрание. Остава само да се постигне съгласие по състава на правителството: княз Г. Лвов – председател на Министерския съвет и министър на вътрешните работи, П. Милюков – на външните работи, А. Гучков – военен министър, М. Терешченко – министър на финансите, Н. Шингарьов – министър на земеделието, А. Коновалов – министър на търговията, Н. Некрасов – министър на транспорта. За да се придаде революционна окраска на кабинета, представителите на Думата настояват в него да се включат Чхеидзе и Керенски. Първият отказва; вторият, който мисли, че с връщането към нормален живот съветът ще се разпадне от само себе си, решава да поеме министерството на правосъдието и да не се съобрази с

мнението на колегите си от Изпълнителния комитет. Той се обръща направо към общото събрание на Съвета, което го избира на този пост. Двете делегации остават напълно доволни от събранието. Комитетът на Думата може да се поздравя, че е постигнал основното – признаване легитимността на властта му от революцията. Що се отнася до Съвета, той вярва, че правителството му е заложник, след като е приело да има подкрепата му само ако правителствената политика съответства на интересите на Съвета.

Неизвестността около поведението на Николай II и на генералния щаб несъмнено играе роля за консенсуса между Думата и Съвета от 1 март. Предупреден предишната вечер за сериозността на събитията, Николай II решава да замине в Царское Село и заповядва на генерал Иванов да възстанови реда в Петроград. Нито генералът, чиито войски с радост приемат преминаването на столичния гарнизон на страната на революцията, нито царят, чиито влак е отклонен от железничарите към Псков, стигат до Петроград. През целия ден на 1 март царят пътува към Псков. При пристигането си късно вечерта в щаба на Северния фронт той научава за пълния успех на въстанието. През нощта Родзянко съобщава на царя, че абдикацията е неизбежна. Династията е можела да се спаси, ако Николай II абдикира незабавно в полза на брат си, великия княз Михаил. Със съгласието на великия княз Николай върховният главнокомандващ Алексеев приканва командващите армията да изпратят до царя телеграми със съвети да абдикира, «за да спаси независимостта на страната и да осигури запазването на династията». След като Н. Рузский му изпраща седем телеграми, царят престава да се съпротивлява. Поради лошото здраве на сина му Алексей, царят абдикира в полза на брат си Михаил Александрович. Тогава (2 март) той предава текста за абдикацията на двама пратеници на Думата, Гучков и Шулгин, току-що пристигнали в Псков. Но този акт е много закъснял и народът, до който вече е достигнала новината за правителствения проект, не приема да замени Николай II с Михаил и настоява за обявяване на република. Въпреки усилията на Милюков да спаси династията, Михаил на свой ред абдикира, когато княз Лвов и Керенски му обясняват, че не могат да гарантират неговата сигурност.

Едновременната новина за двете абдикации (3 март) бележи окончателния успех на революцията, също толкова неочакван, както и началото ѝ.

III. Русия в революция

1. «Двувластие» или многовластие?

Накратко казано, Временното правителство, което заменя на 2 март «Комитета» на Думата, включва предимно организатори на «Прогресивния блок» от 1915 г., политически дейци, които винаги са желаели в Русия да се установи парламентарен режим по западен образец. Поемайки властта, те не си поставят за цел да съборят икономическия и социалния ред, а да обновят институциите и да спечелят войната, като оставят политическите и структурните реформи на Учредителното събрание.

Съгласие има по главните насоки на дейността, но министрите са разделени по методите и взаимоотношенията със Съвета. Едните, водени от Милюков и Гучков, смятат за необходимо да се правят възможно най-малко отстъпки на Съвета, да се мобилизират всички сили за спечелване на войната, осигурявайки по този начин престиж за новия режим. Това предполага незабавно връщане към реда както в армията, така и в заводите. Същевременно продължението на войната може да послужи като претекст за потушаване на революцията и като алиби за отлагане на реформите за Учредителното събрание, което може да се свика само след установяване на мира. За разлика от привържениците на «съпротивата», онези, които са за «движение» (Некрасов, Терешченко, Керенски), желаят да се предприемат ефектни инициативи, да се приложат незабавно някои от исканите от Съвета мерки, за да се подрони авторитетът му и да се предизвика голям патриотичен подем, необходим за спечелване на войната. Разкъсвано между тези две тенденции, обзето от главната грижа – бързо връщане към нормален живот – Временното правителство предприема ограничени мерки, които могат да задоволят само незначителния слой средна класа.

Правителствената декларация, публикувана на 6 май, се ограничава само с някои мерки, които триумфът на революцията е направил очевидни, следователно никой не ги счита за заслуга на правителството: обявяване на граждански свободи, амнистия, свикване на Учредително събрание, премахване на смъртната присъда, премахване на всякаква класова, расова и религиозна дискриминация, признаване на независимостта на Полша и Финландия, обещание за автономия за националните малцинства. Обърнатата към патриотизма на войниците и с призив да воюват до победата, декларацията от 6 март не се осмелява обаче нито официално да обяви републиката, нито да спомене най-горещите социални въпроси. За да изрази волята си за демократичен режим, правителството създава много специализирани комисии, натоварени с проучване на различни проблеми от програмата. То оставя аграрните отношения – с най-голяма тежест – на специалния Комитет, натоварен да проучи очакванията на селяните, без обаче да може да взема конкретни мерки. Продоволственият проблем е приоритетен. Цените отново започват да се покачват. Според министъра на земеделието в Петроград и Москва са останали хранителни запаси само за два дни. По настояване на Съвета правителството въвежда монопол върху житото, но веднага успокоява производителите, като увеличава с 60% цената на зърното и обещава, че монополът ще трае само до края на войната. Въвеждането на тази мярка е поверено на комитетите по продоволствие, създадени на различни правителствени нива – области, кантони, общини, и съставени от изборни представители от всички социални организации.

Спрямо Временното правителство съветите са втора власт. Петроградският съвет има неоспоримо върховенство, но се е превърнал вече в твърде тежка организация (850 работнически и 2000 войнишки делегати), която предава основните си пълномощия на Изпълкома (Изпълнителния комитет), в който влезлите «по право» професионални политици измест-

ват безпартийните активисти. За няколко седмици са създадени стотици съвети по подобие на Петроградския. За разлика от съветите от 1905 г., повечето съвети от 1917 г. не са съставени само от работници, а от работници и войници, най-често от работници, войници и селяни. Нормите на представителност предизвикват конфликти между различните групи. Политическите дейци, участващи по право в Изпълкома на съветите, често се стремят да изместят войниците, смятани за аполитични и потенциални есери. Поради това в 35 града войниците създават собствени съвети.

Второто, което отличава съветите от 1905 г. и съветите от 1917 г., е че тези от 1917 г. са контролирани от политически дейци, от интелектуални буржоазни или дребнобуржоазни среди (най-често умерени социалисти, меншевики или есери, които преценяват като преждевременно всяко участие във властта и смятат, че съветите трябва да се ограничат с наблюдаване на правителството, за да може то да реализира демократичните реформи, позволяващи своевременно установяване на социалистическия режим). Дори сред болшевиките, смятани за най-близки до работниците, само един от ръководителите в Съвета е работник (Шляпников). Завземането на ръководните постове в съветите от професионални политици става за сметка на обикновените работници и войници. Те несъмнено са признавали ръководната роля на съветите, олицетворение на революцията. Но по-близки са им други организации, които самите те са създали и нарекли също съвети: заводски, районни, милиционерски съвети. В Петроград, както и навсякъде в Русия, цялото общество се изявява и организира чрез съветите. Тези обикновени ядра, отначало учредени по подобие на Петроградския съвет или на избран депутатски съвет, бързо ще разширят полето си на дейност и компетенциите си, ще се освободят от опеката на центъра, за да се превърнат през пролетта на 1917 г. в многобройни автономни (за кратко време) центрове на властта, преди да бъдат погълнати и «болшевизирани» след октомври 1917 г.

Ръководителите на Петроградския съвет призовават работниците да се организират. Така те възнамеряват да укрепят собствената си власт. Доколкото синдикатите още не са организирани, а партиите не са установени по места, на заводските комитети се пада да бъдат най-подходящото свързващо звено между съветите и работническата маса. Под името Съвети на фабрично-заводските старейшини някои съществуват и преди революцията, но са организации без особено влияние и едва толерирани от администрацията. Веднага след триумфа на революцията хиляди комитети спонтанно изникват. Избрани на общи работнически събрания, тези комитети изпращат в съветите списъци с искания. На първо място в тях е искането за осемчасов работен ден. Когато Петроградският съвет, загрижен да осигури социален ред, призовава да се възстанови работата, заводските комитети протестират и заявяват, че връщането на работните места е прибързано, тъй като не са получени отстъпки от работодателите. След този натиск ръководителите на Съвета без особен ентузиазъм приемат директно и преговори със столичните работодатели. Те завършват със споразумение на 10 март, представляващо истинска харта за отношенията между

работниците и работодателите, което правителството се ангажира да узакони. Текстът въвежда осемчасов работен ден (четиридесет и седем часа седмично). Той създава и нов орган, заводски паритетни споразумителни камари, и признава някои права на заводските комитети (да представят работниците пред администрацията и обществените институции, да изказват мнение по социално-икономическия живот в предприятието и др.). Комитетите бързо превишават дадените им компетенции и поискват контрола над административното, икономическото и техническото управление на предприятието. С тези действия те отиват по-далече от всички политически партии (с изключение на анархистите, които искат завземането на заводите и експроприация на «буржоата»), което означава не само конфликт с правителството и работодателите, но и със съветите, партиите и синдикатите, желаещи да контролират и направляват работническите искания.

По призива на Съвета в Петроград се ражда и друга структура: квартални комитети. Тяхната дейност е да обединяват без класови различия всички, които желаят да застанат на страната на съвета и да защитят революцията. Тъй като се предполага, че съветите ще се заемат с политическа дейност, районните комитети имат тройно предназначение: да гарантират решенията на съвета, да организират необходимата защита на града, да организират «нов живот» в кварталите. В действителност последната дейност изпреварва другите; комитетите се заемат с жилищния проблем, с подпомагането на пострадалите от войната, с организирането на детски ясли, на столови, продължавайки дейността на «буржоазните» организации, родени през войната. През април, по примера на заводските комитети, и кварталните комитети започват да се обединяват, като по този начин създават независим от властта център.

За да защити революцията, Петроградският съвет също приканва работниците да създадат милиция, въоръжена със завзетото на 27 февруари от Арсенала оръжие. Отначало под шефството на заводските и кварталните комитети, а понякога и на синдикатите, милицията на «Червените гвардейци», сформирана в индустриалните центрове от млади работници, които продължават да работят в завода, постепенно се оформя като автономна организация, независима от съветите и партиите, и изиграва значителна роля през октомврийските събития на 1917 г.

Февруарската революция дава решителен тласък на националните движения, като се започне от поляците и се стигне до бурятите, които в далечното градче Чита на 6 май поискват териториална автономия и създаване на местно събрание със законодателна власт. Няколко национални движения, създали собствени социалистически партии, като украинците и латвийците, евреите от Бунда, участват по право в Изпълнителния комитет на Петроградския съвет. Осъществявайки всъщност принципа на интернационализма, те се присъединяват към руските социалистически формации. Но повечето национални социалистически и несоциалистически организации отказват да се «прилепят» към съветите, където преобладават руснаци, и се оформят като отделни политически центрове, независими от

властта. В Киев например още на 4 март три съперничаещи си организации си оспорват влиянието: Съвет на гражданските организации, работнически съвет (съставен от социалдемократи и есери, но украинците са изключени като организационна сила) и Рада, създадена като културна организация. За няколко дни Радата се обединява частично със Съвета на гражданските организации и изпреварва по популярност Работническият съвет, орган на класовата борба, загубил връзка с местните национални корени. Скоро Радата заговаря от името всички украинци. От март тя иска вътрешна автономия, а след това от юни – признаване на националната независимост.

Радикализацията на националните движения съпровожда разрастването им. През февруари е поставен въпросът само за независимостта на Полша и евентуално на Финландия. Скоро се появяват и искания за независимост на Литва и Латвия. Изплашени от турците, арменците от Дашнакцутюн обуздават националните си искания; грузинците и голям брой евреи от Бунда постъпват по същия начин, след като разбират, че техните лидери (Чхеидзе, Церетели, Ерлих, Либер) заемат важни постове при новия режим. Само ционистите продължават да искат отделяне и се борят за създаване на еврейски център в Палестина. При мюсюлманите националното движение се развива в особено сложна ситуация заради конфликтите между «прогресивните», които подкрепят първите движения за еманципация на жените, «консервативните» религиозни асоциации и политически партии, националисти-реформисти и революционери, защитаващи идеята за социалистически панислямизъм, «унитаристите», които се надяват да осъществят мюсюлманското единство под егидата на кримските татари, и «федералистите», активно подтиквани предимно от башкирците, узбеките и азербайджанците, които считат, че автономията ще им позволи по-добре да решат собствените си проблеми и ще подготви отделянето им от руската държава.

Изправено пред тези стремежи, противоречащи си и вещаещи разпадането на държавата, за което новите ръководители не са подготвени, правителството приема няколко необходими либерални мерки. То се надява, че те ще уталожат нетърпението и ще охладят страстите на националностите. На 6 март Милюков признава, че «създаването на полска държава е залог за траен мир»; същия ден правителството публикува манифест, връщащ автономията на Финландия. Въпреки това нито поляците, които не се задоволяват с обяснението, че въпросът им ще бъде окончателно решен от Учредителното събрание (руското), нито финландците, които констатирали, че новият режим се ограничава да задвижи създадените от стария режим институции, са доволни от мерките. Не са доволни и литовците, и украинците, на които за пореден път правителството заявява, че само Учредителното събрание има правомощията да решава бъдещето на страната.

На 19 март правителството обявява декларация в отговор на призива на Петроградския съвет, който иска «поданиците от всички раси да могат свободно да развиват своята националност и култура». Правителствената декларацията се ограничава да изреди новите права на гражданите: свобо-

да на движение, право на собственост, право на избор на професия, право да бъдеш избирател, държавен чиновник, право да се използва националният език в училищата. Тази декларация премахва дискриминацията на гражданите от другите раси, на която те са жертва при царизма. Тя не им връща «колективното национално достойнство», което изисква признаване на истинска национална «идентичност».

2. Освобождаване на словото

Както революцията от 1905 г., така и Февруарската от 1917 г. предизвиква истинска свобода на словото. Работници, войници, еврейски интелектуалци, жени мюсюлманки, арменски учители, чрез «своите» организации – заводски, войнишки комитети, селски или волостни събрания – изпращат на съветите, по-рядко на партиите и на вестниците, дори на А. Керенски, член на правителството и възприеман като най-близък до «демократичния» лагер, хиляди резолюции, петиции, обръщения, послания. Това са истинските «дневници на Руската революция», които М. Фери анализира. Тези текстове разказват за цялата мизерия на руския народ и за голямата надежда, породена от революцията. Те изискват от новата власт спешни и радикални мерки.

Работниците искат предимно незабавни мерки, отговарящи на програмата минимум на социалдемократията: на първо място въвеждане на осемчасов работен ден, гарантиране на работа, социални осигуровки, право за сформирание на заводски комитети, контрол при назначения и уволненията. Но за облекчаване на материалното положение те искат увеличение на заплатата (20–30%), която ще им даде възможност да си купят едва три самуна хляб на ден, «чифт обувки на шест месеца», «гореща вода в почивките», «премахване на унижителните обиски», «предприятието да осигурява инструментите, а не работниците». Само незначителен брой работници се изказват по проблемите на войната. Работниците от няколко големи завода в Петроград заявяват несъгласието си с продължаването на войната, но железничарите и работниците от малките предприятия потвърждават «патриотичната» си позиция. От април обаче проблемът за войната излиза на преден план и работниците стават все по-пламенни привърженици на «мир без анексии и контрибуции». Колкото до «социализма», през март-април работниците дори не го споменават; най-много чрез работническите комитети да поставят въпроса за работническия контрол и управление.

Селяните имат основно искане: земята да принадлежи на тези, които я обработват, незабавно да бъде раздадена необработваната земя, която едрите собственици или държавата оставят да пуснее. Често те подчертават ролята на селската община при съвместното използване на инвентара, на горите, справедливото разпределение на земите, за което настояват предимно най-бедните. Що се отнася до кулаците – от страх, че ще бъдат включени в групата на бъдещите експроприирани, те отказват да признаят пълномощията на селските събрания или на местните «комитети», преди да има решение на Учредителното събрание. Озлоблението на селяните сре-

щу администрацията и собствениците е изключително голямо. Забележителен е фактът, че докато съществува видимо съответствие между програмите на социалистическите партии, позицията им по въпроса за войната или революцията и тези от работническите резолюции, липсва такова съответствие с резолюциите на селяните: няма нито «равно разпределение», нито опора на общината, нито «социализация», нито «национализация», нито «премахване на частната собственост». Непреклонни пред схемите и политическите програми, изработени от гражданите, селяните ще следват своя собствен революционен път, не по-малко радикален. В началото на април управители от големите имения преценяват ситуацията като много по-тежка от тази през 1905 г. Обаче по данни на властите до този период има само петнадесетина случая на «безредици».

Що се отнася до войниците, както бойците на всяка държава във война, те искат преди всичко край на войната. Все пак, тъй като не се очертава скорошно завръщане по домовете, те не се осмеляват да изразят желанието си за мир, преди Съветът да отправи апел. Те изразяват открито пацифистките си настроения едва когато се усъмняват, че офицерите, които са против мира, всъщност използват патриотичните им чувства с корисни цели: да възстановят дисциплината и да използват армията за контрареволюцията. Войниците искат обявяване на формулираното в Заповед № 1 смекчаване на дисциплината, премахване на злоупотребите и насилието, либерализация и демократизация на военната институция.

Нито главното командване, което очаква от новия режим да му даде средства за спечелване на войната, нито буржоазията, която приема да участва във властта в името на собствените си цели, са склонни да задоволят всички искания на работниците, селяните, войниците, поданиците от различни раси. Как лагерът на «демократията» е можел да примири тези противоречащи си интереси?

Още от първите дни на революцията болшевики и анархисти предричат провал на политиката на съгласие, която Съветът се старае да води. Противници на сключеното споразумение между правителството и Съвета, те остават единствената последователна опозиция на политиката на двувластие. Освободени при амнистията, двама големи болшевишки ръководители, Й. Сталин и Л. Каменев, при завръщането си в Петроград осъждат като «безплодно и несвоевременно» системното противопоставяне на Съвета, който тогава се ползва с доверието на масите. Февруарските дни показват слабостта на Партията именно в армията. Необходимо било тя да се организира, да завладее повечето съвети, да спечели доверието на войниците, тази политически неопределена маса. Било е достатъчно да критикува политиката на меншевишките и есерските ръководители на Съвета и да играе ролята на малцинство при демократичния режим. В провинцията някои болшевишки дейци стигат дори дотам да апелират към единни действия на всички социалдемократи. Обратно на мнението на мнозинството в партията, в четирите *Писма отдалеч*, написани в Цюрих от 20 до 25 март (от които *Правда* се осмелява да публикува само първото), Ленин иска незабавен разрыв между Съвета и правителството, съюз на про-

летарските сили, активна подготовка за следващата фаза на революцията. Решил да се завърне в Русия, Ленин приема договореността между швейцарския есер Ф. Платен и германските власти: с група революционери той напуска Цюрих на 28 март, пресича Германия (във вагон, ползващ статут на извънтериториалност) и Швеция и достига до Петроград. На другия ден след пристигането си в столицата той излага (4 април) пред партийните ръководители своите *Априлски тезиси*, които са част от идеите на *Писмата отдалеч*. Ленин безусловно отрича «революционната защита» на Временното правителство и парламентарната република и призовава към вземане на властта от пролетариата и бедните селяни, установяване на съветска република, побратимяване и край на войната, национализация на земята, премахване на полицията и отстраняване на функционерите. Непосредствената задача на Партията е да «разобличи правителството, вместо да му поставя искания, което е все едно да сееш илюзии».

Тезите на Ленин са посрещнати с недоумение и несъгласие от повечето болшевишки ръководители в столицата (Л. Каменев, М. Калинин, С. Багдатиев). Ето защо на първо време Ленин трябва да възстанови контрола над партията си с помощта на завърналите се от изгнание свои привърженици (Г. Зиновиев, А. Колонтай) и на представителите на «малцинството» в Петроград (М. Олмински, В. Молотов), към които се присъединяват Шляпников и Сталин. Скоро болшевишките секции в Урал, Москва, Харков и Латвия приемат близки до *Априлските тезиси* резолюции. Позицията на Ленин се усилва и от политическата криза, която разтърсва правителството и Съвета по въпроса за войната.

3. Проблемът за войната и априлската криза

В началото на април проблемът за войната е в сърцевината на политическия дебат. Според правителството, където Милюков и Гучков са най-дейни, само победата може да укрепи връзките на режима със западните демокрации, да заздравя обществото и вероятно да сложи край на войната. На 4 март Милюков, въпреки несъгласието на Керенски, отправя нота до руските дипломати в чужбина. В нея той изразява решимостта си да спазва стриктно международните споразумения, сключени от предишния режим, и да продължи войната до победен край. За Милюков военните цели на нова Русия не се отличават по нищо от тези на царска Русия: на дневен ред е завладяването на Константинопол. По тази позиция в Съвета се пораждат съмнения. Откакто царизмът е съборен, войната запазва ли империалистическия си характер? Трябва ли тя да продължи с риск да се «задуши революцията»? След продължителни дебати се постига съгласие (14 март) по текст, наречен *Призив към народите от цял свят*, в който пацифистката утопия се съчетава с «революционната защита». Съветът отправя призив към народите за «решителна борба срещу амбициите за анексии на правителствата на всички воюващи страни». На «пролетариите от австро-германската коалиция и преди всичко на германския пролетариат» Съветът настоячиво препоръчва: «освободете се от игото на вашето полуавтокра-

тично правителство, така както руският народ помете царското самодържавие». Призивът напомня, че докато не престане «ужасната касапница, която помрачава върховните часове на Руската свобода», руснаците «ще защитават свободата си от вътрешно и външно реакционно посегателство. Руската революция няма да отстъпи пред щикове на завоевателите и няма да се остави да бъде съборена от чуждите милитаристични сили».

При завръщането си от заточение, меншевишкият лидер И. Церетели настоява Съветът да избере между тези, които дават приоритет на борбата за мир, и тези, които настояват за защита на революцията. Според него не бива да има разногласия: едновременно трябва да продължи войната, «като се запази боеспособността на армията за активни операции» и да се нареди на правителството да вземе енергични мерки за сключване на мир «без анексии и контрибуции». Около тази центристка позиция – борба за мир и защита на революцията – Церетели успява да обедини голямо мнозинство в Съвета. Под натиска на Съвета Милюков е принуден да приеме тази гледна точка и да я публикува под формата на *Призив към гражданите на Русия*. Този текст според него трябва да остане за «вътрешна употреба» и да не предполага – нещо невъзможно – формулирането на никакви претенции към съюзните правителства.

Призивът на Съвета към народите от целия свят събужда безпокойство сред съюзническите правителства за боеспособността на руската армия. Те решават да разговарят с Временното правителство, възползвайки се от посредничеството на социалистите, на които е възложено да възродят бойния дух на новия режим. За Петроград заминават две делегации: една «извънредна посланическа мисия» от двама министри социалисти, англичанина Хендерсън и французина Албер Тома (който изиграва важна роля в решаването на «априлската криза»), и една делегация от западни социалистически лидери (Муте, Кашен, Сандърс). Социалистическата делегация, дошла официално да поздрави революцията от името на западните социалисти, е приета с недоверие от Съвета, който я подозира, не без основание, че иска да възобнови настъплението точно когато с такъв труд е изработена формулата за мир «без анексии, нито контрибуции». Западните социалисти одобряват на думи тази формула, но посрещат сдържано руското предложение за Елзас и Лотарингия и по други спорни въпроси (за малцинствата) между воюващите страни, които трябвало да се решат с референдум под международен контрол. И тъй като руснаците отхвърлят всяка идея за сепаративен мир, Муте, Кашен и Сандърс в крайна сметка установяват прекрасни отношения с колегите си от Съвета и дори са поканени да отидат на конгреса на войнишките комитети от западния фронт, състоял се в Минск, за да подкрепят представителите на Съвета и да «повдигнат духа на войниците».

На този конгрес лозунгите на Съвета за «мир без анексии» и за «революционна защита» са горещо приветствани. Конгресът в Минск категорично доказва, че Командването (в голяма степен и правителството) са загубили доверието на войската. Изпълнени с решителност да изискат спазването на разпоредбите в Заповед № 1 (междувременно допълнена, по нас-

тояване на офицерите, от Заповед № 2, която ограничава компетенциите на войнишките комитети), войниците всекидневно се противопоставят на непримиримостта на офицерите, които не възприемат никакво либерализиране на военните институции и са решени да водят войната до победен край. Според войниците и противно на това, което твърдят Командването и военният министър, Заповед № 1 по никакъв начин не означава «смърт на армията», още по-малко «отказ от всякаква дисциплина». Войниците са готови да се борят – по това време те имат пълно доверие в Съвета, но отказват да бъдат системно унижавани. Много повече от още неясната болшевишка пропаганда (в действителност повечето войници чуват думата «болшевик» за първи път от устата на офицерите, които наричат «болшевик» всеки войник, отказал да се подчини на заповед; офицерите мислели, че по този начин дискредитират партията на Ленин, а се получавало точно обратното), поведението на офицерите допринася за това войниците да осъзнаят, че има тясна връзка между въпроса с дисциплината, ролята на армията в обществото, използването на патриотичните чувства и продължаването на войната за цели, които противоречат на революцията и на интересите на войника-селянин (или работник), на войника-гражданин.

Именно в тази напрегната обстановка избухва «априлската криза». На 18 април Милюков изпраща на Съюзниците нота за целите на Русия във войната. Текстът припомня, че Временното правителство ще спазва строго поетите от Стария режим задължения към съюзниците. Но в него никъде не се споменава за стремежите на Съвета, изразени в призива от 17 март за мир «без анексии и контрибуции». Това предизвиква стъписване на общественото мнение. Някои го приемат като провокация, която иска да противопостави Съвета на Върховното командване.

Керенски заплашва с оставка. В работническите среди веднага се разгръща широка кампания от петиции, настояващи за оставката на Милюков. По призив на болшевиките и анархистите манифестанти в Петроград дефилират с викове «Долу временното правителство!», «Цялата власт на Съветите!». В същото време по инициатива на меншевишките лидери (Церетели, Чхеидзе, Скобелев) Съветът иска от Милюков категорично опровержение, но и осъжда манифестациите, «обръщението към масите» под претекст, че Съветът е достатъчно силен, за да накара правителството да отстъпи, без да прибегва към натиск на улицата, което може да предизвика действия на реакционните сили. В желанието си да запази двувластието, Съветът не се опитва да увеличи превеса, който има. Двете страни се разбират заедно да търсят решение, което да удовлетвори Съвета, без да унижи Милюков. Обаче с решимостта да бъдат чути и без да знаят за тези преговори, работниците от предградията излизат на улицата. Повечето желаят просто да подкрепят Съвета и да накарат правителството да отстъпи. Но болшевиките решават да дадат «ляв» характер на движението и под тяхно влияние част от демонстрантите издигат публикувания във вестник *Правда* предишната вечер призив: «Оставка на правителството, цялата власт на Съветите!» В богатите квартали в центъра на града шествието е посрещнато от контрадемонстранти – студенти, офицери и войската на ко-

мандващия гарнизона генерал Корнилов. Войниците отказват да стрелят по демонстрантите и съобщават за това в Съвета. Корнилов е отстранен от поста си. Очевидната провокация се проваля. През този ден авторитетът на Съвета нараства. Болшевиките, отишли «много на ляво», са надценили силите си. Ленин го признава няколко дни по-късно (*Уроците от кризата*). Все пак неговите привърженици са се увеличили значително в сравнение с март.

След като правителството съобщава публично, че не приема никакви анексии, кризата като че ли е преодоляна. Аферата с «нотата на Милюков» обаче поставя под въпрос двувластието. След болшевиките и кадетите подтикват правителството да скъса със Съвета, но княз Лвов се намесва в полза на привържениците на «движението», желаещи сътрудничеството на Съвета с правителството. Ръководителите на съвета обаче не се решават да се ангажират и да споделят отговорностите на властта. Керенски се аргументира, че след като по основния проблем за войната правителството е приело програмата на Съвета, дали не е дошло време да се състави коалиционно правителство с повече възможности да се противопостави на надигания се екстремизъм. На 28 април след продължителни дебати Изпълнителният комитет на Съвета отхвърля предложението с незначително мнозинство (24 срещу 22 гласа и 8 въздържали се). Междувременно Гучков, смятайки, че е загубил авторитет сред армията, подава оставка. Под натиска на множеството петиции, излъчени най-вече от войниците в столицата, които призовават Съвета да участва в правителството, и при започналите вълнения в работническите предградия, меншевиките, ръководени от Чхеидзе и Церетели, обявяват съгласието си за коалиционно правителство. Този път участието е прието с голямо мнозинство (44 срещу 19). Само няколко леви есери, както и всички болшевики, гласуват против. «Участието» много прилича на сделка, при която всеки се опитва да измами другия: умерените разчитат да обвържат социалистите чрез ангажмента им с правителствените отговорности и с продължаване на войната, като използват и влиянието им сред масите; социалистите се надяват да постигнат реформи и да спрат военните действия, като осуетят и контрареволюционните планове.

Преговорите за съставяне на коалиционно правителство се провеждат в два етапа по сценария за министерска криза от парламентарен тип: дискусия по програмата; пазарлък около формирането на правителството. От името на Съвета Дан и Церетели съставят програма, ориентирана към външната политика. Всички други важни въпроси (аграрна реформа, защита на работниците, статут на националните малцинства) са пренебрегнати. За решаването на проблема за войната меншевиките предлагат, според своята програма, да се работи едновременно за сключване на мир без анексии и контрибуции и според принципа за правото на народите на самоопределение, и да се засили боеспособността на армията, като тя се демократизира. Събранието на Съвета одобрява ентусиазирано и с голямо мнозинство тази програма. Против гласуват само болшевиките и няколко анархисти. Княз Лвов става председател на новото правителство, умерените

(кадетите) запазват седем министерски кресла, а социалистите получават шест. Според политическата си значимост тримата лидери на «Демокрацията» се открояват в кабинета: Церетели (на пощите), Чернов (на земеделието), Керенски (на сухопътната армия и военноморския флот). Влизането в правителството на много социалисти поставя под съмнение принципа на двувластието. В действителност още от 2 март участието на Керенски в правителството е първото нарушение на този принцип, понеже лидерът на трудовиците е също и заместник-председател на Изпълнителния комитет на Съвета. По време на «априлската криза» настъпилото разцепление в кабинета не противопоставя «заложника на демокрацията» Керенски на другите членове на правителството. То противопоставя от една страна Милюков и Гучков, привърженици на «съпротивата», на другите министри, привърженици на «движението». В действителност линията на разделение, политическите граници, не минават вече, както в най-първите дни на революцията, между Съвета и правителството. Те се разнообразяват с утвърждаването на автономни центрове на алтернативна власт – организации, съвети, всякакъв вид комитети, създадени от онези, които смятат, че стремежите им вече не се разбират от «февруарските дейци», независимо дали са от Съвета или от правителството.

«Помирението» настъпва в момента, когато се разгаря конфликтът между всички, които критикуват политиката на «класовото сътрудничество» отляво и отдясно. Болшевиките предричат провала на коалицията, кадетите насърчават съпротивата на работодателите, но най-вече работниците да се обединяват в заводските комитети, селяните да заграбват господарските земи без да чакат Учредителното събрание, националистите да заявяват волята си за независимост – всички са решени да действат, без да се съобразяват с призивите за умереност на «примиряващите», които искат им се даде време, за да успеят.

4. Коалиционното правителство и покачване на социалното напрежение

Приоритет в усилията на новото правителство има проблемът за мира. Насоките в новата външна политика се определят и обосновават теоретически от Церетели, възприеман не без скептицизъм от външния министър Терешченко. Мирният план на Церетели се състои от две точки: обръщение към правителствата, за да подкрепят формулата за мир без анексии (отказът на Русия от Константинопол е трябвало да послужи за пример); организиране на конференция на всички социалистически партии в Стокхолм с цел да изработи програма за мир, която социалистите от воюващите страни след възобновяването на Интернационала да наложат на правителствата си, ако те не проявят разум. Този утопичен проект претърпява пълен крах. Терешченко се допитва до Съюзниците за намеренията им; отговорите на Лойд Джордж, Рибо и Уилсън са пределно ясни: войната трябва да продължи. След много подготвителни срещи проектът за международна социалистическа конференция се проваля под натиска от една

страна на болшевиките, които се страхуват, че успешна конференция може да доведе до сключване на мир и по този начин да спаси капитализма и от друга страна на съюзните правителства, които отказват да издадат паспорти на «пацифистите».

Претърпяло поражение на «мирния фронт», новото правителство не е по-успешно и на военния фронт. За да запази доверието на съюзниците и да не загуби напълно това на военното командване, правителството се опитва да накара армията да възобнови «активните операции», като прелюдия към голямо настъпление, за което те се надявали, че ще бъде последно. Керенски иска да възстанови реда в армия, започнала вече да се разпада. Дезертьорите не могат да се преброят: към средата на май само за 2-ра армия те са повече от 80 000 души. Все повече и повече се оспорва и идеята за продължаване на войната; по тази точка за по-малко от два месеца (от началото на април до края на май) промяната е впечатляваща. Болшевишката пропаганда безспорно печели привърженици. Върховното командване прехвърля върху Съвета цялата отговорност за дезорганизацията на армията, започнала според него в деня на публикуването на Заповед № 1, и счита, че в тези условия е невъзможно да се продължи войната. Под прикритието на новаторска политика, демонстрираща солидарност с армията (преместване на генерали, които не крият несъгласието си с новия режим, забрана офицерите да подават оставка, обявяване на *Декларация за войнишките права*, след като предварително от нея са премахнати членовете, даващи права на войнишките комитети да контролират офицерските назначения), Керенски счита, че само решителното възстановяване на реда в армията ще бъде плодотворно. За да подготви настъплението, той лично предприема дълга и забележителна обиколка в армията, която му донася прякора «главния убеждаващ». Той се постаравал да убеди, не без резултат (временен обаче), участниците в многобройните войнишки събрания, дошли да го чуят, че първо трябва да се постигне военен успех над германците, за да уверят съюзниците, че Русия се стреми към мир не само заради слабостта си. Както свидетелстват докладите за «духа на въоръжените сили» и значителното намаляване на дезертьорите, инициативата на Керенски поражда някакви илюзии. На 18 юни започва офанзива. След известни успехи в началото тя спира отчасти и поради липсата на боеприпаси. Тук провалът на правителството е очевиден.

В това време напрежението между работници и работодатели в градовете нараства непрестанно. През март индустриалците правят няколко отстъпки: осемчасов работен ден, увеличение на заплатите, което като правило не надвишава 20% (докато животът поскъпва три пъти от 1914 г.). Тези нищожни увеличения не могат да компенсират все по-голямата безработица. Под претекст за трудности при снабдяването, предприятията ту уволняват, ту отново наемат работници. Заводските комитети, най-после легализирани на 23 април, настояват за контрол върху счетоводните книги на предприятията, за правото да проверяват дали наистина дирекцията няма възможност да даде увеличение на работниците и дали състоянието на наличните запаси оправдава уволненията. «Нормалните икономически от-

ношения са разрушени» – констатира на 14 май вестникът на кадетите, *Речь*. Стачките се възобновяват с широк размах. Работодателите отвърщат с локаут. Какво прави правителството при такова изостряне на конфликтите? Считайки за приоритетен проблема за войната, министрите социалисти набързо съставят икономическа и социална програма. Тя се свежда до две основни мерки: въвеждане на арбитражна процедура за решаване на социалните конфликти; държавен контрол върху производството и разпределението. По първата точка съюзът на работодателите се старае да печели време, обещавайки да назначи «комисии», които «да проучат» работническите искания. По втората точка съюзът на работодателите, противник на всякакъв контрол, се възползва от разделенията в «демократията». Докато Съветът настоява за въвеждане на монопол върху месото, кожите, солта и държавен контрол върху въгледобива, нефтодобива, металургията, производството на хартия и кредитните институции, то Скобелев, министър на труда, призовава само за създаването на «комитети», чиято задача е централизирането и разпределението на поръчките, и които могат да станат приемници на военно-промишлените комитети. След като не постига съгласие, Конолов, министър на промишлеността и търговията, подава оставка.

При това положение управляващите класи, които вече са отказали да помогнат на новия режим, като не подписват Заема за Свободата (с който се събират само няколко милиона рубли вместо планираните 5 милиарда), открито заявяват нежеланието си да сътрудничат и се противопоставят по-категорично от всякога на исканията на работниците, като отказват арбитража на помирителните комисии, увеличават локаутите и саботират икономиката, за да дискредитират правителството и да го обявят за «неспособно». В тази обстановка движението на заводските комитети става по-решително. Комитетите решават да се обединят. Първо в столицата те организират «Конференция на заводските комитети от Петроград», която трябва да бъде последвана от национална конференция. Петроградската конференция, ръководена от «съвет», е първата институция създадена *ex nihilo* от народната «база». Болшевиките, които са малцинство в синдикатите и съветите, отначало подкрепят движението. В края на май на Конференцията присъстват 500 делегати с мандат от 367 предприятия. Тя гласува резолюции в болшевишки дух, противопоставяйки на държавния контрол работническия и апелирайки пламенно за предаване на «цялата власт на съветите». Избраният Изпълнителен комитет е с болшевишко мнозинство. Болшевиките почти не го използват за икономическа борба, а за разпространяване на политическа пропаганда. Радикализацията на движението води, независимо от болшевишкото влияние, до натрупване на краткотрайни опити за самоуправление. Според съветските източници, тези опити са осъществени, най-вече след май-юни (и до октомври), в 576 средни и малки предприятия (средно с по 335 работници, което е малко за мащабите на Русия). В края на юни Скобелев отправя категоричен призив срещу дейността на заводските комитети, който свидетелства, че правителството енергично се противопоставя повече на работническия

контрол (много предприятия са секвестирани), отколкото на често прилагания от собствениците локаут. Ефектът от тези действия е стопяване на доверието на работниците към правителството.

В селата правителството също губи кредита на доверие. След като отправя предупреждение към селяните за недопустимостта на каквото и да е незаконно присвояване, правителството постановява създаването, на всички нива (губернии, околии, волости), на «комитети по снабдяването» (натоварени с разпределението на семената и с право да ползват незасетите площи при условие, че ще изплащат на собствениците рента според добива), на «аграрни комитети» (които да опишат селскостопанския инвентар с оглед на евентуална реформа в земеделието, чиито условия трябва да бъдат определени от Учредителното събрание). Вместо тези комитети, създадени като че ли с единствената цел да отнемат правото селяните да получат земя, на проведените от тях общински събрания селяните създават свои собствени комитети, чиято структура като правило не съответства на официалните инструкции. Тези комитети присвояват необработваните земи (без да плащат компенсации), вземат селскостопанския инвентар и добитъка от много едри собственици, преизчисляват договорите за аренда (като понижават цената), определят правата за ползване на пасищата. Те организират регионални събрания, където вземат решения за мерки от общ характер като незабавното прекратяване на всички земеделски сделки, установяването на нормите за посев за крупните имения, създаването на арбитражни съдилища, чиито решения имат законова сила до свикване на Учредителното събрание. На общинско равнище и в още по-голяма степен на областно, ядрото «селска интелигенция» (учители, служители в земствата, дори членове на низшето духовенство) формулира, а може би дори «направлява», исканията на селяните. Заедно с тези съгласувани дейности обаче се увеличават «нарушенията на реда», извършени от отделни лица. Броят на официално регистрираните нарушения се увеличава десеторно от май до юни. Повечето от тях, по подобие на аграрните бунтове в селата от началото на века, са незаконно завземане на имоти, «кражба и изсичане на гори», «заграбване на сено», «кражба на селскостопански инвентар».

Както индустриалците, които прибягват до локаут, и едрите собственици в отговор на действията на селяните прекъсват сеитбата. Те призовават правителството да сложи край на «анархията». След едномесечно колебание и притиснато от нарастването на вълненията, правителството се решава (в началото на април) да изпрати войски за възстановяване на реда. Минава още месец, докато правителството свика (на 9 май) първата сесия на Главния аграрен комитет, натоварен с подготовка на аграрната реформа. В правителството настъпва разделение по принципите на тази реформа, чиито правила във всеки случай трябва да бъдат определени от Учредителното събрание. Кадетите настояват за обезщетение на собствениците, есерите предлагат да се повери на общинските събрания управлението на разпределените земи, без обезщетения, при най-строго спазване на равенството. Аграрният министър, есерът Чернов, неуморно повтаря, че не трябва да се предприема нищо преди свикването на Учредителното

събрание («Нашият девиз е – това е земя, която се получава от Учредителното събрание»). Местните комитети трябва да се подчинят на решенията на Главния аграрен комитет. Само болшевиките и някои леви есери подтикват селяните да действат без да чакат, но техните лозунги, откъснати от селската действителност, могат да бъдат чути само от селяните във войнишка униформа, намиращи се в градовете.

Движението на неруските народи също отива по-далеч, отколкото е предполагал новият режим. За правителството националният въпрос не е на дневен ред. То високомерно пренебрегва както първия мюсюлмански конгрес, състоял се в Казан на 1 май, така и успехите на Украинската рада. От своя страна Съветът в Петроград под влияние на руснаците, живеещи в неруските райони и които не престават да сипят обвинения срещу «реакционните националисти», отхвърля всички украински и полски искания за създаване на национални военни части. С много малко мнозинство той гласува (на 25 април) културна автономия за малцинствата, което е много под очакванията на тези народи. За правителството, както и за Съвета, главното е успехът на революцията. Едва след победата в рамките на освободената от германския империализъм Европа е възможно да се дискутира за автономия, дори за самоопределение. По време на I Общоруски конгрес на съветите (3–23 юни) все пак социалистическите партии гласуват за първи път единодушно за правото на народите на самоопределение. Това признание обаче е допълнено с решителното осъждане на всеки опит за решаване на националния проблем преди Учредителното събрание. Предупреждението визира по-специално финландците (чиито Сейм подготвя проект за установяване на нови отношения с Русия) и украинците. Украинската рада действително току-що е публикувала своя първи «Универсал» (10 юни), тоест първия суверенен закон. Давайки си сметка за сериозността на положението, Керенски отива в Киев и въпреки мнението на министрите кадети подписва с Радата протокол за признаване на «Главния секретариат» за Украйна, чиито членове се назначават от Централната рада със съгласието на Петроград. Учредителното събрание трябва да утвърди съгласието, а Украйна ще реши съдбата си чрез референдум. Кадетите протестират категорично срещу споразумението, което заплашва целостта на държавата и представлява опасен прецедент.

Въпреки нарастването на напрежението и трудностите (все по-решителен отпор на едрата буржоазия и на кадетите, блокиране на икономическите връзки, социална криза в градовете, разрастване на безредиците в селата, разколнически действия на украинците), I Общоруски конгрес на съветите, състоял се в Петроград от 3 до 23 юни (с делегати, избрани от 20 милиона граждани), свидетелства за политическия триумф на «коалицията». Правителствените партии (есери и меншевики) постигат голямо мнозинство (повече от 600 делегати с право на глас) срещу опозицията (болшевики и леви есери), която има едва една пета от мандатите (около 150, от които 105 болшевики). Истински «Парламент на революцията», конгресът става театър на паметна словесна битка между мнозинството и малцинството. Още при откриването Троцки, Ленин и Луначарски, главни бол-

шевишки говорители, без стеснение «се хвърлят в атака» по въпроса за властта, настоявайки Конгресът да се превърне в революционен Конвент и да поеме цялата власт. Твърденията на Троцки, че не съществува сила, която да измести правителството, предизвикват станалата прословута реплика на Ленин: «Има такава партия. Нито една партия няма право да се отказва от властта и нашата партия не се отказва. Тя е готова във всеки момент да вземе властта в ръцете си».

Междувременно част от войниците от столичния гарнизон, близки до болшевиките, обезпокоени от възстановяването на контрола върху армията и опасявайки се от изпращане на фронта, се обръщат към Централния комитет на партията да организира манифестация против политиката на Керенски. Болшевишките ръководители се колебаят дали работниците ще ги последват. От страх да не би да загубят подкрепата на войниците – завоювана с много усилия – те подкрепят (с изключение на Зиновиев и на Каменев) идеята за манифестация и написват апел, който трябва да излезе в *Правда* на 10 юни. Слуховете за болшевишка манифестация, при това въоръжена, достигат до конгреса. Мнозинството, сплотило се около Церетели и Чхеидзе, решава да отправи веднага апел към работниците, за да ги предупреди за «измяната» и за болшевишката «провокация». Единодушната и решителна реакция на Съвета, страхът от контраманифестация, съмненията за нейната подготовка карат Ленин да отмени манифестацията. Вестник *Правда* от 10 юни излиза без въззвание. Мнозинството иска да се възползва от успеха си. Церетели осъжда «болшевишкия заговор» и настоява за разпускане на работническите милиции. За да «покаже решимостта и единството на революционните сили» и подкрепата на политиката си, Съветът свиква манифестация за 18 юни. За голяма изненада на лидерите му обаче само участието на болшевиките е масово. Вместо предложените от меншевиките и есерите лозунги «Чрез Учредително събрание към демократична република», на повечето от транспарантите има болшевишки лозунги: «Долу настъплението!», «Да живее работническият контрол!», «Цялата власт на Съветите!». Успехът на болшевиките от столицата, постигнат благодарение на дейността им сред заводските и районните комитети, подкрепата на част от гарнизона и на работническата класа от Петроград, бележи поврат. За първи път им принадлежи улицата. Но дали болшевишката партия, която повече следва движението, отколкото го инициира, няма да се окаже изпреварена от собствените си привърженици, сред които има толкова войници, колкото и работници, посрещнали с разочарование решението на Ленин за отлагане на манифестацията за 10 юни? На 18 юни най-после завършва окончателният разрыв със социалдемократията.

5. Кризата от лятото на 1917 г.

Както през април, а след това и през юни, проблемът за войната катализира събитията през юлските «дни» (3 и 4) и е важен момент от революционния процес през 1917 г. На 2 юли, научавайки новината за германското контранастъпление, войниците от столичния гарнизон (същите, които

участват в юнската инициатива), главно болшевики и анархисти, са убедени, че Командването ще се възползва от случая, за да ги изпрати на фронта, и като не им оставя друг избор, освен «да загинат в окопите в името на чужди интереси или да загинат на барикадите, защитавайки собствената си кауза», решават да подготвят въстание. Целите на въстанието са: арестуване на Временното правителство, завземане първо на телеграфа и гарите, присъединяване към моряците от Кронщад, прочути като «революционери», образуване на Временен революционен комитет под ръководството на болшевиките и анархистите. Вечерта на 2 юли са организирани огромни митинги, в които участват войниците от 26 военни поделения, отказващи да заминат за фронта. Новината за оставката на министрите кадети още повече утежнява атмосферата. Работниците се солидаризират с войниците. Редовите участници искат ръководството на движението да бъде поето от Болшевишката партия, но в този ден Ленин отсъства от столицата. Ръководителите на военната организация (Семашко, Зелевский) заявяват, че имат «достатъчно картечници, за да свалят правителството». Сформира се Временен революционен комитет. В момента, когато движението набира сила, болшевиките са разделени. Членовете на Централния комитет и болшевиките, които заседават в Изпълнителния комитет на Съвета (Общоруски централен изпълнителен комитет – ВЦИК), са против всякакво «преждевременно» движение и се стараят да предотвратят манифестацията. Военната организация и местният партийен комитет пишат апел за манифестацията, който трябва да излезе на другия ден (4 април), във *Солдатская правда*, след като *Правда* отказва да се ангажира. Манифестацията започва на 3 юли след обяд, а военната болшевишка организация се присъединява към движението, «за да осигури ръководството, да ограничи разрастването, да попречи на всякакви прибързани действия срещу институциите или Държавата». Когато пристигат на Таврическия площад, манифестантите приветстват Троцки и Зиновиев, които са разкритикували «контрареволюционерите в правителството», но също и така и меншевиките от ВЦИК, които отказват да вземат предлаганата им от народа власт. Удовлетворени от речите и от тона им, който отговаря на настроението, но тъй като не знаят какво друго да направят, манифестантите се прибират в предградията. Ленин се завръща на другия ден сутринта и преценява продължаването на демонстрациите като ненавременно. Но призивът на *Солдатская правда*, без знанието на ръководителите, наново мобилизира въоръжените манифестанти, към които се присъединяват моряците от Кронщад. Вече е много късно да се спрат протестите. Ръководството на партията има време само да отпечата листовка, приканваща към мирна манифестация за «нова власт... която може да бъде само съветска». Този двусмислен текст издава объркаността на болшевишките ръководители, изпуснали контрола над ситуацията. Кортежът отново се отправя към ВЦИК. Когато Чернов излиза, за да отговори на тълпата, едва се спасява от линч, благодарение на намесата на Троцки. Започват стълкновения, следват престрелки между моряците от Кронщад, разбунтуваните войници, част от манифестантите от една страна и верните на ВЦИК войски от друга,

същите тези полкове, които осигуряват победата на въстаниците през февруари (Павловски, Преображенски, Волински).

Войсковите формирования се намесват, подвеждени от разпространената от министъра на правосъдието (Переверзев) информация, че Ленин не само е получил пари от германците, но е съгласувал въстанието с контранастъплението на Хинденбург. Зиновиев полага напразни усилия да убеди ВЦИК, че болшевиките сами са изненадани от силата на демонстрациите и че никога не са мислели да събарят режима. Правителството, с подкрепата на ВЦИК, решава да предприеме решителни действия. Ръководството на репресивните действия се възлага на генерал Половцев. Ленин бяга във Финландия (бягството е потвърждение за вината му); Троцки, Зиновиев, Каменев и други ръководители на партията са арестувани. Военните части, участвали в демонстрациите, са разоръжени. *Правда* е закрыта; болшевишките вестници отново минават в нелегалност. Властите закриват и вестника на левите есери *Земля и воля*, считан за много близък до болшевиките. На фронта е възстановена смъртната присъда. Ленин констатира, че лозунгът «Цялата власт на Съветите» вече не е актуален, докато меншевиките и есерите, разривът с които е пълен, са в ръководството на ВЦИК. «Справедливата» формула вече е: «Цялата власт на работническата класа, под ръководството на комунистическо-болшевишката революционна партия».

След «революционните» дни, княз Лвов възлага на Керенски да реорганизира правителството. Преговорите между различните политически сили са сложни и тежки; министерската криза продължава 16 дни (6–22 юли). Крайно левите са извън играта, кадетите се считат за победители на деня и поставят условията си: война до победа, борба срещу анархията и «екстремистите», отлагане на социалните въпроси до свикването на Учредителното събрание, възстановяване на дисциплината в армията. Условията устройват Керенски. Но кадетите прибавят още и искането за смяна на Чернов, считан за отговорен за безредиците в селата. Керенски не оттегля своята поддръжка за «министъра на мъжиците» и заплашва с оставка. Кадетите с охота биха направили по-«твърдо» правителство, оглавявано от военните, но трябва да неутрализират Съвета. В крайна сметка Керенски, който се оказва в геометрическия център на политическите представителства, става арбитър на ситуацията. След като меншевишките лидери (с изключение на Церетели) под натиска на Керенски се отказват от принципа за отговорност на правителството пред ВЦИК, кадетите решават да участват. Те разчитат, че ще тласнат дейността на правителството към авторитаризъм, благодарение на подкрепата на консерваторите, които след «Юлските дни» открито заявяват своите намерения.

Сред най-активните фигурира групата «Общество за възраждане на икономиката в Русия», основано по инициатива на големия индустриалец Путилов, и обединяващо банкери и индустриалци от Петроград, близки до кадетите. През лятото на 1917 г. тя става главна политическа сила в страната с двадесетина вестника, официално свързани с партията, повече от 100 «симпатизиращи» издания, с 269 местни секции и с около 80 000 сим-

патизанти. В Москва индустриалецът Рябушински ръководи друга група за натиск, в която преобладават текстилните магнати – «Републикански център», с недвусмисления девиз: «Ред. Дисциплина. Победа.» Много армейски командири са привърженици на тези групи. По-монархистки ориентираният «Съюз на едрите собственици» обединява едрите помещици, над които виси заплахата от разрастването на безредиците в селата. Военните също се организират. Като противодействие на войнишките комитети под егидата на бившия главнокомандващ Алексеев и генерал Деникин, с подкрепата на Родзянко и лидера на монархистите Пуришкевич се създава «Съюз на офицерите от армията и флотата», наброяващ десетки хиляди привърженици и с много секции в големите градове на страната. Тази организация поощрява създаването на «ударен» батальон, призван да разпространява патриотични настроения в деморализираните полкове.

На състоялото се военно съвещание след провала на лятната офанзива (16 юли) генерал Корнилов, командващ Югозападния фронт, е назначен за главнокомандващ на мястото на генерал Брусилов, считан за много нерешителен (той изказва съмнения в ползата от създаване на ударен батальон, който «ще разцепи армията»). Генерал Корнилов е одобрен единодушно от правителството и от командването. От всички генерали на Стария режим този казашки син е единственият, който има републикански възгледи и е привърженик на известна демократизация в армията. В същото време той въвежда ред в армията. Обезоръжава 7000 войници, забранява митингите на фронта, изпраща на разстрел дезертърите, ограничава компетенциите на войнишките комитети, забранява всякаква болшевишка пропаганда. Той се ползва с поддръжката на Керенски и бързо добива репутацията на човек, на когото командването, работодателите, дори съюзниците, все повече разтревожени от «слабостта» на цивилното правителството, могат да разчитат.

За да се освободи окончателно от съветите, да впечатли консервативните сили и да осигури широка поддръжка за правителството си, критикувано отляво и отдясно, Керенски ускорява формирането на нови институции. Голямата му идея е да се създаде нещо като Консултативен орган в Москва – Държавно събрание. Спрямо «законната страна» – членовете на Думите, кооперативните делегати, синдикалистите, представителите на банките, на търговията и промишлеността – депутатите от съветите, които са «реалната страна», ще представляват по-малко от една десета от делегатите в Събранието, заседаващи в град, стоящ встрани от революционния устрем. Повечето съвети се противопоставят на тази маневра, която цели «тихомълком да ги погребее». След като ще се прави широк конвент, защо да не се премине към избор на Учредително събрание? Отначало позицията на меншевиките и есерите е колеблива, след това решават да участват, «за да се противопоставят на реакционните сили».

От назначаването си за главнокомандващ Корнилов непрестанно превишава пълномощията си. Напразни остават усилията му правителството да милитаризира железопътната мрежа и военните заводи. С горещата подкрепа на кадетите, той предлага цялостна програма с реформи за извежда-

не на страната от кризата. Тя предвижда демобилизацията на четири милиона войници, всеки от които да получи 8 десетини земя и по този начин да стане сигурна опора за правителството в селата и заинтересован от запазването на реда; да се сложи край на всякаква държавна намеса в икономическата и социалната област. При завръщането си в Главната квартира след Московската конференция, Корнилов, поощряван от кадетите и подкрепян от Съюза на офицерите, прави опит за преврат. Той разчита, че манифестацията в столицата, която отбелязва шест месеца от Февруарската революция, ще му даде очаквания претекст. Корнилов решава да изпрати в Петроград особено «верни» войскове части, като «Дивата дивизия» (съставена от татари, осетинци и чеченци) под командването на генерал Кримов. Рига е окупирана от германците и Корнилов иска от правителството войската в столицата, която е на пряко подчинение на правителството, да мине под негово командване. Освен това той настоява за разширяване на компетенциите на военните съдилища и възобновяване на смъртната присъда в тила. Керенски отхвърля всички искания. След като получава информация за намеренията на Корнилов да завземе Петроград, да въведе военно положение и да събори правителството, Керенски го снема от длъжността на главнокомандващ. Разобличеният генерал решава да действа открито и отказва да подаде оставка. Конфликтът става неизбежен. Докато генералът настъпва с войските си, Керенски, изоставен от подалите оставка министри кагети, започва преговори с ВЦИК за създаване на национален комитет. Служители от пощите, телеграфисти, железничари, войници реагират мигновено: саботират комуникационната система, а верните войски от столичния гарнизон пресрещат настъпващите войски, за да ги осведомят за измамните цели на генерала. Опасността от преврат превръща Керенски в ръководител на революцията. Революционната солидарност е пълна: болшевишките ръководители са освободени от затвора, те вземат участие в работата на Националния комитет, както и в Комитета по национална отбрана срещу контрареволуцията, създаден под егидата на съветите. За няколко часа пучът е преодолян. Генерал Кримов се самоубива и Корнилов е арестуван.

6. Провал на държавните институции и разпадане на обществото

Без пуча на Корнилов не би имало Ленин, казва по-късно Керенски. Несъмнено точно твърдение: в политически план пучът коренно преобръща положението. Кадетите, открито подкрепили Корнилов и напуснали правителството в разгара на кризата (27 август), са дискредитирани. Керенски пише, че изпитал «дълбоко разочарование», осъзнавайки, че е изоставен от «политическия елит на нацията» и че не може да разчита нито на подкрепата, нито на влиянието им сред военните, за да се противодейства на съветите и на влиянието на болшевиките. Последните решават да участват заедно с партиите на мнозинството във ВЦИК (меншевики и есери) в съпротивата срещу пуча с лозунга «Долу Корнилов! Никаква поддръжка

за Керенски!» (което им позволява едновременно да се преборят с реакционните сили и да отнемат доверието в Керенски в победата му) и са главните победители на деня, тъй като техните ръководители са освободени от затвора или могат да излязат от принудителната нелегалност след «Юлските дни».

Ефикасният и бърз работнически отпор именно в Петроград, където с посредничеството на заводските, районните комитети и работническите милиции болшевиките мобилизират 40 000 души (25 000 от тях въоръжени) за няколко часа, дават основание да се предполага, че е нараснала сплотеността между излезлите от седеммесечна нелегалност ръководни органи и работническите маси. Толкова характерната за юнските и юлските «събития» липса на сплотеност изглежда преодоляна. Ръководните органи на партията контролират по-добре движението отдолу, именно благодарение на установените връзки между Червената гвардия, заводските, районните и войнишките комитети.

Съживяването на болшевизма, считан дори от лидерите му за отмиращ (ако се съди по отговорите на делегатите на анкетата за «здравословното състояние» на партията, направена на VI конгрес, състоял се през август) и вече погребан от кадетите («Болшевизмът умря, така да се каже, от скоропостижна смърт» тръби в *Речь* на 8 юли), е всъщност симптом на два скрити феномена, много по-значими от пуча на Корнилов: радикализиране на масите, които шест месеца след Февруарската революция изгубват търпение да чакат резултатите ѝ, и провал на всички институции, създадени от революцията.

През двата месеца, отделящи пуча на Корнилов от завземането на властта от болшевиките, се наблюдава ускорено разпадане на обществото и държавата в условията на остра икономическа криза. В армията пучът унищожава и последните останки от доверие към офицерите. Той показва също до каква степен оперативните заповеди могат да послужат като прикритие на контрареволюционните маневри. Бдителността е нужна повече от всякога: вече няма заповед на Командването, която да не се анализира, дискутира, поставя под съмнение. При тези обстоятелства, армията отпада като бойна сила, като репресивен инструмент в служба на държавата. Дезертьорството достига небивали размери. Дезертьорите и войниците в отпуски дават нов тласък на селското движение. «Незаконните действия» в селата нарастват от юли. През този месец са регистрирани 1777 случая на проявено насилие; от 1 септември до 20 октомври са забелязани вече 5140 «нарушения на реда». Очевидно тази цифра е под действителната, понеже ситуацията все повече се изплъзва от контрола на властите и те не са в състояние да обхванат всичко, но е показателна за размаха на селските движения. Те са най-многобройни в Украйна, Белорусия, а в пет провинции на Централна Русия (Тулска, Рязанска, Пензенска, Саратовска, Тамбовска) са изключително яростни. Селяните вече не се задоволяват с присвояване на земята, те ограбват и после подпалват стотици господарски жилища, убиват собствениците им, не успели да се укрият, завземат инвентар и добитък, необходими за обработка на заграбените земи, които не

възнамеряват да върнат. Жестокостта на селяните е насочена към омразните помещици. В районите, където вече е образуван тънък слой от зможни селяни, излезли от общините благодарение на реформите на Столипин, селското движение в общината се обръща срещу «кулаците». Те са принуждавани да върнат в «общинския кюп» земите, които общината смята за «излишни» по уравниелната норма според «гърлата за изхранване».

Срещу нарастването на селските безредици Временното правителство решава да реагира, както би направила всяка държавна власт. Церетели, Пешехонов, Чернов (последните двама са известни като «духовни наследници» на народниците, близки до мужиците) категорично осъждат «всякакво незаконно конфискуване» на земи, припомняйки, че само Учредителното събрание има право да решава аграрния въпрос. Увещанията им нямат успех и те прибегват до намеса на войската. Но войниците отказват да стрелят срещу «братята селяни». През септември при 40 от 200 случая войската отказва да се подчини на заповедите. Простото сравнение на три числа – 5100 «нарушения на реда», при 200 намеси на армията за преустановяване на безредиците има 40 случая на отказ от подчинение – разкрива безсилието на държавата, изпреварена от събитията. Единствено болшевиките подстрекават селяните да завземат земите. Обаче разрастването на селските безредици става предимно спонтанно, каквито са движенията и от предишните години. Възползвайки се от бездействието на властта, те достигат небивал размах, но променя ли се характерът им? По-скоро не, както доказва постоянната им егалитарна насоченост против собствеността, но също и против градовете. Изпълнени от векове с недоверие към градовете, селяните отхвърлят опекунството и намесата на «Аграрните комитети» и на «Комитетите по снабдяването», създадени отгоре с неселско мнозинство и признават авторитета само на комитетите, които те са създали. Единствено местните есерски активисти, добре познати и идентифицирани с «максималистите» (били те болшевики, анархисти или есери) могат да повлияят политически върху действията на селяните, защото се ползват с доверието и надеждата им, че няма да ги излъжат.

Работниците не остават настрана. Циркулярното писмо на меншевишкия министър на труда Скобелев (28 август), обявяващо за незаконно провеждането на събрания в предприятията през работното време, се приема от работническата класа като обявяване на война от страна на правителството. Болшевиките веднага разобличават тайното споразумение на «Скобелев и Ко» с работодателите. Последните се възползват от циркулярното писмо за възстановяване на «правата» си в предприятията, като ограничават компетенциите на заводските комитети и уволняват «водачите». Индустриалците увеличават локаутите и преместването на заводите от «неспокойните» центрове (Петроград, Москва, Харков, Одеса и др.) към по-спокойните зони. През септември-октомври стотици предприятия спират производство под претекста за трудности в снабдяването, спадане на производителността, стачки и безредици. Десетки хиляди работници остават на улицата. В тази ситуация работниците често са принудени да се примиряват: през септември-октомври стачките са по-малко, отколкото през

май, но по-агресивни (значително се увеличава броят на незаконните арести), по-радикални, по-политизирани. Често стачниците настояват за работнически контрол върху производството (особено ако предприятието е пред затваряне) и най-вече за оставка на правителството и за предаване на властта на съветите.

Като резултат от локаутите, икономическите саботажии на някои собственици и стачките (довели до значително спадане на производителността) настъпва пълна дезорганизация на производствения живот. Общият икономически застой поради трудностите при преориентирането към военно производство довежда до разстройване на железопътния транспорт: вагонният и локомотивният парк остава най-много с две трети от състава си, промишленото и продоволствено снабдяване са затруднени. Например заводите Путилов получават през август едва 4% от необходимите им въглища. През август в Петроград са доставени само 45% от зърното, необходимо за изхранване на града. Дневната дажба хляб на работещите тежък физически труд спада до 50% през лятото. От юли е въведена купонна система и за други основни храни (захар, месо, яйца, мазнини). Поради недостига започва покачване на цените и от юли до октомври те се утрояват. Катастрофата в руската икономика се разразява много преди октомври 1917 г.

Едновременно с разпадането на руската икономика националните движения се разрастват и радикализират. По инициатива на Украинската рада в края на август се провежда конгрес на националностите в Киев. В него участват делегати от тринадесет национални малцинства и петнадесетина социалистически партии, които се опитват да определят принципите на националната политика в бившата Империя. В заключителната резолюция се признава правото на самоопределение за всички малцинства и се предлага избор не само на едно Учредително събрание, доминирано от руснаците, а на толкова Учредителни събрания, колкото са народностите. Всяко от тях ще решава по целесъобразност необходимостта за отделяне и естеството на връзките с федерацията, която ще замести Империята. При това радикализиране на малцинствените движения правителството е принудено да вземе твърди мерки: арестувани са много финландски борци за независимост, които на 5 юли внасят в Сейма законопроект за обявяване на независимостта на страната; преразгледано е споразумението от 3 юли с Украинската рада и «Генералният секретариат» е превърнат в обикновена административна организация, подчинена на Петроград; отхвърлена е всякаква идея за украинско Учредително събрание. Инцидентите между Русия и Украйна се увеличават и до октомври разрывът между Петроград и Киев е окончателен. Правителството предприема жестоки мерки срещу кримските татари: арестуван е мюфтията заради призива му към войниците-мюсюлмани да не участват във войната с Турция. Към Централна Азия правителствената политика запазва «колониалната» традиция на пренебрежение към националните стремежи на мюсюлманите. Задачата на правителството е облекчена от явния разкол на конгреса в Казан (май 1917 г.), който затвърждава убеждението, че ислямът е второстепенна сила, която не може без руска опека.

В условията на разпадане на традиционните институции и на усиляване на недоволството, Керенски, след като е обявил Републиката на 1 септември, «за да даде морално удовлетворение на общественото мнение», се старава да узакони и закрепи положението си със създаването на нови институции: Демократично събрание и след това Съвет на републиката. Първото събрание, много наподобяващо по състав Държавното събрание, е свикано през август (делегатите от кооперативите, земствата и градовете са мнозинство) и трябва да вземе през септември две важни решения: да изключи или да остави в правителствената коалиция буржоазните партии; да определи характера на Съвета на републиката. По първа точка, принципът за участието на буржоазията в третото коалиционно правителство (окончателно сформирано на 26 септември) е одобрен с незначително мнозинство след гласуване и много спорни, неясни и противоречиви поправки в закона. Изключвайки напълно «компрометираните в Аферата Корнилов партии», Събранието приема индивидуалното участие на кадетите, като по този начин дава възможност на Керенски, стремящ се да получи подкрепата на «политическия елит на Нацията», да включи в кабинета си Коновалов, Кишкин и Третьков. Болшевиките виждат в това провокация и заявяват, че единствено II конгрес на съветите, насрочен за 20 октомври, има право да състави «автентично правителство». Демократичното събрание одобрява също и принципа за представянето на цензовите класи в бъдещия Съвет на републиката. Керенски и Церетели определят норми на представителство за различните институции в този «Предпарламент». Те обидно ошетенят съветите (мнозинството в тях клони към болшевиките) в сравнение с броя на представителите на «демокрацията» и цензовите класи. Пред настъплението на «болшевишката», «демокрацията» отново завива надясно.

Керенски открива заседанието на Съвета на републиката на 6 октомври. Той заявява отговорността на правителството си пред първата институция на републиката и представя програмата си: защита на страната, възстановяване на военния потенциал, определяне заедно със съюзниците на условията за траен мир. От името на болшевишката група Троцки произнася реч срещу Съвета на републиката, «новото издание на булигиновата Дума», и срещу правителството, което по нареждане на «контрареволуционерите кагети и на империалистите... неоснователно продължава тази опустошителна война... и подготвя капитулацията на Петроград и разгрома на революцията». След края на речта 53 депутати болшевики напускат залата. Излизането им е първо действие на Октомврийската революция.

Поведението на болшевиките е продиктувано от неотдавнашните им успехи. Те се изразяват както в завземането на някои институции, така и в масовата подкрепа на широки обществени слоеве за един или друг болшевишки лозунг, без това да е израз на подкрепа за болшевишката партия като политическа сила.

На 31 август болшевишката резолюция за съставяне на правителство без «буржоазно» участие за първи път е подкрепена от мнозинството в Съвета на Петроград. На 9 септември Изпълнителният комитет на Съвета в Петроград, в който преобладават есери и меншевики, остава малцин-

ство; Троцки е избран за председател на Съвета. От столицата движението се разпространява в Москва, Киев, Саратов. През септември повече от 50 съвета гласуват резолюции за предаване на цялата власт на съветите. От друга страна, болшевиките заемат здрави позиции в някои масови организации, като Съвета на фабрично-заводските и районните комитети в Петроград. Обединени в Междурайонно съвещание, тези комитети изиграват важна роля по време на опита за пуч на Корнилов благодарение на въоръжените си дружини. При настояването на правителството за разоръжаване на Червената гвардия, комитетите се радикализират още повече и застават на страната на Петроградския съвет, завзет от болшевиките. Тези два органа чрез мрежа от активисти започват тясно да си сътрудничат и съвместно да заседават в Смолни.

Болшевишките идеи се разпространяват все повече в армията и в работническите среди. Войниците от вътрешността на страната приемат болшевишките лозунги, разбирайки, че само политиката за «мир на всяка цена» ще ги спаси от изпращане на първата линия. На фронта неуспешният опит за преврат на Корнилов ускорява «болшевизацията». Войниците приемат лозунгите, които ги устройват: незабавно сключване на мир, «цялата власт на Съветите!», «Вън буржоата, предатели и съюзници на Корнилов!». Сред работниците, с изключение на железничарите, които остават верни на меншевиките, идеите за работнически контрол намират широк отзвук. На II конференция на фабрично-заводските комитети, болшевиките, разполагащи с мнозинство, без особени усилия налагат идеите си. Що се отнася до селяните, те имат доверие само на «максималистите», каквито и да са те, без да знаят, че те са в играта на болшевиките. Радикализирането и постепенната «болшевизация» на широки слоеве от обществото, разочаровани от правителствената политика и от «демократията», чиито непрестанни обещания и постоянни призови да се изчака Учредителното събрание, контрастират с числеността на Болшевишката партия, която има само около 200 000 членове. Но в условията на организационния вакуум от есента на 1917 г., когато държавната власт е отстъпила мястото си на плеяда комитети, съвети, конференции, оспорващи си частиците власт и легитимност, са достатъчни енергичните действия на една добре организирана и решителна група, макар и малобройна, за да нарасне нейният авторитет до размери, несъпоставими с реалната ѝ сила.

7. Завземане на властта от болшевиките

На 15 септември ЦК на Болшевишката партия започва дискусия по две писма (*Болшевиките трябва да вземат властта и Марксизмът и възтанието*), които Ленин изпраща от Финландия. Ленин изисква партията незабавно да призове народа към въстание. «Правителството е неспособно да попречи на завземането на Петроград от войските на Кайзера. Да се чака «формално» мнозинство би било наивно... нито една революция не го чака... Ако ние не вземем властта още сега, историята няма да ни прости», заключава Ленин. Никой от членовете на ЦК не го подкрепя. Споменът от

«Юлските дни» е още жив. Дори се казва, че е необходимо да се унищожат всички писмени следи от предложението на Ленин. ЦК решава да вземе спешни мерки, за да предотврати всякаква демонстрация и да участва в работата на Демократичното събрание. Две седмици по-късно Ленин подновява атаката си в статия, озаглавена *Кризата напред*, публикувана този път във вестника на партията *Рабочий путь*. «Да се изпусне такъв момент и да се «чака» конгресът на съветите – пише той – би било пълен идиотизъм или предателство».

Настойчивостта на Ленин постепенно успява да подрони убедеността на болшевишките ръководители в «революционната легитимност на революцията». По инициатива на Троцки депутатите-болшевики напускат залата на Съвета на републиката на 7 октомври. Същия ден Ленин се завръща нелегално в Петроград. На 10 октомври, благодарение на изказването на Свердлов за подготвян в Минск военен преврат, Ленин успява да обърне мнението в ЦК (поне на 12-те присъстващи от всички 21) и получава подкрепа за въоръжено въстание с 10 гласа срещу 2 против (Каменев и Зиновиев). Противопоставянето на Каменев (към когото се присъединяват А. Риков и В. Ногин, и двамата от Московския градски комитет, известен с умереността си) не е изненадващо. От март-април Каменев постоянно изразява несъгласието си с Ленин. Според него в Русия още няма условия за установяване на социализъм, а вземането на властта само от болшевиките е ненавременно, Партията не може да установи истински социализъм и ще дискредитира самата социалистическа идея. Каменев и Зиновиев веднага изпращат на низовите комитети на Партията писмо, в което обясняват колко е рисковано да се постави в зависимост от един въоръжен бунт съдбата «едновременно на болшевиките, на руската и световна революция». На изборите, продължават те, шансовете на болшевиките са «прекрасни», защото могат да разчитат на почти две трети от гласовете. «Тогава нашите противници ще бъдат принудени да отстъпят по всички точки. В противен случай ние заедно с левите есери и безпартийните селяни ще сформираме правителствен блок, за да се приеме нашата програма». Победата, предвиждана от Каменев и Зиновиев, е парламентарна, а не революционна.

Решението да се признае, че въстанието стои «на дневен ред», взето на 10 октомври, не премахва противоречията. Според Ленин въстанието трябва да стане преди откриването на Конгреса на съветите, определено за 20 октомври. Налага се спешно да се определи датата и да се започне старателна подготовка по всички правила на революционното изкуство. Според Троцки, напротив, първата цел е вземане на властта от Съветите. Въстанието трябва да се състои само в случай на заплаха за Конгреса. Троцки смята, че болшевиките не бива да предприемат атака срещу правителството, а да изчакат то да нападне първо. Така се очертава трети път, който само подчертава явните тактически и теоретични различия между болшевиките в навечерието на революцията. Мнозинството подкрепя виждането на Ленин, защото приема за верен слуха, че правителството е готово да предаде Петроград на германците и да премести столицата в Москва. Разменяйки ролите и правейки се на патриоти, те заявяват, че искат да орга-

низират защитата на града. За тази цел съставят петчленен (Свердлов, Сталин, Дзержински, Урицки, Бубнов) Военно-революционен център (ВРЦ), който трябва да мобилизира масите. Според доклада на болшевишките делегати от Петроградския комитет (15 октомври), поддръжката на масите не е много сигурна: «в Кронщад бойният дух е спаднал значително... На Василевския остров населението не е настроено за въстание. Във Выборг... масите ще ни подкрепят. В Московския район масите ще излязат на улиците по призива на Съвета, но малко хора ще откликнат на призива на Партията. В Нарвската застава не се забелязват въстанически тенденции. В Охта работниците нямат никаква революционна нагласа».

От своя страна, Троцки, като председател на Петроградския съвет, на 9 октомври инициира създаването на самостоятелна военна организация към Съвета – Петроградски военно-революционен комитет (ПВРК). С политическа ловкост той поверява ръководството му на левия есер П. Лазимир. Все пак Комитетът е под контрола на болшевишко мнозинство. По този начин под прикритието на организация, действаща от името на Съвета, болшевиките могат да ръководят въстанието. ПВРК установява контакти с около четиридесет военни части в столицата (от всичко 180), с Червената гвардия на около 200 завода, с петнадесетина районни комитети. Общо те са от 20 до 30 000 души (всъщност около 6000 души участват в събитията на страната на въстаниците). На 18 октомври военната секция на Петроградския съвет организира събрание с отговорниците на полковите комитети в гарнизона. Повечето от комитетите изразяват недоверие към правителството, заподозряно в предаване на Петроград на германците и заявяват решимостта си да защитят революцията по призива на Конгреса на съветите. Но съвсем друго нещо е да се заставят да следват болшевишкия лозунг за завземане на властта чрез въстание. Троцки обобщава ситуацията така: «Гарнизонът е многоброен, но няма желание да се бие. Военноморските отряди са малобройни. На Червената гвардия не достигат умения». И така, два дни преди откриването на Конгреса на съветите, все още не са определени нито начините на действие, нито датата на въстанието.

Но въстанието е публична тайна. На 17 октомври левият меншевишки вестник споменава за писмо, разпространявано в болшевишките среди, в което се «обсъжда въпросът за въоръжено въстание». На другия ден *Новая жизнь* публикува статия на Каменев, осъждаща идеята за въоръжено болшевишко въстание, като по този начин потвърждава имплицитно публикуваната предишния ден информация. Статията развълнува общественото мнение. Ленин я преценява като предателство и настоява за изключване на авторите ѝ от ЦК, но мнозинството отказва да го подкрепи. Каменев и Зиновиев удържат на обещанието си по никакъв начин да не пречат в осъществяването на решенията на ЦК. Във ВЦИК меншевиките нападат с въпроси Троцки и го заставят да каже дали болшевиките подготвят въстание. Троцки потвърждава, че болшевиките не предвиждат въстание, но че са решени да защитават бъдещия Конгрес на съветите срещу всеки опит за контрареволуция. Така представена, подготовката на болшевиките изглеждала законна. От своя страна, Керенски демонстрира пълна увереност в

силите си, убеден в подкрепата на меншевиките и есерите и успокоен от потвърждението на Полковников, командващ гарнизона, че войската е «абсолютно лоялна» към правителството.

Въпреки това на 21 октомври гарнизонът преминава на страната на ПВРК. Той отправя апел към населението: всяка директива на гарнизона, неподписана от ПВРК, е невалидна. Керенски поставя ултиматум на Военния комитет, но е принуден да го оттегли. Започва премерване на силите.

На 24 сутринта Керенски нарежда да се закрие болшевишката печатница. Болшевиките веднага я завземат отново. В Смолни се събира ЦК на Болшевишката партия, за да начертае план за действие. Във въстанието се сливат два различни потока с добре координирани действия: държавен преврат, организиран от името на Петроградския съвет и ръководен от ПВРК, за защита на революцията, и пролетарско въстание под ръководството на Революционния военен център. Докрай трябва да се доведат очертаните два етапа: отбранителен («да се защити Конгреса на съветите от действията на правителството и на стария Изпълком, доминиран от меншевики и есерите») и настъпателен (свързан с дейността на Ленин, излязъл на 25 сутринта от нелегалност). На 24 вечерта, като действа от името на съветите, Червената гвардия и няколко военни части без съпротива установяват контрол над мостовете на Нева и над стратегическите центрове (пощи, телеграф, гари). За няколко часа целият град е в ръцете на въстаниците. Само Зимният дворец, където заседава правителството, не е превзет. Керенски се опитва да се свърже с щаба, но усилията му са напразни. Там не осъзнават характера на събитията и не бързат да помогнат на победителя над Корнилов. На 25 сутринта Керенски тръгва да търси помощ. Без да дочака да се отправи ултиматум на правителството, Ленин публикува в 10 часа сутринта възвание на ПВРК, в което се казва, че правителството е разпуснато и властта е в ръцете на ПВРК. Това съобщение за завземане на властта преди свикването на Конгреса на съветите е истински държавен преврат. В първия вариант на прокламацията Ленин е написал: «ПВРК свиква днес в 12 часа Петроградския съвет. Вzeti са незабавни мерки за установяване на съветска власт». Промяната е симптоматична: изпълнен с недоверие към «революционната легитимност» на Петроградския съвет, т.е. на Троцки, към «съглашения дух» на колегите си от ЦК, които подозира в готовност за преговори с другите социалистически сили, Ленин иска да предаде цялата власт в ръцете на орган, създаден в процеса на революцията, независещ по никакъв начин от Конгреса на съветите. Този ход прави неизбежен разрива, дори преди откриването на Конгреса на съветите, между Ленин и другите революционни организации, които с право претендират за част от новия авторитет и от новата власт.

Следобед на 25 октомври на сесията на Петроградския съвет Ленин, който се появява публично за първи път след юни, заявява: «Работническо-селската революция, за необходимостта от която болшевиките винаги са говорили, е осъществена... угнетените маси сами ще създадат властта. Старият държавен апарат ще бъде напълно разрушен и ще бъде създаден нов управленски апарат от съветските организации. Ще започне нов етап

от историята на Русия и тази трета руска революция трябва да доведе до победата на социализма». – «Но вие предопределяте волята на Конгреса на съветите», възразява някой – «Не, отговаря Троцки, именно работниците и войниците, въставайки, предопределиха волята на Конгреса.»

Победата на болшевиките все още не е пълна, понеже съпротивата на Зимния дворец продължава. В 18 ч и 30 мин правителството получава ултиматум от ПВРК да се предаде до 20 минути. В действителност шурмът започва едва късно през нощта след халосните залпове на крайцера *Аврора* към двореца. В два часа сутринта Антонов-Овсеенко от името на ПВРК арестува членовете на Временното правителство. В боевете, в които участват около стотина души от двете страни, падат малко жертви (шест убити от защитниците и нито един от нападателите).

Няколко часа преди падането на Зимния дворец, в 22 ч и 40 мин е открит II Общоруски конгрес на съветите. Меншевиките осъждат «военната конспирация зад гърба на съветите» и напускат конгреса, последвани от есерите и от Бунда. Напускането прави невъзможни усилията на Мартов и привържениците му да постигнат компромис и да се състави правителство от всички социалистически партии и демократични групи. Троцки не пропуска възможността да иронизира предложението: «Народът ни последва, ние сме победителите и сега ни се казва да направим отстъпки, да се съгласим на компромис. С кого, питам ви? С колебаещи се групи, които ни изоставиха и сега ни правят предложения? На тях ние казваме: Вие сте жалки и нещастни същества, претърпели провал. Ролята ви свърши. Вървете там, където е мястото ви: на бунището на Историята!» Изказването ускорява напускането на конгреса от Мартов и привържениците му. Тогава, по инициатива на Троцки, конгресът (където са останали само болшевики и леви есери) приема следната резолюция: «Вторият конгрес констатира, че напускането му от меншевиките и есерите е престъпление и отчаян опит да се попречи на представителността на това събрание в момент, когато масите се стараят да защитят революцията от настъплението на контрареволюцията.»

Малко след това конгресът гласува резолюция, съставена от Ленин, която предава «цялата власт на съветите». Тази резолюция е чисто формална, тъй като властта в действителност е в ръцете на болшевиките. Но тя легитимира резултатите от въстанието и позволява на болшевиките да управляват от името на народа, понеже другите партии, с изключение на левите есери, са напуснали конгреса. После са прочетени и одобрени декретите за мира и за земята – първите два акта на новия режим.

Библиография към глави 3. и 4.

1. Революцията от 1917 г.

1. M. Ferro, *La Révolution de 1917, t. 1: La chute du tsarisme et les origins d'Octobre* (Paris, 1967); t. 2: *Octobre, naissance d'une société* (Paris, 1976); изчерпателна библиография, повече от 600 заглавия, върху всички политически, социални, икономически аспекти на въпроса.

2. F.-X. Coquin, *La Révolution russe* (Paris, 1962).
3. F.-X. Coquin, *La Révolution de 1917* (Paris, 1974), «Dossiers Clio» (текстове).
4. M. Liebman, *La Révolution russe. Origines, étapes et signification de la victoire bolchévique* (Verviers, 1967).
5. T. Hasegawa, *The February Revolution: Petrograd 1917* (London, 1981).
6. R. Pipes (éd.), *Revolutionary Russia* (Harvard UP, 1968).
7. L. Schapiro, *Les révolutions russes de 1917. Les origines du communisme moderne* (Paris, 1987).
8. A. Rabinowitch, *Prelude to Revolution: the Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising* (Boomington, 1968).
9. A. Rabinowitch, *The Bolsheviks Come to Power: the Revolution of 1917 in Petrograd* (New York, 1976).
10. G. Katkov, *Russia 1917: the February Revolution* (New York, 1967).
11. R. V. Daniels, *Red October. The Bolshevik Revolution of 1917* (London, 1969).
12. E. N. Bourdzhaliyov, *Russia's Second Revolution. The February 1917 Uprising in Petrograd* (Indiana UP, 1987).
13. R. A. Wade, *Red Guard and Workers' militias in the Russian Revolution* (Stanford UP, 1984).
14. S. A. Smith, *Red Petrograd, Revolution in the Factories, 1917–1918* (Cambridge UP, 1983).
15. D. Koenker, *Moscow Workers and the 1917 Revolution* (Princeton UP, 1981).
16. J. Keep, *The Russian Revolution: a study in mass mobilization* (New York, 1976).
17. G. J. Gill, *Peasants and Government in the Russian Revolution* (London, 1979).
18. R. Pethybridge, *The Spread of the Russian Revolution. Essays on 1917* (London, 1972).
19. И. И. Минц, *История Великого Октября* (Москва, 1967–1973, т. 3): официална гледна точка от брежневската епоха.

II. Гражданска война и «военен комунизъм»

а) Общи трудове

1. E. H. Carr, *La Révolution bolchévique (1917–1923)*, 3 vol. (Paris, 1969–1974).
2. H. Carrère d'Encausse, *Le Grand défi. Bolchéviques et nations, 1917–1930* (Paris, 1974).
3. C. Bettelheim, *Les luttes de classes en URSS, 1re période 1917–1923* (Paris, 1974).
4. Viline, *La Révolution inconnue (1917–1921)* (Paris, 1972).

б) Гражданска война и чуждо нашествие

1. D. Footman, *Civil War in Russia* (London, 1961).
2. J. F. N. Bradley, *Civil War in Russia 1917–1921* (London, 1975).
3. E. Mawdsley, *The Russian Civil War* (Boston, 1987).
4. A. Skirda, *Les Cosaques de la Liberté : Makhno, Le Cosaque de l'Anarchie et de la Guerre civile russe* (Paris, 1985).

О. Н. Radkey, *The Unknown Civil War in Soviet Russia: a Study of the Green Movement in the Tambov Region, 1920–1921* (Stanford, 1976).

в) «Военен комунизъм»: политически аспекти

M. Ferro, *Des soviets au communisme bureaucratique* (Paris, 1980).

L. Shapiro, *Les bolcheviks et l'opposition, 1917–1922* (Paris, 1957).

P. Avrigh, *Les anarchistes russes* (Paris, 1979).

J. Baynac, *La terreur sous Lénine, 1917–1924* (Paris, 1975).

S. P. Melgounov, *La «Terreur rouge» en Russie, 1918–1924* (Paris, 1927).

W. G. Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution. The Constitutional Democratic Party, 1917–1921* (Princeton, 1974).

L. H. Haimston, *The Mencheviks: From the Revolution of 1917 to the Second World War* (Chicago, 1974).

G. Leggett, *The Cheka, Lenin's Political Police* (Oxford, 1981).

T. H. Rigby, *Lenin's Government. Sovnarkom 1917–1922* (Cambridge UP, 1985).

P. Kenez, *The Birth of the Propaganda State* (Cambridge UP, 1985).

Л. М. Спирин, *Классы и партии в гражданской войне в России (1917–1920)* (Москва, 1968).

г) «Военен комунизъм»: икономически и социални аспекти

M. Brinton, *Les bolcheviks et le contrôle ouvrier, 1917–1921* (Paris, 1973).

S. Malle, *The Economic Organisation of War communism, 1918–1921* (Cambridge UP, 1985).

F. Benvenuti, *The Bolsheviks and the Red Army, 1918–1922* (Cambridge UP, 1987).

R. Pethybridge, *The Social Prelude to Stalinism* (New York, 1974).

J. Burbank, *Intelligentsia and Revolution. Russian Views of Bolchevism 1917–1922* (Oxford UP, 1986).

S. Fitzpatrick, *The Commissariat of Enlightenment, Soviet Organization of Education and the Arts under Lunacharsky* (Cambridge UP, 1970).

P. Avrigh, *La tragédie de Kronstadt, 1921* (Paris, 1975).

I. Getzleer, *Kronstadt, 1917–1921. The Fate of a Soviet Democracy* (Cambridge UP, 1983).

д) Теория и практика на ленинизма

D. Colas, *Le léninisme. Philosophie et sociologie politiques du léninisme* (Paris, 1982).

R. Medvedev, *La Révolution d'Octobre était-elle inéluctable?* (Paris, 1977).

A. Besançon, *Les origines intellectuelles du léninisme* (Paris, 1977).

J. Laloy, *Le socialisme de Lénine* (Paris, 1967).

A. G. Meyer, *Lénine et le léninisme* (Paris, 1966).

е) Свидетелства

A. Kerensky, *La Russie au tournant de l'Histoire* (Paris, 1967).

M. Gorky, *Pensées intempestives* (Lausanne, 1975).

J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique, 1917–1919*, 2 vol. (Paris, 1923).

V. Serge, *L'An I de la Révolution russe* (Paris, 1933).

P. Pascal, *Mon Journal de Russie, 1916–1927*, 4 vol. (Lausanne, 1975–1982).

J. Sadoul, *Lettres sur la révolution* (rééd., Paris, 1971).

4 *Годините на оцеляване и на изграждане на държавата (1918–1921)*

I. Превръщане на болшеvizма в държавна структура

1. Първите декрети

Два часа след арестуването на Временното правителство II конгрес на съветите ратифицира два основни декрета, подготвени от Ленин. В *Декрета за мира* се казва, че «работническо-селското правителство, създадено от революцията от 25 октомври, опиращо се на съветите, кани всички воюващи народи и техните правителства да започнат незабавни преговори за справедлив демократичен мир». Освен това новото правителство решава да сложи край на тайната дипломация и да публикува секретните договори, сключени от Временното правителство.

В действителност този документ е адресиран повече към общественото мнение, отколкото към правителствата. Той свидетелства за желанието на новата власт да разруши международната система. Издигнатото от болшевиките предложение е неприемливо за Великите сили. Наистина, декретът постановява, че един мир «без анексии и контрибуции» представлява всеобщ отказ от «всякакво господство, наложено на народите от Европа или Америка». Това не е нищо друго освен призив за разрушаване на колониалните империи. Болшевиките се надяват, че публикуването на декрета (който минава практически незабелязан), подкрепен от победата им (която прави по-голямо впечатление), ще създаде достатъчно вълнения, за да бъдат принудени правителствата да търсят мир. Декретът съзнателно излиза извън рамките на традиционната дипломация, той решително се вписва в перспективата за победа на революцията в Европа. Съюзниците на Русия отказват да разглеждат тези предложения и да признаят новото правителство, обречено по тяхно мнение на скорошно изчезване. Уилсън отговаря, като два месеца по-късно предлага своите *14 точки*, но отхвърля идеята за сепаративен мир с централните империи, а те, заинтересовани да получат свобода на действие от изток, се съгласяват да преговарят с болшевиките.

Няколко седмици по-късно *Декретът за мира* е допълнен от друг документ, който също скъсва радикално с установените норми, тъй като се основава на революционното освобождение на народите: Декларацията за правата на народите в Русия. Този документ призовава народите да се възползват от правата, които им се признават на 15 ноември чрез «Декрета за националностите»: равенство и суверенитет на народите от бившата Руска империя, правото им на самоопределение, на отделяне, на съюзяване, премахване на всички дискриминации на национална основа.

Вторият текст, приет на 26 октомври – *Декретът за земята* – узаконява това, което многобройни земеделски комитети са започнали още от лятото: изземване на земите от едрите земевладелци, от царското семейство, дори от по-заможните селяни. Този документ включва «поръчението», изготвено от есерите на базата на 242 предложения на селските съвети: «Частната собственост върху земята се премахва без обезщетение. Всички земи се предоставят на разположение на местните комитети». Есерите протестират: болшевиките им крадат програмата. Наистина, дотогава болшевиките се обявяват за национализация на земите. Ленин отвърща: «Така да е. Ние сме демократично правителство и не можем да се абстрахираме от волята на масите, даже ако не сме съгласни с тях... Животът ще покаже кой е прав, когато те приложат закона на практика. Животът е най-добрият учител, той ще покаже къде е истината. Нека селяните решават своите проблеми, а ние – нашите. Не е важно дали това ще стане в духа на нашата програма или на тази на есерите. Важно е селячеството да получи твърдата увереност, че в селото няма вече помещици, че то решава всичко, че само организира собствения си живот».

Декретът за земята дава на всяко селско семейство средно по 2–3 хектара земя. Това е значителна придобивка, но се оказва безрезултатна, поне за момента. Поради липса на добитък и на селскостопанска техника земята не може да се обработва. Въпреки това в продължение на няколко месеца престижът на болшевиките е във върхната си точка (за това свидетелства напредъкът в изграждането на селски партийни ядки през първите месеци на 1918 г.). Естествено селяните не чакат декрета, за да извършат «своята» революция: все пак декретът ги подкрепя в убеждението, че болшевиките, за които едва са чували, са онези «максималисти», които одобряват действията им.

2. Работнически контрол и първи национализации

На 26 октомври Ленин заявява, че новият режим ще се основава на принципа за «работнически контрол». Един декрет от 27 ноември установява формата му. На хартия работническият контрол трябва да се упражнява от всички работници в едно предприятие чрез посредничеството на избран заводски комитет, към който са придадени представители на администрацията и на инженерно-техническия персонал. Работниците получават достъп до счетоводните документи, до складовите наличности, могат да контролират обосноваността на уволненията или назначенията. То-

зи декрет сякаш узаконява състоянието на нещата в много предприятия от лятото на 1917 г. Но на практика той отстранява заводските комитети от управлението на предприятията. Тези комитети влизат в йерархизирана структура, в която мнозинство имат хора, чужди проблемите на заводските комитети. Във всеки град се създава «Съвет за работнически контрол», придаден към градския съвет и включващ представители на профсъюзите и кооперативите. Техен висш орган е Общоруският съвет за работнически контрол. Структурата на тази организация узаконява поглъщането на заводските комитети от профсъюзите и съветите, доминирани от болшевиките.

Първият конгрес на профсъюзите (7–14 януари 1918 г.) трябва да потвърди подчиняването на заводските комитети на профсъюзите. В окончателната резолюция, представена от болшевика А. Лозовски, се отбелязва, че «контролът над производството в никакъв случай не представлява преминаване на предприятието в ръцете на работниците от това конкретно предприятие» и постановява необходимостта да «се отхвърли един път завинаги всякаква идея да се разпилее този контрол, като се даде на работниците от всяко предприятие правото да вземат оперативни решения по жизнени въпроси за предприятието им». Накрая последният пункт недвусмислено напомня, че «заводските комитети и комисията за профсъюзен контрол – трябва да се подчиняват на инструкциите от Общоруския съвет за работнически контрол».

В действителност този национален съвет никога не е свикван като самостоятелна институция. Още в началото той се влива във Върховния съвет за народно стопанство (ВСНХ), създаден с декрет на 15 декември. Той е натоварен да «проверява икономическата дейност на страната, да централизира и ръководи работата на всички икономически органи и да подготвя закони за икономиката». Подчинява се пряко на правителството и има двойна структура: вертикална (главки – централни органи за управление на различните промишлени отрасли) и хоризонтална (совнархозии или регионални съвети за народно стопанство). Правомощията му са значителни: може да конфискува, придобива, запечатва всяко предприятие. Служителите му са представители на различни министерства (Народни комисарии по икономиката), подпомагани от «буржоазни специалисти». Привличането на «буржоазните специалисти» от съветската държава е предложено от Ленин («Непосредствени задачи на съветската власт») като «компромис», станал необходим, защото комитетите за работнически контрол, съветите и заводските комитети не съумяват «да организират производството». «Работническият контрол» на заводските комитети се измества от профсъюзите и съветите, а след това и от инстанциите на ВСНХ (които на свой ред по-късно ще изместят самите профсъюзи). Работническият контрол, провеждан неумело в някои предприятия през периода юни-септември 1917 г., се замества от държавен «работнически контрол» над работниците, «неспособни да се организират».

В онзи период това изместване не се осъзнава от работниците: за тях най-важното е, че бившият собственик е победен и че работническият ко-

митет е признат. Впрочем четири дни след революцията принципът за осем-часов работен ден най-сетне официално е признат; детският труд става незаконен, а застраховката срещу безработица и заболяване – задължителна.

На 14 декември правителството подписва първия декрет за национализация на промишлени предприятия. Както посочва С. Мал, първите национализации (засягащи 81 предприятия, одържавени преди март 1918 г.) потвърждават местните инициативи. Те наподобяват секвестриране, поискано от работническите организации и уволнените работници, загубили работните си места след прилагането на локаут. Тези национализации са преди всичко наказателни мерки; те не се подчиняват на никакъв предварителен план, за разлика от онези, провеждани систематично от лятото на 1918 г. Управлението на национализираните предприятия е отделено от работническия контрол и е предадено на една «Главна дирекция» (Главк) на ВСНХ. Последната назначава във всяко предприятие «комисар» (представител на държавата) и двама директори (единият технически, другият административен). Административният директор, наричан по-късно «червен директор» (защото обикновено е партиен член, най-често бивш работник или майстор от предприятието) е натоварен да поддържа отношенията със заводския комитет. Техническият директор, поради «липса на пролетарски технически кадри», е инженер или бивш ръководител на предприятието. За разлика от промишлените предприятия, подложени на постепенно национализиране, големите банки, които преустановяват всички операции и блокират сметките, веднага след 27 декември са подложени на национализация. През януари 1918 г. са конфискувани боновете и акциите, които те притежават, а държавният дълг (60 милиарда рубли, от които 16 милиарда външен дълг) е анулиран.

Освен вече споменатите основни декрети, правителството, заседаващо по 5–6 часа на ден, обнародва в първите седмици от съществуването си цяла поредица от реформи, най-важните от които са: премахване на чиновите, званията и ордените на стария режим, както и неравенствата по звание; изборност на съдиите; създаване на революционни трибунали, по-конкретно трибунал за «престъпления на печата»; признаване на гражданския брак; гласуване на закон за улесняване на развода; придаване мирови характер на гражданското състояние; отделяне на църквата от държавата и от училището; приемане на западен календар (който влиза в сила от 1/14 февруари 1918 г.).

3. Изтласкване на съветите и разпускане на Учредителното събрание

Като предава на 25 октомври сутринта новата власт в ръцете на ПВРК, Ленин доказва желанието си да отнеме правомощията на Конгреса на съветите и да се предпази от всякакъв «законен» опит – дори от собствените му приятели в болшевишката партия – за създаване на коалиционно правителство с другите политически партии, които подкрепят въстанието (леви есери, меншевики-интернационалисти). Действително, правителството,

създадено на 26 октомври, е съставено само от болшевики. Председателстван от Ленин, Съветът на народните комисари (Совнарком) включва 15 «комисари», сред които Риков (вътрешни работи), Троцки (външна политика), Луначарски (народно образование), Сталин (национална политика), Антонов (военно ведомство). Тъй като есерите и меншевиките отказват да заседават в новия Общоруски централен изпълнителен комитет (ВЦИК), за да не узаконят болшевишкия преврат, правителството на Ленин е признато единствено от болшевишките делегати, от левите есери и от няколко представители на малки, благосклонни към въстанието формации. В новия Изпълнителен комитет заседават 67 болшевики и 29 леви есери. Двадесет места са «запазени» за меншевиките и есерите в случай, че решат да се завърнат в конгреса.

Докато се изгражда новото правителство, ПВРК, ръководен от второстепенни политически дейци, предприема поредица авторитарни мерки, които отразяват концепцията на «базата» за «демокрацията»: закрити са седем вестника (*День* – всекидневник на умерените социалисти; *Речь* – всекидневник на кадетите; *Новое время* – най-големият вечерен всекидневник; също така *Вечернее время*, *Русская воля*, *Народная правда*, *Биржевые ведомости*), въведен е контрол над радиото и телеграфа, изготвен е проект за реквизиция на незаетите помещения; на частните апартаменти и автомобили. Закриването на вестниците се узаконява два дни по-късно чрез декрет, който предоставя на новите власти правото да спират всяка публикация, способна да « внесе смут в душите чрез разпространяване на умишлено лъжливи новини ».

Против тези авторитарни мерки и против цялостното обсебване на властта от страна на болшевиките още от 26 октомври се надига недоволство дори в редиците на болшевишката партия. Първи призив за съпротива отправя изпълкомът на Общоруския съвет на селските депутати, намиращ се в ръцете на есерите; след това меншевиките и есерите от Петроградския съвет призовават населението да се обедини около « Комитета за защита на революцията », създаден от общинската Дума в Петроград като единствена институция с представителство на всички класи от населението. Този комитет заявява, че поема временното управление до свикването на Учредително събрание. Щом става ясно, че новият режим изразява повече волята на болшевишката партия, а не на Съветите, част от привържениците на въстанието рязко променя позициите си. Меншевиките-интернационалисти и левите есери, обединени около вестника на Горки *Новая жизнь* и анархо-синдикалния *Знамя труда*, подкрепяни от Бунд и Полската социалистическа партия, призовават за съставяне на социалистическо революционно правителство, което да не се състои единствено от болшевики. Това течение спечелва бързо подкрепата на много работнически профсъюзи, на съвети, на заводски комитети. Съветът на квартал Виборг, безусловно подкрепящ болшевиките от април, публикува въззвание, подписано от меншевиките и болшевиките, за формиране на коалиционно социалистическо правителство.

Ръководството на «социалистическата опозиция» на новата власт овладява профсъюза на железничарите (Викжел), в който болшевиките все още са малцинство. Като не желае да вземе участие в «братоубийствената борба», той поставя ултиматум (29 октомври) пред властта, като я призовава да избере между съставянето на социалистическо правителство без Ленин и Троцки и обща стачка на железничарите. Болшевиките се разделят по въпросите за свободата на словото и за коалиционното социалистическо правителство. Единадесет членове на правителството и пет на Централния комитет на партията (Каменев, Зиновиев, Риков, Рязанов, Ногин) подават оставка в знак на протест срещу «поддържането на чисто болшевишко правителство с помощта на терор». Ленин омаловажава «инцидента» като предателство на няколко «отделни интелектуалци». В действителност през октомври, както и през юли, до завземането на властта и след това вътре в партията се противопоставят две схващания за болшевизма. Партийната дисциплина се оказва мит, също толкова далеч от действителността, както т.нар. «власт на съветите». Все пак дисидентството при болшевиките се оказва краткотрайно. ЦК изисква от опозиционерите да променят мнението си под заплахата от изключване и Зиновиев се подчинява още на 9 ноември. Другите се съпротивляват до 30 ноември, преди да признаят грешката си. Междувременно под натиска на Викжел Ленин сключва договор с левите есери, двете партии провеждат съвместна операция, завършила с отстраняване на меншевиките и есерите от Изпълнителния комитет на II Общоруски конгрес на съветите на селските депутати, свикан на 26 ноември. В резултат от тази съвместна акция трима леви есери влизат в правителството. Съставът му остава временен, тъй като всички смятат, че Учредителното събрание, което трябва да се свика през януари, ще излъчи законното и представително правителство, способно да принуди болшевиките на отстъпки.

Преди Октомври болшевиките непрекъснато обвиняват Временното правителство, че забавя свикването на Учредителното събрание. Ето защо те не могат да не го свикат. Малко вероятно е Ленин отдавна да е решил да го разпусне, макар че Суханов твърди, че още в Швейцария Ленин е наричал Събранието «либерална шега». Въпреки всичко след Октомври Ленин многократно напомня идеята на Плеханов от 1903 г., че успехът на Революцията е «върховно право», стоящо даже над идеала за общото избирателно право. Сигурно е, че всякакви свободни избори в Русия ще завършат с победа на есерите над болшевиките, тъй като селяните са основната маса избиратели. Като насърчават експроприацията, болшевиките наистина спечелват популярност сред селяните, но са далеч от мнозинството. От 41 милиона подадени гласове през декември 1917 г. само есерите печелят 16,5 милиона гласа, умерените социалистически партии – малко под 9 милиона, различните национални малцинства – 4,5 милиона, кадетите – под 2 милиона, болшевиките – 9 милиона. От 707 избраници 175 са болшевики, 370 есери, 40 леви есери, 16 меншевики, 17 кадети и над 80 «други». При това положение левите есери и болшевиките открито разглеждат възможността за разпускане на Учредителното събрание. Мария Спиридонова, во-

дач на левите есери, обяснява на 14 декември, че съветите представляват «форма на по-висша демокрация от тази на общите избори». Володарски, от името на болшевиките в Петроград, наемква за възможността от «трета революция», ако мнозинството в Събранието се противопоставя на волята на болшевиките. На 11 декември правителството обвинява кадетите в подготвяне на държавен преврат при откриването на Учредителното събрание и арестува главните ръководители на партията. Но против прилагането на насилствени мерки към Учредителното събрание се надигат възражения в самата болшевишка партия (Каменев, Ларин, Рязанов, Милютин, Сапронов). Тогава Ленин публикува своите *Тезиси за Учредителното събрание*, където може да се прочете: «Всеки опит, пряк или косвен, да се разглежда въпросът за Учредителното събрание от формално-юридическа гледна точка, без да се отчитат класовата борба и гражданската война, представлява предателство спрямо делото на пролетариата и преминаване на буржоазна гледна точка.»

За откриването на Учредителното събрание на 5 (18) януари 1918 г. болшевиките публикуват пространна *Декларация за правата на трудеция се и експлоатиран народ*, повтарящ резолюциите от конгреса на съветите по аграрната реформа, работническия контрол и мира. Една от точките на тази декларация, прочетена от Свердлов, гласи, че Учредителното събрание «смята, че задачите му се изчерпват с установяването на социалистическо преустройство на обществото». Делегатите отхвърлят това заявление за капитулация и избират за председател есера В. Чернов с 244 гласа срещу 153 за лявата есерка Мария Спиридонова, подкрепяна от болшевиките. Събранието анулира декретите от октомври. Тогава в Съвета на народните комисари (Совнаркома) болшевиките искат незабавното му разпускане; левите есери предлагат две алтернативи – провеждане на нови избори или незабавно обединяване на противниците на Учредителното събрание в революционен конвент. На свой ред Изпълнителният комитет на съветите (ВЦИК) също се произнася за разпускане на събранието. На другия ден, 6 (19) януари, червеногвардейците, разположени по входовете на заседателната зала, не допускат да се проведе заседание на разпуснатото Учредително събрание. Този акт на произвол не предизвиква никаква значима реакция в страната. Няколко есери в Петроград се опитват да организират въоръжено въстание, завършило с провал. Верните на болшевиките войски стрелят срещу няколкостотинте невъоръжени манифестанти, протестиращи срещу разпускането, възмутило демократите, умерените социалисти и дори някои болшевики. Обществеността остава безразлична. Опитът за парламентарна демокрация просъществува едва няколко часа.

След разпускането на Учредителното събрание правителството ограничава прерогативите на «върховната инстанция» – Конгреса на съветите, чиито сесии се разреждат във времето и се свеждат до няколко символични заседания. ВЦИК се превръща от постоянна във временна инстанция, свиквана един път на всеки два месеца; компетенциите му са силно орязани: по-конкретно той загубва възможността да анулира «спешните» декрети, приети от Совнаркома на негова отговорност. Изцяло контроли-

раният от болшевиките «Президиум» на ВЦИК става постоянен орган на съветите. Той монополизира всички контролни функции, които би трябвало да са прерогативи на ВЦИК. По-конкретно той има право да «потвърждава решенията на Совнаркома и да назначава народните комисари по предложение на Совнаркома».

«Властта отдолу», «властта на съветите», изградила се от февруари до октомври чрез различни децентрализирани институции като възможна «контравласт», се превръща изведнъж във «власт отгоре», вследствие на бюрократични или авторитарни процедури за изземане на всички пълномощия. Властта преминава от обществото към държавата, а в държавата – към болшевишката партия, която монополизира едновременно изпълнителната и законодателната власт. Въпреки че остават още известно време в изпразнените от прерогативи съвети, неболшевиките загубват всякаква възможност да бъдат изслушвани, преди да бъдат изцяло забранени.

II. Брест-Литовският договор и неговите последствия

Сключването на мир, желано от огромната част от населението, става приоритет на новия режим.

На 3 декември 1917 г. започват преговори по примирието между съветската делегация (водена от Йоффе, Каменев и Радек, към които след това се присъединява Троцки) и делегациите на централноевропейските империи. На 15 декември се сключва примирие за четири седмици с последващо възобновяване на срока. В първата си фаза (3–22 декември) преговорите се въртят около прилагането на принципа за правото на народите на самоопределение по западните граници на Русия. На 22 декември германската делегация оповестява, че според нея в териториите на Руската империя, окупирани от германските войски (Галиция, Литва, Латвия, Естония, Полша) народите са изразили волята си в полза на Германия. Тази позиция довежда до първа пауза в преговорите. На 9 януари представителите на Украинската рада, превърнала се в независимо украинско правителство в конфликт с болшевиките, се явяват в Брест-Литовск за участие като пълноправни партньори в преговорите. В условията на пропагандна война между болшевиките и централноевропейските сили по въпроса за националностите, в името на правото за самоопределяне Троцки е принуден да признае делегацията на Радата като пълномощен представител и изразител на интересите на независима Украйна. Тя все пак се стреми да се постави под защитата на централноевропейските империи, които са силно заинтересувани от ресурсите на Украйна.

На 18 януари Троцки заминава от Брест за Петроград, за да участва в обсъжданията на партийното ръководство за преговорите, чийто провал също трябва да се предвиди. Мненията на болшевишките ръководители се разделят по линията, която трябва да следват. Ленин е благосклонен към незабавното подписване на сепаративен мир по условията на Германия, за да се «спаси руската революция». Бухарин отхвърля подобен изход. Според

него той би довел до фаворизиране на германския империализъм и до превръщане на съветската държава в негов «съучастник». Такова решение ще принуди революционната държава да отиде на компромиси и тя ще погуби душата си. Ето защо Бухарин се застъпва за една революционна война «за общата защита на руската земя и на световния пролетариат». Тя ще даде нов стимул на европейската революция. По време на първото гласуване в ЦК привържениците на революционната война спечелват победа над Ленин. Тогава Троцки предлага компромисно решение: да се приеме декларация, че Русия ще се изтегли едностранно от конфликта, без все пак да подписва договора – това е безпрецедентно предложение в историята на дипломатията. Ленин е против, но то му се струва по-приемливо от онова на Бухарин. Болшевиките решават да продължат преговорите, като ги протакат възможно най-дълго. В случай на прекъсване на преговорите е решено да се изпробва вариантът на Троцки.

На 26 януари Троцки се завръща в Брест. С ловкост и ораторска дарба той се впуска в различни забавящи маньоври. Междувременно германските военни губят търпение. Делегациите на централноевропейските империи подписват мирен договор с представителите на Украинската рада, които незабавно молят Германия за военна защита срещу току-що влезлите в Киев болшевики. Тази молба служи като претекст за подновяване на германската офанзива. Оттук насетне времето не играе в полза на болшевиките.

На 10 февруари Троцки слага край на преговорите, като заявява, че «състоянието на война между централноевропейските империи и Русия е прекратено». Няколко дни по-късно опасенията на Ленин се потвърждават и централноевропейските сили започват широко настъпление от Балтика до Украйна. На 18 февруари ЦК се събира, за да приеме решение по по-нататъшните действия. Ленин предлага незабавно да се изпрати телеграма до Берлин с молба за мир. При гласуването не му достига един глас. Гласувалият срещу предложението Троцки мисли като мнозинството, че трябва да се остави офанзивата да се развие, за да се види реакцията на германските трудеци се. Той смята, че явната агресия срещу Съветска Русия, която се е оттеглила от войната и е обявила демобилизация, ще предизвика революционна вълна в Германия. Но германският пролетариат според думите на Роза Люксембург остава «неподвижен като труп».

Същата вечер на 18 февруари ЦК се събира отново, след като вижда бързото напредване на германските войски, които скоро могат да заплашат Петроград. Този път побеждава Лениновото предложение и до Берлин е изпратена телеграма. Отговорът се забавя четири дни, през които германската армия продължава настъплението си. Обърканото правителство издига призив за революционна защита на застрашеното отечество. Патриотичният подем на 23 февруари спира германското нашествие пред Нарва и Псков. Същия ден стават известни германските условия. Те са много по-сурови от онези в Брест-Литовск. В отговор на протестите в ЦК и правителството Ленин заплашва, че ще си подаде оставката, ако герман-

ските условия не бъдат приети в срок от 48 часа, изискван от Германия. Договорът е подписан на 3 март в Брест-Литовск. В сравнение с 1914 г. територията на Русия намалява с 800 000 кв. км. Руската армия трябва да напусне Украйна, Русия да сключи договор с Радата, да се откаже от всякакви претенции към Финландия и прибалтийските страни, да отстъпи на Турция Карс, Батуми и Ардаган. В тези територии живеят 26% от населението, произвеждат се 32% от селскостопанските и 23% от промишлените стоки, 75% от въглищата и желязото. Освен това съветското правителство трябва да плати значителни репарации (уточнени през август на 6 милиарда марки) и да се въздържа от всякаква пропаганда в централноевропейските държави.

По отношение на вътрешната политика Брест-Литовският договор поражда две опозиции: едната вътре в партията – на «левите комунисти»; другата от страна на левите есери, които от 19 март преустановяват всякакво сътрудничество с болшевиките. «Левите комунисти», обединили се около списанието *Коммунист*, ръководено от Бухарин, Радек, Урицки, а след това от Оболенски и Смирнов, не са съгласни с приемането на германския диктат и провеждат кампания в полза на «революционната война». След подписването на договора «левите комунисти» твърдят, че «позорният договор» е равносilen на отстъпка пред «най-назадничавите елементи на пролетариата и селячеството», заплашваща съвкупността от социалистически принципи. Затова те изискват по-твърда политика по въпросите на доктрината: незабавно масовизиране на национализациите, установяване на действителен работнически контрол, изгонване на некомунистическите «специалисти» от предприятията, общинска и колективна експлоатация на земите. Но когато избухва превратът на левите есери (6–7 юли 1918 г.), «левите комунисти» бързат да се присъединят към мнозинството в партията и да се разграничат от превратаджиите. Метежът на есерите бележи края на тяхното противопоставяне на болшевиките, предизвикано от Брест-Литовския договор, и завършва тримесечното им сътрудничество с болшевиките.

III. Гражданската война и чуждестранната интервенция

1. Фронтовете на гражданската война

Гражданската война започва веднага след ноември 1917 г. Болшевиките завземат Москва след многодневни боеве срещу кремълския гарнизон, заплатени с много жертви. От Москва болшевиките напредват постепенно от град на град, като срещат повече или по-малко ожесточена съпротива. Според класификацията, изготвена от Д. Кийп, при завземането на властта от болшевиките в провинцията се наблюдават три метода. В градовете и областите със стари работнически традиции, където работническата класа е относително хомогенна (Иваново, Кострома, мините в Урал), болшевиките още от октомври разполагат с преимущество в съветите или в завод-

ските комитети. В тези градове революцията се налага с мирното узаконяване на това мнозинство в рамките на новите революционни инстанции като Комитетите за народна власт (местни съответствия на ПВРК). В големите промишлени и търговски центрове като Казан, Самара, Саратов, Нижни-Новгород, социално нееднородни и наводнени с бежанци, съветите остават предимно в ръцете на есерите и меншевиките. През октомври се изгражда болшевишка «контравласт», най-често на базата на гарнизона или на заводските комитети. Тя овладява властта след кратък ограничен конфликт, което впоследствие не изключва участието на социалистическите малцинства в местната власт. Накрая, в средните градове със слабо развита промишленост, но центрове на търговията и на селското стопанство като Курск, Воронеж, Орел, Тамбов, Калуга, сибирските градове, където болшевиките са в явно малцинство, местният съвет създава антиболшевишки «комитети за защита». Завземането на властта там е резултат от външни фактори и се съпровожда с кървави въоръжени стълкновения.

Въпреки всичко това само месец след Октомври новата власт контролира по-голямата част от Северна и Централна Русия до Средна Волга, а също и известен брой големи населени пунктове до Кавказ (Баку) и Централна Азия (Ташкент). Меншевиките запазват влиянието си в Грузия; есерите държат съветите в малките градове и паланки.

Главните центрове на съпротива са областите на Дон и Кубан, Украйна и Финландия (тези две страни се обявяват за независими съгласно декрета за националностите); от месец май към тях се присъединяват и част от Източна Русия и Западен Сибир.

Първ «Вандейски бунт» вдига донското казачество. Казаците коренно се отличават от останалите руски селяни: основната им привилегия е, че получават 30 хектара земя в отплата на военната служба, която носят до 36-годишна възраст. Те не се нуждаят от нови земи, но желаят за запазят вече придобитите. Достатъчни са само няколко неумели изявления на болшевиките, заклеяващи «кулаците», за да се предизвика казашкото недоволство. Противниците на новия режим отиват в казашките области с надеждата да ги превърнат в свои привърженици. Генерал Алексеев създава «Доброволческа армия», командвана от генерал Корнилов, а след смъртта му (април 1918 г.) от генерал Деникин. Наличният ѝ състав, главно от офицери, не надхвърля през зимата на 1917–1918 г. 3000 души (царската армия наброява през 1917 г. 133 000 офицери). Преследвана от болшевишките войски на генерал Сиверс, «Доброволческата армия», претоварена с политици, журналисти, преподаватели, офицерски съпруги, претърпява истинско Ватерло между Ростов и Екатеринодар и се спасява само благодарение на казашкия бунт, предизвикан от зверствата на войските на Сиверс. На 10 април 1918 г. донските и кубанските казаци се надигат и избират генерал Краснов за атаман на Великата Донска войска. Той сключва с германците, току-що завладели Украйна, договор за доставка на оръжие на тази първа «бяла» армия.

От първите дни на новия режим Радата отказва да признае большевическия Совнарком за законно правителство на страната и иска той да бъде заменен с представително социалистическо правителство, като обявява независимостта на Украйна. На свикания в Киев Конгрес на украинските съвети привържениците на Радата печелят мнозинство. Большевиките напускат този конгрес и свикват свой в Харков, който се обявява за единствено законно правителство на Украйна и за пълно подчинение на централната власт. На 12 декември харковските большевики отстраняват от ИК на съвета представителите на другите партии. Шест хиляди войници, моряци и червогвардейци под командването на Антонов-Овсеенко започват военни действия срещу Радата. На 9 февруари большевиките влизат в «буржоазния Киев», като не минава без някои «крайности». Радата, която е на път да сключи мир с централноевропейските империи в Брест-Литовск, моли последните за помощ. На 1 март германските войски влизат в Киев, а Радата отново заема властта, но под покровителството на окупационните части. Трети фронт на Гражданската война се оформя по Транссибирската железница. Няколко десетки хиляди чешки и словашки войници, които отказват да защитават Австро-Унгарската монархия, се предават в плен на «руските братя» и получават разрешение да отидат във Владивосток, за да се присъединят по море към френската армия. Съгласно сключения на 26 март 1918 г. договор със съветското правителство, тези 30 000 войници трябва да пътуват «не като бойна част, а като група граждани, разполагащи с някакви оръжия за защита срещу евентуално контрареволуционно нападение». По време на пътуването се умножават инцидентите с местните власти. Тъй като чехите крият излишъците от оръжие, местните съвети решават да го конфискуват изцяло. На 26 май в Челябинск инцидентите загрубават и чехите след истинско сражение превземат града. За няколко седмици те установяват контрол над много стратегически градове по Транссибирската железница: Томск, Омск, Самара, Екатеринбург. От този момент една значителна сила (по това време 30 000 въоръжени мъже са най-голямата чуждестранна групировка на съветска територия) прекъсва жизнената артерия, свързваща европейската част на Русия със Сибир.

Настъплението на чехите получава незабавната подкрепа на есерите. Те организират в Самара комитет, включващ депутатите от разпуснатото Учредително събрание (Комуч), който призовава селяните на мобилизация «срещу большевизма, за свободите». Казан, Симбирск, Уфа се присъединяват към Комуч. Въпреки всичко обявената от Комитета мобилизация не продължава дълго: населението никак не държи да участва в каквато и да е армия. Единствено работниците от Ижевск и Воткинск, които изгонват своите доминирани от большевиките съвети, вдигат народна армия от 30 000 души, въоръжени криво-ляво от разбитите местни арсенали. Комитетът от Ижевск-Воткинск обявява присъединяването си към Комуч.

На 8 септември, след многократни безплодни опити, Комуч успява да събере конференция на опозиционните сили в Уфа. Тя включва около 150 делегати, половината от които есери. Присъстват също кадети, трима меншевики и активисти на групата «Единство», близки до Плеханов. Де-

легатите се разделят на ляво крило, което иска правителство, признаващо властта на Учредителното събрание и опиращо се на него, и на дясно крило, водено от кадетите, което настоява за създаване на силно колективно ръководство (директория, колегия), независимо от всякакво избрано събрание. След петнадесетдневни дебати надделява втората тенденция. Конференцията в Уфа установява Общоруско временно правителство – колегия от 5 членове, в което влизат есерите Авксентиев и Зензинов, водачи на Комуч, кадетът Астров, умереният генерал Болдирев и Вологодски, председател на сибирското правителство, което се учредява в Омск и е с много по-дясна ориентация от Комуч. Тази колегия е компромис, обречен още от началото на неуспех. На 8 октомври Самара пада отново във властта на болшевиките и това отслабва окончателно левите елементи: дясната тенденция от Омск взема връх. По-конкретно Вологодски провъзгласява връщането на земите на бившите им собственици. Тази мярка е рязко осъдена от ЦК на есерите, които скъсват с Колегията. Но цивилните лица са отстранени от царските офицери, обединени около адмирал Колчак. На 18 ноември 1918 г. последният сваля Колегията. Разделената и немощна демократична опозиция е абсорбирана от военната контрареволуция.

Освен тези три антиболшевишки фронта – Дон, Украйна, Транссибирската железница – различни нелегални групи, главно есерски, водят борба във вътрешността на територията, контролирана от централната власт. Те действат със същите методи, както против царския режим: атентати, стачки, тероризъм. Най-активните се обединяват в «Съюз за защита на Майката-Родина и за свобода», ръководен от Б. Савинков. Мрежата им се свързва в една или друга степен с Доброволческата армия. На 6 юли 1918 г. частите на Савинков превземат Ярославл, на 250 км от Москва. Тази акция, която трябва да доведе Савинков до Москва, е съгласувана с настъпление на Доброволческата армия. Но операцията се проваля и Савинков е принуден да напусне Ярославл, където е приет много топло в продължение на две седмици от населението, боящо се от болшевишко контранастъпление.

Според официалните съветски данни, през лятото на 1918 г. в контролираните от болшевиките територии избухват 108 «кулашки бунтове». Те са предизвикани от реквизиционната политика, водена от «продоволствените отряди» и «комитетите на селските бедняци», изградени от правителството през юни. Разгръща се истинска партизанска война, свидетелстваща за възобновяването на конфликта, противопоставял винаги двете обществени сили на руската нация: градът срещу селото, селото срещу града. След Октомври има толкова селски бунтове, колкото и преди това.

На 24 юни 1918 г. ЦК на левите есери, които се обявяват рязко против подписването на Брест-Литовския договор и все повече критикуват аграрната политика на Ленин, решава да предприеме «в интерес на Русия и на международната революция поредица терористични актове срещу представителите на германския империализъм».

Това решение не трябва да се държи в тайна, за да «се попречи на контрареволуционните елементи да си послужат с есерската партия за собствени цели... и да се издига с постоянство и твърдост истинската интернационална и революционно-социалистическа политика». Левите есери – непоправими утописти, верни на интелектуалната традиция на Лавров и Бакунин, както и на терористичните традиции на народничеството – подготвят атентат срещу посланика на Германия фон Мирбах, убит на 6 юли от левия есер и сътрудник на ВЧК Блюмкин. След атентата левите есери правят неуспешен опит за държавен преврат, като арестуват болшевишките ръководители на ВЧК Дзержински и Лацис. Поради липса на предварителен план за действие, верните на есерите части остават да охраняват техния ЦК с изключение на един отряд от двадесетина души, който успява да овладее Централния телеграф и да разпрати няколко телеграми в провинцията, с които спира изпълнението на всички заповеди, подписани от Ленин. Не се прави никакъв опит да бъдат овладени други стратегически точки в столицата и след няколко часа въстанието е потушено. Болшевиките арестуват всички леви есери-депутати в Конгреса на съветите (заседаващ в Большой театър от 14 юли), както и всички ръководители на партията. Мария Спиридонова е арестувана, осъдена на една година затвор, а след това помилвана. Болшевиките не смеят да предизвикат народното недоволство с крайна строгост към виновните за един одобряван от населението атентат (срещу фон Мирбах). Въстанието им служи като претекст да се освободят политически от левите есери. Вестниците им са забранени, депутатите им – изгонени от конгреса. На заседанията могат да присъстват само тези есери, които се съгласяват «да се разграничат категорично от участие в събитията от 6 и 7 юли». Много леви есери се отричат от своя ЦК с надеждата да запазят правото си на участие в съветите. Практически участието им в политическия живот се свежда до минимум, а след няколко месеца те са отстранени и от всички местни органи.

Силите, противопоставящи се на болшевиките, са много нееднородни. В действителност те се борят помежду си толкова, колкото и срещу болшевиките. Левите есери нямат нищо общо с привържениците на Савинков, нито пък Самарския комуч с царските офицери, свалили правителството в Омск. Въпреки всичко, през лятото на 1918 г. тези опозиционни сили изглежда се допълват и реално заплашват болшевишката власт, контролираща единствено територията на историческото Московско княжество. Украйна е завладяна от германците, Краснов и Деникин укрепват контрола си над Дон и Кубан, Савинков държи Ярославл, Армията на руския народ, вдигната от Комуч, разпростира влиянието си до Казан, а чехите прекъсват Транссибирската железница. На 30 август терористична група (от течението на Савинков) убива председателя на Петроградското ЧК Урицки, докато дясната есерка Фани Каплан ранява сериозно Ленин. Към вътрешната опозиция скоро се присъединява чуждестранната интервенция.

2. Чуждестранната интервенция

Едва подписан, Брест-Литовският договор е нарушен от Германия. През април германски и украински войски превземат Крим. През май германците се намесват в Грузия «по молба на грузинските меншевики», които са провъзгласили независимостта на Грузия. Както в Украйна, така и в Грузия приемането на германско покровителство от страна на меншевиките по-късно става оправдание за централната власт при силовото потъпкване на сепаратистките режими. Разкъсването на Русия не е дело единствено на германците. През януари 1918 г. Румъния завладява и анексира Бесарабия, като се позовава на етническото и езиковото родство на населението от тази провинция с румънците.

Враждебността на Съюзниците към болшевишкия режим е обоснова на. Не буди съмнение, че болшевишкият «преврат» на 25 октомври е осъществен със съучастничеството на Германия. Въпреки това, при липсата на алтернативна власт в страната и като виждат съпротивата на болшевиките срещу германските претенции от Брест-Литовския договор, съюзниците са принудени да пазят известно време неутралитет към новия режим. Отначало интервенцията има главно антигерманска насоченост. През март 1918 г. англичаните свалят в Мурманск 2000 души, за да попречат на евентуално германско настъпление към Петроград. Болшевишките ръководители приемат това с одобрение, щом като подобна акция може дори малко да попречи на германските стремежи. Тогава Ленин развива теорията си за «междумпериалистическите противоречия», която в продължение на много десетилетия ще бъде един от теоретичните стълбове на съветската външна политика. На 16 март 1918 г. Военният съвет в Лондон по предложение на Клемансо взема решение за дебаркиране на японски войски в съветския Далечен Изток. Главна цел остава поддържането на всяка цена на източен фронт, за да се попречи на масовото връщане на германски войски към западния фронт. Първите японски части дебаркират във Владивосток на 5 април, последвани от американски части. Ако американската интервенция остава ограничена (7500 души), то японската надминава 70 000 души. В действителност японците имат не толкова тясно антиболшевишки, колкото експанзионистични намерения. В края на лятото на 1918 г. характерът на интервенцията се променя. Войските получават задача да поддържат антиболшевишките движения. През август 1918 г. англо-канадските войски, тръгнали от Месопотамия, навлизат в Задкавказието, превземат Баку, откъдето с помощта на местните умерени социалисти отхвърлят болшевиките, преди да отстъпят под натиска на турците. Френско-британските части, дебаркирали в Архангелск, събарят съветската власт в областта, а след това подкрепят Омското правителство на адмирал Колчак. Френските войски, разположени в Одеса, осигуряват тиловите служби на белогвардейската армия на Деникин, действаща по Дон. Единствено американците, намесили се в далечния Изток както за да надзирават и ограничават японските амбиции, така и за да се борят срещу болшевиките, остават настрана от антиболшевишкия кръстоносен поход, който се оформя през лятото на 1918 г. – период на изключителна заплаха за съветския режим.

IV. «Военният комунизъм»

1. Създаване на Червената армия

Изправени пред това положение, болшевиките набързо сформират армия, създават особен метод за управление на икономиката, като го назовават «военен комунизъм», и установяват политическа диктатура.

През октомври 1917 г. 6,3 милиона души служат главно на фронта, а 3 милиона в тила, но войниците вече нямат желание да воюват. Обнародването на Декрета за мира и демобилизацията в разгара на Брест-Литовските преговори ускоряват разлагането на въоръжените сили. През зимата на 1918 г. декретът от 28 януари 1918 г. за създаване на Червената армия остава само на книга. Новият режим фактически няма армия. За защита на Петроград той разполага само с двадесетина хиляди души, от които около 10 000 червеногвардейци. Тъй като проблемът за въоръжената защита на новия режим изисква спешно решаване, болшевиките трябва да избират между няколко възможности: или да използват структурите на старата демобилизираща се армия; или да установят задължителна работническа служба, като разширят по този начин Червената гвардия, но оголят заводите от последните им работници; или да създадат въоръжена сила от нов тип от войници-доброволци и избрани офицери. Последният вариант е приет през първото шестмесечие на 1918 г. Първите «червени» въоръжени сили са изградени от доброволци, често набирани от профсъюзите; що се отнася до червеногвардейците, близки до заводските комитети, те постепенно се вливат в Червената армия. До есента сраженията се водят от импровизирани отряди, съставени от зле въоръжени доброволци и червеногвардейци, които воюват за своя сметка (червеногвардейците срещу «вътрешните партизани», а доброволците – срещу «белите» и «чехите»), като проявяват пълно презрение към традиционната военна наука. След като тези сили се оказват недостатъчни пред нарастващата опозиция и чуждестранната намеса, правителството се връща към старата практика: на 9 юни 1918 г. то обявява задължителна военна служба. По такъв начин наличният състав нараства от 360 000 души през юли 1918 г. на 800 000 през ноември, 1,5 милиона през май 1919 г., 5,5 милиона в края на 1920 г. Въпреки всичко войната е толкова непопулярна сред тези селяни-войници, че дезертьорството придобива масов характер. За една година броят на дезертиралите достига 1 милион. След като опитът за демократична армия се оказва провал, народният комисар и председател на Революционния военен съвет (РВС) Троцки налага жестока дисциплина и се бори енергично срещу дезертьорството: той не се колебае да въведе система от заложници, като семейството на дезертьора трябва да отговаря вместо него.

Освен дезертьорството, пред ръководството стоят два други жизнено важни проблема: оборудването и командването на новата армия. Оборудването се поема от един всемогъщ централен орган, Промвоенсъвет, пряко свързан със Съвета за работническо-селска отбрана, оглавяван от Ленин и натоварен с координацията между фронтите и тила. Промвоенсъ-

ветът се разпорежда с всички военно-промишлени предприятия, които през 1920 г. обхващат една трета от работниците, заети в промишлеността. През 1919–1920 г. Червената армия е едновременно основен работодател и основен потребител в страната. Половината от произведените в страната дрехи, обувки, тютюн, захар е предназначена за армията, която има приоритетна икономическа тежест. За да се реши проблемът с кадрите, по настояване на Троцки и въпреки възраженията на т.нар. «леви комунисти», ръководени от Бухарин, се прибегва към специалистите и офицерите от царската армия. Почти 50 000 от тези офицери отиват на служба в новата армия. Най-често това са «окопни» офицери, солидарни със своите войници срещу кадровите офицери – ядро на «бялата» армия. Във всяко подразделение заповедите на присъединилите се офицери трябва да бъдат преподписани от политическия комисар, назначен от партията и натоварен да надзирава лоялността на командването. Предателствата са рядко явление. Въпреки това, една заповед предвижда в случай на дезертьорство от страна на офицера да бъде разстрелян отговорният политкомисар. Ако през есента на 1918 г. тези офицери са 3/4 от командния състав, то в края на гражданската война те възлизат едва на 1/3. Междувременно десетки хиляди «червени офицери» са излезли от войнишките редици. По такъв начин Червената армия в действителност става един от главните пътища за издигане в новото общество, създадено от Революцията.

В армията най-напред се учат да четат: милиони неграмотни преминават през различните курсове, организирани в частите. В тях се усвоява и «правилното мислене» чрез изучаване на основите на новата идеология. Армията е главен доставчик на кадри за Комсомола, който набира там над една трета от членовете си през 1920 г. Накрая тя е важен пункт за приемане в партията: през есента на 1919 г. широка идеологическа кампания довежда до приемането на 40 000 нови членове. По-голямата част от новоприетите след демобилизацията попълва съветската администрация, по-конкретно в селата и в малките градове. Над две трети от председателите на селските съвети през 1921 г. са бивши бойци на Червената армия. Те незабавно налагат на своите подчинени армейски стил на ръководство. Проникването на военните във всички сфери на културния, икономическия, обществения, политическия живот на страната влече след себе си едно «загрубяване» (Р. Петибридж) на обществените отношения.

2. Одържавена и мобилизирана икономика

«Загрубяването» е крещящо и в икономическите отношения. През октомври 1917 г., след три и половина години война и осем месеца революция икономиката е в развалини. Освен това болшевиките вече не контролират най-богатите области – Украйна, Прибалтика, Поволжието, Западен Сибир. Икономическите връзки между градовете и селата отдавна са прекъснати. Стачките и локаутите от страна на предприемачите довършват разложението на икономиката, предизвикано от войната. След като окончателно се отказват от опитите за работническо самоуправление, об-

речено на неуспех в толкова катастрофални условия, болшевиките приемат поредица от извънредни мерки. Едни от тях са импровизирани, други разкриват авторитарния, централистичен и държавен подход към икономическите отношения, а всички заедно изграждат този етап от съветската история, който носи наименованието «военен комунизъм». През октомври 1921 г. Ленин пише: «В началото на 1918 г. ние сбъркахме. Бяхме решили да преминем направо към комунистическо производство и разпределение.»

Парадоксално е, че този «комунизъм», който според Маркс трябва да доведе до бързо отмиране на държавата, преминава през една хипертрофия на държавния контрол над всички сфери в икономиката. След национализирането на търговската флота (23 януари), на външната търговия (22 април), правителството пристъпва на 28 юни 1918 г. към обща национализация на всички предприятия с капитал над 500 000 рубли. От създаването си през декември 1917 г. Общоруският съвет за народно стопанство (ВСНХ) извършва национализации, но в началото те са безпорядъчни, най-често като репресивни мерки срещу предприемачи, опитали се да се противопоставят на злоупотребите на работническия контрол. Декретът от 28 юни е конюнктурна и неподготвена мярка, предприета спешно, за да се заобиколи една клауза от Брест-Литовския договор, според която от 1 юли 1918 г. «всяко предприятие, отнето от германски поданици, ще им бъде реституирано, освен ако експроприираното имущество не е преминало като собственост на държавата или на местните власти... по силата на законодателни актове, приложими към всички жители на страната». Хитростта на национализацията («съгласно предварително изготвен план», както е телеграфирано до съветския посланик в Берлин, за да се придаде на декрета по-убедителен вид в очите на германците) позволява на правителството да замени реституцията на конфискуваните заводи с «равностойно обезщетение». До 1 октомври 1919 г. са национализирани 2500 предприятия. През ноември 1920 г. нов декрет разширява национализацията до «всички предприятия с над 10 работници или с над 5 работници, но използващи механичен двигател», на брой 37 000. От тях 30 000 не трябва въобще да фигурират в списъците на ВСНХ; за тях национализацията не стига дори до инвентаризация.

Подобно на декрета за национализацията от 28 юни 1918 г., документът от 13 май 1918 г., даващ широки пълномощия на Народния комисариат по продоволствието (Наркомпрод), обикновено се смята за учредителен акт на политиката на «военен комунизъм». Чрез този документ държавата се провъзгласява за главен разпределител, преди още да е станала главен производител. В една икономика, където разпределителните връзки са прекъснати както на равнище средства за производство (впечатляващо влошаване на транспорта, особено железопътния), така и на мотивационно равнище (липсата на промишлени стоки не подтиква селянина да реализира продукцията си), жизнено важен въпрос става доставката, а след това разпределението на продуктите, особено на зърното. Пред болшевиките стои алтернативата: да възстановят някакво подобие на пазар в раз-

рушената икономика или да използват принудителни мерки. Те избират второто, убедени, че засилването на класовата борба в селото ще разреши проблема за продоволствието на градовете и армията. За тази цел на 11 юни 1918 г. се създават комитетите на селските бедняци (*комбеды*), които в периода на разрыв между болшевишката партия и левите есери (контролиращи голям брой селски съвети) трябва да се превърнат във «втора власт» и най-вече да изземат селскостопанските излишъци от заможните селяни. За да «стимулират» бедните селяни (определени много смътно като «селяни, които не използват наемни работници и не притежават налични излишъци»), се уточнява, че комитетите ще придобиват за членовете си част от издетите продукти. В действията си комитетите трябва да разчитат на отряди от «продоволствената армия» (*продармия*), съставени от работници и болшевишки активисти. В края на юли 1918 г. 12 000 души са ангажирани в тези отряди (по-късно те достигат до 80 000 души), голяма част от които са безработни петроградски работници, привлечени от приличната заплата (150 рубли) и най-вече от натурално заплащане като процент от конфискуваните количества. След разпускането на тези отряди в края на гражданската война, техните членове често пъти влизат в апарата на администрацията и партията; малко от тях се връщат в завода.

Организирането на комитетите на селските бедняци разкрива пълното непознаване на селското общество от страна на болшевиките. Те си го представят по опростенческата марксистка схема като дълбоко разделено на антагонистични класи – *кулаци*, *средняци* (средноимотни селяни), *бедняци*, *батраци* (селски чираци), докато всъщност то е единно срещу външния свят и срещу града. Когато идва времето за предоставяне на «излишъците», се проявява уравниловъчният и общ рефлекс на селската община: вместо тежестта да падне само върху заможните селяни, тя се разпределя пропорционално върху всички съобразно възможностите им. От това пострадва масата на средните селяни. Недоволството е общо, в много райони се зараждат бунтове, отряди на «реквизиционната армия» попадат в засади – оформя се истинско партизанско движение. На 16 август 1918 г. Ленин адресира до всички местни власти телеграма с призив «да престанат да тормозят средните селяни». Реквизиционната кампания през лятото на 1918 г. завършва с провал: събрани са едва 13 милиона пуда от заплануваните 144 милиона.

Този резултат обаче не пречи на властите да продължат политиката си на реквизиции до пролетта на 1921 г. Декрет от 21 ноември 1918 г. установява монопол на държавата върху вътрешната търговия. От началото на годината много магазини са придадени към общините («муниципализирани») от местните власти, често по молба на граждани, отчаяни от недостига и повишаването на цените, за което обвиняват «спекулантите» и «укривателите». През ноември 1918 г. комитетите на селските бедняци са разпуснати и погълнати от преизбраните селски съвети. Властите ги упрекуват, че са слабо ефективни и в същото време създават «сериозни напрежения» сред селячеството в момент, когато новият режим има нужда от установя-

ване на *modus vivendi* с цялото селячество, тъй като то е основен източник на войници за Червената армия.

Безразборното търсене на излишъци се заменя от 1 януари 1919 г. с централизирана и планова система за реквизиции (*продразверстка*). Всяка провинция, всеки окръг, всяка околия (*волост*), всяка селска община трябва да предаде на държавата предварително установена квота съобразно предполагаемата реколта (определяна твърде приблизително на базата на предвоенните добиви, тъй като за тези години съществуват що-годе надеждни статистически данни). Тези квоти не се ограничават единствено до зърнените храни: те включват двадесетина вида най-разнообразна продукция като картофи, мед, яйца, масло, маслодобивни култури, месо, сметана, мляко. Всяка селска община носи колективна отговорност за доставките си. Едва когато цялото село изпълни квотите си, властите раздават разписки, срещу които могат да се получат промишлени стоки в количества, недостатъчни да задоволят нуждите (в края на 1920 г. те се удовлетворяват едва на 15–20%). Асортиментът се ограничава до няколко основни продукти: тъкани, сол, захар, кибрит, тютюн, стъкло, газ, по-рядко някакви инструменти – недостигът на селскостопански инвентар е особено крещящ. Що се отнася до заплащането на селскостопанските доставки с обезценени пари (на 1 октомври 1920 г. рублата е загубила 95% от стойността си в сравнение със златната рубла), то очевидно не може да задоволи селячеството. Селяните отвърщат на *продразверстката* и на дефицита от стоки, като ограничават засетите площи (които намаляват от 35 до 60% в зависимост от района) и преминават към натурално стопанство. Държавата насърчава развиването на колективни стопанства (15 000 през октомври 1920 г., обхващащи над 800 000 селяни), организирани от бедни селяни с помощта на държавния фонд. Тези колективни стопанства трябва да продават без колебание излишъците си на държавата. В действителност икономическата им немощ (една колективна ферма разполага средно със 75 ха обработваема земя, експлоатирана от петдесетина души), примитивността на техниката в резултат на ниските изкупни цени на държавата за селскостопанската продукция не позволяват на колективните стопанства да отделят значителни излишъци. Единствено някои совхози, изградени в бившите големи имения, дават значителен принос за първостепенните доставки (предназначени за армията). Но те са едва няколкостотин в края на 1919 г.

Продразверстката надига против себе си селячеството, но в същото време не задоволява гражданите. За 1919 г. планът за реквизициите предвижда събирането на 260 милиона пуда зърнени храни, а в действителност са събрани едва 100 милиона пуда (38,5%). През 1920 г. планът е изпълнен само 34%. Гражданите са класирани в пет категории – от работници на тежкия труд и войници до «безделници», като «класовите порции» намаляват с всяка категория. Като се има пред вид недостигът, най-облагодетелстваните получават едва четвърт от предвидените количества. Не може да се живее с 250 г хляб на ден, половин килограм захар на месец, 250 г мазнини, два килограма херинга (Петроград, март 1919 г., категория работник на тежкия труд). Най-онеправданите – «безделниците», интелиген-

тите, бивши благородници – остават последни и често не получават нищо. Несправедливата система за продоволствено снабдяване на всичко отгоре е изключително сложна: в Петроград съществуват над 33 вида купони, чийто срок на валидност никога не надхвърля един месец!

В тези условия се разгръща цветущ черноросаджийски пазар: «славните спомени от имперска Русия» се заменят за няколко килограма брашно. Властта напразно публикува законодателство за борба с *мешочники* (буквално «носеци чували»): то забранява достъпа им до влаковете, дава заповед на местните власти и на силите на реда да арестуват всяко лице, носещо «подозрителен» чувал. Работниците от много заводи в Петроград се вдигат на стачка (май 1918 г.), за да се позволи свободното превозване на чували «с тегло до един пуд и половина» (24 кг). Този многозначителен факт свидетелства, че не само селяните идват тайно да продават излишъците си – работниците с роднини на село не остават назад. Търсенето на храна мобилизира всички. Зачестяват самоотлъчките (те достигат до 20% в московските заводи през май 1920 г.). Работниците напускат заводите си и се завръщат, когато могат, на село. Правителството се противопоставя на това с поредица мерки, символизиращи «новото мислене» като прословутите съботници – «доброволен» труд в почивните дни, започнат от партийните членове, а след това станал задължителен за всички. Въвеждат се и принудителни мерки като трудовата книжка (юни 1919 г.), предназначена да ограничи текучеството на работната ръка, или «общата трудова повинност», задължителна за всички граждани между 16 и 50 години (10 април 1919 г.). Най-крайният опит за мобилизиране на трудещите се е предложението да се трансформира Червената армия в «трудова армия» и да се военизират железниците. Тези проекти се издигат от Троцки и се поддържат от Ленин. Правени са и опити в областите, пряко подчинени на Троцки. Украинските железници са военизирани – всяко стачно движение се смята за предателство. След победата си над Колчак III уралска армия става на 15 януари 1920 г. I революционна трудова армия. През април се създава друга революционна трудова армия в Казан. Резултатите се оказват плачевни: селяните-войници представляват нискоквалифицирана работна ръка, те бързат да се приберат у дома и не влагат никакво старание в работата. Що се отнася до железничарите, свикнали интересите им да бъдат защитавани от профсъюзите, те са яростни от факта, че занапред трябва да се подчиняват на военните. «Военният комунизъм», роден от марксистките догми в условията на катастрофална икономическа конюнктура и наложен на едно уморено от дълги години на война и революция общество, завършва с явен провал. Неговите «политически постижения» имат по-радостна съдба и се налагат като модел.

3. Установяване на политическа диктатура

Годините на «военния комунизъм» в действителност са период на установяване на политическа диктатура в края на един двосен процес, продължил няколко години:

– елиминирание или подчиняване от страна на болшевишката партия на независимите институции, зародили се през 1917 г. (съвети, заводски комитети, профсъюзи);

– унищожаване на неболшевишките партии.

Този двоен процес (допълнен по-късно от забраната на фракциите вътре в партията) се осъществява на етапи чрез най-различни средства: конфискация и след това забрана на неболшевишките вестници, арестуване на политическите водачи и обявяване на опозиционните партии за незаконни, административни мерки за контрол и изземване функциите на независимите институции, упражняване на терор от страна на политическата полиция (ВЧК), насилствено разпускане на «непокорните» съвети (Луга, Кронщад). Всички тези мерки се вземат по инициатива или на местните секции (ЧК), или на висшите партийни инстанции. Но като цяло те винаги са насочени в едно направление.

Вече проследихме как Конгресът на съветите, след това неговият Изпълнителен комитет са отстранени от властта; как заводските комитети попадат под опеката на профсъюзите. На свой ред профсъюзите, голяма част от които не са на болшевишко подчинение (железничари, пощенци, чиновници, кожена промишленост и пр.), или се разпускат, когато са обявени за «контрареволуционни», или се подчиняват и превръщат в «трансмисия». Проблемът за независимостта на профсъюзите от новата съветска държава е засегнат на I конгрес на профсъюзите (януари 1918 г.), който довежда до подчиняване на заводските комитети. Болшевиките винаги разглеждат «неутралитета» на профсъюзите като «буржоазно» схващане. Тъй като новият режим «изразява интересите на работническата класа», то по думите на Зиновиев «профсъюзите трябва да се превърнат в органи на социалистическата власт и да работят така – координирани и подчинени – начело на държавата». Този I конгрес именно отхвърля предложението на меншевиките да се запази правото на стачка, като твърди (този аргумент ще се повтаря многократно), че Републиката на съветите е работническа държава и би било абсурдно работниците да стачкуват срещу себе си. Малко по-късно, за да засилят зависимостта на синдикатите, болшевиките ги поставят под прякото ръководство на партията. Вътре в професионалните организации комунистите трябва да се обединяват в «ядки», пряко подчинени на партията и следователно първо да бъдат партийни членове, а след това членове на профсъюза. Тези разпоредби, слагащи край на всякаква профсъюзна автономия, са строго критикувани от някои болшевики, които изграждат в партията така наречената «Работническа опозиция».

Що се отнася до неболшевишките партии, те са унищожени постепенно по най-различни начини. Кадетите са обявени за «врагове на народа» на 28 ноември 1917 г. Левите есери, съюзници на болшевиките до март 1918 г., са отстранени по два пункта: превръщане на терора в официална политика и Брест-Литовския договор (който те оспорват). След три месеца законна опозиционност те несръчно се опитват да осъществят държавен преврат на 6–7 юли 1918 г. Болшевиките се възползват от този случай,

за да ги отстранят от всички институции (особено от селските съвети), където те все още се държат здраво. Съдени, амнистирани, след това отново арестувани (февруари 1919 г., март 1920 г.) като цяло водачите на левите есери имат по-добра съдба от някои други опозиционери. През 1921 г. (само!) 26 от техните водачи са екзекутирани от болшевиките, а няколко са заточени; по-голямата част от тях приемат «болшевизма» и влизат на работа именно в политическата полиция.

Останалите есери се обявяват още през Октомври за непримирими врагове на болшевиките. Без да изменят на принципите си, те смятат да се борят едновременно с болшевиките и белите – смехотворна амбиция, като се има предвид слабостта на организацията им. От Изпълнителния комитет на съветите, където най-после са се съгласили за участие, те са изключени едновременно с меншевиките (14 юни 1918 г.) за «всмяване на смутове». Започват преследвания, вестниците им са забранени, но от името на Учредителното събрание, където са били партия с мнозинство, есерите се опитват да съставят временно правителство (Самара, след това Уфа, лятосен 1918 г.). Притиснат между два огъня – на болшевиките и на монархическата контрареволуция – опитът им претърпява неуспех. Те много се страхуват «борбата им срещу болшевиките неволно да не доведе на власт една реакционна диктатура» (Л. Шапиро). Сгромолясването на временното правителство повлича след себе си разпадането на партията на есерите. Някои от тях, обединени около Волски, се отказват от силово противопоставяне срещу болшевиките. В замяна те получават правото да издават в *Дело народа*, забранен през януари 1918 г. Тази «свобода» трае девет дни (20–28 март 1919 г.). По-голямата част начело с Авксентиев и Зензинов емигрират. След края на гражданската война болшевиките инсценират голям публичен процес срещу есерите (8 юни – 25 юли 1922 г.), с цел да припишат на тази партия опита за атентат срещу Ленин на 30 август 1918 г. и да докажат, че с публичния си отказ от въоръжена борба през юни 1919 г., водачите на тази партия само прикриват истинската си политика на конспирации и терор, както и тясното си сътрудничество с белите. Практиката на «амалгамата» в политическите процеси не е новост. На 9 юли 1919 г. болшевишкият ЦК призовава активистите си «да изобличават и арестуват кадетите, меншевиките и есерите, които действат заедно срещу съветското правителство, т.е. в полза на Деникин».

Меншевиките, обединени с есерите, все пак се опитват да организират легална опозиция около помирилите се свои исторически ръководители Дан и Мартов в рамките на съветската законност. Ако през октомври 1917 г. влиянието им е незначително, то към средата на 1918 г. то значително нараства сред широки слоеве на работническата класа (печатари, металурзи, текстилни и химически работници). От лятото на 1918 г. меншевиките систематично са отстранявани от светите. Въпреки това през януари 1919 г. те успяват да вкарат шестдесетина делегати (от приблизително 430) на II конгрес на профсъюзите. До 1921 г. те имат няколко делегати в съветите, въпреки арестите сред активистите им, спирането на меншевишките вестници и манипулирането на изборите. С изключение на гру-

зинските меншевики, помолили чуждестранни сили за намеса, за да се противопоставят на болшевиките, и скъсали с останалата част на Социалдемократическата партия, меншевиките не се включват в никаква незаконна дейност. Техните привърженици в профсъюзите достигат максимален брой в началото на 1921 г. Те отдавна пропагандират мерките за либерализация на икономиката, които Ленин предприема през март 1921 г. с НЕП. Именно тогава болшевиките предприемат последната атака срещу меншевиките: за няколко седмици (февруари-март 1921 г.) са осъществени почти 2000 ареста, между които на водачите на тази партия. На десетина от тях е разрешено да се присъединят към живеещия в изгнание Мартов, останалите са заточени в Сибир. Що се отнася до анархистите, които заедно с левите есери дълго време са били «спътници» на болшевиките, то те са третирани като обикновени «криминални престъпници». ВЧК предприема няколко широкомащабни въоръжени операции срещу основните анархистични групировки «Голос труда» (Петроград), «Вольный труд» (Москва), «Набат» (Украйна). На 12 април силите на ВЧК убиват четиридесетина анархисти и арестуват други 500 в Москва при сериозни въоръжени конфликти. Подобна операция се провежда и в Петроград на 23 април. Украинските анархисти се съпротивляват по-дълго: в Украйна избухва голямото селско анархистично въстание, ръководено от Махно.

В навечерието на Октомври Ленин заявява: «Когато завземем властта, ние никога няма да я отстъпим.» За болшевишкия лидер демократичното редуване на партии е отминал исторически етап от момента, когато догматично идентифицираната с работническата класа партия като двигател на историята осъществява своята Революция. Самото схващане за партията, наричана занапред комунистическа (от март 1918 г.), изключва всякакво разделение на властите: тази организация от нов тип престава да бъде политическа партия в традиционния смисъл на думата, тъй като компетенциите ѝ се простират «във всички сфери на живота» – икономика, култура, семейство, общество. В тези условия всеки опит да се попречи на партийния контрол над общественото и политическото развитие се възприема като саботаж.

Приетата на 10 юли 1918 г. конституция постановява, че «комунистическата партия ръководи, управлява и командва целия държавен апарат». Съществуването на други политически формирования не е изрично забранено, но член 23 гласи: «За да се запазят интересите на работническата класа като цяло, РСФСР отнема на лица и групи правата, с които те могат да си послужат във вреда на социалистическата революция». Той позволява всякакви злоупотреби с властта. Провъзгласявайки в преамбюла (*Декларация за правата на експлоатируания трудов народ*) «премахването на експлоатацията на човек от човека» и «установяването на социализъм без класи и без държава», конституцията от 1918 г. утвърждава равенството на националностите, задължителния труд, общата военна служба, общото избирателно право. Тя обаче създава една категория отхвърлени (*лишенцы*) без право на глас (и неизбираеми): тази категория включва «безделниците», духовниците, бившите «буржоа» и «аристократи», хората с не-

трудови доходи – накратко няколко милиона души, станали обект на всякакви подозрения от страна на ВЧК.

Като «върховно оръжие за осъществяване волята на пролетариата» (Ленин), ВЧК (Общоруска извънредна комисия за борба с контрареволуцията, спекулата и саботажа) се изгражда на 7 декември 1917 г. по предложение на Ф. Дзержински, който става пръв неин председател. В началото ВЧК е замислена като следователски орган, а наказателните ѝ правомощия се ограничават до конфискация на имущество и продоволствените купони. Грижата за организиране на тази полиция е поверена на местните съвети. Не след дълго местните ЧК си присвояват правото да съдят по кратката процедура и да разстрелват арестуваните, без да ги изпратят пред съд. Болшевишките водачи и особено Ленин насърчават нарастването на народния «терор», който само това чака, за да залее страната. «Трябва да се насърчават енергията и масовизирането на терора», пише Ленин на 26 юни 1918 г. Числеността на ВЧК се увеличава значително по време на гражданската война: от 1000 души през април 1918 г. тя нараства до 37 000 през януари 1919 г., за да достигне 143 000 души през пролетта на 1921 г. Декретът от 6 юни 1918 г. възстановява смъртното наказание. Въпреки това чекистите не чакат узаконяването на тази мярка, за да се разправят с политическите си противници. Все пак екзекуциите придобиват масов характер едва след атентатите от 30 август 1918 г. (срещу Урицки и Ленин). Тогава избухва истински «червен терор»: 500 заложници и заподозрени са екзекутирани в Петроград на 3 септември; от този момент насетне екзекуциите по бързата процедура са неизброими. Истината е, че те не са прерогатив единствено на болшевиките – белогвардейците също отбелязват минаването си през области, смятани за «червени», с жестокости. През септември 1918 г. местните ЧК (около 400 на брой) получават директива от Дзержински, която уточнява, че «в дейността си ЧК е напълно независима, когато осъществява обиски, арести и екзекуции, но след това трябва да праща отчети в Совнаркома».

ВЧК експериментира два инструмента за репресии, непознати в пред-революционна Русия: вземането на заложниците и трудовите лагери – система, която по-късно получава огромно развитие. Със заповедта си от 4 юни 1918 г. Троцки е първият, който предлага да се създадат лагери, където да се затворят отказалите да се разоръжат чешки войници. През август в Муром и Арзамас са създадени два лагера за «провокатори, контрареволуционни офицери, саботьори, паразити, спекуланти». На 5 септември в самия разгар на «Червения терор» Совнаркомът признава необходимостта от лагерите в една резолюция, която гласи: «Необходимо е да се защити социалистическата република от нейните класови врагове, като те се затварят в трудови лагери.» Трябва обаче да се изчака до 15 април 1919 г., когато правителството установява в декрет системата с подробно описание на условията на принудителния труд в лагерите под управлението на НКВД (министерството на вътрешните работи). В действителност тогава съществуват два типа лагери – единият зависи от НКВД и там са затворени вече миналите през съда, а другият е от ресора на ВЧК и включва «потенциал-

ните класови врагове», «чуждите елементи», «паразитите», арестувани превантивно с обикновена административна мярка. Данните за броя на задържаните в лагерите по време на гражданската война са неточни. Нека споменем две сведения от самите репресивни органи. На 1 януари 1921 г. в 107-те лагера на НКВД се наброяват 51 000 задържани, а в тези на ВЧК – 25 000. Лацис, един от ръководителите на ВЧК, признава на 6 февруари 1920 г. пред в. *Известия*, че за периода 1918–1919 г. политическата полиция е арестувала 128 010 лица; от тях 54 250 са били пуснати, а 9641 – екзекутирани. Несъмнено числата са едновременно занижени и прекалено точни, като се има предвид, че стотиците местни ЧК са действали независимо, без да се отчитат пред централния си орган. Данните, споменати от Конкуест, а след него от Легет – 140 000 жертви на ВЧК за периода 1917–1922 г. – остават, по признанието на Легет, «силно хипотетични».

4. Краят на гражданската война: защо побеждават болшевиките?

1919 година се оказва решителна. Болшевиките изграждат ефективна и все по-многобройна армия. Противниците им, активно поддържани от бившите съюзници, се прегрупират. Метежът на адмирал Колчак (18 ноември 1918 г.) слага край на безпорядъчните действия на антиболшевишката опозиция, от която са отстранени социалистическите елементи (есерите). Тогава бившите съюзници уточняват целите на своята интервенция: «да се изолира болшевизмът – тази нова и чудовищна форма на империализма – чрез санитарен кордон, който ще го застави да загине от изтощение; да се създадат центрове на съюзните сили, около които здравите елементи в Русия ще могат да се обединят с цел да обновят страната си под егидата на Антантата».

– През 1919 г. белогвардейците предприемат три големи, но зле координирани офанзивни срещу болшевиките, които контролират центъра на Русия. През март генерал Колчак започва голямо настъпление на широк фронт от базите си в Урал към Волга. След първоначалните успехи, вместо да продължи настъплението си в посока към армиите на Деникин, които приближават Саратов, и да координира действията си с южните армии, той решава да се отправи на запад и пръв да влезе в Москва. Това позволява на болшевиките да изпратят срещу него основните си сили, след което да ги обърнат срещу напредващите от юг белогвардейски армии. Разгромен от войските на С. Каменев, Колчак е принуден да отстъпва в много тежки условия, тъй като сибирските селяни са се разбунтували срещу правителството му, взело решение земите да бъдат върнати на бившите поземлени собственици. Преследван от партизаните, той е пленен и разстрелян близо до Иркутск през февруари 1920 г.

Започнал придвижването си от Кубан, генерал Деникин успява след ожесточени сражения (края на 1918 – лятото на 1919 г.) да си възвърне контрола над по-голямата част от Украйна. Той сломява съпротивата на

Петлюра, предводител на Украинската директория, завзела властта след оттеглянето на германците, и на болшевиките, подкрепяни по това време от привържениците на анархиста Махно. През юни 1919 г. Деникин предприема голямо настъпление към Москва на фронт от 700 км от Киев до Царицин. През септември войските му достигат до Воронеж, Курск, Орел на по-малко от 400 км от столицата. Именно тогава генерал Юденич напада с войските си от Прибалтика. Настъплението му, подпомагано от латвийски и естонски части и с подарени от англичаните танкове, е спряно на по-малко от 100 км от Петроград, който Ленин смята, че няма да може да запази (края на октомври). В същото време войските на Деникин загубват Орел и Воронеж. Червената армия минава в настъпление. Белогвардейците се изтеглят до Крим, където Деникин отстъпва командването на остатъците от армията си (по-малко от 40 000 души) на барон Врангел, който продължава съпротивата до ноември 1920 г.

В края на 1919 г. победата на болшевиките вече не буди съмнения. Чуждестранните войски се завръщат у дома: францизите напускат Одеса, след като на 6 април в частите им се надигат войнишки бунтове; англичаните изоставят Архангелск на 27 септември. През есента на 1919 г. те са принудени да напуснат Кавказ (с изключение на Батуми, където остават до 1921 г.) и Сибир. Единствено японците, надяващи се да запазят базите си в Далечния Изток, не изтеглят войските си. За няколко месеца болшевиките успяват да поправят сериозно разклатеното си положение. Този неочакван успех (великите сили са убедени, че болшевишкият режим ще се сгромоляса след няколко месеца) се дължи както на способността на болшевиките да мобилизират всичките си сили и да изградят относително ефективна армия в дадените условия, така и най-вече на повтарящите се политически грешки на противниците им.

През 1919 г., въпреки големия брой дезертьори, Червената армия със стотиците хиляди свои бойци се превръща в реална сила. Командвана от няколко забележителни пълководци (Тухачевски, Будьони, С. Каменев), тя се ползва от всички икономически привилегии (наистина икономиката на страната е насочена преди всичко към изхранване и оборудване на армията), както и от стратегическото си разположение в центъра на страната – единствената част, където гъстата мрежа железни и други пътища ѝ позволява да отправя частите си в който и да е участък от фронта, за да постигне временно, но решаващо предимство.

Белогвардейците допускат преди всичко политически грешки, които се оказват фатални за тях. Както Колчак, така и Деникин отменят октомврийския *Декрет за земята*, като по този начин отблъскват от себе си селските маси именно в момента, когато те са недоволни от болшевишкия режим, прилагащ твърде непопулярната политика на реквизиции. Между двете злини – едната временна според тях, а другата окончателно завръщане към миналото – селяните избират по-малката. В тила на Колчак и Деникин се разгръща селско партизанско движение, което силно усложнява отстъплението на армиите им. Освен това белогвардейците се оказват неспособни за преговори с демократичната опозиция и с умерените социа-

листи. Профсъюзите, както и социалистическите партии, са забранени. Авторитаризмът на белогвардейците, под чийто режим се осъществяват многобройни екзекуции и погроми (само за месец юли 1919 г. са осъществени петдесетина погрома в Украйна, в които не се прави разлика между евреи и болшевики), отчуждава от тях широки слоеве на градското население, което не е склонно да поддържа болшевиките. «Русия ще бъде велика, една и неделима» – този лозунг на Деникин не оставя никаква надежда за неруските националности, стремящи се към самостоятелност или независимост. Съюзниците предлагат на белогвардейците да дадат независимост на финландците и на поляците, а на балтийските народи и тези от Кавказ – автономия. Но белогвардейците отказват компромис, заплашващ единството на «Велика Русия». По такъв начин в решителния момент на съвместното настъпление на Деникин и Юденич през есента на 1919 г. те губят подкрепата на естонците, финландците и поляците. Пилсудски, който отлично знае, че няма никакъв шанс националните полски стремления да бъдат приети от белогвардейските генерали, на които той може да помогне за победата, предпочита да изчака тяхното остлабване, за да се хвърли в нападение срещу съветската държава. Белогвардейците загубват също подкрепата на кавказките народи, които са готови да се задоволят с федерален статут; непреклонността на Деникин, а след това и на Врангел към техните искания лишава генералите от подкрепата на най-верните им съюзници.

В действителност начело на белогвардейските сили стоят кадрови военни, но посредствени политици. Разделени от личните си амбиции, те не предлагат друга програма, освен непопулярното възстановяване на стария режим.

Обратно, болшевиките развиват с невероятно майсторство изкуството на пропагандата в най-разнообразните ѝ форми: курсове за политическо ограмотяване, използване на киното, пропагандни влакове из цялата страна, издаване на плакати, позиви, брошури и вестници в милионни тиражи, които разкриват ленинската вяра в Словото. Накрая чуждестранната интервенция в помощ на белогвардейците позволява на болшевиките да се представят като защитници на Родината-майка; те защитават руската земя от чуждия нашественик, чиито съучастници вътре в страната могат да бъдат само «врагове на народа».

Освен това силата на болшевиките се заключава в това, че на присъединилите се към тях се предоставя възможност да се интегрират в новия държавен апарат, който е в процес на изграждане, както и да осъществят примамлива кариера в бъдещото общество. По време на гражданската война численият състав на партията се увеличава значително, като нараства от 200 000 души приблизително в края на 1917 г. на 750 000 членове (март 1921 г.). Всички тези нови партийни членове, половината от които са работници и селяни-войници, а другите – «различни» елементи, най-често дребни чиновници, не могат веднага да се издигнат по служба. Но докато социалният състав на партията се променя коренно («старата болшевишка гвардия» с «дребнобуржоазен» или интелегентски произход е удаве-

на от народни, плебейски и пролетарски елементи с най-различна политическа окраска), се оформят и някои нови форми за интегриране и издигане. По време на гражданската война се освобождават много постове в партийния апарат, политическата полиция, армията, обществените организации (профсъюзите), политическите и административните органи и те се заемат от бивши членове на войнишките комитети, червеногвардейци, делегати на съветите, профсъюзни дейци, активисти от районните и заводските комитети, ангажирани в «продоволствената армия» работници, «червени» офицери – в огромното си мнозинство с народен произход и станали членове на партията. Два примера илюстрират тази тенденция. Първият, точен и ограничен, засяга група от 2000 петроградски работници-членове на партията, мобилизирани през лятото на 1918 г. в «продоволствените отряди». Какво става с тях три години по-късно? Като се остави настрана една малка част (8%), които се завръщат към селското стопанство, всички останали намират работа в «администрацията» било в града, било на село. Някои (9%) започват да учат. Втори пример, който илюстрира това включване и издигане, е учудващата диспропорция между социалния произход на комунистите и тяхната професионална дейност при частичното преброяване на партията (октомври 1919 г.): ако 52% са с работнически, 18% – със селски и 30% с «друг» произход, то само 11% остават работници, 3% – селяни, 25% още служат в армията, а 61% вече работят в «администрацията».

В началото на 1920 г. единствено силите на Врангел продължават безнадеждната си борба в Крим. Върховният съвет на съюзниците решава да вдигне икономическата блокада, което още не означава възобновяване на търговския обмен. По това време Финландия, Полша, прибалтийските страни са получили независимост, а Грузия, Армения и Азербайджан се отделят от Русия. След като подписва мирен договор с Естония (февруари 1920 г.), съветското правителство се опитва да нормализира отношенията си с Полша. За тази цел то предлага на Варшава по-изгодно определяне на източната граница от това, което предлага лорд Кързън след Версайския договор, узаконил възраждането на полската държава. Това предложение обаче е отклонено. Полският държавен глава Ю. Пилсудски се надява да възстанови «Велика Полша» отпреди Подялбите, която да оглави федерация от сателитни държави, включваща Украйна, Белорусия, Литва и териториите на казачеството. През април 1920 г., след като сключва договор с Петлюра, приютил се в Галиция, полската армия нахлува в Украйна. Франция, мечтаеща за възможно най-силна Полша между Русия и Германия, подкрепя операцията. Полското настъпление е впечатляващо: на 8 май пада Киев. Червената армия успява обаче да обърне положението, като вдига селяните срещу вечните «потисници-феодали» и придава на войната патриотичен характер. На 13 юни поляците изоставят Киев. През юли Червената армия напредва с 20 км на ден и в края на месеца достига до линията Кързън. Възможността да се преследва противника във вътрешността на Полша поражда спорове в ръководството на партията. За разлика от позицията по Брест-Литовския договор, сега именно Ленин се изказва за про-

дължаване на революционната според него война в Полша, а Троцки се противопоставя. Последният смята, че авторитетът на Пилсудски ще се укрепи в резултат на отбранителната за Полша война. Що се отнася до Ленин, той се надява, че победното навлизане на Червената армия в Полша ще предизвика въстание на полската работническа класа.

В действителност Ленин гледа по-надалеч. Разширяването на революцията в Полша, смята той, ще позволи да се хвърли мост между Русия и Германия. Така важната и очаквана германска революция би могла да се подпомогне и стимулира от контакта с Червената армия. Ето защо в края на 1920 г. съветските войски навлизат в Полша. Червената армия подкрепя създаването в Бялисток на Временен революционен комитет, включващ поляците Мархлевски и ръководителя на ВЧК Дзержински. Този комитет отправя призив към трудещите се: «Земята на селяните, властта на Съветите!» Различни многообещаващи факти подгръхват революционния оптимизъм на болшевиките. Германските работници в Данциг – главното пристанище, през което минава западната военна помощ за Полша – започват стачка против оръжейните доставки; английските докери постъпват по същия начин. Както изглежда, на дневен ред излиза пролетарският интернационализъм. Той обаче понася тежка загуба, когато в средата на август Червената армия, командвана от Тухачевски и Будьони, форсира Висла и достига вратите на Варшава. Патриотичният подем, в който се включва работническата класа на Варшава, позволява на Пилсудски да мобилизира в последния момент 80 000-на армия. Франция изпраща за военен съветник генерал Вейган. Червената армия се възприема не като «пролетарска», а като нашественическа армия на традиционния враг. Тогава в историята и национализмът изиграват ролята си. Положението в театъра на военните действия отново рязко се променя: за няколко седмици Червената армия е отхвърлена извън Полша. Този път е подписано примирие, при което границата минава на изток от линията Кързън, но е по-неблагоприятна за Полша от тази, която ѝ е предложена от Москва в началото на годината. Тази граница е узаконена няколко месеца по-късно с мирния договор от Рига (18 март 1921 г.). Краят на военните действия срещу Полша позволява на Червената армия да се разправи с последната белогвардейска армия на барон Врангел, постигнала временни военни успехи, докато болшевиките се занимават с неуспешен «износ на революция» на запад. Разгромът на Врангел през ноември 1920 г. довежда до края на чуждестранната интервенция, а след това и на гражданската война.

5. Раждането на Коминтерна

Болшевиките побеждават окончателно в Русия. Но според тях осъществената революция в изостанала страна като тяхната не може да доведе до социализъм, ако не се разпространи в големите развити капиталистически страни. Веднага след началото на войната и краха на II Интернационал, Ленин е убеден в необходимостта Интернационалът да бъде възстановен на нова основа, скъсала с реформизма. Победата на болшевишката революция, схващана като прелюдия към световната революция, трябва да по-

служи като катализатор и трамплин на новата организация. През 1918 г. вътрешните проблеми по заздравяването на новата власт, комуникационните трудности поради войната, изолирането на Русия затрудняват подготовителните работи по изграждане на Интернационала. Разгромът на германската революция, създаването на германска комунистическа партия, подготовката на голяма среща на партиите от II Интернационал в Берн подтикват болшевиките спешно да организират учредителен конгрес на Комунистическия интернационал (Коминтерна) на 6–9 март 1919 г. Въпреки възраженията на германския делегат Еберлайн, упълномощен от своята партия да се противопостави на преждевременното създаване на тази организация (Германската КП, вярна на заветите на убитата през януари 1919 г. Роза Люксембург, се страхува, че Коминтернът ще бъде завладян от РКП(б); Роза Люксембург многократно критикува свръхцентрализираната ѝ организация, военния ѝ характер, който може да навреди на «творческата активност» на масите и на вътрешната демокрация), по-голямата част от 34-те делегати (30 живеят в Москва и работят в Комисариата по външните работи, двама са случайни гости и само двама са с мандат) одобряват това решение. В избрания Изпълнителен комитет доминират руснаци, украинци и латиши. Като изказва «признателността си към руския пролетариат и неговата ръководна партия», първият призив на ИК е към трудещите се «да упражняват натиск срещу правителствата си, включително и с революционни средства, за да бъде прекратена интервенцията срещу Републиката».

Ако на I конгрес на Коминтерна само се регистрира неговото съществуване (II Интернационал не успява да се възстанови), то на II конгрес в Москва от 19 юли до 9 август 1920 г. цари атмосфера на всеобщо въодушевление. Червената армия настъпва към Варшава. Светът «променя основите си». Конгресът се провежда сред месианското очакване за развързка на класовата борба. Според участниците (200 делегати от 35 страни), съществуват всички необходими обективни условия за световна революция. Това, което липсва, са партии, способни да се възползват от тези условия и да създадат обективни предпоставки за окончателната ѝ победа. Основна пречка остава влиянието на реформизма и социалдемократията сред работническата класа. Ето защо главната задача на II конгрес е да задълбочи разрива със социалдемократията. Коминтернът трябва да стане боен орган на международния пролетариат, «единна комунистическа партия с разклонения във всяка страна». С чувството на велики победители Ленин и Троцки налагат 21 драконовски условия за влизане в Коминтерна. Всички те целят единство на учението, единство на действията, единна власт на организацията, чийто център, както никога дотогава, е Москва.

V. Кризата на «военния комунизъм»

1. Икономическо изоставане и социална деградация

В началото на 1921 г. гражданската война е завършила, а властта е укрепена. Въпреки това положението е по-катастрофално от когато и да било. Поддържането на политическата и икономическата политика на «военния комунизъм» поражда вълна от бунтове в селото. Докато вътре в партията се появява разкол, бунт избухва именно сред тези, които са в авангарда на Октомврийската революция – моряците и работниците от Кронщад. За режима това е най-строгата присъда.

В икономически план «военният комунизъм», експериментиран в една вече разложена икономика, довежда до нечуван спад: в началото на 1921 г. промишленото производство представлява едва 12% от предвоенното, а добивът на желязо и чугун – 2%. Създаването през февруари 1920 г. на централен планов орган (Госплан) и национализацията на почти всички предприятия остават на хартия. В действителност централизираните апарати на Госплан и на ВСНХ се оказват неспособни да планират или да управляват широката мрежа, за която носят отговорност. Ето защо значителна част от национализираната на теория промишленост успява да се измъкне от всякакъв държавен контрол; всяко предприятие работи за собствена сметка, като изважда на черния пазар мизерната си продукция. Следователно държавата, присвоила си монопола по разпределението, разполага за «обмена» си със селото със съвсем малка част от промишлените стоки. Стойността им през 1920 г. възлиза едва на 150 милиона златни рубли. Производството на зърно, макар под 64% от средното предвоенно равнище, надвишава тази сума над 20 пъти. Крайният недостиг на стоки, високата им цена не стимулират селяните да произвеждат за пазара. Впрочем всеки излишък веднага се реквизира. В сравнение с предвоенните години, обемът на продукцията, реализирана на пазара, намалява с 92%. Раздробяването на големите имения, уравниловката, налагана от болните на тема «равенство» селски власти, разрушаването на комуникациите, скъсването на икономическите връзки между града (където няма нито продукти, нито работа) и селото, политиката на реквизиции довеждат до връщане към натуралното стопанство, към самозадоволяването. Затваряйки се в себе си, селячеството преживява по-леко от другите класи невероятните обществени сътресения, предизвикани от войната, революцията и гражданската война. То приема отново в себе си бягащите от града жители, в по-голямата си част запазили връзките си със селото. След революцията Русия се оказва по-аграрна и селска, отколкото преди войната.

Поддържането на политиката на реквизиции, които носят на държавата 80% от ресурсите ѝ, но представляват за селячеството нетърпим икономически товар (надвишаващ два пъти всички данъци и такси от 1913 г.), продължава да поражда недоволство в селото. През 1918 г. съветската бюрократия отброява 245 селски бунта срещу болшевишката власт. През 1919 г. цели области минават под контрола на разбунтувани селяни, орга-

низиран в банди от няколко до десетки хиляди души. Тези банди се борят ту срещу червените (в белоруското Полесие, в Поволжието), ту срещу белогвардейците (в тила на Колчак, в Сибир и Урал). Бунтът на Махно отначало срещу белите, след това срещу червените е забележителен пример за анархистична програма не само заради продължителността си (почти три години), обхвата си (поне 50 000 привърженици, организирани в армия), разнообразието си (привържениците на Махно се набират между селяните, но и сред железничарите и чиновниците и представляват всички националности, населяващи Украйна: евреи, гърци, руснаци, казаци), но и заради политическата си програма. «Ние сме за болшевиките, но против комунистите», обяснява Махно. Това означава: за болшевиките, които не се противопоставят на завземането на земите от селяните; против комунистите, които изземват излишъците, изграждат «комуни» (колхози), вземат цялата власт в името на Съветите. Според Махно никоя власт не трябва да налага волята си на масите. Организирането на политическия живот трябва да се опира на свободни сдружения, отговарящи във всичко на «съзнанието и волята на самите трудещи се». След като воюва с червените срещу Петлюра, преследва отстъпващите войски на Деникин, отхвърля настъплението на Врангел, Махно е обявен извън закона от болшевиките. През август 1921 г. след многомесечни ожесточени сражения последните привърженици на Махно пресичат румънската граница.

След разгрома на белогвардейците изчезва заплахата от завръщане на едрите собственици и селските въстания срещу болшевиките избухват с удвоена сила. През зимата на 1921–1922 г. десетина «въстанически армии» се организират в Западен Сибир и в Тамбовска и Воронежка губерния. Командвана от есера А. С. Антонов, селската армия от Тамбов наброява през януари 1921 г. почти 50 000 бойци, които владеят цялата губерния. През май 1920 г. Селският губернский конгрес в Тамбов приема въстаническа програма: премахване на комунистическата партия, свикване на Учредително събрание на базата на общи избори, съставяне на временно правителство от представители на всички партии и организации, участвали в борбата срещу болшевиките, предаване на земята на тези, които я обработват, прекратяване на реквизициите, премахване на всякакво «класово или партийно» делене на трудещите се. Срещу тази «селска армия» правителството предприема истинска военна експедиция. През май 1921 г. генерал Тухачевски, предвождал Червената армия почти до Варшава, застава начело на войната срещу Антонов със своите 35 000 души, поддържани от специални части на ВЧК, от стотици оръдия, бронирани машини и самолети. На Червената армия са й нужни няколко месеца, за да «умиротвори» областта. Населението на цели села е «депортирано». През пролетта и лятото на 1921 г. ужасяващ глад опустошава областите около Волга. Голямата суша прави по-тежки загубите, причинени от реквизициите, които предходната есен не са оставили на селяните никакви семена за сеитба, от разрушенията на гражданската война, а след това и от «селските войни». Въ-

преки закъснялото създаване на Общоруски комитет за подпомагане на гладуващите и още по-закъснялото прибегване към чуждестранна помощ (координирана от American Relief Administration), над 5 милиона души загиват вследствие на този глад. Тези жертви се прибавят към 2-та милиона починали от тиф през периода 1918–1921 г., 2,5 милиона убити през Първата световна война и милионите жертви на гражданската война (според различни оценки между 2 и 7 милиона).

В началото на 1921 г. положението в градовете не е по-добро от това в селата. Продоволствието не достига както преди. Последствията от дефицита се усещат в промишлеността: производителността на труда в някои отрасли спада с 80% в сравнение с предвоенните години. Впрочем много заводи хлопват врати поради липсата на гориво. През февруари 1921 г. 64 петроградски завода, в това число и Путиловският, спират работа; работниците се оказват на улицата, а някои се връщат в родните си села в търсене на препитание. През 1921 г. Москва загубва половината от работниците си, а Петроград – две трети. През 1921 г. руският пролетариат, «победната класа на революцията», наброява под 1 милион души. Шестстотин хиляди служат в армията, от тях 160 000 са убити, 80 000 се присъединяват към «продоволствените отряди», голяма част влизат в «апарата» и администрацията на новата държава.

Като цяло градските жители (представляващи през 1917 г. едва 18% от населението) се стопяват по време на гражданската война. По-голямата част от 2-та милиона руски емигранти са граждани, принадлежали основно към имуществените класи на Стария режим, но също така и представители на свободните професии, на интелигенцията, на най-«европеизираната» част на руското общество. В периода 1917–1921 г. големите градове не само се обезлюдяват, но променят и социалната си структура. Демографските статистики от Москва и Петербург през 1920 г. разкриват отслабването на икономическия и културния елит, западането на работническата класа, силното намаляване числеността на търговците и хората на изкуството, но също така и удивителната издръжливост на такива маргинални категории като лакеи, куриери, посредници и други полусветски лица, които единствени процъфтяват в съществуващия безпорядък благодарение на малки и големи сделки на черноросаджийски пазар. Една единствена категория преживява подем: тази на държавните чиновници, превърнала се в главен работодател на страната. В нея нахлува «работническата интелигенция», но също така много дребни чиновници от Стария режим, както и попълнения от бившите привилегирани класи, които благодарение на образованието си могат да намерят чиновнически длъжности и някакво убежище. Всички тези служители, които не могат да представят пред новия режим гаранция за «добър» социален произход (желателно да е «пролетарски»), ще изпитат сериозни проблеми през следващите години. Етикетът «бивши хора» (на Стария режим) не може да бъде отстранен.

2. Изменения и криза на партията

През 1919–1920 г. партията трябва да се изправи едновременно срещу кризата на идентичността си и срещу вътрешните разногласия, които изразяват разочарованието на много болшевики от провала на «военния комунизъм». След Октомври партията бързо нараства: в нея масово се вливат тези, които сп. *Коммунист* определя през 1918 г. като «полуинтелигенти (служители в магазини, секретари, дребни чиновници и др.), които не могат и да мечтаят за някаква кариера при Стария режим, а днес се измъкват от положението си, за да станат нещо благодарение на революцията». Тази прослойка, заключава *Коммунист*, «е склонна да играе ролята на консервативна социална група, която се отнася с известно недоверие към работническите маси». За да попречат на притока на елементи, които заплашват да «бюрократизират» партията, ръководните органи решават на VIII конгрес (март 1919 г.) да направят «чистка» на партийните редици. След шестмесечен «идеологически контрол» почти 150 000 комунисти (или една трета от тогавашния състав) напускат партията или са изключени най-често за «кариеризъм», «политическа пасивност», «непознаване на устава и програмата», «алкоголизъм», «вяра в бога» и други «несъвместими с достойното име на комуниста» практики. На VIII конгрес ръководството на партията разработва идеята, която ще ръководи до края на 30-те години политиката за набиране на нови членове, според която притокът на истински пролетарии е единствената гаранция срещу «бюрократизирането» на нейния апарат. Селяните се явяват кандидати от «втори порядък», а приемането на «другите» трябва да бъде спряно. В същото време ръководителите осъзнават, че истинските пролетарии са една шепа (Ленин и Бухарин надълго развиват темата за «декласирането» на пролетариата) и са некомпетентни да заемат отговорни постове. Тази ключова дилема се разрешава отчасти едва през 30-те години, когато в резултат на широка кампания за професионално издигане на работници-комунисти превъзходството на социалния произход се допълва най-сетне с това на обучението, което позволява на най-добрите да станат «комунисти и специалисти». В това време, независимо от чистката през 1919 г., напливът на непролетарии продължава. През март 1921 г. комунистите с работнически произход представляват едва 40% от партийните членове (този процент е надут, тъй като всеки кандидат се стреми да покаже «добър» пролетарски произход). Що се отнася до «старата болшевишка гвардия» (активисти, постъпили в партията преди февруари 1917 г.), ако тя все още заема отговорни постове, то представлява едва 2% от комунистите (12 000 от 750 000 членове).

На фона на икономическите и социалните трудности нараства напрежението между работниците, живеещи по-лошо от всякога (заплатите им позволяват да си набавят едва половината от жизнения минимум), и «добре нахранените и облечени» ръководители. «Ние чувстваме към тях класова ненавист», пише един работник през ноември 1920 г. във в. *Петроградская правда*. В този климат разногласията, тлеещи от 1919 г. в партията, избухват в края на 1920 г. Ръководителите на първото течение (наречено «работническа опозиция»), синдикалистите Шляпников, Лутовинов и Ки-

селян, към които се присъединява също А. Колонтай, искат управлението на промишлеността да се повери на профсъюзите, които да изберат специален орган за това. Във всяко предприятие управлението да се повери на Работнически комитет, зависим единствено от висшестоящия по йерархията синдикален орган. Тази политика иска да премахне доминирането на централните и местните комунистически органи. Само че в тезите на «работническата опозиция» изобщо не се казва, че некомунистите могат да упражняват някакво влияние в тези свръхсиндикати, в които комунистите са едно непопулярно малцинство през 1921 г. Тя наистина не предлага правото на работниците да избират свободно представителите си между партиите, които харесват.

Като противник на «работническата опозиция», Троцки желае от една страна възможно най-бързото сливане на профсъюзите с държавния апарат, а от друга изграждането на това, което той нарича «производствена демокрация», благоприятстваща създаването в милитаризираното производство на работническа аристокрация, която да замени съществуващата бюрокрация от партийни чиновници. По армейски образец могат да се укрепят централната партийна власт и трудовата дисциплина, като се даде възможност на най-преданите редови комунисти да се издигнат по служба.

През август 1920 г. по предложение на Троцки ЦК заменя профсъюза на железничарите с Централна транспортна организация – Цектран. Срещу «полицейската диктатура на Цектран, предназначена да тероризира железничарите с помощта на буржоазни специалисти» (Зиновиев) се надигат не само профсъюзните водачи, водени от Томски и «работническата опозиция», но и Зиновиев, който на колоните на *Петроградская правда* пренася дебата в областта на свободите и необходимата либерализация в партията. «Време е да възстановим принципа на изборност в работническо-селската демокрация», заявява той през декември 1920 г. пред VIII конгрес на съветите (който не е свикван от една година в разрез със законовите разпоредения). Ако сме отнели най-елементарните права на работниците и селяните, време е сега да приключим с това положение на нещата.» Тази позиция се присъединява към мнението от 1919 г. на «демократическите централисти», водени от Оболенски, Сапронов и Максимовски.

В продължение на три месеца (декември 1920 – февруари 1921 г.) тези различни позиции стават обект на многобройни публични обсъждания, които разкриват съществуването на разногласия по върховете на партията. Ленин успява да изготви компромисен текст по въпроса за профсъюзите – *Платформа на Десетте*, която откровено критикува и «работническата опозиция», и Троцки, обвиняван скрито, че е допуснал «изграждане на централизма и милитаристични форми на работа в бюрокрацията, аrogантност, нездрав и подъл чиновнически манталитет и досадна намеса в профсъюзите».

Докато се обсъждат осемте платформи, предложени на активистите преди откриването на X конгрес на партията, предвидено за 8 март 1921 г., настъпва събитие, което един път завинаги ще реши съдбата на всички форми на опозиция и критика вътре в партията: бунтът на моряците и работниците от Кронщад.

3. Кронщадското въстание

През февруари икономическото положение в Петроград се влошава: затворени са десетина завода, хлебната дажба на работниците отново е намалена. Работниците искат свободно да могат да се снабдяват от селото, без да бъдат арестувани като *мешочници* (носеци чували). Властите отказват. Избухват демонстрации, а след това и стачки. На 24 февруари партийният комитет на Петроград обявява извънредно положение и арестува всички още свободни членове на меншевишките и есерските групи, подозирани в поддържане на работническите вълнения. Той обаче разрешава на работниците да отидат до селата за продоволствие, като тази мярка сваля напрежението в Петроград. Междувременно вълненията обхващат Кронщад. От лятото на 1917 г. моряците от тази военноморска база се показват като най-бурен елемент на болшевишката партия. През «юлските дни» те отиват в действията си по-далеч от партийното ръководство. Привърженици на терора, те се сближават след това с анархистите (част от моряците идват от украинските области под командването на Махно) и започват да критикуват «диктатурата на болшевишките комисари». На 28 февруари 1921 г. екипажът на крайцера *Петропавловск* гласува пространна резолюция, която служи за харта на въстанието. Основните искания са: преизбиране на съветите с тайно гласуване след обсъждане и свободни избори; свобода на словото и печата в полза на «работниците и селяните, както и на анархистите и левите социалистически партии»; освобождаване на всички политически затворници; равенство в дажбите за всички с изключение на «работниците на тежкия физически труд»; премахване на насилиствените реквизиции; свобода за труда на занаятчиите, които не ползват наемни работници; абсолютна свобода за селяните да «правят каквото искат със земята си... и да отглеждат собствен добитък при условие, че няма да използват наемна работна сила».

Тези искания произлизат от всички социалистически и анархистични формации, а не от една единствена; те дори подхващат точки, развити от Зиновиев на страниците на *Петроградская правда*. При новината за тази резолюция на моряците от *Петропавловск*, председателят на ВЦИК на Конгреса на съветите Калинин пристига в Кронщад. Той е изгонен оттам под дюдюканията на дванадесетина хиляди моряци, към които се присъединяват поне половината от 2000-те кронщадски комунисти. ЦК не закъснява да квалифицира въстанието като «контрареволуционна конспирация, подстрекавана от чужбина чрез белогвардейци, водена от царски генерал и подкрепяна от кадети, меншевики и есери». Все пак Ленин признава, че бунтовниците «не искат белогвардейците, но не искат също така и нашия режим». Но извън тази декларация бунтът стриктно се придържа към линията на ЦК. На 2 март въстаниците образуват Временен революционен комитет, изцяло съставен от моряци с работнически или селски произход и председателстван от Петриченко, писар от *Петропавловск*. Двата военни комисари на Кронщад са арестувани; не е допуснато друго насилие. Далеч от мисълта да служат на въстанието, както твърди ЦК на партията,

няколкото царски офицери, които се намират на място, изразяват несъгласие с Временния комитет. Офицерите искат незабавно да се установи връзка с континента, за да се даде възможност на въстанието да се разпространи в столицата. От своя страна Комитетът, наивно убеден в правотата на каузата си, отказва да прибегне до оръжие, освен за отбрана на крепостта в случай на нападение. Съветското правителство отправя ултиматум до Временния комитет, като обещава да гарантира живота на тези, които се предадат.

За партията положението е много сериозно. Призивите на въстаниците за «трета революция», която «ще прогони узурпаторите и ще премахне режима на комисарите», могат да бъдат приети благосклонно не само от работниците в Петроград, но и във вътрешността на страната, където бунтовете на Махно и Антонов още не са овладяни. Троцки натоварва генерал Тухачевски да ликвидира бунта. За да може да стреля по хората, победителят от полската кампания прибегва към новобранците от Военното училище, които нямат «революционен опит», както и към специалните части на ВЧК. Операциите започват на 7 март; десет дни по-късно Кронщад пада. След завземането на морската база репресиите вземат стотици, дори хиляди жертви. Официален процес след въстанието не е организиран.

4. X конгрес на партията – решителен обрат

В момента, когато водените от Тухачевски войски започват военни операции срещу въстаниците от Кронщад, X конгрес на партията отваря врати в Москва (8 март 1921 г.). Той приема две фундаментални решения: едното е за забрана на фракциите в партията (това правило дълго време влияе върху съветския политически живот); другото е за замяна на насилствените реквизиции, наложени на селяните в продължение на три години, с продоволствен данък – привидно ограничена мярка, чиито последствия са непредвидими и с която започва новата икономическа политика (НЕП).

Без да монополизират обсъжданията, които се затлачват около различните платформи по профсъюзния въпрос, тези фундаментални решения се приемат набързо в последния ден на конгреса (представянето и обсъждането на мерките, въвеждащи НЕП, заемат по-малко от 20 страници от 330-те в пълното издание на стенографския протокол от конгреса). Решението за продоволствения данък трябва да бъде допълнено след конгреса от две поредици икономически мерки, приети чрез декрет. Едната узаконява свободата на вътрешната търговия; другата – отпускането на концесии за частни индустриални предприемачи. Създаването на малки частни предприятия е разрешено през май 1921 г.; предприятията с по-малко от 21 работници се денационализират през юли; за една година на частни лица се преотстъпват над 10 000 предприятия – за срок от две до пет години срещу 10–15% от производството. Някои от тях даже се разширяват в смесени предприятия с участието на чужди фирми. На работниците се разрешава да сменят заводите си, нараства авторитетът на инженерите и техническите кадри.

Повлияно ли е пряко въвеждането на НЕП от Кронщадските събития? Едва ли. Идеята да се промени политиката към селяните, отдавна издигана от меншевиките, вече витае във въздуха. В края на 1920 г. Ленин признава «погрешността на реквизиционната политика» в публикувана по-късно беседа с Клара Цеткин. Две статии, публикувани в *Правда* на 17 и 23 февруари, споменават за възможността да се въведе продоволствен данък, за да се насърчат селяните да разширят посевните си площи. Въстанието в Кронщад и приближаването на сезона за пролетната сеитба ускоряват принципното решение, несъмнено обсъдено през февруари. Лесно може да се обясни предпазливостта на Ленин при потуленото и поэтапно приемане на тези мерки. Очевидно е, че те ще предизвикат дълбоко объркване сред комунистите. Както по времето на Брест-Литовския мир, на тях им се струва, че ръководството отстъпва от принципите си и губи авторитета си, като «възстановява капитализма». Хиляди комунисти напускат партията. Свикнали да смятат принудата за единствен начин за общуване с вироглавото селячество, низшите партийни членове, чиято «кариера» започва в армията, така и не успяват да се освободят от привичките, усвоени през първите години на режима.

За Ленин новата икономическа политика не е конюнктурна и временна мярка. «Преустройството на селското стопанство, обяснява той пред конгреса, преобразуването на селската психология ще изискват работата на цели поколения.» До това може да се стигне само като се развиват индустриализацията, електрификацията, «кооперацията», «работническо-селския съюз», които ще се превърнат в новите лозунги. «Пролетариатът ръководи селячеството, но тази класа не може да бъде премахната, както бяха премахнати помещиците и капиталистите. Тя трябва да бъде променяна в продължение на дълъг период, с цената на много усилия и много лишения.»

След четири години революции и гражданска война, Ленин изглежда достига до възгледи, близки до онези, към които през 1917 г. се придържат всички комунисти, спорещи с него – преминаването към социализма изисква време, ще са нужни «поколения» за този преход. Тъй като формата на държавата е отражение на икономическите реалности, съвместното съществуване на различни икономически формации, както го признава най-накрая НЕП, би трябвало по марксистката логика да доведе в политически план до съвместно съществуване на различни политически формации, представляващи съперническите си интереси на различните съществуващи социални класи и по-конкретно на работниците и селяните. Впрочем, вместо да демократизира политическия живот, комунистическото ръководство засилва диктатурата на партията.

Едно от първите последствия от въвеждането на НЕП е окончателното унищожаване на меншевиките. Тази мярка не е продиктувана от страх от съпротивата им срещу новата политика, а затова, че се доказва проникателността и точността на анализите им – те отдавна с настоявали за въвеждане на подобна политика.

Впрочем съпротивата, предизвикана от НЕП вътре в партията, чиито членове изобличават «реформисткия» и дори «буржоазен» уклон на ръководството, подтиква Ленин да предложи на конгреса две решения, които да гарантират единството на партията. Първото иска незабавното разпускане на всички групи, образувани около собствени платформи, под заплахата да бъдат изключени от партията. Един непубликуван член на това решение, останал таен до октомври 1923 г., предоставя на ЦК правото да се произнася по тази мярка. Второто решение осъжда възгледите на «рабочническата опозиция» за ролята на профсъюзите. «Марксизмът учи», може да се прочете там, «че единствено политическата партия на работническата класа, т.е. комунистическата партия, е в състояние да обединява, възпитава и организира авангарда на пролетариата и на всички трудови маси... който да се противопостави на неизбежните дребнобуржоазни колебания на тези маси и на професионалните им предразсъдъци». По такъв начин схващането за ролята на партията, което Ленин формулира през 1902 г., е издигнато в ранг на съставна част от учението на марксизма. Разработените от «рабочническа опозиция» тези по този начин стават «антимарксистки». Двете важни резолюции се приемат почти без обсъждане от огромно мнозинство няколко часа преди закриването на конгреса. Изненадани от тези документи, голяма част от привържениците на «рабочническата опозиция» гласуват «за». Обсебващата идея за запазване единството на партията подтиква ръководителите ѝ към всякакви компромиси и отричания. «Като гласувам за това решение», казва Радек пред конгреса, «смятам, че то може да послужи срещу нас и все пак го подкрепям... Че самият ЦК може да греши! Това е по-малко опасно от колебанията, които могат да се наблюдават в настоящия момент!» Какво пророческо разсъждение!

След X конгрес следва сплотяване на партията, изразяващо се в новата чистка на членовете ѝ, нарастването правомощията и компетенциите на ограничени органи на апарата, а също и в нарасналата бдителност срещу всяка поява на политически течения, способни да застрашат единството на партията.

През август 1921 г. започва нова няколкомесечна проверка на всички членове на партията, в резултат на която почти една четвърт от членовете са изключени (със същите мотиви като при «чистката» от 1919 г.: пасивност, кариеризъм, ниско политическо равнище, корупция, пианство, вяра в бога) или сами напускат. Единадесетият конгрес (март 1922 г.) установява строги правила за приемане в Партията, различни според социалната категория на кандидата: работниците се приемат по-лесно и по-бързо от селяните, които пък имат облекчения в сравнение с «другите». Въпреки тези мерки пролетарският характер на партията не се задълбочава; над 16 000 разочаровани от «буржоазния» уклон на НЕП напускат партията през 1922 г. Но влизането в партията, което често означава възможност за издигане на някакъв пост в партийната административна машина, в профсъюзите или в друга обществена организация, остава примамлива перспектива. Границата между ръководители и ръководени остава отворена и не-

постоянна. В една опустошена икономика, която не създава работни места, «апаратът» не престава да нараства, захранван между другото от демобилизирането на десетки хиляди кадри от армията. По време на гражданската война в партията се установява «команден стил», силно повлиян от военната среда: ръководители и активисти «са прехвърлени» от един фронт на друг. Става нормално местен ръководител да бъде назначен отгоре. Низовите организации, които изпитват липса на кадри, не се колебаят да се обръщат към специалните отдели на ЦК (Орготдел и Учразпред), натоварени с назначаването на кадрите, за да им се изпратят ръководители. От април 1920 г. до март 1921 г. тези отдели извършват 40 000 назначения.

Подобна практика не спира със завръщането към гражданския мир. Нараства ролята на Оргбюро, натоварено с всички организационни въпроси в Партията, както и на Секретариата, който контролира всички отдели на ЦК. Създаден през 1919 г. заедно с Политбюро под егидата на ЦК, съставен първоначално от 5 членове, които могат да вземат спешни решения без да се изчаква пленарно заседание на ЦК, през 1921 г. Секретариатът използва вече 600 души. Отначало той е ръководен от Свердлов, а после от Крестински. През март 1922 г. за генерален секретар е избран Сталин, а негови заместници стават Молотов и Куйбишев. Този сякаш формален пост позволява на Сталин да контролира назначенията и да си осигури солидна подкрепа сред апарата. Към разширяването на властта и компетенциите на апарата се прибавят и суровият контрол над низовите организации и полицейският надзор над членовете на осъдените от X конгрес фракции. Наистина този контрол е несъвършен, тъй като през 1922 г. още не съществува пълна картотека на постоянните членове на партията. Лишени от средства за изява, комунистите от «работническата опозиция» са принудени да се обърнат (*Декларация на 22-та*, февруари 1922 г.) към Коминтерна, за да изразят безпокойството си от «диктатурата на парата» над профсъюзите и работниците в частност, от липсата на «пролетарска демокрация» в страната. Контролът над профсъюзите се засилва: през декември 1921 г. е решено «само партийни членове с голям стаж, нечленували в други партии освен в комунистическата» да могат да бъдат назначавани на ръководни профсъюзни постове.

Тези мерки завършват «превръщането на болшевизма в държавна структура» (М. Фери) в резултат на започнал от 1917 г. процес на унищожаване на другите партии, отнемане пълномощията на съветите, налагане на партийна опека над профсъюзите и заводските комитети. Колкото и да е твърда тази политическа диктатура, в новата система все пак се влива част от «масите», макар и не толкова пролетарска, колкото би желал режимът. Това «колонизиране» на новите учреждения от плебейски елементи, отличаващи се доста от първоначалните болшевики, оказва на свой ред влияние върху природата на властта, върху възможностите и алтернативите, които тя може да предложи, като временно оставя отворени и неясни границите между ръководители и ръководени.

5 *Годините на НЕП* (1921–1928)

I. Образуване на СССР: *национални интереси и културна революция*

1. Правото на самоопределение: принципи и реалност

Съюзът на съветските социалистически републики (СССР) се ражда на 30 декември 1922 г. в резултат на договора, който обединява Руската съветска федеративна социалистическа република (РСФСР) с Украйна, Белорусия и Задкавказието. Образуването на СССР бележи края на дълъг и изключително сложен процес, по време на който една след друга се редуват фазите на разпадане на Руската империя под влияние на чуждестранната интервенция, на трайни или мимолетни опити за самоопределение, и фазите на прегрупиране във федерални рамки, чиито форми се променят в зависимост от обстоятелствата и съотношението на силите.

Принципът за правото на самоопределение, признат в *Декларацията за правата на народите в Русия*, се прилага през тези начални години на новия режим по различен начин според условията за изразяване на националните въжделения: географско положение, значение на дадения регион за новата държава, международно обкръжение, сила на националните движения. Някои народи – поляци, фини, литовци, латиши, естонци – извоюват независимостта си, като най-често се опират на помощта на европейските държави, загрижени да се предпазят от «болшевишката зараза» чрез изграждане на «кордон» по западните граници на Русия. Други автономии, например украинската, се оказват по-мимолетни. Като истинска «експериментална лаборатория» за противниците на съветския режим, опирайки се последователно на победена Германия, после на далечна Франция и на току-що загубилата от Русия Полша, но също така и най-вече защото е най-богатата област от бившата Империя, Украйна загубва независимостта си, сякаш придобита след Брест-Литовския мирен договор. Обратно, бедната Белорусия със зачатъчно национално движение получава статут на суверенна република с надеждата да стане както модел за сближаване с Русия, към което другите републики не проявяват въодушевление, така и средство за «придобиване» на Литва. През февруари 1919 г.

конгресите на съветите на Белорусия и Литва по инициатива на местните болшевики (в по-голямата си част руснаци) обявяват обединението на двете републики. Това позволява привързаната към независимостта си Литва да бъде включена в изкуствена белоруско-литовска общност, където мнозинството от населението (белорусите са по-многобройни от литовците) е благосклонно настроено към Русия. Полша възпрепятства осъществяването на този проект, като окупира региона.

Когато болшевиките идват на власт, положението в Кавказ е усложнено не само заради международните конфликти, породени от различията в религиите, културата, икономическите интереси, но и заради турската заплаха по границите на Грузия и Армения. Едностранното решение на централната власт да отстъпи Батуми, Карс и Ардаган на Турция съгласно Брест-Литовския договор предизвиква отцепването на Задкавказието. На 25 април 1918 г. е провъзгласена Задкавказка федерална република. Един месец по-късно под напора на национални раздори тя се разпада на три независими републики, всяка управлявана от определена политическа партия: меншевиките в Грузия, дашнаците в Армения, мусаватистите в Азербайджан. През лятото на 1918 г. Армения и Азербайджан загубват независимостта си за няколко месеца в резултат на настъплението на турските войски. Грузия успява да отстои свободата си благодарение на чуждестранната помощ: най-напред от страна на Германия (с която подписва договор на 28 май 1918 г.), а след това – на Великобритания. До 1920 г. международното и вътрешното положение налагат на болшевиките да водят предпазлива политика към Задкавказието. Но оттеглянето на англичаните в края на гражданската война им позволява да отвоюват отново тази област, жизненоважна за съветската държава с икономическите си ресурси. Азербайджан е завзет бързо: през април 1920 г. проболшевишки Военен революционен комитет сваля мусаватисткото правителство и моли Русия за помощ. Тази схема става общоприложима: тъй като винаги и навсякъде съществуват местни болшевики, желаещи съюз с Русия, за централната власт тази група представлява партията на революционната законност. От нейно име Червената армия се намесва срещу привържениците на независимостта. Съдбата на Армения се разрешава едва през ноември 1920 г., тъй като на обявяването ѝ за съветска република пречат борбите за власт в Турция. През целия период меншевишка Грузия съумява да запази самостоятелността си. На 7 май тя даже подписва с РСФСР договор за признаване на независимостта ѝ. Този договор свидетелства за временно неблагоприятното международно положение на централната болшевишка власт, воюваща срещу Полша. Впрочем, грузинското правителство ловко успява да спечели международен престиж и активна симпатия от страна на европейските социалисти. Въпреки това Грузия е подложена на двоен натиск: отвътре от Грузинската комунистическа партия (секретен член в договора от 7 май принуждава грузинската държава да я узакони), а отвън от Кавбюро (Кавказко бюро) и Червената армия, току-що превзела Баку и разположила силите си по грузинската граница. На 12 февруари 1921 г., под претекст да прекрати «етническите конфликти» между грузинци и ар-

менци, Червената армия нахлува в Грузия, а на 25 февруари в Тифлис е провъзгласена съветската република.

Сложната история на успешните или неуспешни опити за самоопределение разкриват една постоянна величина: като продължава да се обявява за запазване на правото на народите за самоопределение, новата власт подчинява това право на интересите на социалистическата държава, на жизнената необходимост според случая да запази украинското жито, нефта и рудните находища в Кавказ.

«Признаването на правото за развод – казва Ленин, – не изключва агитацията в един или друг случай против развода.»

2. Съюзните решения

Декларацията за правата на народите в Русия, която поставя ясно въпроса за вътрешната политика на новата държава (без да му даде отговор ще бъде ли тя централизирана или съюзна), признава, че съществува алтернатива на разкола: «доброволен и честен съюз на народите в Русия», като всички са провъзгласени за равни. Въпреки неприязънта си към федерализма, пред заплахата бившата руска империя да се разпадне, Ленин решава да направи от федералния принцип основа на новата съветска държава. «Руската съветска република», гласи член 2 от *Декларацията за правата на трудовия и експлоатиран народ*, «се изгражда на основата на свободен съюз на свободни народи като федерация на Съветски национални републики». Този документ уточнява впрочем условията за присъединяване към Русия: решението за това трябва да се вземе от конгреса на всеки национален Съвет. Но федерацията ясно се схваща като преходен етап в очакване на световната революция, като задължителна стъпка по пътя към единството и преодоляването на националните различия. «Федерацията на националностите», пише Ленин през юли 1918 г., «е преход към съзнателно и по-тясно единство на трудещите се». Първата съветска конституция, приета през юли 1918 г., многозначително премълчава политическото съдържание на съюзната система и нейното функциониране.

От 1918 до 1922 г. развитието на Съюза следва две направления:

- присъединяване на републики и автономни области към Руската федеративна република;

- двустранни договори между теоретически независими републики и Руската федеративна република.

Първи опит за автономия в рамките на федерацията прави Наркомнац (Народният комисариат по националностите, ръководен от Сталин) през март 1918 г. в момент, когато твърде отслабената съветска власт търси на всяка цена подкрепа. На 23 март 1918 г. Наркомнац публикува декрет, изготвен с участието на двама татари, Султан Галиев и Мулла Нур Вахитов, новосформирания Централен мюсюлмански комисариат, който обявява «територията на Среден Урал и на Средна Волга... за Татаро-Башкирска съветска република в състава на Руската съветска федеративна социалистическа република». Въпреки съзнателно неясните формулировки

на този документ, формалното обещание за мюсюлманска република на толкова обширна територия осъществява на дело старата мечта на всички мюсюлмани в Русия най-сетне да имат автономна мюсюлманска държава. Но Султан Галиев се надява да отиде по-далеч: «Ние желаем Татаро-Башкирската република да бъде огнището, откъдето искрите на революцията ще попаднат в сърцето на Изтока.» Само че надеждите му скоро са попарени. През май 1918 г. Сталин напомня границите на «съветската автономия», основана за разлика от «националистическата буржоазна автономия» не на расови или религиозни принципи, а на класови извъннационални критерии. Осъзнавайки необходимостта да се подготвят местни кадри за утвърждаване идентичността на новата република, Султан Галиев предприема изграждане на административна структура, на Социал-комунистическа мюсюлманска партия, «орган на всички революционери мюсюлмани, които в една или друга степен (sic) възприемат програмата на РКП (б)», както и на червена мюсюлманска армия (главно от татари), която е почти половината от червените войски, сражаващи се на Източния фронт срещу Колчак.

Обезпокоена от напредъка на татарския национализъм, централната власт реагира остро. Осмият конгрес на партията (март 1918 г.) се произнася за премахване на всички национални комунистически организации, които занапред трябва пряко да бъдат свързани с РКП (б). След разгрома на белогвардейците, нов декрет (22 май 1920 г.) ограничава значително предоставената през март 1918 г. автономия. От страх пред пантюркизма централната власт разделя Татаро-Башкирската република и на мястото на голямата мюсюлманска държава създава две малки автономни републики, чиито компетенции са ограничени до местните административни въпроси. Самостоятелността, предоставена през 1920–1922 г. на други народи – киргизи, марийци, дагестанци, буряти, монголи, калмици, кримски татари и др. – също е силно ограничена. Туркестан прави изключение: той получава по-широка автономия. Силната национална буржоазия, мощните националистически движения (особено в Бухара и Хива), изключително пъстрият етнически състав, по-осезателното от другаде руско присъствие принуждават властите да дозират много предпазливо ограничаването на компетенциите, предоставени на центъра и на местните органи.

Схващанията на Султан Галиев, който през май 1923 г. е първият високопоставен комунистически ръководител, арестуван за «националистически уклон», са осъдени от Конгреса на народите от Изтока, проведен под егидата на Коминтерна през септември 1920 г. в Баку. Привържениците на Султан Галиев искат да направят от Казан истинска столица на източния комунизъм, да използват голямата Татаро-Башкирска държава като трамплин за революционна експанзия в Азия. За тях конгресът в Баку трябва да сложи начало на голямата освободителна борба на угнетените източни народи срещу Запада. За съветските и европейските ръководители на Коминтерна обръщането на Изток е необходимо само като временна помощ в борбата на западния промишлен пролетариат срещу буржоазията, като се отслабят големите европейски колониални сили. Конгресът в Баку

признава първостепенното значение на революцията на Запад и разбива надеждите на татарските комунисти за «перманентна революция» в Азия, която ще им позволи да играят важната роля на посредник между Коминтерна и революционните движения на Изток. Предпазливите ръководители от Москва предпочитат да сложат намордник на пантюркизма и да си осигурят контрола над периферните области на бившата империя, като им предоставят ограничена автономия.

Вторият път към съюзното обединение минава през двустранните отношения между РСФСР и независимите съветски републики. Сложна система от двустранни договори постепенно обвързва тези републики към РСФСР и ограничава сферата на компетенциите им. Така например договорът, подписан на 30 ноември 1920 г. между РСФСР и Азербайджан, предвижда в най-кратки срокове двете републики да обединят усилията си в следните шест области: отбрана, икономика и външна търговия, продоволствие, железопътен и речен транспорт, пощи и далекосъобщения, финанси. Договорът, подписан на 28 декември 1920 г. между РСФСР и Украйна, оставя, поне на хартия, някакво подобие на независимост на последната, като ѝ запазва комисариата по външните работи. Истината е, че след три години независим политически живот не е възможно да се пренебрегнат ураинските национални особености, още повече, че силната личност на украинския президент Кр. Раковски* не може да стои начело на марионетна държава. През януари 1921 г. подобен договор трябва да свърже РСФСР и Белорусия, която винаги, поне формално, е третирана като привилегирован партньор. В Грузия задачата на руските болшевики е по-деликатна, тъй като при февруарското (1921 г.) «повторно завоюване» централната власт и по-точно Ленин изгубват отчасти инициативата под натиска на политическите и военните дейци от Задкавказието, които силно влияят върху решението. На 2 март 1921 г. Ленин убеждава специално изпратения в Грузия С. Орджоникидзе да «търси приемлив компромис за изграждане на блок с Жордания и други грузински меншевики, които преди въстанието не са били изцяло против идеята за съветски строй в Грузия... Вътрешните и международните условия, добавя той, изискват грузинските комунисти да не използват руския шаблон, а да измислят собствена, интелигентна и гъвкава тактика». Въпреки тези добри препоръки, централните власти притискат трите републики да се съюзят в една «Задкавказка република», която на свой ред подписва договор с РСФСР. Грузинските комунисти – Ф. Махарадзе, Орахелашвили, Б. Мдивани – рязко се противопоставят на такова съюзно обединение, наложено отгоре от Москва и от Кавбюро, което служи като инструмент на централистичните схващания срещу национал-

* Кръстьо (Христиан) Раковски (1876–1941) – български, румънски и съветски революционер. След Октомврийската революция в Русия от 1917 г. става държавник в съветска Русия и Украйна, на която е министър-председател от 1919 до 1923 г. Участва в създаването на Комунистическия интернационал (1919 г.) от името на Балканската социалдемократическа федерация. Посланик на Съветския съюз в Англия и Франция. През 1927 г. е отстранен от властта заради участие в зиновиевско-троцкистката опозиция. Става жертва на сталинските репресии. (Бел. ред.)

ните комунистически партии. Въпреки това под натиска на Орджоникидзе и Кавбюро «Конференцията за обединение на Кавказ», свикана на 11 и 12 април 1921 г. в Тифлис, гласува създаването на Съюз на републиките от Задкавказието, в чиито компетенции влизат външните отношения, отбраната, финансите, външната търговия, транспорта, икономиката на трите съюзни републики. Поредица допълнителни договори, подписани през следващите седмици, присъединява тази федерация към РСФСР в икономическата област, като упълномощава последната да представлява кавказските републики на международната арена. През лятото на 1922 г. съветските ръководители завършват обединението на разпръснатите пет години преди това територии в съзвездие от държави-сателити, въртящи се около РСФСР. Остава да се определи характерът на отношенията, които ще се изградят в тази нова съюзна рамка. Този въпрос става причина за сериозен конфликт между Ленин и Сталин.

3. Каква да бъде съюзната рамка?

През 1920 г. Ленин определя вижданията си за бъдещите отношения между съветските републики така: «Федерацията, която въвеждаме... ще бъде най-важната стъпка към най-трайното обединение на различните народи в Русия в един демократичен център – Съветската държава». Ако някои републики – Белорусия например – приемат да развиват съюзните връзки и динамиката на съюзната система, други като Грузия саботират изграждането на общите институции. В Грузия комунистическата партия се разделя на привърженици и противници на съюза, което довежда до парализиране на договорните връзки, насилствено поддържани от центъра. Затягането на кавказкия конфликт и срещнатите в Украйна трудности подтикват Ленин да ускори процеса на федерализацията. На 10 август 1922 г. е образувана комисия, председателствана от Сталин и включваща Куйбишев, Молотов, Орджоникидзе, Раковски, Сокольников – представляващи федерацията, а за републиките – Агамали-Огли (Азербайджан), Мясников (Армения), Червяков (Белорусия), Петровски (Украйна), Мдивани (Грузия), за да се изготви проект на федеративна държава. Този проект, представен на 10 септември и известен като проект за «автономизация», в действителност означава поглъщане на републиките от РСФСР, чието правителство застава начело на съюза. Армения, Азербайджан и Белорусия одобряват проекта, но той е разкритикуван от украинците, подкрепяни от Раковски, и най-вече от грузинците. Грузинският ЦК отхвърля проекта, настоявайки на желанието си да запазят суверенитета на републиката. Ленин е болен и се запознава с проекта и с предизвиканите от него спорове чак в края на септември. Като критикува «твърде прибързаните» действия на Сталин, той осъжда идеята за автономизация и предлага да се изготви нова и коренно различна версия на проекта, в който федерацията трябва да обединява равнопоставени, а не доминирани от РСФСР републики. За да може това равенство да стане реалност, федерацията трябва да притежава собствени властови органи, които да стоят над републиканските. Сталин е

принуден да преправи проекта си според препоръките на Ленин. Новият документ е приет от ЦК на 6 октомври. Той гарантира на всяка република равни права в рамките на Съюза на съветските социалистически републики и предоставя теоретично право на всяка република да го напусне свободно. Този проект е приет от всички национални партии. Все пак грузинските ръководители искат страната им да влезе директно в Съюза, а не чрез посредничеството на една Задкавказка федерация. Сталин и представителят му в Тифлис Орджоникидзе се заинатяват да предоставят на Грузия пряк достъп до Съюза, като се позовават на сложната национална обстановка в Кавказ и във всяка от републиките, за да оправдаят федеративната структура на района, необходима за намаляване на международното напрежение. По време на споровете страстите така се нажежават, че Орджоникидзе стига дотам да удари един от събеседниците си. Когато узнава за случилото се, възмутен от поведението на Сталин и Орджоникидзе, Ленин пише на 30 декември 1922 г. голямо писмо до грузинските комунисти, в което «обявява война на великоруския шовинизъм». Няколко дни преди болестта окончателно да го извади от всякаква политическа дейност, Ленин изпраща още две писма: едното до Троцки (5 март 1923 г.), в което го моли «да поеме защитата на грузинското дело пред ЦК на партията. Дело то сега се намира в ръцете на Сталин и Дзержински, които не са безпристрастни». А другото писмо (6 март 1923 г.) Ленин адресира до ръководителите на Грузинската комунистическа партия Мдивани и Махарадзе, в което твърди, че «следи с цяла душа делото». Същия ден той съобщава на Сталин, който няколко месеца преди това е «нагрубил» Надежда Крупская, че скъсва всякакви лични отношения с него.

Междувременно Политбюро и ЦК не обръщат внимание на грузинската съпротива. На 30 декември 1922 г. I конгрес на съветите на СССР утвърждава договора и декларацията за създаване на съюза, подписани от четирите републики РСФСР, Украйна, Белорусия и Задкавказието. Всяка република вече има собствена конституция. Но създаването на Съюза изисква приемането на общ документ, изготвен през 1923 г. от учредителна комисия, председателствана от Калинин. Този документ окончателно е приет на II конгрес на съветите на СССР на 31 януари 1924 г. Конституцията от 1924 г. узаконява от формална гледна точка съюза на равноправни и суверенни нации.

Тя провъзгласява правото на страните за отделяне, както и възможността за присъединяване на нови социалистически републики, създадени вътре в страната или чрез разширяване на съветската територия. През втората половина на 20-те години се извършват няколко териториални изменения, като се образуват много независими и три съюзни републики (Туркменистан и Узбекистан, дотогава присъединени към РСФСР, а през 1929 г. Таджикистан се отделя от Узбекистан). Тези републики делегират значителна част от компетенциите си – международно представителство, отбрана, промяна на границите, вътрешна сигурност, външна търговия, планиране, транспорт, бюджет, далекосъобщения, пари и кредити – на съюзните органи. Те са:

– Конгрес на съветите на съюза, избран на основата на непрякото избирателно право с ограничени пълномощия. Местните съвети се избират пряко от мъжете и жените над 18 години, с изключение на някои категории лица, отстранени от участие в изборите през 1918 г. Според пирамидалната система всеки съвет излъчва делегати – пропорционално градските са пет пъти повече от селските – за висшестоящия съвет: районен, областен, републикански и накрая Конгрес на съветите на съюза. Той се свиква един път на две години, а предава пълномощията си на:

– Централен изпълнителен комитет (ЦИК), състоящ се от две законодателни асамблеи: Съвет на съюза (приблизително 400 членове, представляващи съюзните републики пропорционално на населението им) и Съвет на националностите (към 130 членове, по 5 от съюзна или автономна република и по 1 от автономна област, което компенсира численото преимущество на РСФСР в Съвета на съюза). Свикван три пъти в годината, ЦИК на свой ред делегира правата си на два постоянни и успоредни органи: Президиум на ЦИК (първоначално с 21 членове) и Съвет на народните комисари (Совнарком), който е едновременно изпълнителен и административен орган, натоварен и с известни законодателни функции. Народните комисариати ръководят различните отдели на администрацията. Според конституцията съществуват три типа комисариати:

– Съюзни комисариати (Външни работи, Армия и флот, Външна търговия, Съобщения, Пощи). Държавното политическо управление (ГПУ), заместило ВЧК през 1922 г., се ползва с ранг на съюзен комисариат.

– Обединени (съюзно-републикански) комисариати, съществуващи едновременно и на съюзно, и на републиканско равнище (икономически и социални въпроси).

– Републикански комисариати, разглеждащи дела, които не влизат в изключителните компетенции на Съюза и обединените му органи (вътрешни работи, правосъдие, народно образование и др.).

Въпреки отстъпките, предоставени на републиките, Конституцията от 1924 г. благоприятства постоянната намеса на централната власт в републиканските сфери (Глава IV, членове от 13 до 29). Решенията идват от центъра, той контролира периферните власти. Макар че преходният ѝ характер не е открито заявен, ясно е, че федералната система, установена в Конституцията от 1924 г., е замислена като временна конструкция, като «обучение, школа по интернационализъм» (Е. Карер-Д'Анкос). Съветската съюзна система, като временна отстъпка пред изостаналото обществено съзнание, трябва да създаде условията за собственото си изживяване.

4. Как да се създаде «социум с обща съдба»?

Как може да се осигури този процес в толкова разнородно обединение, каквото е СССР? Много твърде противоречиви подходи се изпробват през 20-те години с цел да се създаде «нов социум с обща съдба», който да надделее над местните особености, да осъществи културен компромис между комунистическите планове и националните култури, да издигне нова култура – «пролетарска по съдържание, национална по форма» (Сталин):

- пускане на корени и интегриране на националните комунистически партии в местното общество;
- премахване на националните традиции на неславянските народи и постепенно уеднаквяване на жизнените условия и социалните структури;
- предпочитания към отделни езици и култури, за да се разчупи всеки опит за обединение около национални движения (по-точно около татари и казахи);
- постепенно сливане на икономиката от периферните области с държавната.

През 1921–1922 г. по-голямата част от националните комунистически партии са «прочистени» от «съмнителните елементи». В Туркестан местните организации на партията загубват 75% от членовете си, в Грузия – 38%, в Армения – 27%. В Украинската компартия 55% от членовете са руснаци. През 20-те години официално се насърчава погълването на кадрите от местното население. Резултатите от тази политика са забележителни в Украйна (72% от украинските ръководители през 1927 г. са местни), в Белорусия, в Кавказ, много по-скромни в Централна Азия (през 1929 г. местните жители представляват едва 16% от партийните кадри в Узбекистан).

В същото време, с надежда да премахне националната специфика на неславянските народи и да уеднакви нравите, централната власт предприема активна законодателна и практическа борба срещу т.нар. «отживелици от феодализма и първобитно-общинния строй», провъзгласявани за «престъпления на традицията». Цяла поредица от декрети вдигат минималната възраст за встъпване в брак и изискват взаимно съгласие, забраняват откупуването или отвличането на невестата, полигамията, левиратът. На религиозните и светските съдилища, придържащи се към кораническото законодателство, се противопоставят народни съдилища, натоварени да прилагат новото законодателство. Централните власти се опитват без особен успех да привлекат младежите и жените в обществените организации (комсомол, женотдели), за да разбият оковите на семейството и традициите. В религиозно отношение мюсюлманите отначало се радват на по-голяма търпимост, отколкото православните. През декември 1917 г. правителството им гарантира, за разлика от преследванията при царския режим, неприкосновена свобода на вярванията и културните им институции. Това се потвърждава и в конституциите, приети през 1922–1923 г. от заинтересуваните републики, които не лишават от граждански права служителите на култа и не споменават нищо за антирелигиозна пропаганда. Въпреки това през втората половина на 20-те години позицията на властите се втвърдява: вакъфските имоти (служещи за издръжка на джамиите и училищата) са конфискувани, традиционните съдилища и обичайното законодателство са премахнати през 1927–1928 г., а кораническите училища (*медресети*) са принудени да затворят врати. Успоредно с тази обща кампания (*худжум*) срещу наследения от миналото религиозен, културен и обществен ред, централната власт насърчава истинска «революция на писмеността» (много тюркски езици преминават на латиница), разширява мрежата от училища, способства за разпространение на печатните органи на местни езици. Зад тези

инициативи се крие и политически умишъл: освен че трябва да внедряват новата пролетарска идеология и култура, те целят издигането на някои националности (башкирци; кара-калпаки, чийто диалект получава статут на литературен език; киргизи, административно отделени от казахите, с които в културно отношение представляват едно цяло) за сметка на други, чиито национални движения будят безпокойство (татари, казахи, узбеки).

Накрая, централното правителство предприема важна аграрна реформа (например в Узбекистан 320 000 хектара земя са разпределени между 66 000 бедни семейства). Въвежда се справедливо разпределение на водата и се изграждат съюзи на бедните селяни (*колчи*), които са натоварени с «класовата борба» в селото.

5. Културна и религиозна политика

Обикновено НЕП се смята за период на културно, идеологическо, социално, икономическо разведряване между две много напрегнати епохи. Като цяло тази оценка е вярна, макар и с някои уговорки, за по-голямата част от страната, обхваната от постепенна и премерена промяна. Но за неславянските и по-точно за мюсюлманските народи НЕП, особено след 1925 г., представлява период на *худжум* («настъпление по всички фронтове»), отговарящ на изработената от новия режим стратегия за разрыв с миналото с надеждата да се уеднаквят и сблизят твърде различните равнища на развитие вътре в СССР.

Началото на процеса на постепенни и умерени промени през 1921 г. способства за разгръщането на противоречива културна политика, съчетаваща репресиите срещу «отклоняващите» се идеологии с относителния неутралитет към художественото и литературното творчество (стига съдържанието им да не е «антимарксистко») и политиката на принудително просвещаване на масите, което не е толкова догматично, но в краткосрочен план се оказва и по-малко «ефективно».

На 6 юни 1922 г. с декрет са определени компетенциите на Главлит (Главна дирекция по въпросите на пресата и издателската дейност), натоварен с «превантивен и репресивен контрол... за нападки срещу марксизма, за национален и религиозен фанатизъм, за разпространение на неверни слухове и порнографски материали». На следващата година към Главлит се присъединява и Главрепертком за контрол над репертоарите на театрите. В края на август 1922 г. 160 дейци на културата, квалифицирани като «особено активни контрареволуционни елементи», по заповед на ГПУ са експулсирани от СССР или изпратени в Сибир. В тези първи години на НЕП репресивните мерки засягат най-вече духовенството. На 23 януари 1918 г. новата власт обнародва фундаменталния закон *За отделяне на църквата от държавата и училището*: Църквата загубва статута си на «юридическо лице», правото си на собственост, правото да получава субсидии и да води обучение в държавните и частните училища. Тя си запазва «безвъзмездното ползване» на култовите сгради и предмети, както и «свободното провеждане на религиозни церемонии, ако те не нарушават обществения

ред». Всеки гражданин е свободен да «изповядва или да не изповядва избраната от него религия». Висшите инстанции на църквата разглеждат този закон (имащ определени аналогии с френския закон от 1905 г.) като неприемлив. Патриарх Тихон обявява анатема срещу комунистите. Духовниците, разглеждани като «класови врагове», често поддържат белогвардейците през гражданската война и стават обект на репресии.

След края на гражданската война властта предприема нови мерки срещу църквата: забранява се религиозното обучение на непълнолетни, а след това и в църквите. През февруари 1922 г. държавата нарежда да се реквизират от църквата драгоценните предмети, за да се продадат и средствата да послужат за борба с глада. Съпротивата на свещениците и вярващите предизвиква вълнения, последвани от процеси и присъди. През юли 1922 г. група свещеници, готови на сътрудничество със съветската власт, предизвиква разкол със създаване на «Живата църква». През 1923 г. тя провежда събор, който премахва патриаршията и се обявява за религия, по-близка до народа. Този разкол принуждава духовенството да вземе позиция. На 28 юни 1923 г. патриарх Тихон признава законността на съветския режим. Въпреки това властта запазва непреклонността си към църквата и разгръща антирелигиозна пропаганда. През 1925 г. към нея се присъединява «Съюзът на безбожниците», основан от Е. Ярославски. Държавата подкрепя издаването на обилна атеистична литература (издателство *Атеист*, илюстриран вестник *Безбожник* с 500 000 тираж в края на 20-те години, псевдо-научно списание *Антирелигиозник*). Антирелигиозната пропаганда приема и други форми, предназначени да осмееят вярванията и ритуалите (комунистически Великден, манифестации и карнавали по време на религиозните празници) и да докажат превъзходството на Науката и Разума. След смъртта на Тихон през април 1925 г. избор на нов патриарх не се провежда. Задълженията му се поемат от митрополит Петър, заточен през 1926 г. в Сибир, след това от митрополит Сергей. Последният препоръчва през юни 1927 г. «подчинение на законната власт в Русия». Против тази позиция се изправя група свещеници, обединени около митрополит Йосиф (много от тях са депортирани на Соловецките острови). Докато църквата се разцепва по отношението си към режима, с декрета от 8 април 1929 г. той засилва контрола на местните власти над все още разрешените епархии. Въвеждането през август 1929 г. на непрекъснатата работна седмица (5 работни дни, един почивен) всъщност премахва неделите и религиозните празници. Нова вълна от репресии започва от 1928–1929 г. след селските бунтове против колективизацията на селото.

«Методите на изкуството не са методи на марксизма... Комунистите трябва да предоставят пълно самоопределение на човека на изкуството, стига той да не е против революцията», пише Троцки в *Литература и революция*. През 20-те години режимът не е определил ясната си позиция между авангардисткия и футуристичен *Леф* (*Ляв фронт*), Пролеткулта, който отхвърля «буржоазното изкуство» и пропагандира развитието на независима пролетарска култура без заемки от миналото и опека от партията, и към «попучкиите» (които не се причисляват към никакво направление).

В такъв смисъл НЕП се явява период на изключителна виталност във всички сфери на духовния живот.

Контрастирайки с блестящия интелектуален живот на интелигентските кръгове, културното равнище на масите се издига много бавно по времето на НЕП. През март 1922 г. Ленин отбелязва: «Времето за пропаганда чрез декрети вече е отминало.» И тук, както и в други документи от «последните години» (1922–1923 г.), Ленин се дистанцира от схващането за «просвещение на масите», което доминира по време на гражданската война. Тогава «просвещението» най-често се ограничава до повърхностна идеологическа обработка и до бързо и незадълбочено възприемане на основните положения на културата, провеждани обикновено в армията. Ленин счита за необходимо да се вземе «най-прогресивната» част от руското културно наследство и да се разгърне обучението на масите на по-широка основа. Само общото издигане на културното равнище ще позволи страната да се модернизира и до съзнанието на хората да достигне политическото послание. В същото време Ленин отхвърля всякаква идея за независимо и спонтанно развитие на народната култура. Както е прието от 1917 г., обучението на масите се контролира и ръководи от властта, която посочва както учебните програми, така и какви книги да се четат.

С въвеждането на НЕП печатът се разнообразява и, като следствие, се деполитизира. Госиздат вече не притежава монопол в книгоиздаването. Появяват се частни издателства, които се специализират в издаването на литературни творби от руски, съветски и чужди автори. Двадесетте години са единственият период в съветската история, когато тиражите на книгите отчасти се определят от читателския интерес. През тези години обемът на политическите публикации драстично намалява, за да падне през 1927 г. под «тревожния» праг от 15% от всички печатни издания (без вестниците).

Ограмотяването гъпче на място въпреки усилията на Червената армия и на обществото «Долу неграмотността!». Още от самото начало тази организация на доброволци се оказва неефективна поради липсата на средства. Целта е толкова грандиозна, че обучението се провежда селективно. През 1924 г. в Смоленска област (2,5 милиона жители, от които 58% неграмотни) едва 4500 души, главно млади работници-профсъюзни членове, са минали ограмотителни курсове. Преброяването от 1926 г. показва, че 55% от селското население над 9-годишна възраст (селските жители обхващат 4/5 от населението) са неграмотни. Ето защо не е учудващо, че проникването на идеологическото влияние се затруднява. За това красноречиво говори разпространението на вестниците: според областта, на един вестник се падат от 200 до 1000 души. С изключение на най-големите градове, печатното слово играе минимална роля в съзнанието на голямата част от съветските граждани. Като пряко последствие от неграмотността на масите, политическата неграмотност на тези, които са призвани да осъществяват връзката между властта и народа затруднява разпространението на политическото послание: над 90% от партийните членове в края на 20-те години имат само основно образование, а 70% от тях въобще не четат вестници! Подобно положение не може да не повлияе върху хода на политическите спорове.

II. «Съюз на работници и селяни»

Според Ленин същността на НЕП трябва да бъде «съюзът между работници и селяни», който единствен е способен да разреши проблема с икономическата изостаналост на страната. Тъй като икономиката на Русия е бедна, наличните ресурси – слаби, а обръщането за помощ към чуждестранния капитал – безнадеждно, решаването на насъщните проблеми изглежда почива единствено върху две взаимноизключващи се възможности: или да се засили оборудването на селското стопанство със средства за производство, като по този начин се повиши производителността на труда (при това трябва да се отчита изтичането на капитали от промишлеността, което забавя развитието ѝ), или да се използват всички средства за индустриализация с цел бързо да се създадат нови работни места извън селското стопанство – в този случай селячеството трябва да заплати цената на индустриализацията. Царското правителство избира втората възможност. Ленинското схващане за НЕП изключва идеята да се подкрепя само промишлеността или само селското стопанство, тъй като растежът може да се постигне единствено при взаимното използване (пряко или косвено) на единия от другия отрасъл. Селското стопанство и промишлеността трябва взаимно да се подпомагат и развиват заедно по следната схема на «технически съюз»: възстановяване на тежката промишленост, чиято производствена програма трябва да бъде ориентирана към приоритетно задоволяване на всички нужди на селското стопанство от средства за производство; поощрение на дребните селски предприемачи; внос на селскостопанска техника срещу част от суровините, които промишлеността още не е в състояние да преработи. Бързото подобрене на техническата база в селското стопанство ще доведе до незабавно увеличение на производството на селскостопански продукти, които ще бъдат отправени към пазара. По този начин ще се осигури продоволственото снабдяване на градовете, страната отново ще може да изнася селскостопански продукти и да получава в замяна машини и оборудване за промишлеността. В същото време увеличаването на обема от селскостопански излишъци ще стимулира вътрешния пазар, като позволи на промишлеността да натрупа нови капитали, необходими за по-нататъшното развитие на народното стопанство.

Какво остава от тази идеална схема шест години след началото на НЕП? Ако се вземат само данните от ръста на производството, може да се направи заключение за относителния успех на НЕП. Промишленото производство през 1927 г. надхвърля с 18% това от 1913 г. В селското стопанство обаче производството на зърнени храни през периода 1924–1927 г. изостава с 10% от предвоенните години. Поголовието на добитъка в общи линии е възстановено с изключение на конете, които са с 15% по-малко от 1913 г. Силното увеличаване на площите с индустриални култури става причина общият обем на селскостопанското производство да нарасне с 10% по отношение на периода 1909–1913 г. Извън тези глобални числа обаче ленинската програма далеч не е реализирана. Фактът, че през 1927 г. селскостопанското и промишленото производство достигат нивата от 1913 г.,

не може да скрие цяла поредица от икономически и обществени проблеми, способни да компрометират бъдещето на самия НЕП. Едно ключово число изразява проблема в селското стопанство: през 1926 г. количеството зърнени храни на пазара е два пъти по-малко отколкото през 1913 г. Не само че страната, изнасяла в периода 1905–1914 г. средно по 11 милиона тона зърно на година, не изнася повече нищо, но и снабдяването на градовете всяка година се поставя под въпрос от упоритото селячество, което отказва да продава продукцията си на държавата и по този начин притежава страшната власт да възпира цялата икономическа машина.

Това положение е резултат както на структурните слабости в селското стопанство след седем години война и революции, така и на сериозни грешки в икономическата политика на правителството в годините на НЕП.

1. НЕП в селското стопанство

Революцията в селото се изразява най-напред в уеднаквяване на икономическото равнище и във възпиране на социалната диференциация. Премахването на големите стопанства и разпределянето им предоставят на селяните средно по 2 ха обработваема земя на семейство (приблизително 0,5 ха на възрастен). Това е смехотворно малко, но все пак позволява на много семейства да се измъкнат над чертата за оцеляване. Най-бедните, безимотни селяни (12% през 1913 г., 3% през 1926 г.) са снабдени със символичен къс земя; най-богатите, обработвали над 10 ха, са принудени да отстъпят част от земите си по време на голямото преразпределение, което възродената селска община провежда през 1920–1921 г., обладана от силен дух за равенство. Следващите едно след друго преразпределения раздробяват още повече стопанствата, които почти се удвояват през революционния период (от 16 милиона през 1914 г. на 24 милиона през 1924 г.). Изчезването на крупните земевладелци и значителното отслабване на заможните селски слоеве ограничават наличните количества зърно, предназначени за продажба извън селскостопанския цикъл: в действителност тези две категории доставят преди войната 70% от зърнените храни за пазара. През 1926–1927 г. селяните консумират 85% от продукцията си. От останалите 15% за продажба 4/5 се произвеждат в стопанствата на бедняците и средните селяни. Кулаците, съставляващи 3–4% от селското население, разполагат с 1/5 от продаваното зърно. Раздробяването на наличните количества не улеснява задачата на държавните органи, натоварени с изкупуването на селскостопанските излишъци.

Революцията в селото има още една последица – «архаизацията» на селското общество. Тя се изразява най-напред в рязкото спадане на производителността на труда – средно наполовина в сравнение с предвоенния период. Този спад се обяснява с постоянната липса на средства за селскостопанско производство и на животинска тяга. През 1926–1927 г. 40% от техниката за оран са дървени рала; въпреки че една трета от стопанствата не разполагат с кон, основно «производствено оръдие» в селското стопанство. Ето защо добивите са изключително ниски, най-слабите в Европа. Тази

«архаизация» се изразява също в затварянето на селското общество в себе си, в прекъсването на механизма на социална мобилност и в завръщането към натуралното стопанство. Двадесетте години бележат апогея на селската община – орган на истинско селско самоуправление, който ръководи всички страни на колективния живот, без да упражнява както в миналото дребнава административна опека над членовете си (административната страна на нещата е прехвърлена на новите селски съвети и на местните партийни ядки). Традициите на общината, по-живи от всякога, обезсърчават и най-предприемчивите (обикновено младежи, завърнали се от армията) да станат независими пълноправни собственици на своите парцели. През 20-те години по-малко от 700 000 селяни напускат общините. Преди революцията сезонната работа представлява изпускателен клапан за селската пренаселеност. През 20-те години проблемът за свърхнаселението остава все така остър. Въпреки спада на производителността, излишъкът от селско население се изчислява на 20 милиона души. Само че изборът на път за заминаване вече е ограничен. Ако преди войната приблизително 10 милиона селяни напускат селата си, за да се наемат като селскостопански работници, горски, общи или специализирани работници, през 1927 г. те вече са само 3 милиона. Трудностите, предизвикани от намаляването на сезонната работа, надвишават по значение икономическите изгоди, донесени на селяните от революцията, а именно леко увеличение на собствеността им и намаляване на непреките данъци и поземлените такси.

В сравнение с предреволюционния период, селяните са губещи и в друга важна област – обмена на стоки, което вече е резултат от икономическата политика на правителството. Промислените стоки са скъпи, с посредствено качество и не достигат. Именно през 1925–1926 г. селото преживява сериозна криза поради недостига на селскостопанско оборудване (което не е подновявано от 1913 г.). Държавните изкупни цени пък са много ниски и често дори не покриват производствените разходи. Отглеждането на животни и на технически култури е много по-изгодно. Ето защо селяните го предпочитат, като запазват наличното зърно за по-добри времена, когато могат да го продадат на по-добра цена на частни купувачи. Неизбежното при тези условия повишение на селскостопанските цени на свободния пазар въобще не вдъхновява селяните да продават продукцията си на държавата. Изправени пред крайния недостиг на стоки, пред нестабилността на селскостопанските цени, които правят продажбата на зърното неизгодна, селяните възприемат най-логичното икономическо поведение: те консумират собствената си продукция, като самоограничават отглеждането на зърно в зависимост от това, което могат да купят. Тази позиция се обяснява и с пагубния опит от «военния комунизъм», и със спомена за реквизициите. Селянинът произвежда зърно съобразно собствените нужди и покупателната способност, като осъзнава същевременно, че не бива да демонстрира пред властите някакво замогване, тъй като незабавно ще бъде причислен към прослойката на кулаците. В действителност тези «селски капиталисти» излизат твърде отслабени от революцията. Използването на сезонен селскостопански работник, притежаването на малко по-

свършени селскостопански машини от простия плуг, на два коня и четири крави е достатъчно един стопанин да бъде причислен към класата на кулаците (3–4% от стопаните или приблизително 750 000 до 1 милион от семействата). Самите твърде размити критерии за принадлежност към кулачеството говорят за изключително нестабилното състояние на тези земевладелци, заможни само по руските стандарти, но представяни от властите като страшни «врагове на съветския строй». «Опасността от страна на кулаците» се обяснява в действителност с крайното напрежение, което се установява всяка есен между властите и селячеството, когато държавните органи и кооперативите, натоварени с изкупуването на наличните зърнени храни, за да осигурят изхранването на градовете и армията, не успяват да реализират плана по събирането. Фактът, че заможните селяни разполагат с една пета от наличното зърно, подтиква властите да смятат, че провалът на изкупните кампании се дължи на позицията на кулаците, които благодарение на печалбите си от животинска продукция и от технически култури могат да платят данъците си и да скрийт излишъците си от зърно в очакване на пролетта, за да го продадат на по-добри цени. В действителност провалът на изкупните кампании, носещи все по-малко зърно (10,6 милиона тона през 1926–1927 г., 10,1 милиона тона през 1927–1928 г., 9,4 милиона през 1928–1929 г.), зависи не само от позицията на кулаците, но и от поведението на съвкупното селячество, недоволно от условията за покупко-продажба и от политическия климат.

През 1926–1927 г. става очевидно, че «съюзът между работниците и селяните» навлиза в труден период. Небалансираната политика с цените не е единствената грешка на властите. Правителството пренебрегва различните форми на коопериране от «обикновеното съюзяване на производители» (артел) до «сдруженията за съвместно използване на земята» (ТОЗ), възникнали стихийно и към 1927 г. обединяващи около 1 милион селски стопанства. Нещо още по-изненадващо: властите почти напълно изоставят редките държавни острови в селското стопанство – совхозите. Те въобще не могат да служат за модел на дребния селскостопански производител с крайната си бедност и с това, че приютяват всякаква измет. Що се отнася до прословутите «дребни подобрения» – селекция на семената, подобряване качеството на почвата, сеитбооборота, уедряването на стопанствата, разпространяването на агрономически знания в селото, обучението на агрономи и техници – обект на многобройни решения на най-високо управленско ниво, те остават само на книга.

2. НЕП в промишлеността

Въпреки ленинския план, промишлеността не доставя на селяните продукцията, която им е необходима. Съдейки по конфликтите между ръководителите на Висшия съвет за народно стопанство (ВСНХ), промишлената политика през 20-те години е доста непоследователна. Заместник-председателят на ВСНХ от 1923 г. Пятаков, талантлив администратор, но посредствен икономист, е привърженик на плановата централизирана ин-

дустриализация с абсолютен приоритет на тежката промишленост, която ще отнеме на създадените по време на НЕП тръстове икономическата независимост, основана на пазарните условия. През 1924–1926 г. Пятаков се опитва да установи контрол над печалбите и амортизационните фондове на тръстовете от леката промишленост, за да изгради инвестиционни фондове за тежката промишленост. За разлика от Пятаков, започнал от 1926 г. да осъществява на грандиозни проекти за ускорена индустриализация през следващите десет години, Дзержински, наследил в началото на 1924 г. Риков начело на ВСНХ, ратува за развитие на леката промишленост, която има предимството да носи на държавата краткосрочни печалби под формата на данъци и заедно с това да задоволява нуждите на селяните. В действителност ударението, поставено върху твърде ограничения асортимент от потребителски стоки, от които текстилните заемат по-голямата част, само частично задоволява селяните, нуждаещи се главно от селскостопански инвентар и техника.

През юли 1926 г. силен конфликт противопоставя Дзержински на Пятаков по въпроса за икономическата ориентация на ВСНХ. След смъртта на Дзержински (юли 1926 г.) председателството на ВСНХ се поема от Куйбишев – съвършено некомпетентен по икономическите въпроси, но близък до Сталин. Курсът към «свръхиндустриализация», предлаган от Пятаков (сменен скоро поради връзките му с Троцки) е продължен от новите икономически ръководители, сред които преобладават «сталинистите» (Косиор, Межлаук).

В упадък се намира и дребната селска промишленост, която би могла да задоволи отчасти нуждите на селяните. Липсата на кредити и данъчната тежест правят проблематично възстановяването на този процъфтяващ преди революцията сектор. По такъв начин техническото осигуряване на селското стопанство през 1925–1926 г. пада до най-ниското си равнище след 1913 г. Ако към 1926 г. в промишлеността вече завършва възстановителният период, то в селското стопанство, особено що се отнася до техническото оборудване – всичко трябва да започне от нулата. През тази година съществуващите промишлени предприятия са изправени на крака и производството достига в общи линии равнището от 1913 г. Предстои нов, много по-сложен период. През 1926 г. промишлеността се изправя пред нов важен проблем: растежът предполага радикално обновяване на промишленото оборудване в страната, което датира от предвоенните години. Подобно обновление, да не говорим за построяването на нови производствени единици, изисква много по-големи инвестиции от обикновеното възстановяване на съществуващите производствени структури. Необходимо е да се вземат срочни решения.

Скромното темпо на промишления растеж през 20-те години води до запазване, а след това до увеличаване на безработицата от 1 милион (1923–1924) до над 2 милиона граждани през 1927–1928 г. Това явление, дължащо се на кризата в занаятчийството и на необмисленото разпределение на слабо квалифицираната работна ръка, засяга предимно младежите. Наистина, след спада през периода 1917–1921 г., по време на икономичес-

кия подем от 1923 г., промишлеността наема главно стари работници. Въпреки профсъюзните правилници, които изискват да се наема известен процент младежи, през 1927 г. те представляват едва 20% от наетите на работа. Тези слабо обучени младежи освен това трябва да се преборят с конкуренцията на новодошлите младежи от селото, които са съгласни на по-ниски заплати. Безработицата натежава все по-силно над обществения и нравствения климат в града, където всеки четвърти е безработен.

3. Обществено недоволство

В дългосрочен план пред младежите се изправя проблемът за реалните перспективи и общественото издигане. Въпреки огромотните кампании, провеждани главно с помощта на армията и засегнали над пет милиона души, 40% от младежите от 8 до 12 години в селото не са ходили на училище. Така расте ново неграмотно поколение (400 000 на година). Инвестициите в културата изостават: например в реално изражение преподавателите печелят два пъти по-малко, отколкото преди революцията. На XV конгрес на партията народният комисар по просвещението Луначарски се оплаква, че разполага с по-малко пари за училищата от царската образователна система. Пътищата за издигане чрез образование в града също остават недостатъчни, въпреки създаването на работнически университети (рабфак) с 50 000 места и фабрично-заводски училища (ФЗУ) с 90 000 места. В истинските университети (едва 120 000 места) една четвърт от местата се пазят за кандидати, «препоръчани» от партията или профсъюзите. Тези пътища за издигане не могат да разсеят нарастващото недоволство на градските младежи, разочаровани от НЕП.

Чувството на неудовлетвореност се изразява особено в «разпуснатостта» в личния живот: твърде либералното законодателство фаворизира разрушаването на семейството (узаконени са абортите, фактическият брак се приравнява към законното бракосъчетание, разводът става достъпен по устна молба на единия от съпрузите без съдебно решение). В Москва и Ленинград, където средната продължителност на сключените след 1921 г. бракове не надхвърля осем месеца, броят на разводите се увеличава шест пъти между 1922 и 1928 г. Официално на едно раждане се падат по три регистрирани аборта. През 20-те години делата за установяване на бащинство и за изплащане на издръжка (алименти) нарастват успоредно с броя на разводите и достигат до 200 000 през 1929 г.

Корупцията, породена от съществуването на цяла прослойка посредници, дребни спекуланти, частни търговци (героите на Илф и Петров), действащи заедно с подкупни чиновници, е друг аспект от недоволството на едно общество, в което съвместно съществуват две йерархии и два пътя за издигане: единият (вече отмиращ), основаващ се на твърде относителното богатство – това е пътят на НЕП-маните, предприемачите и търговците; другият (в пълен подем) се определя от заеманото място в държавния или партийния апарат. В общество, където икономическото развитие не създава достатъчно работни места, огромният бюрократичен апарат – над 3,5

милиона държавни служители – бездеец, корумпиран и нискоквалифициран (през 1928 г. в цялата страна са изброени само 233 000 специалисти с висше образование и 228 000 души със средно специално образование), привлича всички, които търсят лека работа или частица от властта.

Съществуването на паразитна и неефективна бюрокрация, културната стагнация, корупцията, «разпуснатостта», недостатъчните пътища за издигане, безработицата са заплахи за системата, в която всеки ден се чувства все по-голямо разминаване между идеологията и смачкващата действителност в една недоразвита във всички области страна. В нея идеалното общество, за което мечтаят болшевиките, малко по малко приема вида на общество на паразити, лентяи, трафиканти и корумпирани всесилни чиновници. Тази обща «незаинтересованост», тази «социална деградация», на които властите не пропускат снизходително да се облягат, карат по-голямата част от комунистите в края на 20-те години да се обявят за «голям скок напред» по подобие на «военния комунизъм», за завръщане към първоизточниците и за чистота на революционното учение, «извратени» от НЕП.

4. Спорове за пътищата на развитие

Проблемите, предизвикани от различните трудности, след това явният провал на «съюза на на работниците и селяните», пораждаят оживени вътрешнопартийни спорове през целия период на 20-те години. Сблъскват се две направления: «ляво», защитавано най-последователно от Троцки и Преображенски, което Пятаков се опитва да реализира във ВСНХ, и «дясно», чийто основен теоретик е Бухарин и което Дзержински защитава във ВСНХ. Още на XII конгрес на партията (1923 г.) Троцки набляга на необходимостта да се насърчава промишленото развитие, без което не може да се осъществи селскостопански напредък. «Кризата на ножицата» (разликата между високите промишлени цени и ниските селскостопански изкупни цени) разкрива слабостта на промишлеността, неспособна да предложи евтини стоки; един от приоритетите става понижаването на себестойността на продукцията и повишаването на производителността. Тези цели могат да се постигнат само със специалните усилия на пролетариата, който вече «държи командните лостове на държавата» и трябва да бъде готов да даде кредит на държавата, ако тя в момента не може да му плати пълната заплата. През следващите години Троцки често се връща на опасността за икономическото равновесие, която представлява «стоковият дефицит». Обаче успоредно с проблема за ръста на промишленото производство се поставя и фундаменталният въпрос за инвестициите. На Преображенски се пада да обясни в книгата си *Новата икономика*, издадена през 1926 г., повдигнатия още през 1923 г. от Троцки проблем за «първоначалното социалистическо натрупване». В условията на враждебно международно обкръжение и икономическа изостаналост на страната, необходимите за индустриализацията средства могат да бъдат получени само чрез изпомпване (*перекачка*) на капитали от частния сектор (главно в селското стопанство) в

държавния (социалистически) сектор. Този «трансфер» трябва да се осъществи с помощта на данъчната система, натоварваща селячеството (особено заможното), и чрез неравенството в стокообмена. Това «първоначално социалистическо натрупване», което само предизвиква недоволство сред дребните селскостопански производители, позволява да се увеличи промишленото производство в рамките на плана, което води след себе си намаляване на цените на промишлените стоки – все елементи, които впоследствие ще убедят селяните в правилността на тази политика.

Бухарин смята, че подобна политика може само да убие «кокошката със златните яйца» и да разруши окончателно шансовете за «съюз между работници и селяни». Според него на първо място трябва да се задоволят нуждите на селячеството, то да бъде убедено да произвежда повече, като се заложи на пазарната икономика. В такъв смисъл е издържана прословутата му реч от 17 април 1925 г., в която той призовава селяните «да се обогатяват, като не се боят от никакви репресии». Селяните разполагат само с една възможност да победят техническата си изостаналост: да се обединяват в производствени и разпределителни кооперативи, подкрепяни от държавата. Благодарение на тези кооперативи селската икономика ще се изравни постепенно с държавния сектор, като му дава необходимите средства да се придвижва «със стъпки на костенурка» към социалистическата икономика. Бухарин предвижда, че този процес ще продължи няколко десетилетия. Все пак той е по-малко опасен от резкия разрыв със селячеството, който неизбежно ще се случи заради високите темпове на индустриализацията, извършвана за сметка на селото.

Останалите висши партийни ръководители – Сталин, Каменев, Зиновиев – нямат ясна позиция по важния въпрос за пътищата на икономическото развитие на страната. Те се ръководят от политическата стратегия за дадения момент, като целта е борбата за власт. По такъв начин до 1924 г. Зиновиев и Каменев, съюзници на Сталин срещу Троцки, поддържат «дясната» линия; а след 1925 г., като съюзници на Троцки срещу Сталин и Бухарин, ще поддържат «лявата» линия. Що се отнася до Сталин, той съумява да маневрира ловко и да застане в позата на безпристрастен арбитър между едните и другите, преди да приложи, след като си е осигурил победата, решенията на противниците си, в случая на «левите». За него завладяването на властта е необходима предпоставка.

III. Политическите борби

1. «Последното сражение на Ленин»

На 25 май 1922 г. Ленин става жертва на първия пристъп на болестта с последваща парализа на дясната страна и афазия. Той възстановява дейността си, макар и частично, едва в края на септември. Преди да бъде поразен от втори пристъп на 16 декември, а след това окончателно да бъде отстранен от всякаква политическа дейност при третия пристъп на 10 март 1923 г., Ленин написва цяла поредица важни документи, в които по много

фундаментални точки изразява несъгласие с колегите си, по-конкретно със Сталин, и изказва безпокойството си от развитието на партията. Първият конфликт между Ленин и Сталин възниква, когато последният предлага да се изостави монополът върху външната търговия. Вторият, по-сериозен конфликт засяга, както видяхме, националния въпрос. По време на болестта си Ленин диктува много бележки и статии за възможния си приемник, за необходимата според него реорганизация на партийния апарат, за бъдещето на НЕП. В три основни статии (23–31 декември 1922 г., 4 януари 1923 г.), често неправилно назовавани «завещанието на Ленин», той дава оценка на шест от най-видните си съратници. Според него, най-голямата опасност за стабилността и единството на партията се крие в съперничеството между Сталин и Троцки. Първият «е съсредоточил в ръцете си прекомерна власт» и Ленин не е сигурен дали Сталин «ще съумее винаги да си служи с нея достатъчно внимателно». Вторият, «несъмнено най-способният в настоящия ЦК», се отличава с «крайна самоувереност и прекомерно увлечение по чисто административната част на нещата». Ленин смята, че Каменев и Зиновиев не трябва да бъдат обвинявани за позицията им по време на революцията, макар че «тя не е случаен факт». Няколко думи са добавени и за Бухарин и Пятаков, квалифициращи ги като «най-забележителните сили измежду най-младите». Бухарин е не само «най-изтъкнатият теоретик на партията, той законно се смята за любимец на цялата партия, но теоретическите му виждания с големи съмнения могат да бъдат отнесени към напълно марксистките». Що се отнася до Пятаков, «несъмнено надарен със забележителна воля и качества, той се увлича прекалено по административната страна на нещата, за да може да се разчита на него при сериозен политически проблем». Десет дни по-късно Ленин добавя няколко много критични реда за Сталин: «Сталин е твърде брутален, а този недостатък, напълно търпим в средата и общуването помежду ни, става нетърпим за длъжността на генерален секретар. Предлагам следователно на другарите да обмислят начин за преместване на Сталин от този пост...»

През януари-февруари 1923 г. Ленин диктува още пет статии, в които отново се връща към два въпроса, повдигнати вече през декември. Първият засяга реформата на правителствения апарат. Това тревожи Ленин от началото на 1922 г., когато лично нарежда преброяване на съветските чиновници в най-големите руски градове. Готовият през есента документ никога не е докладван на Ленин, по заповед на Сталин. Осъзнавайки бюрократизацията на партията и нарастващата тежест на институции като Секретариата, Политбюро и Оргбюро, Ленин предлага да се засили авторитета на ЦК, като се удвоят членовете му (всички новоизбрани трябва да бъдат пролетарии), да се избере нова Контролна комисия (която да заседава с ЦК и да е съставена също от «истински пролетарии»), накрая да се намали значително огромният (12-хиляден) апарат на Работническо-селската инспекция, начело със Сталин от 1919 г., до няколкостотин неподкупни хора с «добър социален произход» (т.е. работнически). Тези предложения обаче са недостатъчни да лишат Секретариата и в частност генералния секретар от огромната власт, която те натрупват след забраната през март

1921 г. на вътрешнопартийните фракции, която силно отслабва авторитета на партийния конгрес. Предвижда се членовете на бъдещата Контролна комисия да не се избират, а да се назначават от Оргбюро. При тези условия контролът над подозрителните бюрократични структури от партийните органи става просто илюзорен.

Като цяло последните предложения на Ленин са построени върху един идеалистичен постулат: добрите човешки качества на кадрите са способни да преодолеят всички трудности. Това разкрива едно непознаване на водещата роля на бюрокрацията в общество, чиито социални сили излизат от революцията или отслабени, или безразлични, дори враждебни към новата власт. Втората тема, засегната от Ленин в последните му разработки, е бъдещето на руската революция, осъществена противно на всякаква марксистка логика в икономически изостанала страна, стояща по средата между капиталистическия Запад и Азия, страна, на която «липсва култура за директно преминаване към социализма». Ленин признава, че болшевиките завземат властта според наполеоновия принцип («Започваме боя... и после ще видим.»), без да отчитат липсата на съответни икономически и обществени структури. Те установяват диктатура на пролетариата, когато практически не съществува пролетариат, изграждат революционна партия, в която пролетариатът е малцинство, възстановяват частично капитализма след една «социалистическа» революция. Какво може да бъде бъдещето на една революция, произлизаща от тези фалшиви предпоставки? Според Ленин съществуват две сериозни опасности, които могат да се окажат фатални за революцията: първата е вече споменатото разбиване на партията, втората – разпадането на «съюза между работниците и селяните». Първата опасност може да бъде предотвратена с незабавно реорганизиране на ръководните органи чрез отстраняването на Сталин. Втората опасност може да бъде избегната с предпазлива политика в дългосрочен план. В никакъв случай не бива, според обясненията на Ленин, да се «бърза с нещата», «да се налагат чрез брутална пропаганда комунистическите идеи в селата». Напротив, само една дълга и последователна «културна революция» може да надделее над «полуазиатското невежество» на масите и да отвори в бъдеще пътя към социализма. Тази «културна революция» ще се провежда посредством «кооперацията»: «Всичко, от което се нуждаем в политиката на НЕП, е да организираме населението в кооперативи в широки мащаби.» По този пункт (както по много други) Ленин застава на позиции, противоположни на онези, които е заемал по-рано: той винаги е разглеждал кооперативната система като «буржоазна дейност». Сега той обяснява, че «при обществената собственост върху средствата за производство и с победата на пролетариата над буржоазията, системата на цивилизованите кооператори ще се превърне в система на социализма». Залагането върху «човешките качества», както и върху «съюза на работниците и селяните», се оказват утопия.

2. Първи битки за власт

Няколко седмици след третия пристъп на болестта, поразила Ленин, се свиква XII конгрес на РКП (б), която е привидно обединена от мъката. Сталин има честта да прочете отчетния доклад. Той приема лениновите предложения за разширяване на ЦК и за вливане на Работническо-селската инспекция в новата Контролна комисия, ръководена от предания му Куйбишев. Отчетният доклад е слабо критикуван, въпреки изказванията на грузинските комунисти, които отбелязват, че е ненужно да се говори за някаква самостоятелност на републиките, след като всичко се решава от централната власт. Троцки не се изказва по националния въпрос по бележките, предадени му от Ленин. В тях остро се критикува водената от Сталин, Дзержински и Орджоникидзе политика в Грузия, което прави позицията на Сталин много уязвима. По-късно Троцки обяснява, че не е изтъкнал лениновите указания от страх изказването му да не се възприеме като желание да се започне борба за лениновото наследство още приживе. Несъмнено мълчанието на Троцки се обяснява и със страха да не се разклати единството на партията и апарата ѝ в момент, когато все още катастрофалното икономическо положение само засилва влиянието на «работническата опозиция», проявяващо се в многобройните стачки и съществуването на нелегални групи като «Работническа истина» или «Работническа група». Те дори успяват да разпространят позивите си сред делегатите на конгреса, като изобличават «новата буржоазия» на партийните чиновници и призовават за създаване на истински работнически организации в партията и профсъюзите, които да помагат на пролетариата да изгради класово съзнание, необходимо за бъдещото му управление. Вместо да засегне националния въпрос, Троцки развива гледната си точка по икономическата криза. Той блестящо анализира «кризата на ножицата» и постига гласуване на решение за необходимостта от по-добро планиране на промишленото производство. Въпреки усилията на Пятаков, който се опитва да реализира това решение чрез ВСНХ, то дълги години остава само добро намерение. В крайна сметка опасенията от разбиване единството на партията играят в полза на Сталин, който извлича най-голяма полза от този конгрес на изчакването.

Повърхностното единство, демонстрирано на XII конгрес, не продължава дълго. Пленумът на ЦК от септември 1923 г. дискутира два въпроса: за «ножицата» (с крехко мнозинство се взема решение за намаляване на промишлените цени) и за «партийната дисциплина». Дзержински, докладчик от подкомитета по втория въпрос, предлага много мерки за затягане на идеологическото единство на партията, сред които задължението на партийните членове да предоставят на политическата полиция всички сведения за съществуване на фракции или отклонения. Това предложение, прието от много комунисти като истинска провокация, не е чуждо на решението на Троцки да изпрати на 8 октомври писмо до ЦК, в което обвинява «диктатурата на апарата» за икономическите трудности в страната и за отвратителния климат в партията и обявява намерението си публично да

се изкаже за това пред събрание на активистите. Една седмица по-късно тези идеи се подемат в «Декларация», адресирана до ЦК и подписана от 46 ветерани на революцията (Преображенски, Серебряков, Бубнов, Сапронов, Пятаков, Муралов, Антонов-Овсеенко и др.). *Декларацията на 46-те* приписва икономическата криза на «фракцията на мнозинството в Политбюро». Тя обяснява «кризата в партията» с растящия разрыв между йерархията на Секретариата и редовите членове, между назначените отгоре чиновници и масата, която не участва в партийния живот, и смята за порочна практиката да се назначават отговорни лица на всички равнища («назначенство»). Политбюро не среща никаква трудност да осъди с голямо мнозинство в ЦК *Декларацията на 46-те* като «фракционерска платформа» и като използва всеобщото удивление, че Троцки, известен с авторитаризма и желанието си да подчини обществото на военната дисциплина, се превръща изведнъж в «главен демократ». В същото време Политбюро се изказва положително за «демократизацията» на партията, «забавена единствено от гражданската война» и от «ниското политическо равнище на комунистите». В течение на месец в пресата се публикуват стотици резолюции на първични партийни организации за начините за постигане на тази цел. На 5 декември 1923 г. Политбюро закрива умело организираната дискусия, като приема документ, привидно задоволяващ опозицията и в икономическата, и в политическата сфера. Недоверяващ се на документа, изграден от общи фрази, Троцки се опитва да призове първичните партийни организации да извоюват истинска демократизация, като публикува на 11 декември в *Правда* статията *Новият курс*. В нея обяснява, че никаква демократизация не може да се извърши «отгоре». Партията трябва да контролира апарата си, да го направи обикновен изпълнител на народната воля и да прогони тези, които не понасят никаква критика. Впрочем само демократизацията ще позволи на партията да осигури истински контрол над предприятията. Намесата в тези дела на апарата, непознат с истинското положение и местните условия, може само да дезорганизира производството. С публикуването на статията на Троцки се възобновява дискусията в пресата и в партийните организации.

Тринадесетата партийна конференция (16–18 януари 1924 г.), проведена в отсъствието на болния Троцки, безапелационно го осъжда, както и опозицията, обвинени в «антиболшевишки ревизионизъм» и «антиленински уклон». За да покаже, че ръководството на партията не толерира проявата на каквото и да е инакомислие, по инициатива на Сталин Конференцията обнародва секретния дотогава «член 7» на резолюцията *За единството на партията*, гласувана на X конгрес: «Конгресът гласува на ЦК правомощията да прилага в случай на нарушаване на дисциплината или допускане на фракционерство всички мерки на партийните изисквания, включително изключване от партията, а по отношение членовете на ЦК – понижаване до кандидат-членове и дори, като крайна мярка, изключване от партията». Изключване заплашва и тези, които «разпространяват необосновани слухове и забранени документи», като се намеква за «Завещанието на Ленин», чийто текст все още не е официално разгласен. Накрая конфе-

ренцията приема и решение за икономическата политика, което отхвърля «индустриалистката» ориентация на Троцки. Неговите привърженици са отстранени от столицата или са изпратени като дипломати в чужбина (Йоффе в Китай, Крестински в Германия, Раковски във Великобритания).

3. Ленинското наследство

Ленин умира на 21 януари 1924 г. Сталин като генерален секретар на партията поема главната роля по организиране на погребението. За няколко седмици в цялата страна се установява истински култ към Ленин. Той започва с една «Комисия по увековечаването на паметта на В. И. Ульянов», натоварена с извършването на обряда по погребението на Великия човек, чието надлежно балсамирано тяло трябва да почива в мавзолей на Червения площад. Както пише Н. Тумаркин, «контекстът на тази ритуализация подсказва четири източника: разкриването на гробницата на Тутанкамон само петнадесет месеца преди смъртта на Ленин; традиционната руска православна традиция, която свързва светостта с нетленните и ненакърнени останки на тялото; влиянието сред болшевиките на философията на Фьодоров, който търси човешкото спасение в материалното възкресение на плътта; и движението «Строители на Господа» в рамките на болшевизма, което прави от това учение нова религия. Един от последователите на движението, Л. Красин, е натоварен с отговорността по балсамирането. Култът към Ленин се изразява в строителството на многочислени паметници в негова прослава, в откриване на безброй музеи, на «червени кътове» и в най-скромните институции, в лавина от публикации – от обикновени биографически брошури до събраните му съчинения.

Сталин се опитва не безуспешно да монополизира ленинското наследство и да се представи като единствен тълкувател на мисълта му. През април 1924 г. в Комунистическия университет «Свердлов» Сталин изнася поредица лекции, издадени в книгата *Основи на ленинизма*. От ленинизма Сталин взема главните положения за необходимостта от дисциплина и единство на партията – авангард, елит и водач на масите. Научно-популярното произведение *Основи на ленинизма* трябва да стане първото теоретично четиво на 203 000-те новопостъпили в партията от «Ленинския набор». Едва десет дни след смъртта на Ленин, ЦК разгръща широка кампания за набиране на млади комунисти, за предпочитане работници, които са призвани да променят едновременно социалния състав, възрастовата структура и политическото равнище на партията. «Ленинският набор» – слабо политизиран, събран набързо, понякога с цели цехове – трябва веднага да се включи в борбата на мнозинството от Политбюро срещу опозицията: макар че са стажанти и кандидат-членове, новопостъпилите получават, в нарушение на устава, правото да избират от април 1924 г. делегатите за XIII конгрес. Този конгрес (23–31 май 1924 г.), също като предишния, е белязан от привидното единство на партията. В навечерието на откриването ЦК решава да не вълнува участниците и отказва да предостави «Завещанието» на Ленин на конгреса, както иска Н. Крупская. С неговия

текст се запознават само водачите на делегациите. По такъв начин конгресът се провежда без сътресения. ЦК отново е разширен (от 57 на 87 души) в полза на провинциалния апарат, дължащ издигането си на Секретариата. Конгресът потвърждава политиката, насочена към внимателно отношение към селячеството и към снабдяването му с по-евтини промишлени стоки. Всеки обаче остава на позициите си: Сталин повтаря, че «обявяването на война срещу апарата означава разбиване на партията». Троцки, като запазва някои свои гледни точки, въвежда за първи път понятието «принципна самокритика»: «Зная, че не мога да бъда прав срещу партията. Човек може да е прав само заедно с партията, защото Историята не е създавала друг инструмент да осъществи това, което е справедливо.»

4. Разколът на «тройката»

След приключването на конгреса тактическият съюз, сключен в началото на 1923 г. между Сталин, Зиновиев и Каменев с единствената цел да се елиминира троцкистката опозиция, започва да се пропуква. Сталин критикува «доктринерските грешки» на Зиновиев (който обръква «диктатура на партията» с «диктатура на пролетариата») и на Каменев (който при съпоставката между «неповската» и «социалистическата» Русия се осмелява да предположи, че в Русия няма социализъм!). Разклатеният съюз на «тройката» временно отново се заздравява по време на бързо потушеното меншевишко въстание в Грузия (края на август 1924 г.) и главно в отговор на издадената през октомври 1924 г. книга на Троцки *Уроците на Октомври*. Като представя различни исторически аналогии, Троцки развива тезата, която става основна в неговите произведения през следващите години, а именно за предателството на «десните» сили към революцията. Той напада преди всичко Зиновиев и Каменев, които през октомври 1917 г. не разбират, че революцията трябва да започне в момента, за който говорят Ленин и той. Шест години по-късно, този път заедно със Сталин, те отново демонстрират «десните» си позиции, не вярвайки в успеха на германската революция. С подобна позиция те не могат повече да бъдат смятани за марксисти. За Троцки полемиката по исторически теми, където фактите лесно могат да се манипулират, е като разходка из минно поле. Спорът е неравен и в политическо, и в практическо отношение (което Троцки не отчита): по времето, когато *Уроците на Октомври* изчезват от обращение, цялата пропагандна машина на партията се мобилизира, за да критикува откъснати от контекста части на забраненото произведение. Каменев без колебание упреква Троцки за меншевишкото му минало. Сталин очерня ролята му през октомври 1917 г. и през гражданската война. В полемиката си срещу Троцки Сталин започва да изгражда теорията си за «социализъм в една отделна страна», базираща се на откъс от статия на Ленин, писана през 1915 г., в която се казва, че при изключителни исторически обстоятелства революцията може да не се извърши едновременно в няколко страни, а само в една отделна страна. На тази тясна основа (но наистина с тежест) Сталин развива схващането, че е напълно възможно да се изгра-

ди завършена социалистическа система единствено в Съветския съюз на базата на природните и човешките му ресурси и на въоръжените му сили, които трябва да развива в капиталистическото обкръжение, в очакване на по-благоприятна конюнктура за световната революция. Както свидетелстват архивите в Смоленск, тази примитивна теория ласкае националистическите чувства и е напълно пригодена към психологията на редовия член на партията, уморен да чака изграждането на социализма в резултат на световната революция. Значението на тази теория е и в това, че тя парира аргументите на Троцки: той критикува противниците си за липсата на революционен плам; те могат да му отвърнат, че химерите му за световна революция отразяват само липсата му на доверие в силите на собствената държава, на комунистическата партия.

Всекидневно обвиняван от пресата, осъден в стотици резолюции, гласувани на събрания на активисти, бламиран на Пленума на ЦК през януари 1925 г., Троцки напуска поста си на народен комисар по отбраната в полза на М. В. Фрунзе, но Сталин настоява той да остане в Политбюро, докато Зиновиев и Каменев искат той да бъде изключен от партията.

Разгромът на Троцки предreshава съдбата на «тройката». През 1925 г. се задълбочава все повече конфликтът, възникнал между централните власти и партийната организация в Ленинград. Четиринадесетата конференция на партията обаче минава без големи сътресения. Тя приема под влияние на Бухарин (който няколко дни преди това е лансирал прословутия си лозунг «Обогатявайте се!») поредица от мерки за успокояване на селяните (намаляване на промишлените цени и поземления данък, улеснения при наемането на земя и работна ръка). Малко след тази конференция, на която Сталин изцяло се присъединява към тезите на Бухарин, отговорникът за Ленинградската партийна организация Зиновиев осъжда енергично тази политика на «отстъпки пред кулаците». Той развива възгледите си в произведението *Ленинизмът*, където по своему тълкува ленинските идеи. В него Зиновиев напомня, че в съзнанието на Ленин НЕП е само стратегическо отстъпление, а не развитие, че не може следователно да се върви към социализма, като се подкрепя селячеството с антисоциалистически методи, че теорията за «социализъм в една отделна страна» е погрешна от ленинска гледна точка. На 5 септември Зиновиев, Каменев, Сокольников и Крупская подписват «платформа на четиримата», която подхваща основните положения от произведението на Зиновиев. Очертава се нова опозиция, като този път в центъра ѝ се намира Ленинградската партийна организация, ръководена от Зиновиев. През цялото лято *Ленинградская правда* полемизира с централната преса, опитвайки се да докаже не само, че тя е законният наследник на предреволюционната *Правда*, но и че Ленинград е «цитаделата на пролетариата в страната», а пролетариатът на Ленинград, «автор на три революции», е «солта на пролетарската земя». «Ленинградският пролетариат», пише Зиновиев, «се състои от потомствени работници с най-висок процент комунисти в страната; напротив, московският пролетариат е нестабилен, съставен от наскоро пристигнали от селото елементи». Пролетарската партийна организация от Ленинград, ръководена от

Зиновиев, следователно е най-способната да приеме ленинското наследство. Конфликтът се изостря, когато Секретариатът успява да отстрани от работа Залуцки, заместникът на Зиновиев в Ленинград. Ленинград отвърща, като отстранява от постове им комунистите, поддържащи позициите на Москва. Подготвителните конференции за излъчване на делегати за XIV конгрес са изключително бурни. Партийната конференция в Ленинград дори изпраща на 10 декември писмо до московската организация, като я обвинява в «ликвидаторско неверие в победата на социализма». Три дни преди откриването на XIV конгрес на 15 декември, мнозинството в Политбюро предлага «примирие» на ленинградската организация: двете страни ще премълчат разногласията си на конгреса, ще се възстановят на длъжностите им изгонените ленинградски секретари, а един представител на Ленинград ще влезе в Секретариата. Зиновиев оценява това предложение като «предложение за капитулация» и категорично го отхвърля.

Четиринадесетият конгрес на партията (18–31 декември 1925 г.) се открива в много напрегната обстановка. Сталин представя отчетния доклад, като взема ролята на безпристрастен арбитър между «левицата» и «десницата», между Зиновиев и Бухарин. В много деликатна форма, без да отправя никакви нападки срещу Сталин, Зиновиев отхвърля идеята, че основната опасност идва «отляво». Тонът се повишава, когато Крупская от името на опозицията напомня, като привежда пример от Стокхолмския конгрес през 1906 г. (където болшевиките се оказват в малцинство), че мнозинството не винаги има право. Каменев предизвиква всеобщо възмущение, като обвинява Сталин в «диктаторско управление» и го обявява за «неспособен да осъществи единството на болшевишкото ръководство», добавяйки: «Ние сме против идеята за вожд.» В едно от своите реторически изказвания Сталин твърди, че «единствено колективното ръководство може да изведе партията към целта ѝ». Отчетният доклад на Сталин се приема с 559 гласа срещу 65 «против» (гласовете на опозицията от Ленинград). ЦК за пореден път се разширява, както и Политбюро (в което влизат Молотов, Ворошилов и Калинин).

Веднага след конгреса Политбюро натоварва една комисия под председателството на Молотов да сложи ред в Ленинградската партийна организация. Като «обработва» местните организации и извършва кадрови размествания, ползвайки се с авторитета на конгреса, комисията успява за един месец да постигне почти единодушно гласуване (96%) на комунистите от Ленинград в подкрепа на линията, приета от XIV конгрес. Зиновиев е отстранен от поста си и заместен с извикания от Баку Киров.

5. «Обединената опозиция»

Разпадът на тройката скоро е последван (април 1926 г.) от образуването на нова и много разнородна опозиция, включваща Зиновиев, Каменев, Троцки и техните приятели (Радек, Преображенски, Серебряков, Пятаков, Сокольников, Антонов-Овсеенко, Муралов и др.), активисти от групата «работническа опозиция» (Шляпников) и от групата на «демократи-

ческите централисти» (Сапронов). Обединението обаче е твърде крехко. Всички тези хора, разменяли си нападки на лична и доктринерска основа, са обединени единствено от неприязънта си към Сталин. През последните години те загубват по-голямата част от постове и идеологическите си козове. Зиновиев не контролира вече Ленинградската организация; Троцки, «Бонапарт без армия», губи поста си на народен комисар по отбраната. Впрочем той загубва (1925 г.) и едно важно идеологическо оръжие срещу Сталин, като отхвърля публично автентичността на «Завещанието» на Ленин, публикувано в Съединените щати от Макс Истман. Идеите на опозицията въобще не могат да достигнат до масите, като се имат предвид многобройните «филтри» и контроли, пречателни за разпространението на инакомислието. Накрая патологичният страх от «фракциите», твърде разпространен дори сред низовите организации, лишава от бъдеще всяко действие на някакво малцинство срещу «работническата държава». Всяка борба срещу апарата е предварително обречена на провал, а на опозицията ѝ остава да убеждава масите с тежестта на аргументирана теория. Именно Троцки подхвърля идеята, че революцията е предадена от бюрокрацията и че страната се намира в навечерието на нов Термидор, който ще доведе до победа на бюрокрацията над пролетариата. Единственият изход е радикалната промяна на политиката: бързо развитие на тежката промишленост, подобряване условията за живот на работниците, демократизация на партията, борба срещу разбогатяването на кулаците.

След като се установяват главните направления на аргументацията – които могат да засегнат определени среди от партийните работници – трябва да се направи опит за разпространението им сред масите. Опозиционерите (няколко хиляди души) започват да се организират нелегално, стараяйки се да надигнат низините срещу партийното ръководство, като се изказват на събрания на низовите организации в някои предприятия. Успоредно с това ръководителите подготвят декларация, представена на Пленума на ЦК през юли 1926 г. Дискусиите са толкова яростни, че Ф. Держински, председател на ВСНХ и началник на ГПУ, е покосен от сърдечна криза в разгара на заседанието. Политбюро е реструктурирано в полза на Сталин: Зиновиев е изключен (на негово място идва Рудзутак), влизат нови кандидат-членове, близки до Сталин: Микоян, Андреев, Каганович, Орджоникидзе и Киров. Двамата заместници на Зиновиев – Евдокимов и Лашевич – са отстранени от постове им.

През следващите месеци някои опозиционери се стремят да продължат пропагандата си в първичните партийни организации на университетите и предприятията, главно в Москва и Ленинград. Дейността им обаче се следи отблизо от ГПУ, а Секретариатът и ЦК изпращат бързо на място екипи от инструктори и дезинформатори. Дискусиите често се израждат. От страх да не бъдат удавени от «екстремистите» на «работническата опозиция» и да се дискредитират изцяло в партията, шест от най-влиятелните личности на опозицията – Троцки, Зиновиев, Каменев, Сокольников, Евдокимов, Пятаков – публикуват на 16 октомври 1926 г. истинско покаяние, в което признават неправилността на фракционерската си дейност и се анга-

жират да спазват в бъдеще правилата на партийната дисциплина. Свиканият няколко дни след това Пленум на ЦК (23–26 октомври 1926 г.) санкционира строго ръководителите на опозицията, дискредитирали се чрез заявлението си: Троцки, както и Каменев, са изключени от Политбюро; Коминтернът е призован да отзове Зиновиев от председателския пост, който ще бъде поверен на Бухарин през декември. Тази опозиция, дискредитирана и отслабена след капитулацията на Крупская (която смята, че опозицията е отишла твърде далеч в критиката си за разкол между апарата и масите), се явява без право на глас, нито възможност да разпространява предложенията си на XV партийна конференция (27 октомври – 3 ноември 1926 г.). Стенограмата от това заседание, на което непрестанно прекъсваните изказвания на опозиционерите практически не могат да се прочетат, свидетелства за влошаването на отношенията вътре в партията, за понижаване на равнището на политическата култура и на поведението на делегатите, за растящата нетърпимост. «Тезисите» на Сталин за «построяването на социализма в една отделна страна» се приемат единодушно. Разпространени в стотици хиляди екземпляри, те позволяват на мнозинството да разполага с примитивна аргументация, разбираема за низовия пропагандист, тъй като в основата ѝ лежи националната чест и доверието единствено в силите на «народа, който първи проправи пътя към социализма». Резолюцията на XV конференция не само осъжда опозицията, но иска тя да признае публично грешките си.

Разгромената опозиция не дава признаци на живот в продължение на много месеци. Смазването на китайските комунисти в Шанхай (май 1927 г.) ѝ дава възможност в декларация, подписана от 48 опозиционери (25 май), да изобличи «некадърността и непролетарския характер на едно правителство, оказало доверие на Чан Кайши». Мнозинството, притеснено от тази деликатна обстановка, използва опасността от война – Великобритания тъкмо скъсва дипломатическите си отношения със СССР – за да грои всякаква опозиция, която може само «да подрони по-здравото от всякога единство на партията». Юлският пленум на ЦК решава да изключи от редиците си Троцки и Зиновиев. Мярката за изключване обаче е отложена, след като двамата водачи на опозицията приемат още един път чрез публична декларация да се «подчинят безусловно на авторитета на ЦК». Опозицията, тясно надзиравана от ГПУ, клеймена всекидневно на десетки партийни събрания (с често антисемитски аргументи: «Може би произходът на Троцки му пречи да повярва във възможностите на руския народ?»), без илюзии се хвърля в последен бой през есента на 1927 г. През септември тя представя истинска програма за реформи, като иска бъдещият ЦК, избран на XV конгрес, да бъде едновременно «тясно свързан с масите» и «независим от апарата». След като ЦК отказва да разпространи тази програма сред делегатите, опозиционерите опитват да я отпечатат нелегално. ГПУ се възползва от претекста, за да «разбие мрежата». Пленумът на ЦК, проведен от 21 до 23 октомври, изключва Троцки и Зиновиев. Две седмици по-късно Троцки открито нанася последния си удар: на 7 ноември по случай 10-годишнината на Революцията, по време на мани-

фестацията привържениците му (Зиновиев и Радек в Ленинград, Раковски в Харков, Троцки и Преображенски в Москва) разгъват сред тълпата лозунги със своите призови. На 14 ноември Троцки и Зиновиев са изключени от партията; Каменев и Раковски – от ЦК; още 93 видни активисти на опозицията са изключени на XV конгрес на партията (2–19 декември). Някои от тях (Каменев, Зиновиев и двадесетина други опозиционери) си правят самокритика с надеждата да бъдат допуснати отново в партията след шестмесечен изпитателен срок. Мнозинството (Троцки и привържениците му) отказват това публично унижение. На 19 януари 1928 г. *Правда* съобщава за «заминаването» на Троцки и група от 30 опозиционери от Москва. В действителност два дни преди това те са изпратени в изгнание в Алма-Ата.

6. Размишления над един провал

Десет години по-късно, анализирайки причините за разгрома на опозицията, Троцки я обяснява с «триумфа на сталинската бюрокрация над масите». Този анализ не издържа пред фактите: «масите» през 1926–1927 г. не са на страната на опозицията в по-голяма степен, отколкото в началото на 20-те години «преди триумфа на бюрокрацията». В действителност, в рамките на партията така, както я определя X конгрес, където малцинството трябва да се подчинява на мнозинството от страх да не бъде обвинено във фракционерство, смяната на направленията се извършва според случая. Тя зависи от измененията в състава на партията, от условията, в които се води политическият спор в първичните организации, и от владенето на властовите механизми и структури в партията. През 20-те години тези три фактора се променят в ущърб на опозицията. Еволюцията без съмнение изиграва по-важна роля, отколкото всички многобройни тактически грешки на различните дейци от опозицията.

Десет години след Октомврийската революция партията наброява приблизително 1 300 000 членове и кандидат-членове. Докато числото на «старите» болшевики непрекъснато намалява (през 1927 г. остават едва 8000 души, постъпили в партията преди октомври 1917 г.), в партията се наблюдава двойният феномен на «плебеизиране» и «аграризиране». «Плебеизирането» не означава истинска пролетаризация. Въпреки широкомащабните операции за привличане на работници в партията («Ленински набор» през 1924 г., «Октомврийски набор» през 1927 г.), само една трета от комунистите са работници. Шестдесет процента от партийните членове се занимават често пъти с неквалифициран, но не физически труд в гигантския бюрократичен апарат на държавата. Както в началото на 20-те години, влизането в партията е един от главните начини за придвижване и социално издигане. Ето някои характеристики на набиращата сила и развиваща се партия: младост (85% от комунистите са под 40 години), слаб политически опит на ръководителите (под 2% от партийните секретари са приети преди Революцията), ниско образователно равнище на членовете (само 1% от комунистите имат диплом за висше образование). Слабото политическо равнище на партийните членове, които в огромното си мно-

зинство не са чели – за разлика от «старите» болшевики – нито един класик на марксизма (освен популярните писания като *Азбука на комунизма* от Бухарин или *Основи на ленинизма* на Сталин), служи за оправдание на идеологическия контрол над низовите организации от страна на районните и областните комитети.

Анализът на стенограмите от обикновените партийни събрания, съхранявани в Смоленския архив, разкриват, че през 20-те години редовият комунист няма никаква представа за тезите на различните партийни идеологии. Големите спорове на ръководните кръгове достигат до партийните ядки в преиначен и опростен вид чрез двойния филтър на курсовете за партийна просвета и на надзора на изпратените «отгоре» инструктори. По такъв начин спорът между Сталин и Троцки се свежда до това, че първият иска да строи социализма в СССР, а вторият не го иска. Когато през 1930 г. молят един партиен секретар да определи характеристиките на «дясната позиция» на Бухарин, той дава следния удивителен с невежеството и наивността си отговор: «Десният уклон е отклонение надясно, левият уклон е отклонение наляво, но самата партия чертае пътя си между двата». Силата на сталинската позиция се състои в нейното идентифициране с «централната» линия, произлизаща от ЦК, в крайната простота и невероятния схематизъм, което я прави достъпна за голямото мнозинство неучи и политически слабо подготвени активисти. Политическият дебат се свежда до борбата между «генералната линия», възплъщавана в центъра от ЦК, и отклоненията от нея. На комунистите непрестанно се напомня капиталистическото обкръжение и, следователно, опасността, която всеки конфликт в ръководните кръгове, предизвикан от политическия дебат, създава за съветската власт. Единството трябва да се изгражда около «генералната линия». Тя не е определена в резултат на дискусии, а от ЦК като единствен гарант за единството на партията. За да го запази, партията не трябва да бъде място за дебати, а поле за действие. Ако липсват инструкции – настъпва «анархия» и «дискусия». Терминът «дискусия» придобива все по-подигравателна окраска, тъй като дискусията се противопоставя на конструктивното и конкретно действие, но и поради схващането на редовите членове за политическата борба. Десет години комунистическа власт не притъпяват образа на вътрешно и международно противопоставяне. Борбата против вътрешни (в партията и страната) и външни врагове остава насъщна задача на комуниста; в тези условия политическите дискусии имат малко място. Дискусията винаги е «наложена», «предизвикана» от някаква опозиция, от някакъв уклон. Да се разглежда един политически въпрос означава най-напред да се изобличи някакъв опозиционер (по-късно, през 30-те години, това е «враг»). Когато дискусията става неизбежна, тя грижливо се подготвя, ориентира и планира. Всяка нова ориентация, всяка промяна в линията на партията още преди обсъждането в ядките се обяснява и коментира от «инструктори» и «пропагандисти», които посочват «правилния избор» по време на «подготвителни събрания» или на «курсове за политическа просвета».

През 20-те години се усъвършенства контролът на висшестоящите органи над низовите организации: за това свидетелства присъствието при по-важни събрания на представител от районния комитет, който дава отчет и чиято функция е да записва всички «отклонения» от линията. В случай на «трудности» на място се изпращат инструкторите на Оргразпред, пряко подчинени на Секретариата. Оргразпред е създаден през 1924 г. от сливането на Оргбюро и Учразпред и става отдел на Секретариата, натоварен с ръководенето на низшестоящите партийни органи и главно с назначаването на кадрите.

През 1926 г. ново постановление установява разпределението на постове, назначенията за които се определят от една или друга партийна инстанция. От 25 000 поста, 5500 (най-важните) зависят пряко от Оргразпред и ЦК. Останалите се попълват от районните и областните комитети, които също притежават собствена «номенклатура». На теория всички отговорни постове са изборни; в действителност този «избор» винаги е подготвен от организацията, контролираща поста. Партийните власти се опитват да изготвят и картотека на всички комунисти. Тази непълна картотека се изгражда след неимоверни мъки чак в края на 30-те години. През 20-те години набира сили друг орган, ръководен от двама близки съратници на Сталин (Куйбишев до 1926 г., след това Орджоникидзе): Централната контролна комисия. По устава от 1924 г. ЦК и местните контролни комисии имат за задача «решително да се борят срещу всяка фракционерска група или движение вътре в партията, систематично да наблюдават нездравите явления в областта на идеологията, да прочистват идеологически вредните и морално развалените елементи». Всяка година от 4 до 6% от членовете се привикват пред някаква контролна комисия по всякакви поводи, като главните са: алкохолизъм (25–30% от поводите за привикване), «политическа пасивност» (25%), по-рядко за «активна опозиция» (5–6%), различни форми на кариеризъм, злоупотреби, бюрокрация (18–20%), откровени кражби (10%), вяра в бога (5–6%), принадлежност към социално чужда класа (2–4%). По времето на НЕП контролните комисии се задоволяват да организират «меки» чистки (предупреждения, порицания, рядко изключвания – през периода 1924–1927 г. изключвания са под 1% от общия брой на комунистите), опитват се да запазят повече или по-малко достойния образ на партията, като наказват само най-крещящите нарушения. От 1927 г. обаче започва един поврат, предвещаващ голямата чистка през 1929 г. Той е белязан от по-голяма строгост, този път в името на идеологическата монолитност, към политическите противници (много «троцкисти» са изключени веднага след XV конгрес). Връзките между ГПУ и контролните комисии, следящи за най-малките отклонения, стават по-тесни.

IV. Краят на НЕП

1. «Зърнената криза» през зимата на 1927–1928 г.

XV конгрес е посветен преди всичко на «ритуала по ликвидирането» на троцкистката опозиция. Споровете по определянето на икономическата политика са ограничени. Но резолюциите, приети на конгреса, разкриват все още неясно оформената тенденция за промяна на политиката «наляво»: «засилване ролята на социалистическите елементи в селото» (делегатите имат предвид развитието на гигантски совхози като «Шевченко» в Одеска област, чийто опит е популяризиран широко от пресата); ограничаване на дейността на кулаците и НЕП-маните чрез засилен данъчен контрол; мерки в полза на бедните селяни; предимство за развитието на тежката промишленост. А изказванията на едните и другите разкриват вече дълбоки разминавания: Сталин и Молотов са особено враждебни към кулаците-«капиталисти», докато Риков и Бухарин предупреждават делегатите за опасностите от силното «източване» – изпомпване на средствата от селското стопанство в полза на промишлеността. Въпреки това ръководителите формулират само общи задачи, а конгресът не приема никаква конкретна програма. Изглежда, че НЕП все още има бъдеще.

Но веднага след конгреса властите се изправят срещу много сериозна «зърнена криза». През месец ноември е отбелязан забележителен спад в доставките на селскостопански продукти за държавата, който през декември се превръща в катастрофа. «Кризата» заварва партията неподготвена. През октомври Сталин публично говори за «отличните отношения» със селячеството. През януари 1928 г. се налага истината да се погледне в очите: въпреки добрата реколта селяните са предали едва 300 милиона пуда вместо 430 като през предишната година. Следователно не остава нищо за износ. Страната се оказва без валута, необходима за индустриализацията. Нещо по-лошо: продоволственото снабдяване на градовете е заплашено. Намаляването на изкупните цени, скъпите и недостигащи промишлени стоки в редките селски магазини, намаляването на данъците на най-бедните селяни (които така изпитват по-малка нужда да продават излишъците си), липсата на организация в изкупните пунктове, слуховете за приближаваща война в селата – всички тези фактори обясняват феномена, който Сталин обявява за «бунт на кулаците».

Изходът от това положение Сталин и неговите привърженици в Политбюро виждат в спешните мерки, напомнящи реквизиционните кампании от гражданската война. Други ръководители (Андреев, Шверник, Микоян, Постишев, Косиор) заминават за областите, където реколтата е била добра (Волга, Урал, Северен Кавказ). Партията изпраща в селото «пълномощници» и «работнически бригади» (мобилизирани са 30 000 комунисти). На тях им е поръчано да прочистят непокорните и ненадеждни съвети и низови организации и да изградят «тройки», за да намерят укритите излишъци с помощта на бедните селяни (на които се отстъпват 25% от реквизираното у заможните зърно) и като използват член 107 от Наказател-

ния кодекс, който предвижда три години затвор за всяко действие, «насочено към повишаване на цените». Прибягва се и до затварянето на пазари, като тази мярка очевидно не засяга само заможните селяни. Впрочем ясно е, че средните селяни, а не само кулаците, държат по-голямото количество от наличното зърно. Реквизициите и репресивните мерки само задълбочават кризата. Наистина, в онзи момент властите събират малко по-малко зърно от 1927 г. Но през следващата година селяните просто намаляват посевните си площи.

«Зърнената криза» изиграва важна роля за хода на събитията след това: Сталин наистина извлича от нея поредица изводи (които излага в много изказвания през май-юни 1928 г.) за необходимостта да се изостави кооперацията, пропагандирана от Ленин, и да се изградят на нейно място «крепости на социализма» в селото: колхози, гигантски совхози, машинно-тракторни станции (МТС). Тези «крепости», благодарение на значителния си потенциал за снабдяване на пазара, могат да доставят на държавата 250-те милиона пуда зърно (или една трета от планираните потребности), които ще ѝ позволят да осигури ключовите сектори на икономиката, армията, а също и да излезе на вътрешния и външния пазар, принуждавайки по този начин селяните да продават излишъците си на държавата заради конкуренцията на нейните резерви. Системата за «контрактации» (договори, според които селото доставя зърното си на държавата, която от своя страна осигурява необходимите технически средства), започнала да се изгражда през 1927 г., също трябва да позволи на държавата по-добре да контролира селскостопанските излишъци. През лятото на 1928 г. Сталин вече не вярва на НЕП, но още не е достигнал до идеята за обща колективизация. В плана за краткосрочна политика (три-четири години) частният сектор трябва да продължи да съществува. В същото време политическата борба срещу «дясната» опозиция мобилизира силите му.

2. Разгромът на «дясната опозиция»

Противопоставянето на реквизициите, бележещи завръщане към практиките от гражданската война, се проявява за пръв път на априлския пленум на ЦК през 1928 г., по време на който е обявено разкриването на голям индустриален саботаж в Шахтинска област (Донбас) в тръста «Донуголь», който използва «буржоазни специалисти» и запазва отношенията си със западни финансови среди. Няколко седмици по-късно 53 обвиняеми са изправени на първия публичен процес след този на есерите (1922 г.); 11 са осъдени на смърт, а 5 – екзекутирани. Този назидателен процес илюстрира един мит – за «платения от чужбина саботьор» (по същото време се появяват и други митове: за «кулашката заплаха» или за «опасността от дясно») – които служат за мобилизиране на масите, готови за борба срещу опозиция, уклони и други врагове. Въпреки все по-напрегнатия климат, през април 1928 г. мнозинството в ЦК още не е готово да последва Сталин. Резолуциите, гласувани на пленума, напомнят важността на пазарните отношения и осъждат злоупотребите, допуснати срещу заможните селяни. От-

хвърлен е и проект за нов Селскостопански устав, в който пожизнено ползване на земите се позволява единствено на членовете на кооперативите. Споровете между привърженици и противници на НЕП се водят както в ЦК, в Политбюро (където Сталин, подкрепян от Куйбишев, Молотов, Рудзутак и Ворошилов, разполага с крехко мнозинство срещу нерешителния Калинин и тримата от т.нар. «дясно» течение – Риков, Томски и Бухарин), така и в учрежденията, натоварени с икономическото планиране. Икономистите от Госплан разработват план за умерен промишлен растеж, който отчита възможностите за натрупване на капитали, съотносими с ръста на селскостопанското производство в рамките на НЕП. Икономистите от ВСНХ, ръководени от Куйбишев, на свой ред предлагат план за по-бърз икономически растеж (135% за пет години), базиран по-скоро на вярата в ентузиазма на хората и на убеждението на икономиста Струмилин, изготвил теория, според която «задачата на болшевиките е да променят икономиката, не да я изучават. Няма такава крепост, която болшевиките да не могат да завладеят с шурм... Въпросът за темповете на растеж», пише той, «зависи от човешката воля».

Тенденциите остро се сблъскват на Пленума на ЦК, проведен от 4 до 12 юли 1928 г. Сталин в речта си, публикувана години след това, обяснява, че НЕП се намира в безизходица, че трябва да се засили класовата борба срещу все по-яростно съпротивляващите се капиталистически елементи, че селячеството трябва да заплати за индустриализацията. По този пункт Сталин само повтаря теорията на Преображенски, но без резервите и скрупулите му. Впрочем резолюциите, приети на пленума, не следват сталинските тези. Бухарин е «ужасен» – по собствените му думи – от тези постановки, които според него могат да доведат само до терор, гражданска война, глад. Той е убеден, че Сталин ще маневрира, за да си осигури мнозинство на следващия пленум, затова се опитва да пренесе дискусията в публичното пространство. По-рано никой, дори делегатите на VI конгрес на Коминтерна, проведен в Москва от 17 юли до 1 септември, не е информиран за разногласията. На 30 септември Бухарин публикува в *Правда* своите *Бележки на икономиста*, в които огласява икономическата програма на опозицията. Според него кризата се дължи на неправилното планиране, на грешките в политиката по цените, на недостига в предлагането на промишлени стоки, на неприлагането на мерките за помощ на селскостопанската кооперация. Курсът все още може да бъде променен, при условие, че се направят някои отстъпки на селяните (отваряне на пазарите, повишаване изкупните цени на зърнените храни, а при нужда – внос на зърно). Следователно Бухарин пропагандира завръщането към икономическите и бюджетните мерки за въздействие върху пазара в рамките на НЕП. Създаването на колхози трябва да става само ако те показват по-голяма жизнеспособност от частните стопанства. Индустриализацията е необходима, но тя трябва да бъде «научно планирана», да се отчитат инвестиционните възможности на страната и да се ограничи в рамки, които да оставят селяните да трупат запаси.

Въпреки високото си научно равнище, статията на Бухарин предизвиква слаб отзвук. В това време Сталин кове, без да споменава имена (кой би повярвал, че Бухарин или Риков, председателят на Совнаркома, са начело на «опасен уклон»?), мита за «опасността отдясно», опасно отклонение от линията на партията, чиято крайна цел е да се създадат условия за възстановяване на капитализма в СССР. През ноември 1928 г. Пленумът на ЦК единодушно осъжда «десния уклон», от който Бухарин, Риков и Томски благоразумно се разграничават. И този път те се ръководят от желанието си да запазят единството на партията и гласуват, след като са заплашвали с оставки и постигнали дребни отстъпки, продиктуваните от Сталин решения, които са в разрез с убежденията им, за «необходимостта да се настигнат и задминат капиталистическите страни благодарение на бързата индустриализация и развиването на широк социалистически сектор в селското стопанство». Тази позиция на ръководителите на опозицията определя тяхното поражение: след като с единодушно гласуване Политбюро и ЦК са осъдили все така анонимния «десен уклон» и подкрепили новата линия на партията, те не могат повече да изразяват идеите си без да попаднат под двойното обвинение в двуличие и фракционерство. През седмиците, последвали пленума, «дясната» опозиция загубва два от бастионите си: московската партийна организация, чийто първи секретар Угланов, привърженик на идеите на Бухарин, е свален от поста си, и профсъюзите. VIII конгрес на профсъюзите, срещу обещанието за седемчасов работен ден, приема сталинските тезиси за ускорена индустриализация. Влиянието на председателя на профсъюзите Томски силно намалява след влизането в Президиума на петима сталинисти (сред които Каганович) и след установяването на по-тесен контрол от Политбюро над профсъюзното ръководство. За да се предпази от обединяване на опозициите, Сталин решава да експулсира Троцки от Алма-Ата в чужбина.

Но «лявата» опозиция не представлява вече никаква опасност, отслабена от разпръскването на активистите и объркана от официалното приемане на новата линия, която сякаш се доближава до собствените ѝ убеждения. По-голямата част от водачите ѝ предпочитат да се занимават със собственото си обединение, отколкото с възможността за коалиция с «десните». Когато Троцки се решава (21 октомври 1928 г.) да отправи апел за борба на комунистите от целия свят срещу сталинските намерения, Политбюро се възползва от повода да го обвини, че е виновен за организирането на нелегална «антисъветска партия» и да го експулсира в Турция на 21 януари 1929 г. В същия ден по случай 5-ата годишнина от смъртта на Ленин, Бухарин още един път напомня схващанията си в една статия в *Правда*, посветена на «Политическото завещание на Ленин». Той доказва в нея каква основна разлика съществува между ленинския проект за «мирно, постепенно и свободно» коопериране в резултат на истинска «културна революция» и сталинския проект за колективизация, основан на принудата. Бухарин заключава: «Не трябва да има трета революция.» По подобие на *Бележките на икономиста*, тази статия, предназначена за подготвени читатели, не може да обезпокои Сталин. Напротив, на другия ден разкритието на

троцкистите, че Бухарин и Сокольников са имали секретни контакти на 11 юли 1928 г. с Каменев, отслабва значително позицията на водачите на опозицията, които са привикани пред ЦКК и обвинени в «двуличие» и «фракционерство». Априлският пленум през 1929 г. завършва разгрома на токущо разобличената опозиция. По време на това заседание, което отхвърля последното предложение на десните (двугодишен план за подобряване състоянието на селското стопанство), Сталин заклемява в една реч, държана в тайна по онова време, миналите и настоящите грешки на Бухарин: от противопоставянето му на Ленин през 1915 г. до «поддръжката му за кулаците».

На XVI партийна конференция (април 1929 г.) опозицията не се изказва повече против приемането на петгодишния план във варианта на ВСНХ, който предвижда за 5 години да се колективизират 20% от селските стопанства и ускорена индустриализация. Малко след това Бухарин загубва поста си на главен редактор на *Правда*, преди да бъде отстранен (3 юли) от поста председател на Коминтерна. Томски е заменен от Шверник начело на профсъюзите. Риков подава оставка от поста председател на Совнаркома. Централната контролна комисия (ЦКК) започва обща проверка и чистка в партията, която завършва с изключването на 170 000 души (или 11% от състава), като една трета от тях с мотива «политическа опозиция на партийната линия». През лятото на 1929 г. Бухарин и привържениците му всекидневно са нападани в изключително силна кампания в печата. Тя ги обвинява в «сътрудничество с капиталистически елементи» и в «сговор с троцкистите». Напълно дискредитирани, опозиционерите си правят публична самокритика на ноемврийския пленум. На тази цена санкциите временно се ограничават до изключването на Бухарин от Политбюро.

3. Бягство напред

По същото време, когато във висшите ешелони един след друг се разгръщат епизодите от борбата между привържениците и противниците на НЕП, страната затъва във все по-дълбока икономическа криза, усложнена от непоследователните мерки, отразяващи отчасти колебанията на властта и липсата на ясна политическа линия. Селскостопанските резултати от 1928–1929 г. са катастрофални. Въпреки принудителните мерки, засягащи не само заможните, но основно средните селяни (глоби и затвор за тези, които отказват да продават продукцията си на държавата, чиито изкупни цени са три пъти по-ниски от пазарните), зърнената кампания през зимата на 1928–1929 г. събира по-малко зърно от предишната година, като при това създава климат на изключително напрежение в селото (пресата разкрива хиляда случая за «прилагане на насилие» срещу «официални лица»). Поголовието на добитъка започва да намалява. През февруари 1929 г. продоволствените купони, изчезнали след гражданската война, отново се появяват в градовете, където се установява траен недостиг след закриването от властите на дребната търговия и занаятите, определени

като «капиталистически предприятия». Повишението на селскостопанските цени предизвиква общ скок на цените, който се отразява върху покупателната способност на наемните работници. В очите на повечето ръководители и на първо място на Сталин, селското стопанство носи отговорността за икономическите трудности, тъй като промишлеността показва напълно задоволителни показатели на растеж. Въпреки това един внимателен прочит на статистиките разкрива обезпокоителен спад на количествените показатели – това показва, че процесът на индустриализация е придружен от огромно разхищение на материални и човешки ресурси, които водят до понижаване на жизненото равнище, повишено търсене на работна ръка, преразходи, заплашващи финансовия план.

Привидното изоставане на селското стопанство от промишлеността служи за аргумент на Сталин да развие именно на пленума на ЦК от април 1929 г. схващането си, че селското стопанство е главният и единствен виновник за кризата. То трябва коренно да се преустрои, за да може да следва темпа на промишления растеж. Според Сталин това преобразуване трябва да бъде още по-радикално от онова, което предвижда Петилетният план, утвърден на XVI партийна конференция, а след това от Конгреса на съветите (април-май 1929 г.). Въпреки своята амбициозност – вариантът на ВСНХ предвижда капиталовложенията да се увеличат четири пъти в сравнение с периода 1924–1928 г., да се достигне ръст на промишленото производство от 135% за пет години, нарастване на националния доход с 82%, с което побеждава по-скромния като цели вариант на Госплана, – Петгодишният план почива все пак на запазването на преобладаващ частен сектор, съществуващ съвместно с държавния, и с ограничения, но високопроизводителен колективен сектор. Плановиците разчитат на развитието на спонтанно кооперативно движение и на системата на контрактиции между кооперативните организации и сдруженията на селяните. Накрая планът предвижда приблизително 20% от домакинствата да влязат до 1933–1934 г. в «сдружения за колективно селско стопанство» (ТОЗ), където обобществяването трябва да засегне само обработваемите земи, обслужвани колективно от «тракторни колони», без обаче да се отменя частната собственост и добитъкът да става колективна собственост. Постепенната и ограничена колективизация, която почива изключително върху принципа на доброволността, трябва да бъде свързана с истинските възможности на страната да предоставя машини и специалисти.

Според Сталин, критичното положение на селскостопанския фронт, отразено в провала на последната зърнена кампания, се дължи на действията на кулаците и на други враждебни сили, готвещи се да «подрият съветския строй». Залогът е прост: «селските капиталисти» или колхозите! Вече не става въпрос за изпълнение на плана, а за надбягване с времето. Едва утвърден, планът е подложен на редица редакции към повишение, особено в частта за колективизацията. Първоначално той предвижда колективизацията на 5 милиона домакинства до края на петилетката. През юни Колхозцентр обявява като цел 8 милиона домакинства само за 1930 г., а половината от селското население – до 1933 г. През месец август Микоян гово-

ри за 10 милиона домакинства за 1930 г. През септември Госплан уточнява все за 1930 г. цел от 13 милиона домакинства. През декември вече се говори за 30 милиона!

Това раздуване на целите не се дължи единствено на политическата победа на сталинското течение. То се подхранва от илюзията, че нещата на село се променят: че от зимата на 1928 г. стотици хиляди бедни селяни под влияние на призивите и обещанията се обединяват «спонтанно» в ТОЗ с надеждата да подобрят съдбата си с помощта на държавата. В очите на повечето ръководители това свидетелства за «изострянето на класовите противоречия» в селото и за «неотразимия стремеж към колективизация». Двеста «колхози-гиганти» и «агропромишлени комплекси», всеки с площ от 5–10 хиляди хектара, се превръщат занапред в «бастиони на социализма». През юни 1929 г. пресата съобщава за нова фаза: тази на «масовата колективизация». Властите мобилизират всички партийни организации за двойната задача по събирането на зърно и колективизацията. Селяните комунисти, под заплахата от дисциплинарни мерки, получават нареждане да влязат в колхозите, за да дадат пример. Централният орган за управление на колхозите, Колхозцентр, получава допълнителни пълномощия. Органите на селските кооперации, разполагащи с редките машини на село, са принудени да ги дават под наем само на кооперативните стопанства. Профсъюзите и комсомолът също са мобилизирани: десетки хиляди работници и студенти са изпратени в селата, надзиравани от партийни «активисти» и от агенти на ГПУ. При тези условия зърнената кампания, провеждана по военному, придобива още по-ясен в сравнение с предишните години характер на реквизиция. Пазарните механизми са окончателно разбити през есента на 1929 г. Въпреки посредствената реколта държавата събира над 1 милион пуда (или 60% повече от предишните години). След края на кампанията, огромните сили (общо над 150 000 души), съсредоточени в селото, са натоварени да се заемат с колективизацията. През лятото съотношението на домакинствата (в огромното си количество бедняци), обединили се в ТОЗ, в някои окръзи на Северен Кавказ, Долна и Средна Волга достига от 12 до 18% от всички домакинства. По такъв начин между юни и октомври колективизацията засяга 1 милион селски домакинства.

Насърчени от тези резултати, централните власти подтикваат местните партийни организации да си съперничат по плам и да поставят рекорди. По решение на някои по-старателни местни партийни органи много окръзи се обявяват за «окръзи с пълна колективизация» – което означава, че се ангажират да достигнат до 50% колективизирани домакинства за най-кратки срокове. Натискът над селяните се увеличава, докато центърът е зает от потоци триумфални и умишлено оптимистични отчети. На 31 октомври *Правда* призовава към «масова колективизация» без никакви ограничения на движението. Една седмица по-късно, по случай 12-годишнината на Революцията, Сталин публикува прословутата си статия *Големият прелом*, базираща се на напълно погрешна оценка, според която «средният селянин се е обърнал с лице към колхозите». Не без някои резерви, ноемврийският пленум на ЦК приема сталинския постулат за радикалната про-

мяна на позицията на селяните към колективните стопанства и приема нереалистичен план за промишлен растеж и ускорена колективизация. Това е краят на НЕП.

Библиография към глава 5.

1. Общи произведения

E. H. Carr, *The Interregnum (1922–1923)* (London, 1971).

E. H. Carr, *Socialism in One Country, 1924–1926*, 2 vol. (London, 1972).

E. H. Carr, R.W. Davies, *Foundation of a Planned Economy, 1927–1928*, 2 vol. (London 1975).

M. Lewin, *La formation du système soviétique* (Paris, 1987).

Ch. Bettelheim, *Les luttes de classe en URSS, 2e période, 1923–1930* (Paris, 1977).

2. Национален въпрос, образуване на СССР

R. A. Pipes, *The Formation of the Soviet Union (1917–1923)* (Harvard UP, 1955).

H. Carrère-d'Encausse, *Le grand défi. Bolcheviks et Nations, 1917–1930* (Paris, 1987).

A. Bennigsen et C. Lemerrier-Quelquejay, *L'islam en Union soviétique* (Payot, 1968).

A. Bennigsen et C. Lemerrier-Quelquejay, *Sultan Galiev* (Paris, 1986).

3. Политически въпроси

N. Valentinov, *The NEP and the Party Crisis after the Death of Stalin* (Stanford UP, 1971).

I. et P. Sorlin, *Lénine-Trotsky-Staline* (Paris, 1972).

M. Lèwin, *Le dernier combat de Lénine* (Paris, 1967).

L. Schapiro, *De Lénine à Staline. Histoire du PC de l'URSS* (Paris, 1969).

P. Broué, *Le Parti bolchevik* (Paris, 1963).

H. Carrère-d'Encausse, *Lénine, la Révolution et le pouvoir* (Paris, 1979).

H. Carrère-d'Encausse, *Staline, l'ordre par la terreur* (Paris, 1979).

T. H. Rigby, *Communist Party Membership in the USSR, 1917–1967* (Princeton UP, 1968).

B. Nikolaevsky, *Les dirigeants soviétiques et la lutte pour le pouvoir* (Paris, 1969).

R. V. Daniels, *The Conscience of the Revolution. Communist Opposition in Soviet Russia* (New York, 1969).

4. Икономически и социални въпроси

S. Grosskopf, *L'alliance ouvrière et paysanne en URSS (1921–1928). Le problème du blé* (Paris, 1976).

S. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934* (Cambridge UP, 1979).

N. Lampert, *The Technical Intelligentsia and the Soviet State* (London, 1979).

M. Dewar, *Labour Policy in the USSR, 1917–1928* (London, 1956).

A. Erlich, *The Soviet Industrialization Debate, 1924–1928* (Harvard, 1968).

E. Zaleski, *Planification de la croissance et fluctuations économiques en URSS, t. I: 1918–1932* (Paris, 1962).

N. Werth, *La vie quotidienne des paysans russes de la Révolution à la collectivisation (1917–1939)* (Paris, 1984).

M. Heller, *Le monde concentrationnaire et la littérature soviétique* (Lausanne, 1974).

M. Heller, *Premier avertissement: un coup de fouet. L'histoire de l'expulsion des personnalités culturelles hors de l'Union soviétique en 1922*, in *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XX (2), avril-juin 1979.

M. Lewin, *La paysannerie et le pouvoir soviétique, 1928–1930* (Paris, 1968).

В. П. Данилов, *Советская доколхозная деревня – население, численность, хозяйство* (Москва, 1977).

5. Биографии

D. Snub, *Lénine* (Paris, 1972)

L. Fischer, *Lénine* (Paris, 1974).

I. Deutscher, *Trotsky* (3 vol.) (Paris, 1959–1965).

P. Broué, *Trotsky* (Paris, 1988).

B. Souvarine, *Staline. Aperçu historique du bolchevisme* (Paris, 1977).

I. Deutscher, *Staline. Biographie politique* (Paris, 1973).

R. C. Tucker, *Staline révolutionnaire, 1879–1929* (Paris, 1973).

A. B. Ulam, *Staline et son temps* (2 vol.) (Paris, 1977).

S. F. Cohen, *Nicolas Boukharine. La vie d'un bolchevik* (Paris, 1979).

F. Conte, *Un révolutionnaire-diplomate: Christian Racovski* (Paris, 1978).

6

Тридесетте години. Решаващото десетилетие

I. «Великият прелом» (1929–1933 г.)

1. Колективизацията на селото

В доклада си пред ноемврийския пленум на ЦК (1929 г.) Молотов заявява: «Въпросът за темпа на колективизацията не стои в плана... Остават ноември, декември, януари, февруари, март – четири месеца и половина, през които, ако господа империалистите не ни нападнат директно, ние сме длъжни да осъществим решителен пробив в областта на икономиката и колективизацията.» Решенията на пленума, които одобряват това бягство напред, не срещат никаква съпротива след «безусловната капитулация» на «десницата». В тях може да се прочете: «Построяването на социализма под ръководство на диктатурата на пролетариата може да се извърши в исторически кратки срокове.»

След завършването на пленума специална комисия, ръководена от новия народен комисар по земеделието А. Яковлев, разработва график на колективизацията, който след многократни завишавания, наложени от Политбюро, се обнародва на 5 януари 1930 г. Северен Кавказ, Средното и Долното Поволжие трябва да бъдат «изцяло колективизирани» от есента на 1930 г. (най-късно през пролетта на 1931 г.); другите зърнопроизводителни области – една година по-късно. Впрочем, единствената форма за колективно стопанство трябва да бъде артелът – «по-висша форма в сравнение с ТОЗ». В артела земята, добитъкът и селскостопанските инструменти се обобществяват. Друга комисия, председателствана от Молотов, се занимава с участието на кулаците. На 27 декември Сталин обявява прехода «от ограничаване на експлоататорските тенденции на кулаците към пълно унищожаване на кулачеството като класа». Комисията Молотов разделя кулаците в три категории: първата (63 000 домакинства) обхваща кулаците, «ангажирани в контрареволуционни действия»; втората (150 000 домакинства) – кулаци, «които не оказват активна съпротива, но са във висша степен експлоататори и не могат да не подпомагат контрареволуцията». Представителите на тези две категории трябва да бъдат арестувани, депортирани в отдалечени области на страната (Сибир, Казахстан), а имуществото им – конфискувано. Кулаците от третата категория, определени

като «лоялни към режима», трябва да бъдат арестувани и преселени в границите на областта им, «извън зоните, предвидени за колективизация на земи, които се нуждаят от подобрене». За да извършат успешно колективизацията и разкулачването, властите мобилизират 25 000 работници освен огромния апарат, вече разположен в селата от лятото във връзка със зърнената кампания. Тези работници, по-голямата част от които трябва да станат председатели на новите колхози, се изпращат на цели бригади в околните центрове, където се вливат във вече съществуващите «центрове по колективизацията», състоящи се от местните партийни ръководители, милиционери, командири на местни гарнизони, отговорници на ОГПУ. Този «щаб» трябва задължително да изпълни плана за колективизацията, спуснат от местния партийен комитет: към определена дата да бъдат колективизирани определен брой домакинства. Бригадите по колективизацията отиват по селата, свикват общо събрание и се опитват да убедят селяните да влязат в колхоза, като редуват нереалистични обещания, заплахи и натиск от всякакъв вид (арестуване на «водачите», прекъсване на снабдяването с хранителни и промишлени стоки). Ако няколко селяни се престапашават да се запишат в колхоза, цялото село се обявява за «100% колективизирано». Разкулачването трябва да покаже на най-непокорните непреклонността на властите и безполезността от каквато и да е съпротива. Операциите, съгласувани за всеки окръг от «тройки», включващи първия секретар на партийния комитет, председателя на изпълнителния комитет на Съвета и местния ръководител на ОГПУ, се провеждат на място от «комисии по разкулачването». Списъкът на кулаците от I категория е изключително право на ОГПУ; що се отнася до списъците на кулаците от другите две групи, те се осъществяват по места, като се отчитат «препоръките» на местните активисти и на «комитетите на бедните селяни». Подобни практики откриват възможност за всякакви злоупотреби и за разчистване на сметки. Как да се определи кулакът? Кулак II или III категория? Не могат да се използват дори предишните критерии, изготвени от различни идеолози и икономисти на партията през изминалите години. Наистина през последната година кулаците доста обедняват от непрекъснатото нарастващите данъци. Поради липса на видими външни белези на богатство, комисииите трябва да прибегват често пъти към стари и непълни данъчни списъци, съхранявани в селския съвет, към сведения от ОГПУ и към доноси. Десетки хиляди средни селяни са «разкулачени». В много окръзи 80–90% от арестуваните селяни са «средняци», обвинени в «кулачеене». Основното им престъпление е, че са се противопоставили на колективизацията. По всичко изглежда съпротивата е по-голяма в големите селища на Украйна, Северен Кавказ и Дон, където са изпратени войски, отколкото в скромните села от централните провинции на Русия. Официалните статистики отдавна сочат 240 747 депортирани домакинства (или 1,2 милиона души). По-скорошни съветски източници допускат числото 1 милион домакинства (или приблизително 5 милиона души), засегнати от «разкулачването».

Едновременно с «ликвидирането на кулачеството като класа» с невиджани темпове се разгръща и колективизацията. Всяка десетдневка вест-

ниците публикуват процентите на колективизираните домакинства: 7,3% на 1 октомври 1929 г., 13,2% на 1 декември, 20,1% на 1 януари, 34,7% на 1 февруари, 50% на 20 февруари, 58,6% на 1 март... Тези проценти, раздувани от местните власти в желанието им да покажат на ръководните инстанции, че планът се изпълнява, в действителност не означават нищо. По-голямата част от колхозите съществуват само на книга. Резултат на тези «процентни победи» става пълната и продължителна дезорганизация на селскостопанското производство. Преди да бъдат «колективизирани», селяните в действителност изколват голяма част от добитъка (едрият рогат добитък намалява с една четвърт между 1928 и 1930 г.). Липсата на семена поради конфискацията обрича пролетната сеитба на катастрофа.

В обширната си статия, публикувана на 2 март 1930 г. под заглавието *Главозамайване от успехите*, Сталин осъжда «многобройните нарушения на принципа за доброволност при организирането на колхозите», «бюрократичния характер на взетите от местните власти решения за създаване на колективни ферми». Той критикува «ексцесите» при разкулачването, «за-сигнали много средни селяни», и злоупотребата с колективизирането на дребния добитък и личния инвентар. Сталин се обявява против «главозамайването от успехите», срещу създаването на колхози, «които още не съществуват в действителност, но се смятат за съществуващи, за да се увеличат самохвалните решения». В статията обаче не се прави никаква самокритика, като отговорността за допуснатите ексцеси се прехвърля върху местните ръководители, и въобще не се поставя въпросът за принципа на самата колективизация. Ефектът от статията – последвана на 14 март от решение на ЦК за «борба с отклоненията от партийната линия» – е незабавен. Докато местните ръководители изпадат в пълно объркване, селяните започват масово да напускат колхозите (само през март – 5 милиона души). На 1 юли остават само 5,5 милиона колективизирани домакинства (21% от общия брой на селяните) или почти 3 пъти по-малко, отколкото на 1 март.

Зърнената кампания, започнала отново през есента на 1930 г. със значителни сили, пак повишава напрежението, временно затихнало през пролетта. Благодарение на изключителните метеорологични условия, реколтата на 1930 г. е превъзходна (83,5 милиона тона или 20% повече от предишни години). Зърнената кампания, провеждана с отиграни методи, донася 22 милиона тона или два пъти повече, отколкото в годините на НЕП. Този резултат, постигнат чрез засилено изземване на продукцията от колхозите (достигащо 50, 60 и дори 70% от реколтата в най-богатите области като Украйна), може само да насърчи властите да продължат политиката на колективизация. Отново се оказва натиск над селяните – области, упорстващи срещу колективизацията, се лишават от всякакви промишлени стоки; на колхозите се дават не само конфискуваните от кулаците земи, но и всички абсолютно необходими на селяните пасища и гори; накрая започва нова вълна на разкулачване, която например в Украйна засяга 12–15% от селските домакинства. Ограбените селяни реагират с насилие: ОГПУ регистрира хиляди случаи на опожаряване на колхозни постройки по време на зърнената кампания от 1930–1931 г. Въпреки всичко, на 1 юли 1931 г.

броят на колективизираните домакинства достига равнището от 1 март 1930 г. (57,5 %).

Отнетото от селяните жито е изнесено главно в Германия. Тази страна се съгласява да отпусне на Съветския съюз значителни кредити (над 1 милиард марки), уговорени в германо-съветския договор, подписан през април 1931 г. В замяна на машините, предназначени за индустриализацията (от 1931 до 1936 г. половината от внесените в СССР машини са с германски произход), Съветският съюз се ангажира да доставя на Германия селскостопански суровини и злато. Добивът на този метал достига небивал размер от началото на 30-те години, особено в Колима и Далечния Север, благодарение на притока на затворническа работна ръка – основно разкулачени селяни.

Към края на лятото през 1931 г. зърнената кампания започва да показва лоши резултати: намаляват постъпленията от зърно. Властите решават да отправят нови 50 000 пълномощници, за да подпомогнат местните функционери. Заради лошата реколта в източните области, на особен натиск е подложена Украйна. Хиляди колхози са лишени от целия им фураж и от голяма част от семената. На тази цена правителството постига при посредствената реколта (69 милиона тона) рекорд от 22,8 милиона тона събрано зърно, което му позволява да изнесе 5 милиона тона, за да финансира закупуването на техника. Насилственото изземване на една трета от добива (в някои колхози то достига до 80%) може само изцяло да дезорганизира производствения цикъл. Нека само да напомним, че при НЕП селяните продават на пазара около 15–20% от реколтата си, като запазват 12–15% за сеитба, 25–30% за добитъка, а остатъка (30–35%) за собствена консумация. Въодушевено от успеха на зърнената кампания, правителството фиксира цел от 29,5 милиона тона за 1932 г., макар че в Украйна се появяват първите признаци за «критична продоволствена ситуация» – този евфемизъм, използван от украинския ЦК, в действителност означава глад.

Става неизбежен конфликтът между селяните, решени да използват всякакви хитрости, за да запазят част от реколтата си, и местните власти, задължени на всяка цена да изпълнят плана за събиране на зърното. Зърнената кампания през 1932 г. започва бавно. Още с началото на жътвата колхозниците, често пъти в сговор с ръководителите си, се стремят да пуснат в обръщение или да заделят каквото могат. Властите надават вой за «разпиляване на националното богатство». На 7 август 1932 г. е обнародван закон, който позволява да се дават присъди до 10 години за нанасяне вреди на колхоза. През есента на 1932 г. правителството решава да осъществи «решителен удар» срещу колхозниците, които, по изказа на Сталин, «с батальони се надигат срещу съветската държава». В съответствие със закона от 7 август и с член 58 от Наказателния кодекс (който позволява да се привлече под отговорност всеки, допуснал «действие за подронване на съветската власт», десетки хиляди колхозници са арестувани за рязане на класове преди жътвата. Едно «секретно циркулярно писмо», датирано от 8 май 1933 г., признава необходимостта да се «регламентират арестите, осъществявани от когото падне», да се «разтоварят местата за задър-

жане» и да се «намалят в рамките на два месеца арестуваните от 800 000 на 400 000 души». Само за 1932 г. 36% от председателите на колхози са сменени главно защото «са се отдали на антидържавни действия по саботиране на събирането на зърно». Чистката засяга и една трета от партийните членове. Бригадите, натоварени със събирането на зърно, провеждат истински наказателни експедиции главно в зърнопроизводителните райони, като не спират дори пред изземването на всичкото зърно от колхозите, включително и оставеното на селяните като възнаграждение и за посев.

В резултат на тези действия настъпва страшен глад, който взема, особено в Украйна, между 4 и 5 милиона жертви. За разлика от глада през 1921 г., признат от властите, които прибегват към международна помощ, «критичното продоволствено положение» в украинските села се отрича от правителството. То успява да ограничи разпространението на вестта дори вътре в страната. В най-засегнатите области военни подразделения възпрепятстват жителите да напускат селата си. Предотвратено е масовото преселение както през 1921–1922 г.

След тази катастрофа правителството преразглежда политиката си за събиране на зърно. То решава да обедини и централизира различните органи в един единствен «Комитет за събиране на зърното» (Комзаг), прикрепен директно към Съвета на народните комисари. По този начин се признава първостепенната значимост на ежегодната зърносъбирателна кампания, която по думите на Киров е «концентриран израз на цялата политика към селото», «пробен камък на нашата сила и нашата слабост, на силата и слабостта на нашите врагове». Властта реорганизира и структурите в администрацията, като въвежда политотдели, съставени от проверени хора, гордеещи се с дълга кариера най-често в армията или полицията. На тези политически отдели е поверено да управляват дейността на Машинно-тракторните станции (МТС) – основни органи за контрол в селскостопанското производство, и да надзирават местните органи на партията, смятани често пъти за съучастници на селяните. Накрая с декрета от 19 януари 1933 г. доставките на зърно стават съставна част от задължителен данък, който е събиран от държавата и не може да се преразглежда от местните власти. Тази мярка трябва да защити колхозите от произволни вторични облагания на местно ниво. В действителност, вместо да облекчи взиманията от страна на държавата, декретът ги засилва. Колхозите трябва да плащат в натура и процент от реколтата за услугите на МТС. Този твърде голям данък става през 30-те години основен компонент (минимум 50%) от събраната продукция. Освен това държавата поема цялостния контрол върху оценката на посевните площи и реколтата на колхозите, за които иначе съобразно устава им се предполага, че са «социалистически кооперативи», чийто върховен орган е «общото събрание на колхозниците». Дължимите на държавата данъци се изчисляват на базата на желаните цели, а не на обективните данни. Накрая, за да запуши всяка дупка, от която продукцията би могла да се изплъзне от контрола на държавата, през март 1933 г. е издадено постановление, че 90% от овършаното зърно остава за държавата, 10% се разпределят между колхозниците като аванс за работа-

та им, докато не бъде изпълнен планът за събиране на зърното в окръжен мащаб. Откриването на свободни пазари през лятото на 1933 г., за да се облекчи катастрофалното продоволствено състояние в градовете също се подчинява на това изискване. За да се завърши системата, остава само да бъдат колективизирани 5 милиона селски домакинства, които в началото на 1934 г. са извън колхозите. През юли 1934 г. Пленумът на ЦК обявява съществуването на тези 5 милиона «спекуланти» за неприемливо. Властите определят извънреден паричен данък за селяните-частници; освен това размерът на задължителните доставки е повишен с 50%. Тези мерки надхвърлят прага на платежоспособността на тези дребни производители. Остават им само три решения: да отидат в града, да се включат в колхозите или да станат платени работници в совхозите. На II конгрес на колхозните активисти (февруари 1935 г.) Сталин обявява, че 98% от обработваемата площ на страната вече е социалистическа собственост.

Същата тази година държавата изземва над 45% от селскостопанската продукция или пропорционално три пъти повече от 1928 г. Зърнопроизводството все пак е с 15% по-ниско от това през последните години на НЕП, въпреки увеличаването на посевните площи. Що се отнася до животинската продукция, тя достига едва 60% от нивото на 1928 г. За пет години държавата успява да осъществи блестяща операция по изземването на селскостопанската продукция, «закупена» на смехотворни цени, покриващи едва 20% от производствените цени. Тази операция изисква разгръщането на принудителни мерки, които съдействат за засилване на административно-полицейския характер на режима. Насилието към селяните позволява да се експериментират методи, прилагани по-късно към други социални групи. На това насилие селяните отвръщат с все по-слабото обработване на земята, която вече не им принадлежи. По такъв начин държавата се вижда принудена да поеме пряката отговорност за нарастващ набор от дейности, с които селяните винаги и във всички страни са се справяли прекрасно сами: оран, сеитба, жътва, вършеене. Лишени от всякаква самостоятелност, от всякаква инициатива, колхозите са осъдени на застой. Колкото до колхозниците, след като престават да бъдат «стопани», те се превръщат в граждани втора класа.

2. Първи петгодишен план:

индустриализация, културна и социална революция.

XVI партийна конференция (април 1929 г.), а после и V конгрес на съветите (май 1929 г.) приемат след многократни преразглеждания и завишения «оптималния» вариант на I петгодишен план. Този вариант, оспорван от «десницата», която го смята за нереалистичен, предвижда 136% нарастване на промишленото производство, 110% нарастване на производителността на труда, 35% намаляване на производствените разходи. Големите проекти, започнати като строителни площадки през 1927–1928 г., най-вече водноелектрическата централа на Днепър (Днепрогес) и железопът-

ната линия Туркестан-Сибир (Турксиб), трябва да бъдат завършени през 1930 г. Предвижда се построяването на 1200 завода (по думите на един делегат на V конгрес на Съветите се създава впечатление, че Риков седи върху огромен сандък с пари и дава от тях на всеки, който пожелае). Планът дава приоритет на тежката промишленост, която получава 78% от всички капиталовложения. Те трябва да нараснат от 8,4 на 16,2% от БНП. В началото на 1930 г. показателите отново са преразгледани и завишени: в края на петилетката трябва да се произвеждат от 120 до 150 милиона тона въглища (вместо първоначално предвидените 75 милиона тона), от 17 до 20 милиона тона чугун (вместо 10 милиона), 45 милиона тона петрол (предвидени 22 милиона), 450 000 трактори (вместо 55 000); да се построят 2000 нови завода. Вестниците от януари-февруари 1930 г. вече изграждат митологията за непаричната «социалистическа икономика», в която непосредственият обмен между производителите ще замени търговията. Това е времето на гигантските колхози и на «трудовите комуни» в предприятията, в които доходът се разпределя поравно между всички работници.

XVI конгрес на партията (юни-юли 1930 г.) обявява победата на привържениците на все по-ускорените темпове на социалистическото строителство («Петилетката за четири години!»). На този конгрес Куйбишев заявява, че всяка година трябва да се удвояват капиталовложенията, а продукцията да се увеличава с 30%! «Темповете решават всичко.» Целите се превръщат в предизвикателства, които «напредничавите» предприятия трябва да приемат с представянето на «насрещни планове», изпълнявани благодарение на «социалистическото съревнование» между бригади от ударници. Тези нови цели нямат никаква връзка с реалните възможности, а това допринася за разстройване на производството. Започва строителството на стотици обекти, които остават незавършени поради липсата на суровини, горива, оборудване или работна ръка. В края на 1930 г. 40% от капиталовложенията са замразени в незавършени програми. Те парализират огромно количество материални ресурси, недостиг на които се чувства в други области на икономиката. Приемането на нереални цели има кумулативен ефект: невъзможността да се постигнат едни цели води до неизпълнението на други и т.н. За да се преодолее недостигът на материали (впрочем относителен, тъй като съществува единствено по отношение на нереалистичните цели на плана), снабдяването на предприятията постепенно преминава изцяло в ръцете на административни структури. Те се опитват да осигурят централизирано разпределение на основните ресурси и работната сила, необходими на предприятията, като се ръководят от «приоритетите». Дейността на предприятията до голяма степен става зависима от практиката за отпускане на средства от ден за ден според важността на предприятието. Системата за разпределение на суровините, оборудването, работната сила се разпростира най-вече върху няколко ударни обекта, които се дават за пример на цялата страна (металургичните комбинати в Кузнецк и Магнитогорск, тракторните заводи в Харков и Челябинск, автомобилните заводи в Москва и Нижни-Новгород). Недостигът на ресурси продължава да нараства, списъкът на приоритетните предприятия става все по-дълъг.

Скоро така установените приоритети влизат в конфликт помежду си и се налага да се установи система за «ред по спешност». Това краткосрочно управление на ресурсите се опитва да замени планирането; в продължение на десетилетия то остава една от главните характеристики на съветската икономика. Развитието на «системата за приоритетите» е резултат на пълна импровизация. Тя позволява на предприятията, сметнати за важни, да не бъдат парализирани от нарастващия недостиг, но увеличава анархията в дейността на неприоритетните предприятия. Тази система е полумярка, която намалява непосредствените последствия от противоречието между икономическите планове и реалните възможности. Това противоречие неминуемо поражда много силен натиск както върху икономическите, политическите, културните институции, така и върху индивидите. Ето защо усилията за индустриализация и колективизация се представят като «трета революция», културна революция, война на класите във вътрешен план («Нашите класови врагове съществуват. И не само съществуват, но укрепват и се опитват да се противопоставят на съветската власт» – твърди Сталин през май 1928 г.) – борба за оцеляване на социализма в международен план («Ние сме изостанали от 50 до 100 години от напредналите страни. Трябва да преминем разстоянието за 10 години. Или ще успеем, или те ще ни смажат», Сталин, февруари 1931 г.).

Това усилие преминава през двойна тенденция – отстраняване или неутрализиране на старите кадри и икономическите специалисти, които не са комунисти и са скептично настроени към «Големия поврат», и издигане на «нова техническа интелигенция», поддържаща радикалните промени на индустриализацията, тъй като тя е най-облагодетелствана от тях.

На априлския пленум от 1928 г. е съобщено за разкрити «саботажни операции» в мините на Шахти (Донбас), организирани от «буржоазни» инженери, което бележи края на започналото през 1921 г. сътрудничество между режима и бившите «спецове» (специалисти от старата интелигенция). Документът, гласуван в края на пленума, призовава за увеличаване на «бдителността» към тези «специалисти» и за масово издигане на работници на отговорни постове. През 1928 г. огромното мнозинство от кадрите, работещи в предприятията и държавните органи, произлизат от предреволюционната интелигенция. Едно незначително малцинство (2%) са членове на партията. В навечерието на приемането на петилетката, урокът от Шахтинското дело е ясен: скептицизмът, безразличието към предприето от партията дело може да доведат единствено до саботаж. Съмнението вече означава предателство. В периода 1928–1931 г. се разгръща широка кампания срещу «буржоазните кадри». През 1928–1929 г. хиляди служители на Госплан, ВСНХ, народния комисариат по селското стопанство, Централната дирекция на статистиката, народния комисариат по финансите се изгонени за «десен уклон» (меко отношение към данъчното облагане на кулаците или на НЕП-маните) или за «принадлежност към чужда класа» (казва се, че 80% от висшите служители на финансите са служили при Стария режим). Като цяло, за четири години (1928–1931 г.) 1 256 000 служители са взети под контрол; 138 000 (11%) са изключени от изпълнение на

служебни задължения, а от тях 23 000 са определени I категория («врагове на съветската власт») и са лишени от граждански права. През зимата на 1932–1933 г. нова чистка позволява да бъдат съкратени 153 000 други служители. Новото законодателство в предприятията слага край на разделението на властта между «червения» генерален директор (непременно член на партията, но по правило слабо квалифициран – през 1929 г. 89% от «червените» директори имат само основно образование) и техническия директор («буржоазен» специалист). «Тригълникът на властта», образуван от секретаря на местния партийен комитет, «червения» генерален директор на предприятието и профсъюзния представител, е премахнат. Цялата власт в предприятието преминава към генералния директор. Манията за саботаж, възникваща всеки път, когато стане произшествие или планът не е изпълнен, прави положението на кадровите работници и на «буржоазните» специалисти много несигурно. През 1930–1931 г. половината от промишлените кадрови работници от Донбас са уволнени или арестувани. Само в транспортния сектор са «разкрити» 4500 «саботьори» за първите шест месеца на 1931 г. Многобройни процеси, някои при закрити врати (процесите срещу «специалистите от ВСНХ», срещу «Селската трудова партия»), други публични (процесът срещу Промислената партия, по време на който обвиняемите признават, че са изградили широка мрежа от 2000 специалисти, която по внушение на чуждестранни посолства трябва да организира подривна дейност в икономиката) поддържат мита за саботажа. Тези юридически пародии преследват тройна цел: да посочат «изкупителна жертва», да се затвори устата на кадрите, противопоставящи се на ускорената индустриализация; чрез контраста да се даде пример за бдителността и ефективността на новите пролетарски кадри.

Успоредно с борбата срещу «старите» кадри, от лятото на 1928 г. режимът предприема широка операция по издигането на работници-комунисти на отговорни постове и по формирането в най-кратки срокове на «нова червена техническа интелигенция, добре подготвена и пролетарска по дух». Тази политика трябва да внуши на част от работническата класа, и по-точно на най-младите, разочаровани от НЕП (която не съумява нито да унищожи безработицата, нито да създаде достатъчно широки възможности за растеж), че страната навлиза в «нова ера», където перспективите за развитие са занапред широко отворени за обикновените работници. Няколко числа говорят за размах на политиката на издигане, една от целите на която е националният консенсус около програмата за ускорена индустриализация. Между 1928 и 1932 г., броят на местата в «работническите университети» (рабфак) се увеличават от 50 000 на 285 000. Над 140 000 работници «от цеха» отиват направо на ръководни технически и управленчески постове – в края на първата петилетка тези «практици» са 50% от «ръководните кадри в промишлеността». Около 600 000 работници-комунисти (т.е. по-голямата им част) напускат производството и стават чиновници, служители или отиват да учат. В началото на 1932 г. 233 000 бивши работници-комунисти посещават стажове или някакъв курс на обучение, който ще им отвори пътя към професионалното и общественото издигане.

Смята се, че поне 1 милион работници са постигнали професионално повишение през I петилетка. Студентите и учениците от инженерните училища – няколко десетки хиляди млади комунисти – съставляват основния контингент на «издигнатите» (*выдвиженцы*). Те представляват бъдещата «народна интелигенция», която от 1936–1937 г. ще осигури замяната на отстранените при чистките бивши «буржоазни специалисти» и представители на «старата болшевишка гвардия», едва 15 години по-възрастни от тях. Политиката за издигане на нови кадри предизвиква дълбока промяна в състава на променящата се работническа класа и в нейното социално поведение. В действителност тя лишава заводите от 1 милион най-опитни работници, които могат «на място» да подготвят милиони новопостъпили. По време на I петилетка броят на работниците (промишленост и строителство) нараства от 3,7 на 8,5 милиона души. За две години безработицата сред работниците е ликвидирана. Значителна част от новопостъпилите са селяни, бягащи от колективизацията. През 1930 г. 3 милиона от тях се установяват в градовете; през 1931 г. те са над 4 милиона; през същата тази година 7 милиона сезонни работници се наемат по строежите. Предприятията, по думите на Орджоникидзе, често напомнят огромни «лагери на преселници». В търсене на по-добри условия на труд, на по-добро заплащане и храна, често в нелегално положение (напуснали без разрешение колхоза си), новите работници – откъснати от корените, слабоквалифицирани – непрекъснато сменят работата си. Заводските цехове се запълват с неграмотни работници от селски произход. Тепърва им предстои да се учат да ползват техниката, да свикват с новата организация на труда, да четат, да уважават властта, да променят понятието си за време и да използват най-простите атрибути на градския живот. Всичко това води до сериозен социален травматизъм, разтърсва вътрешната монолитност на работническата класа и предизвиква силно напрежение между режима и субпролетариата, дошъл от презирана и осъдена на изчезване среда (селото преди колективизацията).

Трудната адаптация на «новите пролетарии» влече след себе си цяла поредица «негативни явления», които заедно с нереалистичните планове и прекъсванията в доставките допринасят за разстройването на промишленото производство през I петилетка: неявяване на работа, текучество на кадрите, хулиганство и разбиване на техниката, дефектна продукция, нарастване на производствения травматизъм, алкохолизма и престъпността. След три години «пролетаризация», «културна революция» и «социалистическа» утопия, белязани от настъплението срещу старите кадри, от ускореното издигане на работници и комунисти на отговорни постове, от притока на милиони нови пролетарии, ръководството на партията е принудено да признае, че тази политика води до социална нестабилност с разрушителни последствия за икономиката. Подроненият авторитет на кадрите означава ерозия на всякакъв авторитет и на всякаква дисциплина в предприятията. Твърде бързото издигане на много работници предизвиква криза в пролетарското самосъзнание и формира слабо подготвени кадрови работници. Равното разпределение на заплатите означава «дребнобуржоазна уравни-

виловка», която не подпомага идеите на социалистическото съревнование. На 23 юни 1931 г. Сталин произнася прословутата си *Реч за шестте условия*, с която слага край на «културната революция». Той преустановява издигането на работници, осъжда уравнивиловката като «тормоз над кадрите» и призовава към «повече грижа за специалистите от старата школа, които», твърди той, «са се съюзили окончателно с работническата класа». Няколко седмици по-късно над 40 000 неотдавна издигнати работници отново са върнати в производството. Премахнати са много от стипендиите и двата часа на ден, плащани от предприятието на работници, които продължават обучението си. Преразглеждат се заплатите и се премахват основните дискриминационни мерки срещу старите кадри, изразяващи се в ограничен достъп на децата им до висше образование. Между другото, правителството приема драконовски мерки за връщане на работниците към труда. Законът от юли 1931 г. установява зависимост между размера на социалните облекчения и стажа в предприятието. През септември 1932 г. се въвежда трудовият паспорт, който всеки работник трябва да представи на работодателя си и в който са вписани всичките му предишни работни места. За да се ограничи текучеството на работната ръка, се въвежда системата «прописка» (все още в сила), т.е. задължително регистриране в местната милиция. Неявяването на работа се наказва сурово според закона от 15 ноември 1932 г., който предвижда незабавно уволнение, отнемане на производствените купони и изгонване от квартирата. Глобалната стратегия, целяща да се повиши производителността на труда, спаднала с 28% между 1928 и 1930 г., не се ограничава само с тези административни мерки или със засилването на авторитета на директорите. Въвежда се нова система за заплатите – на парче – най-низшата форма на капиталистическа експлоатация според Маркс, зависеща от заработеното и от темповете на труда. Тези първи мерки бележат новия период на «възстановяване на реда» и началото на политика на социален консерватизъм (определена от социолога Н. Тимашов като «Великото отстъпление»), чиято цел е да стабилизира и контролира разбития социален организъм, превърнал се, според думите на Моше Левин, в «подвижни пясъци». Това трябва да стане с внедряването в обществото на такива ценности като дисциплина, власт, законопослушание, патриотизъм.

В началото на 1933 г. петилетният план е обявен за изпълнен четири години и три месеца след приемането му. Като прави равностметката, Сталин оперира с числата от първоначалния план от април-май 1929 г., който обаче е отхвърлен през 1930 г. в полза на по-амбициозен вариант. И днес още икономистите оценяват твърде различно резултатите от I петилетка: така ежегодният прираст на продукцията варира от 10,5% до 21% в зависимост дали се изчислява по обем или по себестойност (в последния случай стои въпросът за цените). Все пак, без да навлизаме в полемика по числата, може да се каже, че по-голямата част от чуждестранните и съветските специалисти днес са на едно мнение по следните точки:

– Ръстът на оборудването, полуфабрикатите за тежката промишленост, суровините и енергийните източници е значителен, но по-нисък от

заложените показатели от 1929 г. (въглища: 64 милиона тона вместо 75; чугун: 6,2 милиона тона вместо 10 и 17 във варианта от 1930 г.; електроенергия: 14 милиарда киловатчаса вместо 20).

– Производството на стоките на леката промишленост и на народното потребление е пренебрегнато (планът е изпълнен приблизително 70%).

– Осъществени са огромни капиталовложения (обемът на капиталовложенията в дългосрочни активи по отношение на brutния национален продукт се увеличава 3,5 пъти за пет години) за сметка на жизненото равнище на населението.

– Капиталовложенията в обществено-културния сектор системно се игнорират.

– Индустриализацията се извършва с разхищения, без да се отчитат разходите. Тя е съпроводена с голяма инфлация (нарастване на паричната маса със 180% за пет години, на цените на дребно – с 250–300%), водеща до намалена с 40% покупателна способност на трудещите се.

– Стагнацията и даже регресията на производителността (8% спад според Дейвис и Уиткрофт), вместо растеж със 110% според плана, свидетелстват за трудностите през първата петилетка и за съпротивлението срещу ускорената индустриализация.

Безпорядъчната, «вакханална» (по думите на Н. Ясни) ускорена индустриализация, подлагана на постоянни импровизации («преломите» от април-май 1929 г., януари-февруари 1930 г., юни 1930 г.) хвърля страната в състояние на постоянна мобилизация и напрежения като във военно време, тъй като целите обикновено са неосъществими. Тя засилва икономическия хаос и обществения безпорядък, изисква все по-нарастваща намеса на политическото ръководство в икономическата сфера. Пазарните закони се заменят с «командно-административна система» (по съвременната терминология). Последиците ѝ, също като типа на развитие и икономическите приоритети, установени при първата петилетка в името на построяването на социализма в една отделна страна, се чувстват и днес.

3. Партията пред «великия прелом»

След разгрома на «дясната» опозиция, постигнат на пленума на ЦК от ноември 1929 г., «Великият прелом» може да се разгърне с привидно единодушна поддръжка. В поздравленията към Сталин по случай 50-годишнината му той е наречен не само «най-изтъкнат теоретик на ленинизма», но и за първи път «Ленин на новото време», «гений, чиито забележителни качества са нужни на работническата класа». По това време мнозинството бивши «леви» опозиционери, изключени от партията през 1927 г., постигат възстановяване на правата си и се присъединяват към сталинската линия, изглеждаща им близка до онази, която са защитавали в предишните години. Несъмнено, позицията им е подкрепена и от други съображения, изразени от Пятаков, който пръв от «големите» опозиционери се присъединява към сталинския лагер още през февруари 1928 г.: за комуниста няма живот извън партията. «Свършено ясно е», пише Пятаков на 23 декември 1929 г.

в *Правда*, «че не можеш да бъдеш за партията, а да се изказваш срещу ръководството ѝ, не можеш да бъдеш за ЦК и срещу Сталин.»

Все пак политиката за насилствена колективизация на селото среща съпротивата – макар и пасивна – на редките партийни ядки в селото, всеки пети член от които е изключен по време на «чистката» от 1929 г. за «пасивност», «връзка с враждебни елементи» или «изкривяване на партийната линия» (т.е. най-често за отказ да влезе в колхоза). От друга страна, «паузата» в надпреварата към колективизацията, постановена със статията на Сталин от 2 март 1930 г., предизвиква недоволство у многобройни местни кадри, възмутени от обвиненията към тях за допуснати експеси и за неправилно прилагане на партийната линия. Тези местни ръководители изразяват объркването си в «дискуссионните трибуни», публикувани през май-юни 1930 г. в *Правда* по време на подготовката на XVI партийен конгрес. Някои даже намекват, че решеното от Сталин «отстъпление» има «десен» характер. На 27 май 1930 г. в уводната си статия *Правда* обявява, че подобни позиции представляват «тактика, целяща дискредитирането на ленинското партийно ръководство».

Никаква опозиция не се проявява по време на XVI конгрес на партията, на който се разглеждат капитални въпроси за продължаване на колективизацията и на ускорената индустриализация. Дясната опозиция отново е заклеймена, Риков и Томски са принудени да си направят още по-унизителни самокритики, отколкото на ноемврийския пленум през 1929 г. Между другото конгресът одобрява масовото отстраняване на старите профсъюзни кадри, обвинени в следване на «опортюнистична и трейдюнионистка линия», несъвместима с построяването на социализма. «Профсъюзното решение», гласувано на конгреса, прави от профсъюзите обикновен инструмент за осъществяване на плана. В политическия си доклад, след критиката на неразкаялите се троцкисти, превърнали се в «типични дребнобуржоазни контрареволуционери, осведомители на капиталистическия печат за делата на ВКП (б)», Сталин развива идеята, че различните уклони са «отражение на съпротивата на отмиращите класи». «Невъзможно е», заключава той, «да се води борба срещу класовите врагове, когато техните агенти са в редиците ни». Привържениците на уклоните за първи път са наречени предатели. Прекрачена е важна граница в идентифицирането на врага, макар че съотношението на силите в Политбюро не позволява на Сталин и най-близките му съратници да се възползват веднага «на практика» от уравниението «привърженик на уклona = враг».

Последният представител на бившата «дясна» опозиция, Риков – наскоро издигнат начело на народния комисариат по тежката промишленост – по въпроса за темповете на индустриализацията се противопоставя на генералния секретар и е изключен през декември 1930 г. от Политбюро и заменен от Орджоникидзе, близък съратник на Сталин. Официалното осъждане на всички уклони, мнимото единодушие около Сталин не слагат край на опозиционните настроения. През декември 1930 г. кандидат-членът на Политбюро Сирцов и секретарят на Закавказката партийна организация Ломинадзе са изключени от ЦК – първият за скептицизъм към темповете

на индустриализацията, вторият за изобличаване на «феодалното отношение на партията и съветите към работниците и селяните». Тези декларации, контактите на Сирцов и Ломинадзе с други партийни членове се представят като «заговор», надлежно заклеямен от пресата, обсъждан на всички равнища в партията и свързан с други дела за саботаж в народното стопанство. От гледна точка на функционирането на партията, това представлява поврат, тъй като за първи път членове на ЦК се изключват не на пленарно заседание на ЦК, което единствено може да се произнесе по изключванията, а на съвместно заседание на Политбюро и Централната контролна комисия (т.е. в тясна група от висши ръководители).

През лятото на 1932 г. избухва «делото Рютин». Този бивш говорител на «дясното» движение в Москва написва и разпространява документ, в който вменява на Сталин лична отговорност за катастрофалната политика на колективизация и изисква неговото «отстраняване». Този документ, открит от ОГПУ, незабавно е обявен за «платформа на опозицията». Сталин иска арестуването и осъждането на Рютин на смърт, но се сблъсква с мнозинството в Политбюро, което все още е враждебно настроено към прилагането на смъртна присъда за уклон. Рютин е депортиран; Зиновиев и Каменев, които са контактували с него, отново са изключени от партията и са принудени да заминат на заточение в Сибир. Няколко месеца по-късно, ако може да се вярва на едно писмо, изпратено от сина на Троцки, Л. Седов, до баща му, се формира мимолетният «блок на опозициите». Този «блок», създаден главно за обмен на информация, включва различни представители както на «лявата», така и на «дясната» опозиция.

Опитите на опозицията се предприемат в драматична обществена и икономическа обстановка (силно понижаване на жизненото равнище в градовете, глад в Украйна) и криза във вярата на партията в собствените ѝ възможности. Връхната точка на тази криза е достигната през есента на 1932 г., когато изглежда, че селскостопанската криза е само прелюдия към обща криза на системата.

Тогава сталинската политика се оспорва от много кадри, главно от икономиката (директори на предприятия и колхози). Тези новоназначени ръководители, подготвени на място, издигнати за един ден на постове, с които не могат да се справят, са притиснати между нереалистичните изисквания на плана и пасивната съпротива на подчинените им. Те са критикувани за «неспособност да се справят с новата техника», подозирани при най-малката възможност за «саботиране» на производството, щом повереното им предприятие или сектор не дава задоволителни резултати. Също като селяните, които се съпротивляват, работейки възможно най-малко колективните земи, така и работниците реагират на влошаването на жизнените условия с прилагане на самозащитни техники (слаба производителност на труда, честа смяна на работното място). Същото прави и новоназначената, неукрепнала и неопитна администрация, която трудно се подчинява на една държава, която само ѝ спуска заповеди за незабавно изпълнение. Бюрократите също разполагат със самозащитни техники: те знаят как да скриват резултатите и действителността, как да си помагат взаимно

при търсене на нови постове, как да запазват «семейния си кръг», мрежите и клиентелата си. От 1931 г. кадрите в промишлеността се ползват с нарастващата подкрепа на ресорния си министър, народния комисар по тежката промишленост С. Орджоникидзе, привърженик на по-умерените темпове на индустриализация. Натискът на този комисариат в полза на «коригиране на изкривяванията в партийната линия по отношение на специалистите» без съмнение не е без значение за вече споменатия «обрат» от юни 1931 г. След икономическите и обществените трудности през 1931 г., умереното течение заздравява позициите си през 1933 г. – година на сериозна икономическа криза на свръхнатрупването, характеризираща се с превес на капиталовложенията над всички лимити, наложени от съществуващите ресурси.

Ето защо целите, вложени във II петгодишен план, изготвен през 1933 г. и приет от XVII конгрес (26 януари – 10 февруари 1934 г.), са малко по-умерени и по-реалистични от онези на I петилетен план; освен това новият план сякаш отделя повече внимание за нуждите на потребителите. В политически план през тази година се наблюдава и известно «разведряване». Най-бруталните методи на репресии, екзекуции и изселвания намаляват в сравнение с предишните години. На политическата сцена отново се появяват отстранените бивши опозиционери като Зиновиев и Каменев, отново помилвани след поредната им самокритика, а също и Бухарин, който публикува поредица забележителни статии за необходимостта от край на напреженията от «революцията отгоре» и за начало на «нов период». Днес някои наблюдатели свързват относителното «разведряване» през 1933 г. със съществуването на някакво течение, оглавявано от Киров. Колкото и да е правдоподобно, съществуването на такова течение никога не е доказано по убедителен начин. Ако това «течение» съществува, то не притежава нито собствена организация, нито официален говорител, поради присъдите над всяка група, която може да бъде определена като «фракция». От друга страна Киров въобще не може да се смята за антисталинист, макар че някои негови възгледи след XVII конгрес се разминават със сталинската линия.

Накрая, 1933 г. е белязана с мащабна «чистка» в партията, решение то за която е взето на януарския пленум на ЦК от 1933 г. и която започва през май същата година. Декретът от 28 април уточнява различните категории, които подлежат на изключване: «чужди и враждебни елементи», «двуличниците, които под прикритието на клетвата за вярност към партията провалят на практика политиката ѝ», «нарушителите на желязната дисциплина», които «дискредитират плановете на партията, обявявайки ги за неосъществими», «ренегатите», «корумпираните, кариеристите, изпозвачите и морално пропадналите», «пасивните, които са политически неграмотни и нехаят за програмата, устава и основните решения на партията».

Обхватът на чистката, продължила година и половина (вместо предварително набелязаните пет месеца), в резултат на която са изключени 18% от комунистите (докато 15% от числения състав «напускат» доброволно), напълно съответства на кризата, обхванала партийната организация след бързото ѝ разрастване в предишните години. Между 1928 и 1932 г.

броят на партийните членове се увеличава от 1,5 на 3,7 милиона души. По време на големите «кампании за прием» през тези години над 2 милиона души, в по-голямата си част работници, влизат в партията без никаква предварителна идеологическа подготовка. Сред тях има както искрени ентузиастични «на големия скок напред», който «ще промени живота», така и пресметливи кариеристи, на които партийната книжка открива широки възможности за преуспяване в професионалната и обществената сфера. Вместо да бъде монолитна и дисциплинирана организация, способна да овладее икономическите и обществените процеси, както я представя идеологията, партията в действителност е един все по-разнороден обществен микрокосмос, обхващащ активисти с най-различна подготовка, убеждения и идеология. Някои – може би един на всеки шест – са «мъртви души», фигуриращи само в картотеките. Многобройни са също така и обикновените членове, които, потресени от това, което са видели, правили или карани да правят през изминалите години (масови изселвания на селяни, глад, влошаване на условията за живот), се превръщат според официалната терминология в «пасивни членове». Сред тези, които достигат до отговорни, макар и не много високи постове (през 1933 г. се наброяват 30 000 щатни работници), отношението към партията също е нееднозначно. Някои, движени от безсрамен опортюнизъм, изграждат истински мафии (наричани в официалната терминология «семеини кръгове»), чиято единствена цел е да си запазят владение извън контрола на централните власти, за да властват безнаказано в него. Други, особено измежду наскоро «издигнатите» (*выдвиженцы*), се стремят преди всичко да бъдат верни изпълнители на спуснатите заповеди. Пропити от уважение към йерархията и от бюрократичен дух, тези новоиздигнати лица, чиято идеология е доминирана от стремежа към високи постове, не се колебаят да изобличават истинските или измислените грешки на началниците си, когато централните власти предприемат кампании срещу партийните кадри, подозирани в саботаж. По ниво на подготовка и с идеологията си те се отличават коренно от «старите болшевики» и от активистите от гражданската война, които заемат до 1935–1937 г. най-високите отговорни постове. Благодарение на миналото си те вярват в правото си ако не да дават оценка за решенията на партийното ръководство, смятащо се за непогрешимо, то да прилагат «гъвкаво» често нереалистичните директиви, дори да «замаскират» резултатите, за да облекчат натиска над обикновените работници и «редовите» членове на партията.

Намираща се в центъра на обществените противоречия, в края на първата петилетка Партията наподобява неповратлива и хаотично конструирана машина, своенравен и несъвършен инструмент на властта – организация, в която се натрупват напрежения и кълнове на разкол.

II. Разривът и заговорът (1934–1939 г.)

1. XVII конгрес: темата за разрива.

На 26 януари 1934 г. се открива XVII партиен конгрес, който трябва да направи равностойност на «Великия прелом» и да одобри целите на II петилетен план (влязъл в сила от една година). Този «конгрес на победителите» (според Киров) демонстрира връщането към единството и триумфа на Сталин. По време на конгреса се разиграва спектакъл за завръщането към партийната линия на някои от големите личности на опозициите (Бухарин, Риков, Томски, Пятаков, Зиновиев, Каменев), които след повече или по-малко недостойна самокритика издигат на пиедестал Сталин, обявен за «водач на световния пролетариат», «несравним гений на съвременната епоха» или по-просто за «най-великия човек на всички времена и на всички народи». В този хор от славословия нито един глас не нарушава съзвучието, за да оспори на правилността на големите насоки, поети през 1929–1930 г., довели до вече известните резултати. Обръщайки гръб на действителността, ораторите поддържат със закодиран език мистификацията, като се ограничават да критикуват неспособността на някои комунисти да «претворят в дела» винаги правилните директиви на партийното ръководство. Въпреки това определянето на целите на II петилетка става обект на остри дискусии, в края на които линията за «свръхиндустриализация» (19% годишен растеж), вдъхновена от Сталин и защитавана пред конгреса от Молотов, е отхвърлена в полза на линията за по-умерен растеж (16%), поддържана от Орджоникидзе, Киров и мнозинството от икономическите ръководители, загрижени да намалят натиска за производство, който е постоянен източник на конфликти и напрежения. Въпреки хвалебствията към генералния секретар, конгресът разкрива, колкото и да е парадоксално, отслабване на позицията на Сталин. Един от по-новите съветски източници съобщава, че по време на тайното гласуване за подновяване на ЦК Сталин събира по-малко гласове от повечето от колегите си. Най-много гласове получава Киров, топло аплодиран от конгреса, докато много бивши опозиционери (Пятаков, Бухарин, Риков, Томски) отново се завръщат в ЦК. Все пак, след като никой не оспорва нито основите на системата, нито насоките на «великия поврат», с ловка аргументация Сталин успява да предотврати евентуалната критика за начина му на ръководство от 1929 г. и да набележи някои предпоставки за бъдещата политика на терор и репресии. «Линията на Партията се наложи, а социализмът е построен», обяснява той. «Ако на XV конгрес все още се налагаше да доказваме правилността на партийната линия и да се борим срещу някои антиленински групировки, на този конгрес няма какво да доказваме, нито с кого да се борим.» След като е начертана правилната насока, добавя Сталин, «успехът на делото зависи от организирането на борбата за осъществяване на линията на партията. Организационната работа решава всичко, включително съдбата на самата Линия...» Изводът от доклада е ясен: тъй като линията е правилна, съществуващите проблеми идват от «разрива» между ди-

рективите на партията и тяхното осъществяване. Този разрыв се обяснява с «организационни слабости, слаб подбор на кадрите, престъпна небрежност на местния апарат, който изкривява или игнорира партийните директиви». Сталин разработва цяла типология на виновниците: «непоправими бюрократи», които мамат ръководството и сриват изпълнението на партийните указания; привидно честните и почтени «бъбривци», които в действителност са съвсем некомпетентни; «висшите функционери, направили много за партията в миналото, но превърнали се във велможи, смятащи, че съветските закони не са писани за тях». Деветдесет процента от трудностите според Сталин произлизат от «липсата на организирана система за контрол над изпълнението на решенията».

Темата за «разрива» позволява да се развие идеята за заговор. Съществува смътна граница между неизпълнението на дадена задача и саботажа. Идеите за разрыв и заговор са резултат от една чудовищна политическа илюзия, белязана от отказа да се анализират истинските причини за провалите и трудностите. След като всеки анализ на природата и причините за проблемите се отхвърля, властта е принудена да поеме по пътя на все по-пълната мистификация. Това бягство от реалността се проявява чрез установяването на закодиран език, който обръща гръб на принципа за реалност. Този език почива на първо място върху митологизирането на Партията. Задачата е в това да се представи казаното от партията като вярно; така Линията се превръща в догма. Съмнението вече означава предателство. Обяснението с помощта на «разрива» и фантазиите за заговор изглежда широко се споделят от «простолюдие», ако се съди по автентичните жалби, запазени в непрочистения архив в Смоленск. Дребните хора никога не подлагат на съмнение обективните предпоставки за функциониране на системата; те приписват трудната си, често непоносима съдба на конкретни личности, кадри, чиновници или местни ръководители, с които контактуват. Налага се една констатация: «простите граждани» изпитват дълбока ненавист към «бюрократите», към кадрите, мразени заради кариеризма, корупцията и «господарските им привилегии». Популистката и антибюрократична реч на Сталин, обясняваща трудностите на момента с тъмните машини на «фалшивите комунисти», сплотява масите и укрепва съюза между Вождя и неговия народ.

През 1934 г., от XVII конгрес (26 януари – 10 февруари) до убийството на Киров, се редуват репресивни мерки според най-лошата традиция на I петилетка (колективизация на последните 5 милиона индивидуални селскостопански имения, арести на много колхозни директори, декрет за отговорността на семействата на обвинените) с мерки за разведряване (частична амнистия на «специалните депортирани» – в по-голямата си част «разкулачени» селяни, чиито поведение и труд са дали «задоволителни резултати», – либерализация на изборния режим, намалява процентът на лицата, лишени от граждански права (*лишенцы*), от 4 на 2,5%; премахване на купоните за хляб от 1 януари 1935 г.; приемане на типов устав за колхозите, който предвижда увеличаване на личния участък земя).

Отражение на тези противоречиви тенденции са поредицата реорганизации на политическата полиция. На 10 юли ГПУ е разформирано; Държавната сигурност е придадена към новия народен комисариат по вътрешните работи (НКВД), поверен на Ягода. Тези органи загубват юридическите си пълномощия и правото да издават смъртни присъди; над дейността им се установява прокурорски контрол. В действителност мерките не довеждат до желания резултат за привържениците на по-меката политика. През ноември се създават «специалните колегии» на НКВД, притежаващи същите широки правомощия като «юридическите колегии» на ГПУ. Що се отнася до прокурорския контрол върху заповедите за арест, той се оказва безсмислен, тъй като А. Вишински, станал главен прокурор през юни 1933 г., дава пълна свобода на репресивните органи. Тези противоречиви мерки са обяснени със съществуването на две тенденции вътре в партията – «твърда», ръководена от Сталин, и «мека», защитавана от Киров. Както вече казахме, съществуването на истинско движение, ръководено от Киров и споменавано от някои съветски историци след XX конгрес, никога не е доказано по убедителен начин. Нещата не се променят, даже когато в една от публичните си изяви (реч, публикувана в *Правда* на 19 юли), Киров критикува сталинската линия и по-точно «изкривяванията» ѝ, на които стават жертва селяните. Тези злоупотреби при кампанията по събирането на зърно могат само да компрометират, според него, развитието на селското стопанство и в крайна сметка въобще построяването на социализма.

2. Убийството на Киров: осъществяване на заговора

На 1 декември 1934 г. С. Киров е убит в коридора на Института Смолни от Л. Николаев, млад комунист, успял да влезе въоръжен в щаб-квартирата на ленинградската партийна организация. Правителството реагира незабавно с извънредни мерки. Още същата вечер е написан документ, разрешаващ да се намали срокът на разследването на дела от държавно значение до 10 дни, те да се разглеждат без присъствието на обвиняемия, да се прилагат незабавно смъртните присъди без право на обжалване и преразглеждане. През следващите седмици властите дават няколко несвързани и противоречиви версии на случая Киров. На 4 декември пресата съобщава за арестуването на 37 «белогвардейци», влезли в страната, за да «организируют терористични атентати». На 22 декември агенция ТАСС разкрива, че «гнусното престъпление» е дело на «Ленинградски център», включващ освен Николаев още 13 покаяли се «зиновиевисти». Членовете на «Центъра» са съдени при закрити врата на 28 и 29 декември, осъдени на смърт и екзекутирани. Разкриването на «Ленинградския център» позволява да се сложи ръка и на един «Московски център», чиито 19 членове, сред които фигурират Зиновиев и Каменев, са обвинени в «идеологическо съмишленичество» с убийците на Киров и осъдени на 16 януари 1935 г., Зиновиев и Каменев допускат, че «предшната дейност на опозицията може при определено стечение на обстоятелствата да стимулира нравственото

падение на престъпниците». Признаването на това изненадващо «идеологическо съмишленичество» след толкова случаи на покаяния и публични отричания обрича двамата бивши водачи да бъдат «изкупителни жертви» в бъдеща юридическа пародия на процес. В очакване на делото те получават съответно пет и десет години лишаване от свобода. На 23 януари започва друг процес, свързан с убийството на Киров – този на 12 ръководители на НКВД от Ленинград, обвинени, че «притежавайки информация за подготвяно покушение срещу Киров, са допуснали престъпно нехайство». Въпреки сериозния състав на обвинението, подсъдимите получават сравнително леки присъди. Учуден от присъдата, в есето си *Сталинската бюрокрация и убийството на Киров*, публикувано през 1935 г., Троцки първи внушава, че Николаев не е действал сам и че прекият подбудител и поръчител на убийството е самият Сталин, който извлича от него най-голяма полза. Предположението за участие на Сталин е подхванато отново няколко години по-късно от В. Кривицки и А. Орлов, двама агенти на съветските секретни служби, избягали на Запад. Тези изявления се посрещат със скептицизъм. Скептицизъм, който се разсейва от «разкритията» на Хрущов пред XX конгрес на партията по време на «секретното заседание» на 25 февруари 1956 г.

Но «разкритията» се ограничават до някои «смущаващи» детайли, посочени през 1935 г. от Троцки: арестуването и след това освобождаването на Николаев няколко дни преди престъплението, «изключително подозрителната» гибел при пътно произшествие на телохранителя на Киров на другия ден след убийството. Но като твърди, че «обстоятелствата около убийството на Киров крият много необясними и тайнствени неща», Хрущов с ловки намеци насочва естествено слушателите си към евентуалната роля на Сталин в този случай. Днес тезата за непосредствената вина на Сталин – наскоро оспорена от някои западни историци (А. Б. Улам, Дж. А. Гети) – намира добър прием сред съветските публицисти и историци, без обаче някакъв нов елемент да е добавен към досието. Настоящите сведения по въпроса не позволяват да се направи окончателно заключение. Единственото, което може да се твърди със сигурност, е, че това убийство материализира по блестящ начин идеята за заговор. Това убийство се отразява върху целия политически климат в страната. То позволява да се поддържа атмосфера на криза и напрежение, във всеки момент може да послужи като конкретно доказателство за съществуването на широка конспирация, заплашваща страната, ръководителите, социализма. То в крайна сметка дава идеално обяснение за структурните слабости на системата: ако нещата вървят зле, ако животът е труден, вместо да бъде според думите на Сталин «весел и щастлив», то «вината е в убийците на Киров».

3. 1935 г.: решителната година

През 1935 г. се наблюдава укрепване на позициите на Сталин и на привържениците му. Разгръща се широка популистка и антибюрокрастична кампания, насочена срещу всички виновни за «разрива» между правата

партийна линия и нейното претворяване в живота. В края на февруарския пленум 1935 г. много верни сталинисти са издигнати на ключови постове: Микоян в Политбюро, Жданов и Хрушчов начело съответно на Ленинградската и Московската партийна организация. Началникът на отдел кадри в Секретариата Н. Ежов е избран за секретар на ЦК и е назначен за председател на Централната контролна комисия. За няколко месеца той прочиства тази комисия. Начело на разширения и реорганизиран кадрови отдел, той се отличава с «антибюрокраичната си бдителност» по отношение на представители на местния партисен апарат, на ръководители на предприятия и «специалисти», заподозрени в уклон, корупция, дори саботаж. Издигането на Маленков за заместник на Ежов, това на Вишински за главен прокурор завършват обсебването на главните ключови постове в партията и държавата от верни сталинисти. Приемането на няколко нови законодателни мерки засилва репресивния характер на системата. Красноречив пример за новия дух е декретът от 9 юни 1935 г., който заплашва със смъртна присъда всяко бягство на съветски гражданин в чужбина и осъжда с лишаване от свобода всяко лице, което не е съобщило за подобен «акт на предателство».

През 1935 г. започва голямото сталинско настъпление за «одържавяване на паметта». Историята, която определя законността на всяка власт, е основно преразгледана, «преработена», за да се превърне в «конкретна наука, обективна истина и следователно страшно оръжие в борбата за социализъм» (Сталин). През март 1935 г. произведенията на Троцки, Зиновиев и Каменев, както и значителен брой неудобни или «остарели» исторически и политически произведения са иззети от библиотеките. На 25 май декрет на ЦК прекратява съществуването на Обществото на старите болшевики. Един месец по-късно го последва Обществото на бившите политически каторжници. Тези две организации са обвинени, защото внасят петиция за неприлагане на смъртната присъда за членовете на опозицията и защото поддържат революционния дух от предишните години – накратко, пазят паметта за миналото на партията. В края на юли в *Правда* с подписа на първия секретар на Закавказката партийна организация е публикуван първият фрагмент от единствено разрешената история на болшевиизма в Кавказ. Това ново историческо произведение е истински панегирик на Сталин, представен като създател и организатор на болшевишкото движение в Кавказ. Няколко месеца по-късно Сталин публикува своите *Бележки* върху учебниците по история, като си присвоява по този начин ролята на главен историк. Тези *Бележки*, които започват дълбоко преразглеждане на отношенията между руснаците и неруските народи, стават основа за изграждането на «нова» история. Основната ѝ цел е да се узакони властта на Сталин – той олицетворява партията, тя олицетворява пролетариата, който на свой ред олицетворява Прогреса. Фалшифицирането на събитията и подборът на фактите позволяват да се изгради логическата последователност: Маркс, Енгелс, Ленин, Сталин. Историята на партията се превръща в историята на борбата между правилната Линия, олицетворявана от Ленин, а след това от Сталин, и цяла поредица отклонения. XVII конгрес

окончателно установява, че режимът е постигнал целта си – построяването на социализма – следователно трудностите произтичат единствено от неправилното прилагане или поддържане на правилната линия. През лятото на 1934 г. централните власти предприемат широка кампания за контрол на партийния апарат, за да «издигнат организационната работа на равнището на правилната партийна линия». На 20 август 1934 г. ЦК нарежда да се извърши подмяна на партийните членски книжки. От официална гледна точка тази операция се провежда с цел да се уредят проблеми от административен или технически характер. След масовия прилив на нови членове в картотеките на партията цари неописуем безпорядък. Според централните власти над 200 000 комунисти са с неуредено положение; само през последните две години са издадени 220 000 дубликати на членски книжки; 47 000 членски книжки са изчезнали безследно. Веднага след убийството на Киров ЦК адресира до партийните организации секретно циркулярно писмо, «За последствията от събитията, свързани със злодейското убийство на другаря Киров». В писмото се констатира съществуването на заговор, в който са замесени «троцкисти» и «зиновиевисти». То призовава партийните активисти да откриват и изгонват от редовете си «симпатизантите на Троцки, Зиновиев и Каменев». Официалната версия за убийството на Киров, извършено от лице, проникнало в Смолни с помощта на «фалшива» партийна книжка, доказва по блестящ начин «огромното политическо значение» на кампанията за проверка на книжките. Именно «бюрократичният хаос», «престъпната небрежност» и особено съществуването на независими центрове на властта позволяват на «враговете» да проникнат в партията. По-голямата част от местните ръководители реагират твърде «вяло» на това циркулярно писмо, задоволявайки се да осъществят рутинен контрол на партийните картотеки. Те въобще не са склонни да осъществят широкообхватна операция по проверката. Строгий отчет на новите членове, централизиращият контрол на издигането им, изпълнението на всяка заповед, дошла от Москва, биха ограничили силно правомощията и прерогативите им, а някои биха заплашили да загубят властта си над цяла мрежа подчинени и «клиенти». За други по-ефективният контрол на централните власти означава премахване на възможността за маневри, благодарение на които досега им се е отдавало да съблюдават интересите на масите, представяйки на централните власти оптимистични отчети. Налага се ЦК на три пъти да отправя призови за ред и да изгради през лятото на 1935 г. цяла регионална мрежа от отдели по кадрите, контролирани пряко от възглавявания от Ежов кадрови отдел, за да се задължат отговорните ръководители на 19 области да осъществят по-сериозна чистка сред своите членове. На 25 декември 1935 г. Н. Ежов представя пред ЦК равностойка от проверката на партийните членски книжки. Тя никак не задоволява централните власти. Подмяната на документите започва с шест месеца закъснение и продължава три месеца повече от предвиденото. Причината е в «нежеланието, граничещо със саботаж» на многобройни «бюрократични елементи, окопали се в апарата». Проверката обхваща едва 81% от партийните членове, а 9% от тях са изключени от партията. Въпреки призови-

те за преследване на троцкисти и зиновиевисти, само 3% от изключените са от тези категории. Нещо по-сериозно, кампанията по проверка на партийните документи разкрива до каква степен «солидарната защита» на местния партийен апарат създава огромни пречки пред всякакъв ефективен контрол от страна на централните власти над всичко, което става в страната, и, следователно, пред всякаква дейност. Успоредно с тази кампания, предприета, за да се въведе ред в партийните структури в името на борбата срещу бюрокрацията, анархията, изкривяването на Линията, се разгръща нова офанзива срещу икономическите кадри – директори на предприятия, инженери, техници, специалисти – подозирани, че прикриват истинските възможности на производството. На 4 май 1935 г. Сталин дава сигнал за начало на кампанията. Възприемайки чисто популистски тон, той осъжда «скандалното и нечовешко отношение на бюрократизираните кадри» към обикновените труженици, към хората, «този най-ценен капитал». Работническите кореспонденти са призвани да публикуват «крещящи примери за злоупотреби към трудещите се с цел да се събуди тяхното недоволство и да се саботират по този начин чудесните творчески способности на трудовите маси».

В такава обстановка в края на лятото на 1935 г. се появява стахановското движение. На 31 август А. Стаханов изкопава 102 тона въглища или 14 пъти над нормата. На него му хрумва идеята да осъществи отделно и едновременно пневматичното сондиране и укрепване с дървени подпори. На 8 септември той достига 175 т, скоро задминати от 240 т на друг ударник, Н. Изотов. Тази инициатива е подхваната като ехо и в други отрасли: Сметанин в един обувен завод, Бусигин в автомобилостроенето, сестрите Виноградови в текстилната промишленост. В началото движението представява работническа инициатива, възникнала сред неголям брой квалифицирани работници като отговор на появилата се възможност да получават възнаграждение за труда си в зависимост от способностите си. По това време е премахната купонната система и стахановистите могат да изпълзват придобитите доходи за закупуване на стоки, появили се в свободна продажба. Скоро обаче стахановското движение се оказва под контрола на властта, която вижда в него средство за широка кампания за повишаване производителността на труда. През ноември в Москва се провежда конференция на водещите работници. Там Сталин подчертава «дълбоко революционния характер на това движение, освободено от консерватизма на инженерите, техниците и директорите на предприятия». В условията на съветската икономика от онова време една нова кампания по производителността може да има само катастрофални резултати. Организирането на «стахановски» дни, седмици, декади дезорганизира за дълго производството: резервите от суровини се изразходват, без да се възстановяват, оборудването се износва, множат се трудовите злополуки, а «рекордите» са последвани от продължителни периоди на спад в производството. Стахановското движение става претекст за много злоупотреби: действително, един от най-ефективните начини да се «счупи рекорда» е като се увеличи продължителността на работния ден. Тази мярка, както завишаването на про-

изводствените норми, засилва работническото недоволство и увеличава напрежението между ръководството, стахановците и обикновените работници в предприятието.

Първото шестмесечие на 1936 г. (обявена за «стахановска година») е белязано от сериозни икономически трудности. Докато стахановската кампания затъва «в тинята на консерватизма и бюрократизма», пресата отново се нахвърля все по-сурово върху кадровите работници. В уводната си статия от 26 март *Правда* призовава масите «да открият огън срещу саботьорите на стахановското движение». Някои партийни организации виждат в тази кампания възможност да докажат бдителността и лоялността си: многобройни кадри са сменени или уволнени от предприятията. Тези мерки още повече дезорганизируют производството. В навечерието на пленума на ЦК, предвиден за 1–4 юни 1936 г., става ясно, че настъплението срещу кадрите, което се провежда чрез призив за контрол от страна на масите, рискува да се отклони и да постави под въпрос самото съществуване на системата. Налага се да се направи корекция.

4. Смисъл и функции на първия Московски процес

През цялата седмица след пленума уводните статии на *Правда* разясняват новите ориентации, одобрени на него. Критиката на кадрите минава временно на втори план, тъй като «на прицел» сега са «троцкистите» и «зиновиевистите». На 11 юни *Правда* напомня, че «остатъците от троцкистко-зиновиевската група продължават да съществуват, а разгроменият враг не престава с контрареволуционните си машинации». Именно в такава обстановка се подготвя първият от големите публични Московски процеси. НКВД под ръководството на Ягода е натоварен със задачата да преразгледа отново делото по убийството на Киров и да започне публичен процес, на който да бъдат обвинени личности от бившите опозиции. Мимолетното съществуване на «Блока на опозициите» през 1932 г. трябва да послужи за основа на обвиненията. Контактите на Л. Седов, син на Троцки, с някои покаяли се троцкисти и зиновиевисти се представят като широка конспирация на «троцкистко-зиновиевистки терористичен център». За тази цел НКВД използва услугите на няколко осведомители (Олберг, Фриц-Давид, М. и Н. Лурие), които съгласно дадените им инструкции признават, че са били в контакт не само с членовете на «Блока», но и с Троцки, от когото са получили указания да убият Киров, Сталин и други ръководители. Остава да се намерят главните обвиняеми и да се получат от тях признания за вината им. От зиновиевистите са избрани: самият Зиновиев, Каменев, Евдокимов и Бакаев, осъдени вече през 1935 г. за «моралното им съучастничество» в убийството на Киров. От троцкистите за «изкупителни жертви» са избрани (като се изключи Смирнов) от по-нисък ранг (Мрачковски, Тер-Ваганян, Дрейтцер и др.). Необходими са много седмици на жестоки разпити, на които се редуват физически и психически натиск с обещания за запазване на живота, докато бъдат изтръгнати от обвиняеми-

те необходимите пълни признания. На 29 юли, три седмици преди започването на процеса, Секретариатът на ЦК изпраща до всички партийни организации секретно циркулярно писмо, с което ги призовават да се борят срещу дейността на «контрареволуционния троцкистско-зиновиевистки блок» и да проявяват «болшевишка бдителност»: «Основно качество на всеки болшевик», може да се прочете в него, «е способността му да разпознава партийния враг, колкото и добре да е прикрит». След като пресата подготвя общественото мнение, на 19 август процесът започва. По време на 3-те дни на заседанията 16-те обвиняеми, подбрани в съответствие със стария принцип на амалгамата (ветерани от старата болшевишка гвардия заедно с млади провокатори от НКВД), потвърждават признанията си, които са единствената основа на обвинението, като понякога услужливо предоставят на главния прокурор Вишински допълнения и подробности. Всички признават не само идеологическите си отклонения, но и – въпреки всякакво правдоподобие – контактите си с намиращия се в чужбина Троцки, участието си в убийството на Киров, заговорите си срещу Сталин и други ръководители. Те замесват в «контрареволуционната дейност» и други опозиционери – Томски, Бухарин, Риков, Радек, Пятаков, Сокольников, Серебряков. Всички са осъдени на смърт на 24 август и екзекутирани незабавно. На 26 август Томски се самоубива. Добре разиграният процес-спектакъл дава повод за необичайна идеологическа и популистка мобилизация, предназначена да демонстрира ярко нерушимия съюз между народа и неговия водач. Народът е мобилизиран в безбройни събрания, асамблеи, митинги, чиито резолюции, превъзносящи Сталин и клеймящи «троцкистката гад» и «бесните кучета», широко се възпроизвеждат в пресата. Този голям политически процес (както и другите, които го следват), представлява забележителен механизъм за социална профилактика, тъй като потвърждава заговора, отправна точка на официалната идеология, и съдейства по тържествен и митичен начин за съпричастност на народа към властта и за сближаването му с вождя. Но за някои посветени партийни кадри и ръководители, политическите изводи от събитието остават двусмислени. По всичко изглежда, че Ягода се стреми да ограничи политическия отзвук от процеса, като свежда престъпната дейност на обвиняемите, «банда убийци», несвързани с партийните кадри, единствено до тероризма – злодеяние с ограничено политическо използване. Предателството е разкрито, процесът – проведен, виновните са наказани, врагът в лицето на незначителната троцкистско-зиновиевистка група е изобличен – следователно делото не се нуждае от по-нататъшно развитие. Ежов от своя страна иска да се разшири кръгът на виновните, «колкото и добре да са прикрити», като удари по партийните кадри в икономиката, заподозрени, че възпират изпълнението на спусканите от централните власти директиви. Сталин разрешава спорния въпрос в полза на Ежов.

5. Ежовщината. Борба с бюрократията, терор и икономическа криза

На 23 септември поредица експлозии разтърсват мините в Кемерово, Западен Сибир. Неудовлетворени от политическите резултати от лятното настъпление срещу опозицията, Сталин, Жданов и Ежов използват делото за Кемерово като претекст да възобновят кампанията срещу стопанските кадри, подозирани в саботаж. На 25 септември от Сочи Сталин и Жданов изпращат телеграма до Политбюро. Те смятат, че е «абсолютно необходимо другарят Ежов да бъде назначен спешно за началник на НКВД, тъй като Ягода се е оказал неспособен да разобличи троцкистко-зиновиевисткия блок. ОГПУ закъснява с четири години в тази област». На 30 септември Ягода е заменен от Ежов начело на НКВД. «Ежовщината» ще продължи почти две години.

През октомври Пятаков, заместник на Орджоникидзе в комисарията по тежката промишленост, е арестуван заедно с други бивши троцкисти (Сокольников, Серебряков, Радек), както и с някои висши отговорни икономически работници от транспорта и въгледобивната промишленост. Чрез Пятаков прицелът е насочен към умерения курс на икономически растеж, както и към цялото поколение промишлени кадри, формирани «на място в производството» още преди широката кампания за издигане от 30-те години.

На 23 януари 1937 г. започва вторият Московски процес. Седемнадесет души са обвинени в създаване на «троцкистко-зиновиевистки център», представен като приемник на първия. Този «център» се опитвал да свали съветското правителство, като проектирал атентати срещу ръководителите му с цел да се възстанови капитализма в СССР с помощта на чужди държави и на първо място на Германия и Япония. Троцки и членовете на «центъра» се обвиняват в това, че залагайки на поражението на СССР в една бъдеща война с империалистическите държави, те са предоставили на агентите на тези държави огромни икономически и териториални отстъпки (Украйна на Германия, Източен Сибир на Япония). Междувременно, за да отслабят икономическата и военната мощ на страната, те се отдавали на неизброими актове на саботаж. Както при първия процес, обвинителният акт почива единствено върху «пълните самопризнания» на обвиняемите. Процесът продължава една седмица, след което 13 от обвиняемите са осъдени на смърт, а 4 получават тежки присъди за дългогодишно лишаване от свобода.

Веднага става ясно, че последствията от тази правосъдна пародия, разиграна изцяло по сценария на службите на Ежов, политически са «поизгодни» от тези на предишния процес. Главна тема е саботажът – всеобщ саботаж, в много райони на страната, в много икономически сектори, на всички нива от обикновения инженер до самия заместник на народния комисар. Актовете на саботаж, представени на процеса – повреждане на оборудването поради неспазване на правилата, дефектно производство, грешки в планирането, трудови злополуки – в действителност са често срещано

всекидневие в стотици съветски предприятия от онова време. От тази гледна точка всеки промишлен кадър може да бъде обвинен в саботаж. Вторият процес се оказва решаващ, тъй като открива пътя за разправа с икономическите, а след това и с партийните кадри. Образът на специалиста-саботьор има и друга цел: с него на обикновения човек могат да се обяснят трудностите на всекидневния живот; засилва се враждебността на обикновените работници към техните началници; насърчават се активистите да изобличават злоупотребите на ръководителите. Ето защо този образ се вписва идеално в логиката на голямото антибюрокралично и популистко настъпление, предприето от Сталин и най-близките му съратници осемнадесет месеца преди това. Няколко дни след осъждането и екзекутирането на Пятаков се самоубива Орджоникидзе – или е бил доведен до самоубийство. Макар че позицията му силно отслабва през последните месеци, той остава сериозно препятствие на пътя на тези, които искат да ударят по промишлените кадри.

От 25 февруари до 5 март се провежда важен пленум на ЦК, по време на който са арестувани Бухарин и Риков. След като съобщава, че страната е залята от неизброими актове на саботаж, Сталин с негодувание се нахвърля върху «безгрижните, благодушни и наивни ръководни другари», които в «самодоволствието» си са загубили способността си да «разкриват истинското лице на врага». Той подлага на унищожителна критика тези, които «с нечовешкото си поведение... изкуствено създават огромен брой недоволни и разгневени, попълвайки по този начин резервната армия на троцкистите», тези, които «не изнасят мръсното си бельо на показ, взаимно се хвалят и изпращат до центъра възмутителни и изпразнени от съдържание отчети за уж постигнати успехи». На тези отговорни лица Сталин противопоставя «редовите членове», способни да посочат «правилното решение». Речите на Сталин от 3 и 5 март предвещават засилване на терора не само с призивите си за доносничество и бдителност, но и с твърде неясното си охарактеризиране на врага. Занапред всеки може да бъде «прикрит враг»: и този, който прикрива престъпната дейност на други, и този, който го изобличава (може би го прави, за да прикрие други, по-опасни врагове), и този, който открито критикува властта, и този, който крие истинското си отношение в поток от «слугински и ласкателни хвалебствия».

Цялата година между февруарско-мартенския пленум на ЦК от 1937 г. и третия Московски процес (март 1938 г.) е изпълнена със свалянето и арестуването на десетки, дори стотици икономически и партийни кадри, на чиито места тутакси са назначени «издигнати» през I петилетка (поколението на Брежнев, Косигин, Патолитчев, Устинов, Громико и др., накратко Политбюро от 70-те години). Репресиите, разширяващи се на концентрични кръгове от централните заподозрени към техните близки, засягат и голям брой обикновени граждани. Те се поддържат от издайничества, признания и усърдието на агентите от НКВД. От политическа гледна точка ежовщината е популистко, антибюрокралично настъпление, насочено главно срещу отговорните лица и партийните кадри. Настъплението се разгръща в два етапа: през март-април централните власти предприемат кампа-

ния по преизбирането на ръководствата в местните и районните комитети на партията. Редовите членове са призовани да изобличават «бюрократичните злоупотреби» на местното си ръководство. Въпреки тези насърчения, опитът за обновяване на апарата завършва с неуспех. Във висшия ешелон (област и район) обновяването засяга едва 20% от личния състав. При годишните конференции на районните комитети местните ръководители отново са избрани на постовете си. Централните власти установяват само, че не са успели да се отърват от партийните «велможи», окопали се във «владенията си» чрез призова към «низините». Ето защо инициативата по прочистването минава изцяло (от май-юни 1937 г.) в ръцете на НКВД – «наказващия меч на диктатурата на пролетариата», «плът от плътта и кръв от кръвта на цялата страна». На 11 юни пресата съобщава, че военен съд на закрито заседание обвинява в предателство и осъжда на смърт маршал Тухачевски, заместник-комисар по отбраната и инициатор на модернизацията в Червената армия. Неговите постоянни разногласия със Сталин след Полската кампания през 1920 г. прерастват в единоборство. Заедно с него са осъдени на смърт и седем от най-видните генерали като Якир, Уборевич, Ейдеман, Путна, Корк. За две години при чистката в армията изчезват 11-те заместник-комисари по отбраната, 75 от 80-те членове на Висшия военен съвет, 8 адмирали, двама от четиримата останали маршали (Егоров и Блюхер), 14 от 16-те армейски генерали, 90% от корпусните армейски генерали, 35 000 от 80 000 офицери.

На 17 юни първият секретар на Западната област Румянцев, свързан с генерал Уборевич, е арестуван като «враг на народа». Арестът му повлиява след себе си вълна от репресии срещу подчинените му. Прочистен е целият политически и икономически апарат на района. През следващите седмици същият сценарий се разиграва и в другите райони на страната. Емисари от центъра, придружавани от подразделения на НКВД, са разпратени в областите, за да «опушат и разрушат гнездата на троцкистко-фашистките хлебarki» според образния израз на *Правда*. Берия отива в Грузия, Каганович в Смоленск и Иваново, Маленков в Белорусия и Армения, а Молотов, Ежов и Хрущов – в Киев. Чистките засягат много тежко кадрите от неруските републики. Особено силно е засегната Украйна. Още от средата на 20-те години много украински отговорни партийни работници са заподозрени в «националистически уклон». През 1926 г. народният комисар по образованието в Украйна Шумски е обвинен, че много бързо иска да се «украинизират» кадрите в републиката и така се «бори срещу руската култура като цяло и най-високото ѝ достижение – ленинизма». По време на глада от 1932 г. голяма част от украинските кадри (поне половината от секретарите на областните комитети) са отстранени от постовете си, тъй като не са се подчинили на нереалистичните заповеди на Москва по събирането на зърното. На 7 юли 1933 г. Скрипник, един от основателите на Украинската комунистическа партия, наскоро назначен за заместник-председател на Съвета на народните комисари на Украйна, е доведен до самоубийство след обвиненията, че се е превърнал в «оръдие на буржоазно-националистически елементи». През 1937–1938 г. целият апарат

на украинския ЦК е прочистен. Ръководителите на Арменската комунистическа партия са разстреляни, след като е разкрит «заговор» на тайната организация Дашнак. Подобни действия се предприемат и в други републики. Ликвидирането на висшите икономически и партийни кадри има за цел да лиши републиките от почти целия им национален елит, зародил се по време на националните движения от 1917–1921 г., и да освободи място за новото, по-отстъпчиво към централната власт поколение. Чистките преустановяват напълно изграждането на национални комунистически партии, започнало след кампаниите за масов прием от началото на 30-те години. Борбата между центъра и перифериите (и по-точно между руския център и националните периферии) е една от характерните особености на ежовщината.

Репресиите засягат политически и стопански дейци от всички равнища: Политбюро, откъдето са отстранени Чубар, Ейхе, Косиор, Рудзутак, Постишев; Централен комитет – 98 от 139-те членове и кандидат-членове, избрани на XVII конгрес, са арестувани и почти всички са екзекутирани. От 1966 делегати на конгреса 1108 изчезват по време на чистките. Напълно подновен е и персоналът на народните комисариати, като се почне с арестуваните и разстреляни посланици (Крестински, Соколников, Богомолов, Юренев, Островски, заемали постове съответно в Берлин, Лондон, Пекин, Токио, Букурещ) и се стигне до дребните служители на народния комисариат по машиностроенето. Целият управленски апарат на този народен комисариат, всички директори на предприятия (без двама), почти всички инженери и техници са арестувани. Същото се случва и в другите отрасли на промишлеността – особено в самолетостроенето, корабостроенето и металургията (сектори, за които се разполага с откъслечни данни). На XVIII конгрес Каганович обяснява, че през «1937 и 1938 година изцяло е подновен ръководният персонал на промишлеността, хиляди нови хора са назначени на местата на разкритите саботьори. В някои отрасли се налага да бъдат заменени цели слоеве. Сега разполагаме с кадри, готови да изпълнят всяка задача, спусната от другаря Сталин». Ако репресиите първоначално са насочени към ръководните икономически и политически кадри, то тя не прощава и на други социални слоеве и най-вече на интелигенцията. Всички области на науката и изкуството са засегнати, като доктринерските и политическите претексти служат за прикриване на лични амбиции и съперничества: в историята се преследват последователите на М. Покровски, починал през 1932 г.; в езикознанието – противниците на Н. Мар; в биологията – съперниците на Т. Лисенко. Много писатели, публицисти, театрални са арестувани и депортирани по обвинение, че защитават «чужди» и «враждебни» на марксизма гледни точки, Сред най-известните са Вс. Мейерхолд, О. Манделщам, Б. Пилняк, И. Бабел, М. Колцов и др. Накрая репресиите се простират и над революционерите от всякакви националности, поставили се в услуга на Коминтерна. Те са обвинени в различни уклони и в стремеж към прекалена независимост. Сред репресираните са германецът Нойман, унгарецът Бела Кун, югославиянинът Горкич, поляци (всички

членове на ЦК без двама), финландци, латвийци, естонци, румънци, италианци...

Много трудно може да се направи равностетка за броя на репресираните. Що се отнася до партийните членове, оценките варират поради неточните данни за приема на комунисти в периода между 1934 и 1939 г.: между 180 000 (Дж. Гети) и 1 200 000 (А. Сахаров), като много западни историци (Л. Шапиро, Зб. Бжежински, Т. Риджби) говорят за 850 000 изключени (много често после арестувани) между 1936 и 1939 г., което представлява 36% от състава на партията през 1935 г. Колкото до общия брой на арестуваните, числата са още по-хипотетични. Общият брой на задържаните в затворите и лагерите през 1939–1940 г. варира между 3,5 и 10 милиона души.

Докато на 20 декември 1937 г. в Большой театър пишно се отбелязва 20-та годишнина от основаването на политическата полиция, страната се намира на границата на икономическия и административния хаос, тъй като новоназначените кадри не смеят да поемат никаква инициатива от страх да не бъдат обвинени във «враждебни действия». Икономическите резултати от второто шестмесечие на 1937 г. са толкова катастрофални, че се налага да се говори за криза. Според Ш. Бетелхайм става дума за криза на свръхнатрупването, белязана с падане на производителността, значителен излишък на работна ръка в града, който предизвиква криза във функционирането на колхозите. Както доказва Ж. Сапир, 1937 г. променя и същността на стахановското движение: обемът на богатата за «ударниците» намалява; при влошаващото се жизнено равнище движението се изразжда в обикновен инструмент за натиск над работната ръка. В резултат на това се увеличава текучеството, а това довежда до намаляване на производителността и до влошаване на качеството на продукцията. Кризата предизвиква поредица от мерки, които в условията на напрежение и неразбория често са несъгласувани и противоречиви.

Назначаването начело на силно дезорганизирания от чистките Госплан на Н. А. Вознесенски, типичен представител на младото технократско сталинско поколение, сякаш показва, че висшето ръководство на страната си дава сметка за необходимостта да се реформират органите за планиране. Дълги години те се ограничават с разработването на система от приоритети, осигуряваща функциониране на най-необходимите икономически дейности. Веднага след назначаването си Вознесенски се впряга в реорганизацията на статистическия апарат, стареа се да създаде нова децентрализирана система за набиране на работна ръка, да разсредоточи системата за управление (бившият Комисариат по тежката промишленост е раздробен на 17 комисариати), да започне обсъждане за необходимата самостоятелност на предприятията. Все пак страхът да не се дезорганизира още повече значително отслабената от чистките система пред все по-ясно очертаващата се опасност от международен конфликт възпира в значителна степен опитите за реформа.

В политически план, централните власти по същото време (началото на 1938 г.) са принудени «да си поправят мерника», за да избегнат тотал-

ния хаос. Пленумът на ЦК от 11 до 20 януари приема постановление «За грешките на партийните организации при изключването на комунисти, за формално-бюрокраичното отношение към обжалванията на изключените от ВКП(б) и мерките за отстраняване на тези недостатъци». Това «поправяне» не означава обаче прекратяване на репресиите. То всъщност поражда двойна кампания: от една страна срещу «доносниците», «кариеристите», тези «прикрити врагове, които създават климат на недоверие в партията, като обвиняват честните комунисти в липса на бдителност и във връзки с врага»; от друга страна срещу част от кадрите на НКВД, прокуратурата и съдебните органи, държани отговорни за «ексцесите», допуснати през 1937 г.

Именно в такава обстановка на неувереност и объркване от 2 до 13 март се провежда третият Московски процес. Както при предишните процеси, обвиняемите (21 души) са разнородна група от лица с различна значимост и политически възгледи. Четиримата исторически водачи на болшевизма – бившите лидери на «дясната» опозиция Бухарин и Риков, бившият троцкист Крестински (и тримата членове на Политбюро по времето на Ленин), видният деец на европейското революционно движение Раковский са изправени редом с четирима бивши народни комисари, двама узбекски ръководители (Икрамов, Ходжаев), лекари и ...Ягода, основен сценарист на първия процес като началник на НКВД през 1936 г.. Основните точки на обвинението също са много разнообразни: убийството на Киров, отравянето на Куйбишев и Горки, заговори срещу Сталин и съратниците му, икономически саботаж (бившият народен комисар по финансите заповядва на директорите на предприятия да забавят изплащането на заплатите; бившият народен комисар по селското стопанство нарежда на подчинените си да изстребват едрия рогат добитък и др.), шпионаж в полза на Германия, Япония, Великобритания и Полша, план за раздробяване на СССР в съгласие с тези държави и с буржоазните националисти от Украйна, Белорусия, Закавказието и Централна Азия. Въпреки някои колебания (Крестински, обвинен в шпионаж за Германия от 1921 г., се отказва публично от показанията си, макар и за кратко; Бухарин признава «общата си отговорност», но отхвърля отправените му конкретни обвинения, особено неправдоподобния опит за убийство на Ленин през 1918 г.), заседанията се провеждат без големи произшествия, обвинените потвърждават признанията си, които отново са единствената основа за обвинението. Процесът приключва с 18 смъртни присъди и 3 присъди за лишаване от свобода.

Както двата предишни процеса, така и този изпълнява няколко функции. Разбира се, той напомня най-драматично постоянното съществуване на конспирация, чиито корени са отпреди Октомврийската революция, тъй като много от обвинените са агенти на царската Охранка. Като прави понятия за широките маси изводите от процеса, в обвинителното си заключение Вишински се простира нашироко върху конкретните последици от заговора за всекидневния живот на съветския народ: «В нашата страна, богата на всякакви ресурси, не е могло и не може да има положение, когато липсва някакъв продукт. Именно затова задачата на тази вредителска

организация е да се стигне до такова положение, при което да има недостиг на продукти, с каквито разполагаме в изобилие... Сега е ясно защо имаме тук и там прекъсвания, защо при нашето богатство и изобилие на продукти липсва едно, второ, десето». Друг важен урок от процеса, скрит за широката публика, но ясен за заинтересуваните, е да се покаже на новоиздигнатите ръководители, че те не са визирани при последното «актуализиране» на образа на врага. Характеризирането на последния – група бивши опозиционери, агенти на Охранката, предатели, които се борят срещу Партията от десетки години – немислимо няколко години по-рано, преди широката кампания по пренаписване на историята, трябва да успокои новоиздигнатите, влезли в партията през 30-те години. В седмиците след процеса властите предприемат поредица мерки, предназначени да успокоят тези нови отговорни лица и да им покажат, че режимът се стреми към определена стабилизация на кадрите като необходимо условие за икономическото възстановяване. За разлика от втория процес, този от март 1938 г. не дава сигнал за нова вълна от репресии. Остава основният исторически урок: окончателното и театрално осъждане на идеите на Бухарин, които в края на 20-те години са били алтернатива на сталинизма. По изключително символичен начин основният обвиняем Н. Бухарин, «любимецът на цялата партия», «нашият Бухарчик» (както го нарича Ленин) е осъден за най-тежкото престъпление: опит за отцеубийство. Според обясненията на прокурора той е взел пряко участие в контрареволуционния заговор от юли 1918 г., който за малко не коства живота на Ленин, ранен от есерката-терористка Ф. Каплан! Осъждането на Бухарин и на течението, което той представлява, трябва да узакони пред историята делото на Сталин и да го признае като единствен наследник на Ленин.

6. XVIII конгрес. Началото на разведряване?

Чистката в партията не се преустановява внезапно след третия Московски процес. Все пак признаците за относително разведряване започват да се усещат през 1938 г.: намалява броят на изключванията, ускорява се набирането на нови партийни членове (над 500 000 през 1938 г.); освободени са известен брой осъдени; хиляди офицери, репресирани през 1937 г., се завръщат в армията. През август Ежов е назначен за народен комисар по речното плаване, първи етап при отстраняването му от делата. На 8 декември *Правда* съобщава, че «по негова молба той е освободен от функциите на началник на НКВД и е заместен от Берия». За последен път пресата споменава името му на 22 декември 1939 г.

Тенденцията към разведряване се потвърждава на XVIII конгрес на партията, проведен от 10 до 21 март 1939 г., повече от 5 години след предишния. Съставен от нови делегати (само 35 от 1966-те делегати на XVII конгрес присъстват на XVIII-я), конгресът кади тамян на Сталин, който е най-заслужилият от «старите» болшевики, единственият играл важна роля след 1917 г. Няма нито обсъждания, нито критики, нито спорове за това, което става през тези пет години. Сталин си позволява да признае (без да

споменава за ежовщината), че «необходимите» и в общи линии «благотворни» чистки през 1933–1936 г. са били придружени от «многобройни грешки». Той заявява, че няма «необходимост» от нови чистки. Жданов прехвърля цялата отговорност за «ексцесите» при чистката върху местните партийни органи. Конгресът приема нова, «по-демократична» редакция на партийния устав. Условиата за приемане и стаж се уеднаквяват, без да се държи сметка за социалния произход на кандидатите. Жданов обяснява, че предишната дискриминация на интелигенцията е загубила смисъла си, «тъй като интелигенцията е вече от друг тип – децата на работниците и селяните, самите те работници и селяни, достигнали до ръководни висоти». Новият устав осъжда колективните чистки и допуска правото на обжалване, а следователно и на възстановяване на членството в партията. В същото време се засилва централизацията в партията, като занаяпред Управлението на кадрите по-усърдно контролира новите назначения, а Политбюро засилва преимуществото си над всички останали ръководни органи на партията (и най-вече над ЦК). В края на конгреса Жданов и Хрушчов са избрани за членове на Политбюро; Берия влиза като кандидат-член, както и Шверник, наследникът на Томски начело на профсъюзите. Маленков, ръководил чистката в Белорусия, оглавява Управлението на кадрите.

III. Равносметка на решаващото десетилетие

1. Изграждането на модел за развитие

През 30-те години се изгражда икономическият модел на развитие, основните черти на който се запазват в СССР докрай. Във втория и третия петилетен план се набелязват само с малки изменения подходите и приоритетите от I петилетка: нереалистични цели, неотговарящи на реалните възможности за уравнивено икономическо развитие; краткосрочно административно управление на ресурсите; при постоянен дефицит се изгражда система на приоритети, която дезорганизира различните отрасли на икономиката; екстензивно развитие, придружено обикновено с висока инфлация; огромни капиталовложения, осъществени за сметка на жизнените условия на населението; приоритет на производството на машини, суровини и енергия вместо стоки за потребление. Вследствие на по-големия «реализъм» на плановете, «показателите на втората петилетка» са изпълнени в промишлеността за четири години и три месеца (на 31 март 1937 г.) и са по-високи от тези на предишната петилетка. Като цяло за промишлеността този показател възлиза на 102% – числото несъмнено е завишено, тъй като изчислението се осъществява на базата на себестойността и се «раздува» от растежа на цените. Тази средна оценка прикрива твърде неравномерната реализация в отделните отрасли. Някои постигат забележителни резултати, най-вече стоманодобивът (5,9 милиона тона през 1932 и 15,7 милиона през 1937 г.), електроенергетиката (14 милиарда киловатчаса през 1933, 36 милиарда през 1937 г.) и машиностроенето. Усвоени са нови тех-

нологии: специални стомани, изкуствен каучук, съвременни отрасли на машиностроенето, метрото (Московското метро, тържествено открито през 1935 г., е сред най-важните достижения на втората петилетка). Но процентът за изпълнение на плана в леката промишленост, на която не се отделя нужното внимание и през I петилетка, се колебае между 40 и 85% и остава много по-нисък от предвижданията и от очакванията на населението. През 1936 г. капиталовложенията в недвижимо имущество надвишават пет пъти тези от 1928 г. Това способства за голям растеж в промишлеността през десетилетието между 1928 и 1937 г., вариращ между 10,5 и 16% годишно (в зависимост от това дали се изчислява по цени от 1928 или от 1937 г.). Една от основните гордостите на плановиците и на стопанските ръководители е силното повишаване на производителността на труда, която след спада си с 8% през I петилетка, се увеличава с 64% през втората вследствие на силния натиск над работническата класа от страна на управленския апарат и профсъюзите. Въпреки отличната реколта през 1937 г., резултатите в селското стопанство остават много посредствени. Точните данни и днес не могат да се изчислят, тъй като Централната комисия за оценка на дохода от реколтата пресмята не действително изработената продукция, а прави оценка «на зелено» и на тази база се определят доставките от колхозите и совхозите. Ако техническите култури бележат през 30-те години напредък от 30–40% в сравнение с равнището от края на НЕП, то производството на зърнени култури, въпреки механизацията и увеличаването със 17% на посевните площи, остава на равнището от навечерието на Първата световна война: между 1931 и 1939 г. реколтата от зърнените култури постоянно е под 70 милиона тона годишно (с изключение на 1937 г.). Средната реколта в периода 1909–1913 г. е била 72,5 милиона тона годишно. След унищожаването на половината от поголовието на добитъка по време на колективизацията, показателят за животинската продукция едва през 1937 г. достига равнището от 1913 г. Що се отнася до 1927–1928 г., тяхното равнище е задминато чак в началото на 50-те години.

Третият петилетен план, утвърден на XVIII конгрес през март 1939 г., определя твърде амбициозна цел: достигането и задминаването на основните капиталистически сили по производство на глава от населението, като не се жертват разходите за въоръжение. Селското стопанство трябва да увеличи продукцията си с 52%, промишлеността – с 92%. Особено внимание се отделя на химията, производството на алуминий и електрооборудване. Националният доход трябва да се удвои, а потреблението на глава от населението трябва да нарасне със 75%. Тези планове не се изпълняват: между 1937 и 1941 г. темпът на растеж не надхвърля 3–4% годишно. Предшестващите капиталовложения на капитала, подчиняването на инвестициите на изискването да се развият средствата за производство и дезорганизацията на предприятията след масовите чистки на ръководни кадри разстройват икономиката: за три години (1938–1941 г.) производството на стомана и чугун нараства само с 3%, на прокат – с 1%, на петрол – с 9%. При тези условия действителният растеж на военната продукция се постига за сметка на гражданското производство, базирано на металургични продук-

ти, а това разстройва още повече цялата съветска икономика в навечерието на войната. През III петилетка производителността на труда нараства с твърде нисък темп (6% годишно), въпреки многобройните репресивни мерки за подобряване на работната дисциплина.

2. Общество на разрушените структури

Насилствената колективизация на селото и ускорената индустриализация пораждат огромни миграционни потоци и голяма социална мобилност (както възходяща, така и низходяща), които за известно време превръщат съветското общество в «чергарски лагер» и «общество на подвижни пясъци». Докато на село социалните структури и начинът на живот са унищожени до корен, оформя се едно ново градско общество – то включва бурно нарастваща работническа класа, почти изцяло съставена от селяни, бягащи от колективизацията; «нова техническа интелигенция» от новоиздигнати работници и селяни; бурно разрастваща се бюрокрация от дребни чиновници и още крехка йерархия на ранговете, привилегиите и високите длъжности. Издигането на едни е съпроводено с отстраняване на други, превърнали се в «чужди елементи» и изпратени да заселват ГУЛАГ (друга форма на миграция). Първата миграционна вълна от 30-те години се свързва с масовото преселване на селяни в градовете. От 1926 до 1939 г. градското население нараства с 30 милиона, от които 23, а може би 25 милиона са селяни, напуснали селото след колективизацията. Преселниците само за областите на Москва и Ленинград през първата петилетка възлизат на 3,5 милиона за всяка поотделно. Ръстът в новите промишлени центрове е още по-значителен: населението на Днепропетровск и Сталино (днешния Донецк) в Украйна, на Челябинск и Свердловск в Урал, на Новосибирск и Кузнецк в Сибир, ако се ограничим само с тези примери, се увеличава 5–6 пъти за няколко години.

Прекомерното, хаотично, непредвидено нарастване на градовете превръща вече и без това сложния жилищен проблем в катастрофа (например в Москва жилищната площ на човек намалява от 6 квадратни метра през 1928 г. на по-малко от 4 кв.м през 1939 г.). Последствията от това не могат да се преодолеят и до ден днешен. Тази концентрация поражда на свой ред безброй недоволства, семейни напрежения в едно вече откъснато от корените си и травмизирано население, изразяващи се в ново нарастване (след силната вълна от 20-те години) на разводите, абортите и силен спад на раждаемостта. «Аграризирането» на градовете и на първо място на работническата класа влече след себе си и други «негативни явления», описани по-горе: спадане на трудовата дисциплина, разрушаване на машините и инвентара, увеличаване на случаите на хулиганство, алкохолизъм и престъпност, влошаване качеството на промишлената продукция, текучество на работната ръка. Тези явления се запазват през целия период на 30-те години. В края на 1938 г. властите реагират с поредица от репресивни мерки срещу «всяко нарушаване на трудовата дисциплина». Това настъпление започва по класическия начин с публикуването на 11 декември 1938 г. в

Правда на «изобличение» от един стахановец, който изразява възмущението си от «безделниците и симулантите». През следващите дни пресата се изпълва със статии, критикуващи «сгромолясването» на трудовата дисциплина и клеймящи неявяването на работа (макар че това явление е по-слабо, отколкото през 1932–1933 г.). На 20 декември е въведена трудовата книжка; тя се издава от предприятието и придружава наемния работник от предприятие в предприятие. Трудовата книжка може да се сравни с тези, които са въведени в нацистка Германия през 1935 г. На 8 януари 1939 г. едно постановление приравнява всяко закъснение над 20 минути с «неоправдано отсъствие», а при повторен случай провинилият се може да бъде уволнен. Постановлението от 26 юни 1940 г. предвижда удължаване на работното време (седемдневна работна седмица с осемчасов работен ден вместо шестдневна работна седмица със седемчасов работен ден). Освен това всеки случай на неоправдано отсъствие се разглежда от народен съд и подлежи на «изправителен труд», полаган на работното място в продължение на шест месеца и удръжка от заплатата, която може да стигне до 25%. Тези разпоредби остават в сила до 1956 г. Репресивната политика е придружена от дълбоко преобразуване на ролята на профсъюзите, лишени от типичните си прерогативи от годините на НЕП (активно участие в изработването на колективните договори). Ролята на одържавените профсъюзи се свежда до социалното осигуряване и най-вече до изготвянето на указания за увеличаване на производителността и спазване на трудовата дисциплина. Едновременно с това се увеличават правомощията на директора на предприятието. Той се превръща в истински самодържец в завода си, като в същото време е изключително уязвим от йерархията, защото е единственият виновен при неизпълнение на често нереалистичния план. Той е принуден да прибегва към «незаконни действия» или към «престъпна благосклонност» към работната сила, която започва да липсва.

Масовото обновяване на работническата класа, нараснала изключително през първите две петилетки (броят на работниците се утроява за десет години) благодарение на притока, наричан от потомствените работници *деревеницина* («селения»), разтърсва силно вече крехкото единство на работническия свят. Технологичските изменения и най-вече политиката на диференциация в заплатите и на социално разслояване според личните резултати в борбата за по-висока производителност на труда довеждат работническата класа до дълбоко разделение. Въвеждането на нови машини поражда необходимостта от нова неквалифицирана работна ръка и от потясно специализирано раздробяване на занаятите и специалностите, което обезценява предишния опит. От това следва деквалификация на всички, които не успяват да овладеят новата техника, на фона на слабата квалификация на огромната част от работната ръка. Действително, в края на 30-те години 91% от работниците имат само основно образование. За да се повиши производителността на труда, се въвежда принципът на разделното заплащане според произведената продукция, като се дават премии и допълнително заплащане на ударниците и стахановците, надхвърлили производствените норми. Освен това най-«заслужилите» работници получават, осо-

бено в периода 1928–1931 г., възможност за незабавно издигане («на място» като майстори, техници и дори инженери – т.нар. «практици») или за отложено издигане чрез изпращането им да следват във висши учебни заведения (*выдвиженцы*). Дълбокото разслояване (заработките на ударниците обикновено надвишат тези на черноработниците 8, а дори и 10 пъти) поражда истинско напрежение между работниците, което прави невъзможно предприемането на каквито и да са съгласувани действия срещу влошените жизнени условия. Тези, които нито са издигнати, нито провъзгласени за ударници или стахановици, имат много причини за недоволство: увеличаването на нормите, на работното време, влошаването на битовите условия, намаляването на реалната работна заплата с около 40% за десет години, нарастващото неравенство. На тези беди работниците реагират с честа смяна на работното място (текучеството по това време става форма на протест, заместител на забранените стачки) и с понижаване на трудовата активност.

Колхозниците възприемат същата позиция. Смятайки се за експлоатирани, поробени, мамени, те отвръщат, като се отклоняват от колективния труд. През 30-те години, докато селскостопанското производство е в застой, частта за държавните доставки непрекъснато нараства, за да достигне до 50% от реколтата. Изкупните цени за тези задължителни доставки остават почти неизменни през 30-те години (и даже до 1953 г.!), като в същото време цените на промишлените стоки нарастват десетократно. Трудът на селянина по колхозните полета се заплаща пропорционално на изработените трудовни и е в зависимост от остатъчния доход на колхоза след прибирането на реколтата и отделянето на държавната част и на тази за МТС. Този доход по правило е несигурен и крайно недостатъчен (5 центнера зърно и стотина рубли за възрастен през 1937 г. в «добрите» колхози, 2 центнера и никакъв паричен доход за «слаб» колхоз – нека напомним, че в началото на века жизненият минимум за селскостопански работник е 2,5 центнера зърнени храни на година, без да се броят продуктите от животновъдството). За да се подобри положението, през 1933 г. на селяните се позволява да притежават малък участък земя (под половин хектар) и да отглеждат дребни животни. Тази отстъпка е много скромна, за да ги задоволи, но е достатъчна да осигури насъщните им нужди. През 1938 г. тези участъци (3,9% от посевните площи в страната) осигуряват 45% от цялата селскостопанска продукция. Колхозното семейство извлича от парчето земя половината от доходите си, почти всички необходими животински продукти, по-голямата част от зеленчуците си, 70 до 85% от паричните си постъпления (чрез продажбата на някои «излишъци» на пазара). Тези фамилни участъци произвеждат над 70% от месото и млякото, почти 45% от вълната в страната! Ясно е защо колхозникът пренебрегва колективната работа, която му носи толкова малко. Колхозникът се чувства двойно унижен: един път като производител, изгубил цялата си икономическа независимост, и втори път като гражданин втора категория – лишен от права, подложен на дискриминационни мерки и на «военно-феодална експлоатация», предвидена от Бухарин още през 1928 г. в случай, че победи сталин-

ската линия. Поробен от многобройни държавни повинности – строеж на пътища, сечене на дърва и пр., колхозникът вече не разполага с правото да пътува, след обнародването на закона от 17 март 1933 г., който постановява, че селянинът не може да напусне колхоза си без трудов договор с бъдещия си работодател, надлежно одобрен от администрацията. От юридическа гледна точка лишеният от вътрешен паспорт селянин е прикрепен към колхоза, както крепостният селянин към земята на своя господар. Тази зависимост се разпростира над всички членове от семейството му; по такъв начин ако дъщерята на един селянин се омъжи за градски жител, тя трябва да се сдобие с «правото на заминаване» («отпускна грамота», както казват селяните) от администрацията. Въпреки тези ограничения най-предприемчивите и най-заплашените селяни заминават без разрешение. Така те сами се поставят извън закона и стават много уязвими на пазара на труда. Пътуващи непрекъснато, за да избегнат «регистрирането», много от тях накрая са арестувани за скитничество или за някакво дребно прегрешение и поемат пътя към лагерите. Селяните, които остават, покорно се захващат с участъка земя, осигуряващ им жизнения минимум, и се затварят във вековната подозрителност на руския селянин към външния свят, града, градските жители, омразната държава с нейните чиновници, съдии и полицаи.

В докладите си пред XVIII конгрес Сталин и Жданов обясняват на делегатите, че съветското общество след ликвидирането на «капиталистическите елементи» се състои от три съюзени класи с неантагонистични интереси – работническата класа, селяните и «новата интелигенция», съставена от «най-добрите работници и деца на работници, от най-добрите колхозници и деца на колхозници». Ето защо предишните дискриминационни мерки срещу интелигенцията стават безсмислени. «Новата народна интелигенция», която дава на партията половината от новите ѝ членове (44% между 1936 и 1939 г., 70% между 1939 и 1941 г.), се превръща в елит на обществото. Според статистиките тази категория обхваща през 1939 г. 11 милиона души. В действителност, въпреки впечатляващото увеличаване на броя на студентите (170 000 през 1928 г., 810 000 през 1940 г.), едва 2 милиона души имат висше (или «средно специално») образование. По-голямата част от «народната интелигенция» на практика се състои от дребни чиновници и слабоквалифицирани служители, «пехотата» на вездесъщата администрация – от счетоводителя в колхоза до сътрудника на НКВД във всички сектори на икономиката и културния живот. В промишлеността, например, броят на «чиновниците» нараства 8 пъти между 1928 и 1939 г. В състава на «новата интелигенция» се обособяват две значителни групи – тази на служителите от икономиката (техници, специалисти, администратори, инженери), и тази на кадровите партийни работници. Те са особено засегнати по време на чистките; затова възможностите за издигане при тях са по-големи. През 1940 г. от 170 000 студенти, обучени през I петилетка, 152 000 заемат отговорни постове. От 370 000 кадри, получили образование през II петилетка, 266 000 изпълняват от 1940 г. ръководни функции. Обновяването става много бързо и по всички равнища в партията, чиито

щатни работници надхвърлят 100 000 в края на 30-те години. Издигането на млади кадри (главно инженери) на ръководни икономически или политически постове (между тези два пътя съществуват широки мостове) е обект на усилена политическа пропаганда, демонстрираща жизнеността и динамизма на едно общество, върху което се осъществяват безпрецедентни репресивни мерки. Символично значение придобива фактът, че по време на третия Московски процес *Правда* публикува на първа страница дълъг списък за назначенията на 12 520 студенти, завършили обучението си през последното тримесечие на 1937 г. Над 2000 от тях – «най-добрите от най-добрите» (почти всички инженери), са назначени на много важни постове в министерствата, партийните органи и икономиката. Възходът на «брежневското поколение» оправдава (ако още има нужда от това) сталинските начинания за прочистване и обновяване на обществото.

Тридесетте години са период на силни социални сътресения, провокирани и наложени от властта. Десетилетието става свидетел на няколко вълни на «класова борба», които завършват с отхвърляне на милиони хора от обществения организъм. Формите на това отхвърляне са най-разнообразни, те се простират от лишаване от граждански права, загуба на работата, откъсване от дейността, конфискуване на имуществото до заточение, затвор, лагер или до «крайната мярка за социална защита» – смъртната присъда. Могат да се разграничат три вълни на «класова борба».

Първата вълна (1928–1931 г.) е свързана с колективизацията и с началото на ускорената индустриализация. Тя засяга на първо време кулаците, «унищожени като класа», както и голяма част от средните селяни, отказали да влязат в колхозите. Между 250 000 и 1 милион семейства са изселени, а имуществото им – конфискувано. Изселването обикновено е за 5 години, но в действителност продължава по-дълго, тъй като след изтичане на наказанието им те не получават правото да се завърнат в своето село. Голяма част от «разкулачените» селяни отбиват наказанието си на огромните ударни строежи (Беломор канал, където работят 200 000 задържани, каналът Москва-Волга, железопътната линия Караганда-Балхаш, Химическият комплекс в Березники, водноелектрическата станция в Куйбишев, новите градове Комсомолск на Амур, Магадан, Норилск, Воркута и др.). Други са изпратени на строежи, където се използва и свободна работна ръка; така в Магнитогорск 30–40% от работниците са изселени бивши кулаци. Кулаците не са единствените жертви на «антикапиталистическата» революция от началото на 30-те години. Преследванията засягат духовенството, особено селските свещеници (90% от църквите са затворени между 1929 и 1932 г.), признати за експлоататори и осъдени на изгнание. Всички, които са действали по време на НЕП в частния сектор (общо взето скромен) – търговци, занаятчий, представители на свободните професии – или принадлежат на «имотните класи» по време на Стария режим, в качеството си на «чужди, декласирани елементи», «безделници» се лишават като минимум от граждански права (през 1932 г. 3,5% от избирателите, или 3 милиона души, са *лишеници*). Лишаването от права обикновено е съпроводено от други дискриминационни мерки (изгубване на правото на жи-

лищна площ, на медицинско обслужване, на продоволствени купони). Половин милион дребни търговци са приравнени към «капиталистическите предприемачи», макар че не използват нито един наемен работник, а имуществото им се конфискува. Голяма част от тези «нежелани елементи» преди въвеждането на вътрешните паспорти и задължителната адресна регистрация (*прописка*) се изселват от градовете и се изпращат на заточение. Настъплението срещу «буржоазната» интелигенция след делото в Шахти представлява друга страна от класовата борба. Хиляди хора изгубват работата си, арестувани са и са депортирани със или без присъда в лагерите, където се появяват т.нар. *шараги* – специализирани учреждения, където учените могат да продължат изследванията си.

Втората вълна засяга главно обикновените хора – работници и селяни – отказали да се подчинят на заводската или колхозната дисциплина. Започнала в промишлеността, когато намаляват преследванията срещу ръководните кадри, тази вълна достига кулминацията си през 1939–1940 г., когато трудовите отношения се уреждат като наказателен кодекс. В селата най-тежките времена датират от 1932–1933 г., когато десетки, дори стотици хиляди селяни са обвинени в «разхищение на държавните блага».

Третата вълна е настъплението (1936–1938 г.) срещу икономическите, политическите, военните, административните, техническите и научните кадри и въобще срещу останките от старата творческа интелигенция. Тези нови врагове са съдени от многобройните секции на Военния трибунал на Върховния съд. В действителност по-голямата част от обвиняемите са осъдени от един административен орган – специалният отдел на НКВД. Обвинението се внася по една от многобройните алинеи на член 58 от Наказателния кодекс, изброяващ дълга поредица от контрареволуционни престъпления. Произнасяните присъди предвиждат 5, 10, 25 години лагер. Смъртната присъда е приложена приблизително към една десета от задържаните през 1936–1938 г.

След първото изследване на Д. Далин и Б. Николаевски – *Поправителен труд в Съветска Русия (Forced Labour in Soviet Russia)*, издадено през 1947 г., десетки исторически и литературни статии и произведения (най-известното е *Архипелагът Гулаг* на Ал. Солженицин) дават свои изчисления за задържаните лица в системата от лагери в края на 30-те години.

Поради липсата на каквато и да е достоверна статистика по наказателните дела и невъзможния достъп до архивите на партията и НКВД, специалистите са принудени да се опират на свидетелствата на бивши затворници или на бивши сътрудници на НКВД, избягали на Запад, както и на редките достъпни статистики за демографията, професионалната заетост (преброяването от 1939 г.), броя на лишените от граждански права лица, промените в числеността на партийните членове. При сравняване на тези числа може да се направи изводът, че данните свидетелстват за «прекъсвания» в демографския ръст – при нормален ръст с темповете на 20-те години съветското население би трябвало да бъде с 10 милиона повече през 1939 г. Обяснението на този факт само със спадналата раждаемост не е достатъчно – тук трябва да се отчете и свръхповишаване на смъртността,

свързано с глада през 1932 г. и с концентрационния режим. За това свидетелстват и «белите петна» в данните за активното население (при различните изследователи те се колебаят между 3 и 7 милиона души). След четиридесет години горещи полемики, броят на затворниците в края на 30-те години продължава да варира между 3,5 милиона (Н. Тимашов, Н. Ясни, А. Бергсон, С. Уиткофт) и 9–10 милиона души (Д. Далин, Р. Конкуест, Н. Авторханов, С. Розфилд, А. Солженицин). Много специалисти (Байков, Лоримър, Изън) от своя страна смятат, че при настоящото състояние на достъпната документация числената оценка на затворниците е лишена от основания.

3. Демонизъм, «социалистическа законност», национализъм и «нравствен ред»

Репресиите, отхвърлянето на милиони хора от обществения организъм, ловът на «врагове на народа» се съпровождат с утвърждаване на «социалистическата законност». В самия разгар на терора и произвола тази «законност» трябва да позволи на обърканите маси да се идентифицират със системата, а държавният апарат да осигури нормалното функциониране на институциите. В определен смисъл «социалистическата законност» допълва традиционно присъстващата в идеологията идея за «демонизъм»: ако нещата не вървят добре, значи има предателство. Големите публични процеси, истински «ритуал по унищожаването на нечистите сили», със своите герои (държавни и партийни ръководители) и демони (предатели, саботьори, шпиони) се усвояват с лекота от объркания и лишен от корени обикновен народ, изгубил се в непрестанно променящия се свят. Корените на този «демонизъм» се преплитат в цял комплекс старинни религиозно-митологически вярвания. Тази истинска «селска демонология» се основава на манихейското виждане за света, все още изграждащо духовната вселена на «обикновените хора», откъснати брутално от вековната им култура. Но, както правилно отбелязва Моше Левин, този «демонизъм» е «отговорът на една полукултурна градска йерархия на ирационалните според нея питання на масите». Образът на заговора ясно се очертава в пресечната точка на политическите стремежи и културно-психологическите нагласи на обърканото общество, изпаднало в тежка криза на ценностите.

Впрочем и ръководните кадри, и народните маси изпитват остра необходимост от социална защита, която може да им даде една детайлно разработена система на правоотношения, базирана върху законността и конституционализма, колкото и формален да е той. Тази «социалистическа законност» е утвърдена тържествено на VIII конгрес на съветите с приемането на новата конституция на 25 ноември 1936 г., «най-демократичната в света» според Сталин. Този документ е основополагащ за едно общество, «построило социалистическия строй, начален стадий на комунизма». Документът се «популяризира» в продължение на пет месеца на безброй събрания, в които вземат участие по официални данни 45 милиона граждани, и е

призван да направи «равносметка на постигнатите достижения и да осигури последователен и безупречен демократизъм». Нововъведенията в сравнение с конституцията от 1924 г. засягат избирателната система, структурата на централните представителни органи, териториалното устройство на страната. Ограниченото непряко избирателно право се заменя с общо, пряко и тайно избирателно право; изчезват ограниченията и неравенствата в избирателните права. На практика тези разпоредби нямат кой знае какво значение, тъй като всеобщата практика е да се предлага един кандидат, излъчен от партията. Формален демократизъм се наблюдава и в реструктурирането на централните представителни органи: Конгресът на съветите и Централният изпълнителен комитет са заместени от Върховен съвет, образуван от две камари – Съвет на съюза и Съвет на националностите – избирани пряко от гражданите на всеки четири години. Броят на съюзните републики нараства от 7 на 11 след обявяването на две автономни републики (Казахстан и Киргизия) и след разпадането на Закавказието на три части (Армения, Грузия, Азербайджан). Конституцията е изключително тайнствена в главата си за правата на личността и гражданските свободи. В разгара на произвола се обявяват тържествено принципът на откритост на всички съдебни процеси, правото за защита на обвиняемите, свободата на словото, на пресата, на събранията, неприкосновеността на личността, жилището и кореспонденцията.

Чрез тази конституция, която представя съветската държава не като временна и отворена политическа формация, а като трайна реалност, утвърдено цяло в пространството и времето, се реабилитира държавата, обратно на марксистко-ленинските тези за нейното «отмиране». През 1936 г. вече се отрича класическият характер на тези схващания, приписвани погрешно на теоретика на държавата и правото Пашуканис, а Вишински ги осъжда като «троцкистки и контрареволуционни». През март 1939 г. пред XVIII конгрес Сталин обяснява, че «в условията на победа на социализма в една отделна страна, заобиколена от капиталистически държави и заплашвана от външна агресия, тази страна трябва да бъде силна държава, за да защити социалистическите завоевания». Тази силна държава все повече се идентифицира с руската, докато постепенно в общественото съзнание се внедрява идеята за сливане на марксизма-ленинизма с патриотизма. От 1934–1935 г. се разгръща широка кампания по преразглеждане на историята, за да се узакони приемствеността на марксизма-ленинизма, а също така да се преоцени руското минало и отношенията между различните народи в Съюза. Силата и ролята на бившата царска държава занапред се представят като положителни фактори в руската и световната история, в хода им към революцията. Киното и пропагандата започват да прославят «истинските герои... обективно подпомогнали напредването на страната» като Александър Невски (обезсмъртен във филма на Айзенщайн от 1939 г.), победителят на монголите Дмитрий Донски, Петър Велики, Суворов и Кутузов (125-годишнината от Бородинското сражение тържествено се чества през 1937 г.). Впрочем до началото на 30-те години официално се признава, че руската империя е «затвор за народите». Марксистката историческа шко-

ла на Покровски осъжда по такъв начин колониалната политика на руската държава спрямо неруските народи. Но публикуваният през 1937 г. *Кратък курс по история на СССР* дава съвсем друго тълкуване на историческите връзки между Русия и другите народи: колонизирането не се представя като «абсолютно зло», а като «относително благо» поради цивилизаторската роля, играна от руската държава. Съветският режим обединява всички народи в «доброволна федерация» и е приемник на това дело.

Възраждането на руския национализъм като неоспорим фактор за консенсус в голяма част на руската общественост е само един от елементите на възстановяване на консервативните ценности, абсолютно необходими за спасяването на едно до дъно разтърсено, объркано и възбудено общество. Сред тези ценности, които се намират на противоположния полюс спрямо революционните идеали за всеобщо равенство, за жертвоготовност и колективно освобождаване, фигурира високата оценка за личното преуспяване. То е в основата на новата йерархия на длъжностите и привилегиите, която позволява да се изгради на нов елит, освободен от комплекси, елит, при който материалното благополучие и социалистическа добродетел съществуват съвместно. Този нов елит, както правилно отбелязва Вера Дънхам, възприема мисловните схеми и начина на живот на дребните буржоа. Реабилитацията на семейството представлява втората ос на това консервативно настъпление. «Семейството», обяснява през 1936 г. неговият теоретик В. Волфсон, «не изчезва при социализма, то се заздравява.» Едновременно с осъждането на «левичарската фразеология», виновна според властите за нарастването на абортите (в Москва е регистриран по един аборт на три раждания през 1934 г.), на разводите (48 за 100 бракосъчетания през 1935 г.), на случаите на младежка престъпност (особено в случаите, когато укриващият се баща не участва във възпитанието на децата) – се приемат поредица мерки за заздравяване на семейството. Декретът от 27 юни 1936 г. забранява абортите и подтикването към аборт, увеличава семейните надбавки за майчинство и най-вече прави развода трудно постижим (задължително е присъствието на двамата съпрузи, вписването в паспорта, строгият контрол при плащането на издръжката). Занапред семейството се приема като основна клетка на социалистическото общество. Тази гледна точка укрепва още повече при последиците от войната.

Библиография към глава 6.

1. Политически аспекти, изследвания за сталинизма

R. Medvedev, *Le stalinisme. Origine, histoire, conséquences* (Paris, 1979).

R. C. Tucker, *La politique soviétique: essai sur la pensée politique stalinienne et post-stalinienne* (Paris, 1967).

S. Cohen, *Rethinking the Soviet Experience. Politics and History since 1917* (Oxford UP, 1985).

R. C. Tucker, *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (Princeton, 1971).

- B. Souvarine, *A contre-courant. Ecrits 1925–1939* (Paris, 1985).
 M. Fainsod, *Smolensk à l'heure de Staline* (Paris, 1967).
 M. Fainsod, *Comment la Russie est gouvernée* (Paris, 1957).
 G. T. Rittersporn, *Simplifications staliniennes et complications soviétiques. Tensions sociales et conflits politiques en URSS, 1933–1935* (Paris, 1990).
 C. Bettelheim, *Les luttes des classes en URSS. 3e période, 1930–1941*, 2 vol. (*Les dominants. Les dominés*) (Paris, 1983).
 J. A. Getty, *Origins of the Great Purges. The Soviet CP Reconsidered 1933–1938* (Cambridge UP, 1985).
 R. Conquest, *La Grande Terreur* (Paris, 1970).
 N. Werth, *Les procès de Moscou* (Bruxelles, 1987).
 N. Werth, *Etre communiste en URSS sous Staline* (Paris, 1984).
 D. J. Dallin et B. Nikolaevsky, *Le travail forcé en URSS* (Paris, 1949).

2. Икономически и социални аспекти

- M. Lewin, *La formation du système soviétique* (Paris, 1987).
 B. Kerblay, *Du mir aux agrovilles* (Paris, 1985).
 B. Kerblay, *Les marchés paysans en URSS* (Paris, 1969).
 R. Conquest, *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine* (Oxford UP, 1986).
 M. Dolot, *Les affamés – Ukraine, 1929–1932* (Paris, 1986).
 A. Grazioni, «Lettres de Kharkov»: *La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord, à travers les rapports des diplomates italiens, 1932–1934*, in *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XXX (1–2), janvier-juin 1989.
 R. W. Davies, *The Industrialization of Soviet Russia, 1929–1930*, vol. 1: *The Socialist Offensive*; vol. 2: *The Soviet Collective Farm, 1929–1930* (London, 1980).
 N. Jasny, *Soviet Industrialization, 1918–1952* (Chicago UP, 1961).
 H. Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution. Politics and Workers 1928–1932* (Cambridge UP, 1988).
 S. Rosefielde, *Excess Mortality in the Soviet Union. The Demographic Consequences of Forced Industrialization*, in *Soviet Studies*, XXXV, No 3, July 1983.
 S. G. Wheatcroft, *Towards and Thorough Analysis of Soviet Forced Labour Statistics*, in *Soviet Studies*, XXXV, No 2, April 1981.
 S. G. Wheatcroft, *On Assessing the Size of Forced Concentration Camp Labour in the Soviet Union 1929–1956*, in *Soviet Studies*, XXXIII, No 2, April 1981.
 R. Conquest, *Agricultural Workers in the USSR* (New York, 1969).
 S. Schwarz, *Les ouvriers en Union soviétique* (Paris, 1956).
 Ch. Bettelheim (éd.), *L'industrialisation de l'URSS dans les années trente* (Paris, 1982).
 L. H. Siegelbaum, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941* (Cambridge UP, 1988).
 K. F. Bailes, *Technology and Society under Lenin and Stalin* (Princeton UP, 1978).
 S. Fitzpatrick, *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931* (Cambridge UP, 1979).

3. Свидетелства и спомени

F. Kupferman, *Au pays des Soviets. Le voyage français en Union soviétique, 1917–1939* (Paris, 1979).

N. Mandelstam, *Contre tout espoir*, 3 vol. (Paris, 1970–1975).

A. Kravtchenko, *J'ai choisi la liberté* (Paris, 1974).

S. Allilueva, *Vingt lettres à un ami* (Paris, 1967).

L. Tchoukovskaia, *La maison d'été* (Paris, 1965).

V. Chalamov, *Récits de la Kolyma*, 3 vol. (Paris, 1969–1972).

P. Iakir, *Une enfance russe* (Paris, 1972).

A. Soljenitsyne, *L'archipel de Goulag, 1918–1956: essai d'investigation littéraire*, 3 vol. (Paris, 1974–1976).

7 СССР в международните отношения (1921–1941 г.)

I. Необичайно схващане за международните отношения

От 1920 г. великите европейски сили се отказват от идеята да разгрозят съветския режим; постепенно икономическата блокада е вдигната, границите фиксирани чрез договори, които подписващите не считат може би за окончателни, но които им осигуряват необходимия отход. С края на гражданската война и чуждестранната интервенция, с въвеждането на НЕП, идеята за световна революция минава на втори план в политическите грижи на по-голямата част от болшевишките ръководители. III конгрес на Коминтерна (юни-юли 1921 г.) признава спада на революционното движение в Европа, като същевременно прогнозира нови междуимпериалистически напрежения, «които ще създадат в близко бъдеще благоприятни условия за революционен взрив». В очакването му, Ленин поставя ударението върху необходимостта от мирно възстановяване на Съветския съюз.

През 20-те години СССР «нормализира» международните си отношения, като постепенно се завръща в световната общност. Но го прави съобразно собствените си условия, без да плати от една страна дълговете на царската държава, а от друга страна – без да се отказва от ролята си на център на световната революция. Със своя дуализъм съветската външна политика извършва истинска революция в кодексите и правилата на международните отношения.

Ето една страна, която поддържа «нормални» дипломатически и търговски отношения с другите сили, а в същото време контролира чрез посредничеството на Коминтерна дейността на националните комунистически партии, чиято крайна цел е да се дестабилизируют, дори да бъдат свалени съществуващите правителства, с които СССР поддържа «нормални» отношения. Съветската дипломатия естествено отрича този двоен аспект на външната си политика, като твърди, че Коминтернът е само една международна организация «с частен характер», чиито дейности по никакъв начин не зависят от съветското правителство.

Тази двойственост поставя фундаментална дилема: от една страна СССР като държава се нуждае, повече от всяка друга велика сила, от мир и международна стабилност, за да възстанови една икономика, опустошена от седем години война и революция, и да заздравя политическия си режим.

От друга страна, всяка стабилизация и просперитет в международен план намаляват шансовете за световна революция, изолират СССР, като му пречат да залага на «междуимпериалистическите противоречия». През целия период на 20-те години видни болшевишки теоретици като Троцки и Бухарин надълго обсъждат възможността от конфликт между Франция и Великобритания, дори между Великобритания и Съединените щати за световно господство; освен тях, подобни катаклизми могат само да подпомогнат каузата на Съветския съюз и на международното комунистическо движение. В края на 20-те години Сталин дава разгърнато определение на външната политика на своята страна като функция от неизбежността на сериозната криза между капиталистическите държави, която ще открие пътя към революционна ситуация и към задълбочаване на «междуимпериалистическите противоречия».

Основната дилема при двата приоритета – утвърждаване на държавните интереси на СССР или развитие на революционните сили в света, като се има пред вид, че интересите на едните и другите не могат да съвпадат – довежда след смъртта на Ленин до прословутия дебат между Сталин, теоретик на «изграждането на социализма в една страна», и теоретика на «перманентната революция» Троцки. В действителност, позициите на двамата protagonисти са много по-сложни и нюансирани, отколкото обикновено ги представят. От първоначално леки разминавания в оценките за интересите на Съветската държава и тези на комунистическите движения в чужбина, различията се избистрят с постепенното задебеляване на политическата борба между двамата водачи, за да бъдат представени накрая като антагонистични и взаимоизключващи се теории. Една блестяща пропагандна и дезинформационна операция позволява на Сталин да убеди по-голямата част от партийните членове в това, че Троцки се съмнява във възможността да бъде построен социализмът в една единствена страна.

В действителност Троцки, особено както може да се съди по доклада му от март 1926 г. за политиката, която трябва да се води в Китай, ратува за много предпазлива външна политика, съобразена приоритетно с интересите на СССР и в ущърб на развитието на революционните сили, в дадения случай тези на Китай.

Все пак, докато съществува тази дилема – интересите на СССР или интересите на международния комунизъм – всеки неуспех, всяка пропусната възможност (проваленото въстание на германските комунисти през 1923 г., подкрепата за Чан Кайши през 1926–1927 г., довела до разгрома на комунистите в Шанхай през 1927 г.) могат да доведат единствено до остри политически конфликти, до обвинения в предателство към интернационалните идеали, или напротив, в авантюризм и принасяне в жертва на висшите интереси на Съветската държава пред олтара на Революцията.

След отстраняването на различните «леви», а след това и «десни» опозиционери, Сталин разрешава дилемата за съветската външна политика, като чисто и просто подчинява интересите на всяка национална комунистическа партия и на международното комунистическо движение на интересите на Съветската държава. От трибуната на VI конгрес на Комин-

терна (юли-септември 1928 г.) Сталин обяснява: «Истински революционер е този, който е готов безрезервно, открито, безусловно да защитава Съветския съюз.» През 1929–1930 г. Коминтернът, в който се са издигнали политики със схващания, често различаващи се от тези на Сталин (Радек, Сокольников, Зиновиев, Бухарин), е решително превзет от убедени сталинисти като Мануилски или Молотов. Чистката в Коминтерна (особено жестока през втората половина на 30-те години) е придружена с утвърждаването на една все по-откровено националистическа идеология, окончателно заела мястото на първоначално провъзгласявания интернационализъм и на декларираното желание за поддържане на световната революция. През 1929–1930 г. персоналът на Народния комисариат на външните работи също така е обновен. Народният комисар Чичерин е заменен от М. Литвинов, който остава на поста до края на май 1939 г. Заедно с Чичерин са прогонени много дипломати, някои от които твърде близки с Троцки (А. Йоффе, Л. Карахан и др.); други, назначени като посланици след политическия им разгром, като Крестински, Сокольников или Раковски, са сред обвиняемите на процесите в Москва.

Следователно периодът 1929–1930 г., когато е разрешена дилемата между интересите на Съветската държава и тези на международното комунистическо движение, бележи първия обрат във външната политика на СССР след 1921 г. Вторият обрат настъпва през 1933 г., когато съветските ръководители, осъзнали накрая фашистката опасност, решават да изоставят един от постулатите на външната си политика, според който всяко усложнение на международните напрежения, всяко изостряне на «междумпериалистическите противоречия» е в интерес на СССР. В продължение на шест години СССР се опитва да играе на неутралитет и на «колективна сигурност». Пред провала на тази политика, изправена пред засилването на международните отношения и на фашисткия милитаризъм, съветската дипломация, изоставила всички принципи освен този на все по-утвърждаващия се национализъм, е готова за трети обрат – съюз с нацистка Германия, възплътен в германо-съветския пакт от 23 август 1939 г.

II. Основните направления на съветската външна политика в годините на НЕП (1921–1928 г.)

1. Германия като привилегирован партньор в Европа

До 1934 г. най-важният международен договор, подписан от СССР, е този с Германия, сключен на 16 април 1922 г. в Рапало. В продължение на едно десетилетие Германия е опора на съветската дипломация в Европа. Първите търговски и военни контакти между двете страни започват още от април 1921 г. Съветската държава желае да възстанови промишлеността си с помощта на германски капитали и технологии. Германските военни под ръководството на генерал фон Зеект се надяват да разполагат с тайни тренировъчни центрове в СССР, забранени от Версайския договор;

от своя страна те са готови да сътрудничат за подготовката на кадри за Червената армия.

Преговорите по тези въпроси се провеждат в момент, когато СССР се стреми безуспешно – като се изключи подписването на търговския договор с Великобритания през март 1921 г. – да нормализира икономическите и дипломатическите си отношения с водещите европейски страни. Нормализацията на тези отношения се сблъсква с главния проблем по изплащането на дълговете на Руската империя. Съветското правителство се обявява по принцип за приемане на това изплащане при условие, че държавите-кредиторки подпомогнат СССР, като му предоставят заеми с изгодни лихви и като развиват с него търговски отношения при абсолютно зачитане на националния суверенитет. Съветската нота от 28 октомври 1921 г. предлага на Великите сили свикването на международна конференция, която да проучи тези въпроси и да доведе до юридическо признаване на СССР. Одобрена от А. Бриан от името на Франция, тази конференция, предназначена да подготви икономическото възстановяване на Централна и Източна Европа, се провежда в Генуа от 10 април до 19 май 1922 г. с участието на делегати от тридесетина страни. Още в първите дни преговорите навлизат в задънена улица, тъй като Поанкаре (наследил междувременно Бриан) счита за неприемливи предложенията на СССР относно изплащането на дълговете – Чичерин изисква за страната си обезщетение за причинените щети от чуждестранната интервенция в Съветска Русия през гражданската война, чиято сума надвишава царските задължения. Именно в тези условия съветските представители, пристигнали в Генуа с надеждата да разчупят дипломатическата, търговската и икономическата си изолация, и германците, стремящи се да намалят размера на репарациите, подписват на 16 април 1922 г. Рапалския договор. Чрез него двете страни решават да се откажат от претенциите си по въпросите за дълговете, обезщетенията и национализациите, да прилагат в търговския си обмен клаузата за най-облагодетелствана нация, да възстановят дипломатическите и консулските си отношения. С подписването на този договор, СССР и Германия, изключени от международната общност и заклеймявани от нея, излизат едновременно от изолацията си, денонсирайки Версайския договор, наложен от «капиталистическите разбойници» с цел да се «колонизира Германия» (според формулировките на Коминтерна). В резултат от този договор Райхсверът получава възможността да разположи в СССР центрове за подготовка, да получава или произвежда в СССР със свои собствени специалисти оръжия, каквито Версайският договор му забранява да притежава. Сътрудничеството между германските десни милитаристични сили и Съветската държава продължава до 1932 г.

Въпреки многообещаващото начало, съветско-германските отношения преминават през много периоди на напрежение през 20-те години – от една страна поради привилегированите връзки между Коминтерна и Германската комунистическа партия, а от друга – заради опасенията на съветската страна от образуването на антисъветски фронт на капиталистическите държави при най-малкия опит на Германия за сближаване с Франция

и Великобритания. През август 1923 г., при формирането на правителството на Щреземан, което трябва да намери изход от кризата, започнала след френско-белгийската окупация на Рурската област, Коминтернът (където К. Радек се занимава главно с германските въпроси) насърчава германските комунисти да въстанат срещу социал-демократическото правителство. Германските комунисти – нерешителни, разделени, несигурни в ангажирането на съветската страна в делото – се ограничават с едно въстание в Хамбург, смазано за два дни. Този неуспех предизвиква остри вътрешни пререкания в съветската партия [РКП (б)]: Сталин не пропуска да разкритикува «троцкистките авантюри». Троцки от своя страна пък упреква ръководството, че е предало германската работническа класа. Приемането през август 1924 г. на плана Доуз от Германия, изтълкувано от Коминтерна като опит Германия и дори цяла Западна Европа да бъдат превърнати в «американска колония», предизвиква живо безпокойство сред съветската дипломация, подсилено от съглашенията в Локарно. Тези съглашения, които потвърждават политическата стабилизация на Европа и признаването на Германия, допусната в Обществото на народите, като пълноправна велика сила, предизвикваха у СССР сериозни опасения за възникването на обединен фронт на капиталистическите държави. Съветската страна иска от Щреземан доказателство за придържането на Германия към съглашението, подписано в Рапало. Германия, желаеща да запази съветската карта в случай, че ѝ се наложи да окаже натиск върху Франция или Великобритания, сключва нов търговски договор със СССР на 12 октомври 1925 г., преди още да завършат преговорите в Локарно. Този търговски договор е последван от подписания в Берлин на 26 октомври 1926 г. договор за приятелство и взаимен неутралитет, който продължава с пет години действието на Рапалското съглашение. Когато през септември 1926 г. Германия е приета в Обществото на народите, Щреземан уточнява, че тя ще се противопостави на всякаква агресивна мярка, насочена срещу СССР; по такъв начин, в случай на «санкции», чиято мотивировка тя не би приела, Германия няма да разреши да преминават през територията ѝ войските, натоварени с прилагането на тези санкции. През следващите години германосъветският обмен продължава да се развива: през 1927–1928 г. СССР осъществява 30% от външната си търговия с Германия.

2. Трудни отношения с Великобритания и Франция

За разлика от коректните отношения, поддържани с Германия, тези с другите велики европейски сили остават много напрегнати през целия период на 20-те години. Впечатлени от икономическото възстановяване, дължащо се на НЕП, и от факта, че болестта, а след това смъртта на Ленин не довеждат до разпадане на съветския режим, много европейски държави признават *de jure* СССР през 1924 г. Признаването на Съветския съюз е една от първите мерки на британското лейбъристко правителство начело с Р. Макдоналд. Двете страни започнават преговори за уреждане на разногласията по руския дълг. Те довеждат до подписването на нов търговски

договор (8 август 1924 г.), който обаче не е ратифициран. Действително, консерваторите се връщат на власт още в края на 1924 г. благодарение и на предизборната си кампания, изградена около «червената опасност», която в съзнанието на обществеността се олицетворява от «Писмото на Зиновиев», изпратено от Коминтерна на 15 септември 1924 г. до английските комунисти с призив да подготвят бунт в армията (по-късно се разбира, че това е фалшификат, изготвен в Берлин от руски емигранти). След победата на изборите консерваторите отказват да ратифицират търговския договор. Англо-съветските отношения продължават да се влошават в периода 1926–1927 г. След като съветските профсъюзи са изпратили значителна сума пари на британските стачници по време на общата стачка през 1926 г., британското правителство обвинява съветската страна в намеса с помощта на Коминтерна във вътрешните работи на Обединеното кралство (февруари 1927 г.). През май 1927 г. лондонската полиция обисква седалищата на съветското търговско представителство и на фирмата «Аркос Лтд», подозирана в шпионаж. Иззетите документи не съдържат нищо сензационно, но британското правителство използва тази афера като претекст да анулира всички търговски договори и да скъса дипломатическите отношения със СССР. Последните са възстановени едва през октомври 1929 г.

Дипломатическите отношения с Франция са установени след изборната победа на «Левия блок» през май 1924 г. и формирането на кабинета на Ерио. Признаването на СССР е обявено на 28 октомври 1924 г., «там, където е признато от населението». Въпреки това, през следващите години френско-съветските отношения остават напрегнати. Въпросът за дълговете е постоянен обект за упреци, а преговорите, водени по тази тема от 1925 до 1927 г., не довеждат до подписването на какъвто и да е договор. Друга тема за търкания е френската политика в Източна Европа. СССР протестира най-вече срещу съглашенията, сключени между Франция, Полша и Румъния, които той счита насочени преди всичко срещу неговите интереси. Действително, френско-румънският и итало-румънският договори от 1926 г. представляват допълнителни пречки пред надеждата му да си върне Бесарабия – главен обект на съветско-румънските разногласия.

Въпреки тези напрежения, съветската дипломация продължава да залага на интегрирането на СССР в международната общност. В навечерието на радикалните промени, които се подготвят вътре в страната, съветското правителство има интерес да намали международното напрежение, като в същото време за вътрешна употреба поддържа тревожната тема за опасностите от капиталистическото обкръжение.

Макар че не е член на Обществото на народите, СССР участва от 1926 г. в подготвителната работа към Комисията по разоръжаването. Литвинов безуспешно представя там през 1927 г. план за тотално премахване на въоръжените сили и въоръженията, последван през 1928–1929 г. от програма за частично и постепенно разоръжаване. През август 1928 г. Съветският съюз се съгласява да се присъедини към пакта Бриан-Келог за «всеобщ отказ от войната».

3. Китай, привилегирован партньор в Азия

Ако Германия представлява в Европа основен стълб на съветската политика, чиято основна цел е да не се допусне изграждането на обединен фронт на капиталистическите държави срещу СССР, основен обект на съветската политика в Далечния Изток е Китай – страната, която може в най-близко бъдеще да премине в социалистическия лагер, ако пролетарските сили, съюзени с «революционните буржоазни елементи», съумеят да вдигнат бедните и унижени народни маси срещу господството на политиканстващите генерали, корумпираните икономисти и чуждите империалисти, довеждайки по такъв начин на власт една преходна коалиция. Анархията в един Китай без истинско правителство, разкъсван от гражданска война, заплашван от могъщия си японски съсед, прави много трудна всяка политика спрямо него. В действителност трябва да се вземат предвид не една, а четири власти, които безмилостно воюват помежду си: «официалното» правителство в Пекин; «господарите на войната»; националистическото движение Гоминдан, ръководено от Сун Ятсен, а след смъртта му през 1925 г. поето от зет му, генерал Чан Кайши, и Китайската комунистическа партия, основана през 1921 г. След многообещаващо начало, съветската политика в Китай, водена едновременно по каналите на традиционната дипломация и по тези на Коминтерна, претърпява през 1927–1928 г. шумен неуспех, предизвикал вътре в болшевишката партия най-острите разногласия по външната политика след онези, последвали Брест-Литовския договор.

До края на 1921 г. главната грижа на съветската дипломация в Далечния Изток е да се възвърнат последните сибирски територии, окупирани от японците. С бързи действия Червената армия завзема през 1921 г. Външна Монголия, с което предизвиква острия протест на китайското правителство в Пекин. След провеждането в Москва (21–31 януари 1922 г.) на един «Конгрес на работниците от Далечния Изток» (бледо копие на Конгреса в Баку от 1920 г.), в който участват стотина делегати от комунистически партии или «национално-революционни» движения от Китай, Корея, Япония, Индия, Монголия, Индонезия, съветското правителство изпраща през август 1922 г. първата си значителна дипломатическа мисия в Далечния Изток. Водена от А. Йоффе, тя трябва да уреди с «официалното» правителство в Пекин въпроса за Външна Монголия, в същото време да насърчи Гоминдана, установен в Кантон, в борбата му срещу Пекин и да установи дипломатически отношения с Япония. След провала на преговорите с Пекин, А. Йоффе отива в Южен Китай и подписва със Сун Ятсен, водач на Гоминдана, договор за създаване на независим Китай под управлението на Гоминдана, който да е съюзник на СССР. А. Йоффе уверява своя събеседник, че съветската страна няма никакво намерение да изнася комунизъм в Китай; Сун Ятсен от своя страна приема индивидуалното членство на комунисти в Гоминдана. Освен това СССР обещава финансова и военна помощ на Гоминдана в борбата му за властта в Китай. За тази цел много съветски съветници (сред които и генерал Блюхер и пратеникът на

Коминтерна М. Бородин, изиграл през следващите години ключова роля в сложните отношения между китайските комунисти и Гоминдана) заминават за Кантон, за да преустроят въоръжените сили на движението и да съдействат за влизането на ККП в Гоминдана, след като IV конгрес на Коминтерна одобрява «политиката на народен фронт, обединяващ членовете на ККП и революционните елементи на буржоазията в борбата срещу азиатските и европейски империалисти». В същото време друг съветски пратеник, Л. Карахан, уговаря в Пекин с правителството на «Китайската република» един договор за взаимно признаване, подписан на 31 май 1924 г. Клаузите на този договор са твърде благоприятни за СССР, който запазва контрола си над Манждурската железница и протектората си над Външна Монголия.

През 1923–1925 г. влиянието на комунистите вътре в Гоминдана нараства значително под бдителното управление на М. Бородин. Потушаването на студентските вълнения в Шанхай от британските войски през май 1925 г. засилва «анти-империалистическата» ориентация на движението, което, реструктурирало се в добре организирана масова политическа партия, успява все по-добре да капитализира социалните недоволства и националните неуредици. След смъртта на Сун Ятсен (март 1925 г.) неговият зет, генерал Чан Кайши, усъвършенствал военното си образование в Москва през 1923 г. (и поради това активно подкрепян от М. Бородин), застава начело на Гоминдана. В началото на 1926 г. ККП, чието влияние нараства при все по-значителните работнически вълнения и стачки в големите градове, моли Коминтерна за разрешение да получи самостоятелност от Гоминдана. Съветската страна отказва и предлага Гоминданът да бъде приет в Коминтерна в качеството му на «симпатизираща партия». В този момент както Троцки, така и Сталин желаят да се успокои положението в Китай, тъй като основната им грижа след Лукарно е да не се допусне изграждането на обединен фронт на капиталистическите страни срещу СССР.

Докладът, представен на 26 март 1926 г. от Троцки, натоварен заедно с Чичерин и Ворошилов от Политбюро да анализира изключително сложното положение в съветско-китайските отношения, поставя ударението върху необходимостта Съветският съюз да води в Китай много предпазлива политика, дори ако тя трябва да възпрепятства развитието на китайските революционни сили. Всяка неразчетена офанзива на Гоминдана или на китайските комунисти срещу чуждите интереси в Китай или срещу Япония рискува, според доклада, да доведе до образуването на антисъветски фронт от всички империалистически сили. Ето защо СССР трябва «да поддържа лоялни връзки с всички съществуващи правителства в Китай». По времето, когато този доклад се обсъжда в Политбюро, политическата ситуация в Китай вече рязко се е променила. На 20 март Чан Кайши засилва личната си власт в Гоминдана. Той заповядва да арестуват много комунисти и налага на органите на движението да намалят броя на комунистите в апарата. След този блестящ удар Чан Кайши предприема голяма офанзива на север, чийто успех до голяма степен е улеснен от сътрудничеството на китайските комунисти, получили заповед от Москва не само да останат в

Гоминдана, но и да подпомагат с всички средства Чан Кайши в неговото начинание (възпирайки при необходимост селските и работническите вълнения). Все пак М. Бородин се стреми да използва за свои цели «вътрешните противоречия» в Гоминдана. През октомври 1926 г., когато националистическите армии завземат Ухан, Бородин насърчава отцепването на част от кадрите на Гоминдана, образували дисидентско правителство, наречено «ляв Гоминдан», в което влизат двама министри комунисти. Докато политическата игра на китайската шахматна дъска става все по-сложна, отношенията между Чан Кайши и съветската страна бързо се влошават. Водачът на Гоминдана твърдо е решил да смаже китайските комунисти и да отстрани съветските «съветници». Сталин от своя страна допуска непредпазливостта да разкрие на 5 април 1927 г. пред партийната организация на Москва какви намерения има съветската страна по отношение на «десния» Гоминдан: «Когато тези хора не ни бъдат повече от полза, ще се отървем от тях. Ще ги изстискаме като лимон, а след това ще ги захвърлим.» Изпреварвайки събитията, една седмица по-късно Чан Кайши започва да арестуват и екзекутират (12 април) хиляди комунисти в Шанхай. На 14 април Коминтернът подема «обществен и разгърнат протест срещу империалистите... които успяха да разбият единството на Гоминдана и да купят Чан Кайши, превърнал се в предател на революцията и на китайския народ». Въпреки всичко, ръководството на болшевишката Партия продължава да залага на картата на левия Гоминдан, в който китайските комунисти трябва да проникнат. Лявата опозиция в Съветския съюз, водена от Троцки, критикува тази политика. Според Троцки в Китай е настъпил моментът за изграждане на Съвети. В продължение на много месеци до свикването на XV конгрес на партията, «китайският въпрос» е в центъра на политическия дебат в СССР, а «кланетата в Шанхай» – приписвани на безотговорността на Сталин – стават един от силните аргументи на лявата опозиция. В края на 1927 г. левият Гоминдан се разпада. Тогава китайските комунисти започват в Кантон (декември 1927 г.) въстание, след чийто разгром следва скъсването на отношенията между Китай и СССР. Разгромът на китайските комунисти съвпада с този на троцкистката опозиция на XV конгрес. През 1928 г. Коминтернът и ръководството на болшевишката партия подемат лозунга «за създаване на китайски Съвети». Но времето на съветите е пропуснато – Гоминданът стремително се развива, Чан Кайши току що е превзел Пекин и сякаш е способен да обедини под своя егида цял Китай.

На VI конгрес на Коминтерна, свикан в Москва през юли 1928 г., ръководството на болшевишката ВКП (б) не си прави никаква самокритика за водената от 1926 г. политика в Китай, довела до катастрофален резултат както за съветската дипломация, така и за Коминтерна и китайските комунисти. Напротив, Сталин обяснява, че «ние имахме право, ние вървахме по стъпките на Ленин, защото боевете в Кантон... позволиха да бъдат разпръснати силите на империализма, да бъде той отслабен и по такъв начин да се улесни развитието и процъфтяването на средището на Световната революция – Съветския съюз».

III. Борба срещу «социал-фашизма» и «изострянето на капиталистическите противоречия» (1928–1933 г.)

1. VI конгрес на Коминтерна: важен обрат

Вдъхновени пряко от Сталин, политическите стратегии, одобрени на VI конгрес на Коминтерна (юли-септември 1928 г.), позволяват да бъдат разбрани основните насоки на съветската външна политика от 1928 до 1933 г. Този конгрес, съвпаднал с началото на офанзивата на болшевишкото ръководство срещу Бухарин, е белязан от сериозни разминавания в оценката на международното положение и на тактиката на Коминтерна в следващите години. Бухарин, по това време генерален секретар на Коминтерна, защитава идеята, според която международното положение е относително стабилно, а развитието на една икономическа криза в развитите капиталистически страни не би довело пряко до революционна ситуация. Според тази гледна точка, в момента вниманието трябва да се съсредоточава върху единството на работническата класа (между профсъюзи и работнически и комунистически партии), а не да се поема по разколническа линия, която би довела единствено до изолиране на комунистите. Обратно, в своите изказвания Сталин показва коренно противоположна гледна точка. Драматизирайки положението, той твърди, че международното напрежение е в своя апогей, тъй като капиталистическите страни са изправени пред сериозна икономическа криза и революционни сътресения. Това положение налага три тактически изисквания:

- отказ от всякакво сътрудничество със социалдемократията («главен враг» на работническата класа);
- борба срещу реформисткото влияние върху работническата класа, което предполага създаването на нови революционни профсъюзи;
- прочистване на комунистическите партии от всякакви колебаещи се елементи, особено от «десните уклончици».

Приетите след двумесечни дебати решения на конгреса са тежко поражение за Бухарин: в действителност по-голямата част от тезисите на генералния секретар на Коминтерна, не получил подкрепа от мнозинството в собствената му партия, са допълнени и изменени в духа на Сталиновите изказвания. Социалдемократията е призната за «най-опасния враг на работническото движение». Националните движения, след унизителния китайски неуспех, също са осъдени като «носители на идеология, насочена срещу революционните сили». Поставено е особено ударение върху необходимостта комунистическите партии да се освободят от всички «колебаещи» се елементи и да изковат «желязна дисциплина». Вътрешната дисциплина трябва да бъде придружена от «международна дисциплина между комунистическите партии», белязана от «подчинение на частните интереси на всяка партия на решенията, взети от ръководните органи на Комунистическия интернационал». По време на конгреса или непосредствено след него по-голямата част от партиите са вкарани в правия път, особено Гер-

манската комунистическа партия, на която е наложен за генерален секретар Е. Телман, отстранен по-рано от нейния Централен комитет. Подчинението на всяка партия пред интересите на болшевишката се превръща в един от основните елементи на новата вяра: «Истински революционер е този», обяснява от трибуната на конгреса Сталин, «който е готов безрезервно, открито, безусловно да защитава Съветския съюз. Този, който смята да защитава световното революционно движение без или срещу Съветския съюз, в действителност работи срещу революцията. Не е далеч времето, когато този псевдо-революционер ще премине в лагера на враговете на революцията». «Работническата солидарност» в една страна трябва да отстъпи пред безупречната преданост към СССР, към неговата партия и към нейния Водач.

2. Митът за «капиталистическото обкръжение»

През април 1929 г. X пленум на Изпълнителния комитет на Коминтерна довежда до логически край взетите една година преди това насоки: социалдемократията се превърна в «социал-фашизъм». «Целите на фашистите и социалдемократите», може да се прочете в съвместния доклад, представен от Д. Мануилски и О. Куусинен, «са идентични: разликата се крие в указанията и отчасти в методите. Очевидно е, че в процеса на своето развитие социал-фашизмът все повече заприличва на чист фашизъм». До края на 1933 г., давайки приоритет на борбата срещу социалдемократията, Коминтернът и съветската дипломация затварят очи пред опасността от германския националсоциализъм и бързо разпространяващия се фашизъм. Според техните анализи, засилването на Германия, символизирано от жизнеността на фашизма, противопоставено на Великобритания и Франция (представена от Сталин на XVI партийен конгрес на 27 юни 1930 г. като «най-агресивната и най-милитаристичната измежду всички агресивни и милитаристични страни на света»), е положителна характеристика в една международна конюнктура, където противоречията между капиталистическите сили трябва да се изострят. «Стабилизацията на капитализма завърши», обяснява Сталин в речта си, «Световната икономическа криза предстои да премине в следващ етап – политическа криза, белязана от една страна от съперничеството между капиталистическите държави, а от друга – от развитието на революционните движения.» От 1929 до 1933 г. Германската комунистическа партия прилага вярно линията за приоритетна борба срещу социалдемократията, широко допринасяйки по такъв начин за парализиране на политическите институции във Ваймарската република. Участието ѝ заедно с нацистите в референдума на 9 август 1931 г. срещу социалдемократическото правителство на Прусия е приветствано от *Правда* като «най-големия удар, който работническата класа е нанасяла някога на социалдемократията». Завземането на властта от Хитлер, арестуването на хиляди комунисти и поставянето на комунистическата партия извън закона след подпалването на Райхстага не променят тактиката на Коминтерна, загубил всякаква самокритичност. На 1 април 1933 г. Президиумът

на Изпълнителния комитет на Коминтерна приема решение, според което политиката на Германската комунистическа партия под ръководството на Телман винаги е била «абсолютно правилна». През май 1933 г. нацистите ратифицират, за най-голямо задоволство на съветската страна, протокола за продължаване на Берлинския договор от 1926 г., утвърждаващ договореностите от Рапало. Съветско-германското сътрудничество ще продължи още няколко месеца.

3. Към разнообразяване на дипломатическите отношения

Тезите за изостряне на противоречията на капитализма, за опасността от обграждането на СССР от «агресивни и милитаристични» страни обслужват неоспоримо Сталиновото начинание за радикално преобразуване на страната. Засилените темпове на колективизацията и на индустриализацията намират оправдание в необходимостта да се действа бързо, докато «господа империалистите не са нападнали пряко Съветския съюз». При все това, като нагнетяват атмосферата със застрашителни тези и залагат на действителното съперничество между великите сили, за да попречат да се създаде толкова опасния за СССР единен фронт, съветските ръководители прекрасно съзнават (както през 1926 г., когато се обсъжда китайският въпрос, така и през 1929 г.) императивната необходимост СССР да стои настрана от всеки конфликт и от всяка провокация, докато страната е заета с дълбоки икономически и обществени сътресения, които за известно време ще я отслабят. Ето защо, успоредно с политиката си за привилегирвани отношения с Германия, постоянна величина на съветската дипломация от началото на 20-те години, СССР се старае да разнообрази отношенията си и с другите страни с надежда да развие търговския си обмен, абсолютно необходим за осъществяване на икономическите му проекти, и да гарантира сигурността си. На 9 февруари 1929 г. той разширява обхвата на договора Бриан-Келог за «всеобщ отказ от войната», към който се е присъединил няколко месеца преди това, с един договор, наречен «Протокол на Литвинов», сключен с Латвия, Естония, Полша и Румъния (малко покъсно и с Литва, Турция и Персия). Този договор отхвърля прибъгването до сила при разрешаването на териториални спорове между държавите. През октомври 1929 г. СССР подновява отношенията си с Великобритания, където Р. Макдоналд отново се е върнал на власт.

От 1931 г. съветската дипломация става по-активна: вътрешните напрежения в страната изискват усилия за заздравяване на дипломатическото положение на СССР. Между другото, икономическата криза, в която са навлезли капиталистическите страни, ги подтиква да бъдат по-възприемчиви към подобряване на отношенията със СССР, разглеждан като един огромен потенциален пазар. Накрая, разрастването на десния екстремизъм и на националсоциализма в Германия подтиква силите, подписали Версайския договор и привърженици на статуквото, да развият дипломатическите си отношения със Съветския съюз. Преговорите, започнали през 1931 г., се оказват трудни. През 1932 г. обаче СССР започва да бере плодо-

вете на дипломатическите си усилия, подписвайки поредица договори за ненападение – с Финландия (21 януари), с Латвия (5 февруари), с Естония (4 май).

Макар и след дълги колебания, френското правителство, начело с Ерио, подписва на 29 ноември 1932 г. френско-съветския договор за ненападение, с надеждата да намали рисковете от по-тясното политическо сближаване между СССР и Германия. Освен един ангажимент за ненападение, този пакт включва уточнението, че ако една от подписалите страни бъде нападната, другата няма да оказва никаква помощ на агресора.

Докато съветската дипломация умножава двустранните преговори и договорите за неутралитет и ненападение, за да гарантира сигурността си в Европа, положението в Далечния Изток става все по-напрегнато. Японското нашествие в Манджурия (1931 г.) заплашва пряко съветските интереси в тази част на света. Съветската дипломация успява през 1931–1933 г. с големи усилия да запази коректни отношения с трите страни, участващи в конфликта: Япония, Гоминданът и китайските комунисти. По отношение на Япония съветската страна редува прояви на твърдост (засилване на съветските контингенти в Далечния Изток, командвани от генерал Блюхер) и предложения за сдобряване (например за продажба на Източнокитайската железница на Манджо-го). Впрочем, загрижена да предотврати всякакво сближаване между Япония и Гоминдана, съветската страна търпеливо уговаря възстановяването на дипломатическите отношения (възобновени през декември 1932 г.) с правителството на Чан Кайши, заклеявано от 1927 г. като «най-коварния враг на комунизма». Чан Кайши се съгласява на тази стъпка със Съветския съюз, защото той единствен може да му окаже военна помощ в момент, когато Великите сили са показали неспособността си да отидат отвъд едно морално и съвсем символично осъждане на японската агресия. Накрая Съветският съюз насърчава китайските комунисти под предводителството на Мао Цзедун, провъзгласили «Китайска Съветска Република» в Гуанджоу, да обявят война на японците. Тъй като зоните, контролирани от комунистите, са отдалечени от Манджурия и от Северен Китай, заети от Япония, тази декларация не ги намесва пряко в конфликта; напротив, тя задължава Чан Кайши да приеме предизвикателството на националната борба срещу нашественика.

Акробатическите номера на съветската дипломация както в Далечния Изток, така и в Европа, отразяват сложността на едно все по-напрегнато международно положение, в което две сили – Германия и Япония – се утвърждават с агресивността и динамичността си. През 1933 г. желанията, формулирани от съветската дипломация от 1919–1920 г., са на път да се сбъднат: европейският ред, произлязъл от Версайския договор и «наложен от империалистическите бандити», е осмян открито от Германия след превъоръжението ѝ; Обществото на народите, напуснато от Япония, а след това и от Германия, разкрива пълната си безпомощност; една невиджана по размах икономическа криза разтърсва капиталистическия свят; накрая изострянето на международните отношения може да доведе до конфликти с широк обхват.

Но все пак тези изменения, толкова очаквани от съветската дипломация, се оказват в края на краищата отрицателни, дори опасни за СССР. Вместо да благоприятства подема на социализма, кризата поражда фашизма; що се отнася до «изострянето на междуимпериалистическите противоречия», те, вместо да подсилят «Родината на социализма», довеждат до налагането на милитаристични, реваншистки и националистически идеологии в Германия и Япония, две страни – потенциални врагове на СССР.

През втората половина на 1933 г. съветските ръководители трябва да изоставят един от постулатите на външната си политика от периода след 1919–1920 г., според който всяко влошаване на международното напрежение може да бъде само от полза за СССР, докато всеки елемент на международната политическа стабилност (ОН, икономическото възстановяване на Европа, например) – а priori – има отрицателно влияние за СССР.

IV. Съветската дипломация в играта на «колективна сигурност» (1934–1939 г.)

1. «Новият курс» на съветската дипломация

Влошаването на съветско-германските отношения през лятото на 1933 г. се превръща в първи знак за промяната на съветската външнополитическа ориентация. През юни СССР уведомява Германия, че военните контакти, продължили десет години, трябва да бъдат преустановени от месец септември. Така завършва «духът на Рапало», надеждата – която никога не е конкретизирана – за широкомащабно съветско-германско сътрудничество, основано на взаимодействието между огромните съветски ресурси от суровини и работна ръка и немските технологии. При все това, преоценката на фашизма върви бавно. Една бърза преориентация би всяла объркване в редиците на Коминтерна в момент, когато Троцки умножава призивите си за общи фронтове между социалисти и комунисти и отхвърля «криминалната» политика, водена от Сталин и Коминтерна след 1928 г. спрямо фашизма, която е довела до унищожаването на Германската комунистическа партия. На XVII конгрес на партията (януари 1934 г.), за разлика от Бухарин, който посвещава по-голямата част от изказването си да обяснява на делегатите, че фашистката идеология, «зверски лик на класовия враг», изложена в *Mein Kampf*, трябва да бъде вземана на сериозно, че когато Хитлер претендира за «жизнено пространство на Изток», става въпрос за «открит призив към разрушаване на нашата страна», Сталин показва относително безразличие към идването на Хитлер на власт. Той подчертава, че докато Германия не възприеме «нова политика, открито антируска, подобна на тази на бившия кайзер», СССР няма повод да променя из основи отношенията си с нея. «Естествено, ние не сме обхванати от никакъв ентузиазъм по отношение на фашисткия режим в Германия. Но работата не е във фашизма, дори само защото фашизмът в Италия например не попречи на СССР да установи прекрасни отношения с тази страна.»

Няколко дни преди откриването на XVII конгрес, Литвинов е изложил (29 декември 1933 г.) новата ориентация на съветската външна политика за следващите години:

- ненападение и неутралитет спрямо всеки конфликт. Литвинов намеква, че за СССР от 1933 г., разтърсен от глада, пасивната съпротива на десетки милиони селяни (мобилизационен контингент по време на война), чистката в партията, перспективата да бъде въввлечен в една война води към истинска катастрофа;

- политика за смекчаване на отношенията с Япония и Германия, въпреки агресивния и антисъветски курс на тези две страни в последно време. Тази политика на сдобряване трябва да се води дотогава, докато не се превърне в доказателство за слабост. Държавническият реализъм във всеки случай ще има предимство пред идеологическата солидарност: «Естествено, ние сме съпричастни към страданията на нашите германски другари, но ние, комунистите, сме последните, към които може да се отправи упреъкът, че оставяме чувствата да ръководят нашата политика»;

- реалистично участие в политиката за колективна сигурност, с надеждата, че Обществото на народите «ще може да осъществява по-ефективно, отколкото през последните години, ролята си за избягване или забавяне на конфликтите»;

- отваряне – също така без крайни илюзии – към западните демокрации, като се отчитат следните факти: тъй като тези страни непрекъснато сменят правителствата си, няма никаква приемственост във външната им политика; съществуването на силно пацифистко и пораженческо течение, породено от липсата на доверие от страна на работниците към управляващата класа и политиците, прави тези страни способни да «пожертват националните си интереси за сметка на частните интереси на техните управляващи класи».

В продължение на две години (края на 1933 – началото на 1936 г.) «новият курс» на съветската дипломация постига известни успехи. През ноември 1933 г. Литвинов отива във Вашингтон, където се среща с Ф. Д. Рузвелт и Кордел Хъл; преговорите довеждат до признаването на СССР от страна на Съединените щати и до установяване на дипломатически отношения между двете страни. През юни 1934 г. Чехословакия и Румъния също признават СССР. През септември с. г. СССР е допуснат (с 39 гласа «за» срещу 3 «против» и 7 «въздържали се») в Обществото на народите и веднага става постоянен член на Съвета, което означава категоричното му завърщане като велика сила в международната общност, от която е изключен шестнадесет години преди това. СССР се завръща в общността според собствените си условия, тъй като спорните моменти по изплащането на царските дългове са разрешени изцяло в негова полза.

Сключеният на 26 януари 1934 г. германо-полски пакт е преценен от съветските ръководители като сериозно посегателство срещу дотогавашната германо-съветска политика. Става все по-очевидно, че «антиболшеvizмът» на Хитлер не принадлежи единствено на идеологията и пропагандата, но практически ръководи външната му политика. Пред тази заплаха

съветските ръководители приемат благосклонно предложенията, формулирани в края на май 1934 г. от Луи Барту, министър на външните работи на Франция. Първото предвижда осъществяване на едно истинско «Източно Локарно», обединяващо в многостранен пакт за ненападение всички страни от европейския Изток (включително Германия и СССР); второто предложение засяга подписването на френско-съветски пакт на взаимопомощ. Първият проект, твърде амбициозен, се проваля след смъртта на своя инициатор, убит от хърватски терористи* в Марсилия заедно с краля на Югославия Александър на 9 октомври 1934 г. Но вторият, доста напреднал, е подкрепен от Лавал и въпреки резервите на някои политически приятели на последния, довежда до подписване в Париж на 2 май 1935 г. на френско-съветски пакт за взаимопомощ. Това обвързване за помощ срещу всяка агресия в Европа в действителност е слабоефективно; за разлика от френско-руския съюз от 1891 г. то не е придружено от никакво военно съглашение. Лавал, по време на посещението си в Москва (13–15 май 1935 г.), се измъква от отговор на молбата, отправена в този дух от Сталин. От своя страна последният подканва френските комунисти да гласуват военните кредити и публично заявява, че «напълно одобрява политиката на национална отбрана, провеждана от Франция за поддържане на въоръжените ѝ сили на равнище, отговарящо на сигурността ѝ». Това заявление довежда до остър обрат във вътрешната политика на ФКП, позволил образуването два месеца по-късно на съюз между комунисти, социалисти и радикали, необходимо условие за изборната победа на Народния фронт през следващата година. На пръв поглед официалното провъзгласяване на новата стратегия за «народни фронтове», предназначена да прегради пътя на фашизма, представлява основна задача на VII (и последен) конгрес на Коминтерна. В действителност, под предлога за «антифашистка» и «антикапиталистическа» борба, комунистическите партии от «лавката» («лавочка», както Сталин презрително наричал Коминтерна) са призовани да се «борят за мир и защита на СССР». Въпреки коренния поврат в отношението към «социал-фашистите», VII конгрес довежда до логически завършек постановките, утвърдени на предишния конгрес (лятото на 1928 г.), съгласно които СССР е станал «международен двигател на пролетарската революция..., основа за общото движение на угнетените класи, огнище на международната революция, най-големият фактор на световната история». Подчинението на националните комунистически партии на съветската политика е препотвърдено от всички делегати на конгреса. «Във всяка страна», обяснява Г. Димитров, генерален секретар на Коминтерна, «борбата за мир и защита на СССР могат да приемат различни форми». Френските комунисти са призовани да гласуват военните кредити, но другите комунистически партии, напротив, трябва да се борят срещу «милиратизирането на младежта». По такъв начин, една от целите на Конгреса е да бъде определена бъдещата тактика за всеки конкретен случай, за да се избегне всяка-

* Физическият убиец е българинът от Македония Владо Черноземски. (Бел. ред.)

къв «десен» или «ляв» уклон. Под претекста за «единен фронт», комунистическите партии не трябва, разбира се, нито да установяват контакт с «троцкистките елементи», нито да помагат на «така наречените болни демокрации». Най-вече, те не бива да намаляват «остротата на междуимпериалистическите противоречия, които правят по-трудно (констатираят със задоволство всички делегати) образуването на единен фронт срещу Съветския съюз».

В началото на 1936 г. френско-съветският пакт представлява главният коз на съветската външна политика срещу опасността от «единен фронт» на капиталистическите страни. Въпреки това, ратификацията му се бави и е постигната едва на 26 февруари 1936 г., девет месеца след подписването. Това забавяне свидетелства за нарастването сред част от ръководните среди и сред френската общественост на силна антиболшевишка тенденция, което се засилва още повече след победата на Народния фронт. «Протегайки ръка на Москва», заявява маршал Петен, «ние протегнахме ръка на комунизма... Ние вкарахме комунизма в кръга на приемливите доктрини и вероятно ще имаме възможност да съжаляваме за това.» Тази тенденция се засилва още повече, след като ФКП решава да не вземе участие в правителството на Леон Блум и широко стачно движение залива страната.

Ратификацията на френско-съветския договор служи като претекст за ремилитаризацията на Рейнската област. Хитлер заявява на 7 март 1936 г.: «На приятелските предложения и мирните уверения, които Германия непрестанно подновяваше, Франция отговори чрез военен съюз със Съветския съюз, насочен изключително срещу Германия, което представлява нарушение на Рейнския договор и отваря пред болшеvizма вратите на Европа.»

Ремилитаризацията на Рейнската област, на която Франция и Великобритания се противопоставят единствено с устни протести, променя значително военните дадености в Европа: тя обезсмисля военните гаранции, които Франция е дала на съюзниците си от Изток. Франция не може да се намеси бързо с настъпателна акция срещу Германия, занапред защитена от рейнските укрепления, за да се притече на помощ на страна от Централна или Източна Европа. Тази нова даденост, отказът на Полша да пропусне през своя територия чуждестранни военни части, безсилието на западните демокрации и на Обществото на народите да реагират ефективно срещу силовите действия като например италианската окупация на Етиопия, ремилитаризацията на Рейнската област (обезсмислила Версайския договор) показват на съветските ръководители несигурността на европейското равновесие и необходимостта да се оставят отворени всички възможности за осигуряване на съветската сигурност.

2. СССР и войната в Испания

Гражданската война в Испания силно затруднява политическата игра на съветската дипломация. Първоначално СССР се опитва да ограничи своята ангажираност. Подобно на другите заинтересовани сили, той се присъединява през август 1936 г. към политиката на ненамеса, препоръчвана

настоятелно от Франция и Великобритания. Съветското правителство изчаква до 4 октомври 1936 г., преди да изрази публично подкрепата си за Испанската република. Интернационализацията на испанската гражданска война с нарастващата намеса на фашистките Италия и Германия на страната на превратаджиите поставя пред СССР сериозна дилема: ако не се ангажира на страната на испанските леви сили, това означава да се подложи на троцкистката критика, обвиняваща Сталиновото правителство в предателство към каузата на социализма, да позволи да се развие, особено в Каталония, първото еретическо огнище на троцкистката Световна обединена работническа партия (СОРП) в съюз с анархистите. От друга страна, една пряка интервенция на съветски войски в Испания рискува да даде на Съветския съюз образа на страна, желаеща да изнася комунистическа революция в Испания, което окончателно ще компрометира всеки опит за сближаване със западните демокрации. В писмо от декември 1936 г., адресирано до испанския министър-председател Ларго Кабалеро, Сталин, Ворошилов и Молотов настоятелно препоръчват на последния «да вземе всички мерки, за да избегне враговете на Испания да могат да представят вашата страна като комунистическа република».

Тези сложни съображения обясняват особеностите на съветската намеса в Испания. Тя е постепенна и ограничена: в замяна на твърде голяма пратка злато съветската страна изпраща военно оборудване (често с посредствено качество и в недостатъчно количество, приблизително десет пъти по-малко от помощта на фашистките страни за войските на Франко) и 2000 «специалисти» (не само военни, но и политически работници и представители на сигурността). Ограничената военна помощ за републиканските сили е само един от аспектите на съветската намеса. Вторият аспект, който трябва да се превърне в преобладаващ, е борбата срещу всички другомислещи, антисталинистски елементи в испанската левица: анархисти, анархо-синдикалисти, привърженици на СОРП, истински или предполагаеми троцкисти. «Тъй като троцкистите, в съгласие с фашистите, развиват разрушителната си дейност в републиканските редици», заявява Президиумът на Коминтерна на 14 април 1937 г., «политиката на всички комунисти трябва да цели пълното и окончателно разгромяване на троцкизма в Испания като неизбежно условие за победата над фашизма.» В този дух съветските «съветници», интегрирани в испанския държавен апарат, умножават провокациите, след което провокират ареста (юни 1937) на главните ръководители на СОРП като «контрареволуционери». Андрес Нин е арестуван, но опитите на съветската страна да организира в Испания процеси и публични «признания» на нейните противници, с което да «потвърди» «правдивостта» на процесите в Москва, претърпяват неуспех.

3. Провалът на «колективната сигурност»

Процесите, чистката в Партията, засегнала Червената армия, убеждават както германците, така и французите и британците, че Съветският съюз преминава през сериозна вътрешна криза (обикновено слабо разби-

рана), която го прави за известно време неспособен да играе решителна роля на международната сцена. Излагайки на 5 ноември 1937 г. пред генералния щаб плановете си относно Австрия и Чехословакия, Хитлер отхвърля категорично възможността за съветска военна реакция, като има пред вид хаоса в тази страна вследствие на чистките сред политическите дейци и военните. Според германския шарже д'афер в Париж, френското правителство проявява сериозни съмнения относно устойчивостта на съветския режим и боеспособността на Червената армия. «Френските политически и военни среди», пише той в началото на 1938 г., «все по-често си поставят въпроса за полезността и сигурността на такъв «съюзник». Докато френските ръководители все повече се убеждават, че подписвайки договора със СССР, са «постигнали едно нищо» (според израза на П. Гаксот), то пасивността на Запада спрямо Аншлуса засилва още повече подозрението на съветската страна към демокрациите. На 17 март 1938 г. съветското правителство предлага да се проведе международна конференция, натоварена да проучи «практическите мерки срещу развитието на агресията и опасността от ново световно клане». Това предложение е отхвърлено от Лондон като подтикващо по същността си «към засилване на тенденциите за формиране на блокове и компрометиращо перспективите за европейски мир». Изправен пред подобно отношение, СССР се опитва да се сближи с Германия, като подписва нови търговски договори (март 1938 г.) и изтегля посланика си в Берлин Яков Суриц, неприязнено възприеман от антисемитски настроените нацисти. Хитлер заявява на новоназначения съветски посланик А. Меркалов на 4 юли: «Запознах се със задоволство с декларацията, чрез принципите на която ще насочите усилията си за установяването на нормални отношения между Германия и Съветския съюз.»

Чехословашката сделка кара съветската страна да изгуби последните си илюзии за ефективността на политиката за колективна сигурност. Напразно Литвинов потвърждава, че страната му ще изпълни ангажиментите си – французите и британците се съмняват в боеспособността на Червената армия, обхваната от чистки, и не виждат как тя би могла да се намеси, след като Полша и Румъния ѝ отказват коридор през териториите си. СССР несъмнено ще приеме да участва в една международна конференция, но дори не е поканен да подпише Мюнхенските съглашения (30 септември 1938 г.). Договорът за ненападение, подписан на 6 декември 1938 г. в Париж от Ж. Боне и Рибентроп, е изтълкуван в Москва като крачка, даваща в една или друга степен карт бланш на Хитлер за поход на Изток.

В края на 1938 г. дипломатическото положение на Съветския съюз изглежда крехко, както никога не е било, а пораждащата страхове заплаха от образуването на «империалистически фронт» – напълно реална. През ноември 1936 г. заплахата от обкръжение се конкретизира след подписването между Япония и Германия на «Антикоминтерновски пакт» (към който се присъединяват впоследствие Италия и Испания). При това положение, съветското правителство решава да се сдобри с Чан Кайши и да убеди китайските комунисти да отворят общ фронт с националистите срещу Япония. През август 1937 г. СССР подписва с Китай договор за ненападение.

От лятото на 1938 г. ожесточени сражения противопоставят съветските войски на японците в Източен Сибир (битката при езерото Хасан през август 1938 г.), след това в Монголия, където няколкомесечните сухопътни и въздушни сражения в областта Халхин-Гол се увенчават с успех за съветските войски, командвани от Щерн и Жуков, и довеждат до подписването на примирие на 15 септември 1939 г. Изправена пред опасността от обкръжаване, съветската страна решава да предприеме опити за отваряне към Германия, като същевременно продължава преговорите си със западните демокрации.

V. Ерата на германо-съветския пакт (1939–1941 г.)

1. Германо-съветският пакт

Непосредствено преди влизането на германските войски в Прага, Сталин отправя първото си «послание» към нацистка Германия, като заявява на 10 март 1939 г. пред XVIII конгрес на ВКП (б), че ако западните страни желаят Съветският съюз да повярва, че Хитлер има намерение да завземе Украйна, за да «се отрови атмосферата и да се предизвика конфликт с Германия», СССР не е нито наивен, нито готов да «извади горещите кестени от огъня в полза на подпалвачите на война» (като се подразбират западните демокрации). С много колебания няколко дни след това СССР се съгласява да се присъедини към декларацията за «безусловната гаранция», дадена от Великобритания и Франция на Полша. Но полковник Ю. Бек (външен министър на Полша) отхвърля всякакъв ангажимент, който би могъл да доведе до присъствието на съветски войски на полска територия. На 17 април 1939 г. СССР предлага на Великобритания и Франция да сключат съветско-френско-британски съюз, придружен от гаранция, която да обхваща цяла Източна Европа от Румъния до прибалтийските държави. Същия ден съветският посланик в Берлин известява фон Вайцзекер, германски държавен секретар по външните работи, за желанието на съветското правителство да установи най-добри отношения с Германия, без да се държи сметка на взаимните идеологически различия.

Две седмици по-късно замяната на М. Литвинов, разгърнал толкова усилия за осигуряване на колективната сигурност, с Молотов, председател на Съвета на народните комисари, е правилно разтълкувана като знак за промяна на съветската външна политика в полза на нормализирането в съветско-германските отношения. През май германският посланик в Москва Шуленбург е информиран, че правителството му, решено да нападне Полша, желае да «предприеме точни преговори със Съветския съюз». За да повиши залога, съветската дипломатия продължава преговорите с Франция и Великобритания. Всеки от преговарящите има скрити цели: Западът, в желанието си да възпрепятства германо-съветското сближаване, протака преговорите, като в същото време се стреми да изясни германските намерения. За СССР главен момент е гаранцията, че прибалтийските дър-

жави няма да попаднат по един или друг начин в ръцете на Германия и че в случай на война срещу последната съветските войски ще могат да пресекат териториите на Полша и Румъния, тъй като СССР и Германия нямат обща граница. Франция и Великобритания продължават да заобикалят тези точки. Недоверието на съветската страна нараства, като вижда подготовка на западните демокрации за нов Мюнхенски договор за сметка на Полша, който би развързал ръцете на Германия на изток. На 29 юни *Правда* публикува статия, подписана от Жданов, която е озаглавена: *Правителствата на Великобритания и Франция не желаят равноправен договор със СССР*. Два дни по-късно западните държави дават съгласие за включване на прибалтийските държави в сферата на действие на «източната гаранция», но при илюзорна «западна гаранция» за Швейцария, Холандия и Люксембург. Съветският съюз отхвърля този договор; както на Запад, така и на Изток засегнатите държави не желаят подобни «гаранции». Тъй като дипломатическите преговори не водят до резултат, Великобритания и Франция се съгласяват да изпратят мисии за обсъждане на условията за военна конвенция със СССР. Но тези мисии, тръгнали на 5 август с кораб, пристигат в Москва едва на 11 август. Съветската страна, представлявана от народния комисар по отбраната Ворошилов и началника на Генералния щаб Шапошников, изразява недоволство от по-ниския ранг на преговарящите представители, притежаващи (особено англичаните) твърде неясни пълномощия, които изключват преговори по толкова важни въпроси като преминаването на съветски войски през Полша или през прибалтийските държави или по конкретните бройки на мобилизираните сили от всяка страна в случай на германска агресия.

На 21 август съветската делегация отлага преговорите с представителите на Запада; на тази дата съветското правителство решава да сключи договор с Германия. Контактите между съветските и германските представители на различно равнище са взели нов обрат в края на юли. Когато германците разбират, че Москва ще приеме френско-британска военна мисия, те дават да се разбере, че СССР има интерес да се договори с тях по въпроси от икономически и териториален характер. На 14 август Рибентроп предлага да отиде в Москва за сключване на истински политически договор. На другия ден съветското правителство дава принципния си аргумент за тази германска инициатива, като същевременно иска уточнения относно германските предложения. На 19 август Германия отговоря като подписва търговски договор – подготвян от края на 1938 г. – с много изгодни за СССР условия (тъй като предвижда кредит от 200 милиона марки с много ниска лихва), и като обещава да помоли Япония да прекрати неприятелските действия срещу СССР и да определи със съветската страна «сферите на влияние» в Източна Европа. Същата вечер съветското ръководство се съгласява с визитата на Рибентроп в Москва за подписване на пакт за ненападение, изготвен вече от съветската страна и предаден на Берлин. Пристигането на Рибентроп, предвидено за 26 август, е ускорено по настояване на Хитлер. Германският министър, снабден с «пълни извънредни пълномощия», пристига в Москва следобед на 23 август, а подписаният

през нощта договор за ненападение е огласен на 24-ти – пактът с валидност 10 години влиза незабавно в сила. Той е придружен от таен протокол, чийто текст е открит в Германия, но отричан от съветската страна до 1989 г. Този текст определя сферите на влияние на двете страни в Източна Европа: в сферата на СССР остават Естония, Латвия, Финландия, Бесарабия, на Германия – Литва. Що се отнася до Полша, ако съдбата на остатъците от една полска държава са отминати с мълчание, то СССР трябва във всеки случай да си възвърне след военна намеса белоруските и украинските територии, присъединени към Полша след Рижкия договор (1921 г.), както и част от «исторически и етнически полските територии» в провинциите на Люблин и Варшава.

Огласяването на пакта предизвиква истинска сензация в света и най-вече в страните, директно заинтересовани от кризата и чиито обществениности не са подготвени за този коренен поврат в европейския ред.

Осем дни след подписването на пакта нацистките войски нападат Полша.

2. «Тайният протокол» в действие

На 9 септември, преди сгромолясването на полската съпротива, съветското правителство известява Берлин за намерението си да окупира бързо териториите, които му се полагат по тайния протокол от 23 август. На 17 септември Червената армия навлиза в Полша под претекст, че «идва на помощ на украинските и белоруските братя по кръв», застрашени от «разпадането на полската държава». Тъй като тази версия на фактите не удовлетворява Германия (защото тя предполага, че СССР е действал на своя глава), едно съвместно съветско-германско комюнике от 19 септември удостоверява съгласието на двете сили по тази инициатива (която без съмнение германците биха желали да бъде по-късна), чиято цел е да «се възстановят мирът и редът, нарушени от разпада на Полша». Съветската интервенция среща слаба съпротива; тя усилва объркването на поляците, притиснати между два огъня. Съветските войски пленяват 230 000 души (сред които 15 000 офицери); само 82 000 от тях оцеляват до лятото на 1941 г. и по-късно се присъединяват (след нападението на Германия над СССР) било към армията на Андерс (образувана от правителството в изгнание в Лондон), било към армията на Берлинг, създадена в СССР по съветска инициатива. Мимолетната идея да бъде оставена една полска държава-буфер е изоставена, което прави задачата за определяне на границата между Германия и СССР по-деликатна. Предвидена първоначално (на 22 септември във Варшава) по Висла, след посещението на Рибентроп в Москва на 28 септември тя е преместена на изток до Буг, което все пак дава на СССР повече териториални придобивки, отколкото линията Кързън от 1920 г. В замяна на тази съветска «отстъпка» от договореностите в тайния протокол от 23 август, Германия включва Литва в сферата на съветските интереси. След приключване на визитата на Рибентроп в Москва, в едно съвместно комюнике се съобщава, че полският въпрос «е урегулиран окончателно».

но»; ето защо няма повече причини за продължаване на войната срещу Франция и Великобритания. Ако тези две страни не преустановят враждебните нападки, «Германия и Съветският съюз ще съгласуват мерките, които трябва да се вземат». Изгубвайки позицията си на арбитър, каквато заема през август, СССР се явява вече само един от сателитите на Райха.

В същото време договорът с Германия позволява на СССР да присъедини обширна територия (200 000 кв. км), населена с 12 милиона души, от които 7 милиона украинци, 3 милиона белоруси и 2 милиона поляци. В следващите месеци стотици хиляди жители на анексираните територии са изселени на Изток като «враждебни нелоялни елементи». На 1 и 2 ноември, след инсценировка на народно допитване, тези територии са присъединени към Украинската и Белоруската съветски републики.

Непосредствено след окупирането на териториите, принадлежали на Полша, и съгласно сключените договорености с Германия, СССР насочва вниманието си към прибалтийските страни. Съветското правителство налага на Естония един «договор за взаимопомощ, според който тя «предоставя» военни бази на СССР (28 септември 1939 г.). Подобни договори са подписани през следващите седмици от Латвия и Литва.

На 31 октомври съветското правителство предявява териториални претенции към Финландия, която е построила по протежение на границата си на Карелския провлак, на 35 км от Ленинград, солидни укрепления, наречени «линията Манерхайм». СССР изисква демилитаризация на пограничната зона, оттегляне на границата на 70 км от града, отстъпване на базата Ханко, както и островите Аланд, в замяна на едно по-значително разширение на финландските територии на север. Финландия отхвърля тези предложения, но се съгласява да води преговори. На 29 ноември СССР се възползва от един инцидент на границата, за да денонсира договора си за ненападение с Финландия. На другия ден започват враждебните действия. Съветската преса съобщава за образуването на едно «народно правителство на Финландия», оглавено от Куусинен и включващо няколко финландски комунисти, сътрудници на Коминтерна и отдавна живеещи в Москва. Вследствие на съветската агресия, СССР е изключен от Обществото на народите. Във Франция и Великобритания обществеността взема страната на Финландия; дори са предвидени френско-британски военни действия, но те са осуетени от неутралитета на скандинавските държави.

На бойното поле Червената армия претърпява тежки загуби, без да успее в продължение на седмици да преодолее линията Манерхайм. Едва в края на месец февруари на съветските войски се удава да пробият финландската защита и да превземат Виборг. Финландското правителство моли за мир: с договора от 12 март 1940 г. то отстъпва на СССР целия Карелски провлак заедно с Виборг и му предоставя за тридесет години базата Ханко. Тази скъпо струваща за съветските войски война (50 000 убити и повече от 150 000 ранени и изчезнали) разкрива на Германия и на по-проницателната част от съветския генерален щаб неподготвеността и слабостта на Червената армия.

От юни 1940 г., непосредствено след светкавичната победна офанзива на германските части във Франция, съветското правителство потвърждава намерението си да изпълни всички клаузи на тайния протокол от 23 август 1939 г.

Прибалтийските държави, обвинени в нарушаване на «договорите за взаимопомощ», които ги свързват с Москва, са принудени да образуват коалиционни правителства под контрола на съветски политически комисари (Деканозов в Литва, Вишински в Латвия, Жданов в Естония) и подкрепени от Червената армия. След създаването на тези «народни правителства», са организирани избори за сеймовете на Литва и Латвия, както и за Държавен съвет на Естония. В тях могат да се явяват само кандидати, излъчени от местните комунистически партии, «съветвани» от НКВД. Парламентите, излъчени след тези избори, поискват включването на техните страни в Съветския съюз, като молбата им е «удовлетворена» в началото на август от Върховния съвет, провъзгласил създаването на три нови съветски социалистически републики. Докато десетки хиляди «несигурни елементи» са изселени в Сибир, *Правда* пише (8 август 1940 г.): «Слънцето на Сталиновата конституция хвърля благотворните си лъчи върху нови територии и нови народи.»

Няколко дни след навлизането на Червената армия в прибалтийските страни, съветското правителство изпраща ултиматум на Румъния. Той изисква Бесарабия незабавно да бъде «върната» на СССР (преди тя е част от Руската империя и е спомената в съветско-германския протокол от 23 август 1939 г.). Освен това ултиматумът иска Северна Буковина да бъде предадена на СССР, без да е била част от Руската империя и без да е спомената в съветско-германските договорености. Изоставена от Германия, Румъния е принудена да се подчини. От началото на месец юни 1940 г. Буковина и част от Бесарабия са присъединени към Украйна; останалата част от Бесарабия влиза в Молдавската ССР, създадена на 2 август 1940 г. Непосредствено преди това Молотов, в свое изказване пред Върховния съвет, рисува триумфална картина на придобивките от съветско-германското съглашение: за една година 23 милиона души са присъединени към Съветския съюз.

3. Разпадане на германо-съветските отношения

Привидно германо-съветските отношения се развиват благоприятно за двете страни, които си разменят сърдечни послания. През декември 1939 г. Сталин отговоря на Хитлеровите поздравления по повод на 60-годишнината му: «Скрепена с кръв, дружбата между народите на Германия и Съветския съюз има всички основания да остане здрава и трайна.» Пресата и пропагандата продължават през цялата 1940 г. да представят Германия като «миролюбива сила», изправена пред френските и британските «подпалвачи на война».

Коминтернът подготвя «анализи», съобразени с изискванията на съветската дипломатия: провежданата война е империалистическа, а в нея

Франция и Великобритания са агресорите. Западните комунистически партии са призвани да действат по съответен начин; след като заема «патриотична» позиция, гласува военните кредити, препотвърждава антихитлеристката си насоченост, след навлизането на съветските войски в Полша ФКП трябва да се подравни по позициите на СССР и Коминтерна и да поиска да се сложи край на войната срещу Германия.

Впрочем, СССР стриктно спазва клаузите на съветско-германския икономически договор от 11 февруари 1940 г. За шестнадесет месеца до навечерието на германското нахлуване, той изпраща на Германия в замяна на често остаряло техническо и военно оборудване селскостопански продукти, петрол и руда за почти един милиард марки. Съобразно договора Германия е редовно снабдявана, чрез посредничеството на СССР, със стратегически суровини и хранителни продукти от трети страни. За Германия, съветската икономическа помощ и посредничеството на СССР са от изключително голямо значение срещу икономическата блокада, която Великобритания се опитва да ѝ наложи.

Въпреки всичко, Съветският съюз наблюдава с подозрение и безпокойство зрелищните победи на Вермахта. Съветските ръководители, верни на схващането, че междуимпериалистическите сблъсъци в крайна сметка могат да бъдат единствено благоприятни за СССР, са заинтересувани войната да продължи по-дълго. Внезапната капитулация на Франция освобождава огромни контингенти германски войски, готови занапред да се намесят в други направления. През август-септември 1940 г. германо-съветските отношения преживяват първото си влошаване след гаранцията, която Германия дава на Румъния при анексията на Бесарабия и Северна Буковина от СССР. Германия се явява също така арбитър в конфликта, противопоставящ Унгария на Румъния по повод на Трансилвания; тя подписва поредица икономически договори с Румъния и изпраща там твърде значителна военна мисия, за да подготви румънската армия за нападение срещу СССР. През септември Германия изпраща военни части във Финландия. За да се противопостави на германското влияние в Румъния и Унгария (току-що присъединила се към Оста след удовлетворяване на претенциите ѝ към Румъния), СССР се старае да възроди темите на панславизма и да активизира политическите и икономическите си отношения с Югославия.

Въпреки влошаването на положението на Балканите, Германия прави още няколко жеста през есента на 1940 г. за подобряване на дипломатическите германо-съветски отношения. Малко след подписването на тристранния пакт между Германия, Италия и Япония (27 септември 1940 г.), в едно свое послание до Сталин Рибентроп наемква Молотов да дойде в Берлин, за да може Хитлер да му изложи «лично» своите виждания «за отношенията между нашите две страни» и за «дългосрочната политика на четирите сили, включваща определяне на сферите им на интерес в широк мащаб».

От 12 до 14 ноември Молотов осъществява визита в Берлин, посветена на напрегнатите преговори за присъединяване на СССР към Тристранния пакт. Престоят на Молотов в Берлин се оказва безплоден. Въпреки

това на 25 ноември съветското правителство връчва на германския посланик Шуленбург меморандум, който излага условията на СССР за влизане в Тристранния пакт: 1) територията на юг от Батуми и Баку в посока на Персийския залив трябва да бъде разглеждана като център на съветските интереси; 2) германските войски трябва да напуснат Финландия; 3) България да стане съветски протекторат чрез подписването на пакт за взаимопомощ; 4) съветска база да бъде установена на турска територия в зоната на Проливите; 5) Япония да се откаже от своите концесии на остров Сахалин.

Тези съветски искания остават без отговор. В действителност Хитлер е заповядал на генералния си щаб от края на юли 1940 г. да проучи възможността за светкавична офанзива срещу СССР през пролетта на 1941 г. и веднага след края на август да осъществи дискретно първите прехвърляния на части на Изток. Провалът на преговорите с Молотов в Берлин на 5 декември е последван от твърдо решение, потвърдено на 18 декември в *Директива 21*, утвърждаваща 15 май 1941 г. за начало на операцията «Барбароса» срещу СССР. Нахлуването в Гърция и Югославия кара Хитлер на 30 април 1941 г. да отложи плана «Барбароса» за 22 юни, тъй като неговите генерали са го убедили, че една кампания от четири до шест седмици ще му поднесе победата.

Германия използва съветския меморандум от 25 ноември 1940 г., за да упражни натиск върху засегнатите държави, най-вече върху България, която се присъединява към Оста през март 1941 г. Германско-съветските отношения продължават да се влошават през пролетта на 1941 г., особено когато нацистките войски нахлуват в Югославия няколко часа след подписването на съветско-югославски пакт за дружба. СССР не реагира на това нахлуване, нито пък на това в Гърция. Все пак на 13 април съветската дипломация постига значителен успех с подписването на пакт за ненападение с Япония, който намалява опасностите за далекоизточните граници на СССР. При все това в месеците, предшестващи нацисткото нахлуване, съветското правителство отказва да повярва в неизбежността на немското нападение. Съветските доставки за Райха се увеличават значително след подновяването (11 януари 1941 г.) на икономическия договор от 1940 г. За да засвидетелства «доверието» си към Германия, съветското правителство отказва да вземе пред вид многобройните информации, които са му изпращани от началото на 1941 г., за германските намерения за нападение срещу СССР и да предприеме предпазни мерки по границите си. Германия докрай е считана за приятелска велика сила. Ето защо, когато на 22 юни сутринта Молотов приема Шуленбург и последният му прочита меморандум, според който въоръжените сили на III Райх са решили да нахлуят в съветска територия, за да осуетят «очевидната заплаха» от агресия, Молотов, видимо разстроен, успява само да промълви: «Това е война. Мислите ли, че сме го заслужили?»

Библиография към глава 7.

1. История на дипломацията на съветската държава

а) Общи въпроси

J. Levesque, *L'URSS et sa politique internationale de Lénine à Gorbatchev* (Paris, 1987).

J.-B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours* (Paris, 1970).

J. Laloy, *La politique extérieure de l'URSS, 1917–1975* (Paris, 1975).

A. B. Ulam, *Expansion and Coexistence. A History of Soviet Foreign Policy, 1917–1967* (New York, 1968).

G. F. Kennan, *La Russie soviétique et l'Occident: 40 années d'histoire* (Paris, 1962).

L. Fischer, *Les Soviëts dans les affaires mondiales, 1917–1929* (Paris, 1933).

M. Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia (1929–1941)*, 2 vol. (London, 1960).

S. N. Harper (ed.), *The Soviet Union and World Problems* (Chicago, 1935).

б) Частни аспекти, двустранни връзки

M. Mourin, *Les relations franco-soviétiques* (Paris, 1967).

A. Hogenhuis-Selivertsoff, *Les relations franco-soviétiques, 1917–1924* (Paris, 1981).

C. H. Sloves, *La France et l'Union soviétique* (Paris, 1935).

J.-B. Duroselle (éd.), *Les relations germano-soviétiques de 1933 à 1939* (Paris, 1954).

E. H. Carr, *German-Soviet Relations between the Two World Wars, 1919–1939* (Baltimore, 1962).

T. Bennett, *The Soviets and Europe, 1938–1941* (Genève, 1951).

K. W. Davis, *The Soviets at Geneva: the USSR and the League of Nations, 1919–1933* (Genève, 1934).

J. Haslam, *Soviet Foreign Policy, 1930–1933* (London, 1983).

J. Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933–1939* (London, 1984).

R. Garthoff, *Soviet Military Policy: a Historical Analysis* (New York, 1966).

D. T. Cattell, *Soviet Diplomacy and the Spanish Civil War* (Univ. of California Press, 1957).

D. T. Cattell, *Communism and the Spanish Civil War* (Univ. of California Press, 1956).

2. История на Коминтерна

D. Desanti, *L'Internationale communiste* (Paris, 1970).

J. Humbert-Droz, *Mémoires*, 4 vol. (Neuchâtel, 1969–1973).

F. Claudin, *La crise du mouvement communiste: du Komintern au Kominform*, vol 1 (Paris, 1972).

F. Borkenau, *The Communist International* (Univ. of Michigan Press, 1962).

C. Brandt, *Stalin's Failure in China, 1924–1927* (Cambridge, 1983).

R. C. North, *Moscow and Chinese Communists* (Stanford UP, 1963).

H. E. McKenzie, *Comintern and World Revolution, 1928–1943* (Columbia UP, 1969).

8 СССР във война (1941–1945 г.)

I. Нацисткото нашествие

1. Планът «Барбароса»:

успех и ограничения на светкавичната война (блицкриг)

Нацистка Германия, използвайки относителното затишие на Запад, концентрира срещу СССР 70% от въоръжените си сили, подсилени със съюзнически дивизии (румънски, финландски, унгарски), или почти 5 милиона души: разпределени в 190 дивизии, от които 30 бронетанкови, подкрепени от 5000 самолета и 4000 танка. Според плана «Барбароса» четири армейски групировки трябва да водят «светкавичната война» (блицкриг): Финландската групировка армии под командването на генерал фон Дитл и на финландския маршал Манерхайм има за цел завладяването на Мурманск, бреговете на Бяло море, езерото Ладога. Групировката «Север», командвана от генерал фон Лееб, е натоварена с превземането на Ленинград. Най-голямата групировка, «Център» на генерал фон Бок, трябва да напредне към Москва. Групировката «Юг», която командва фон Рундщед, има за задача да окупира Украйна. Дислоцираните в западните военни окръзи съветски части, слабо подготвени и зле оборудвани, значително отстъпват по численост. Нападателите превъзхождат 1,8 пъти по численост, 1,5 пъти по танкова сила, 3,2 пъти по модерни самолети и 1,3 пъти по артилерия. Съветските части са разтеглени на огромна територия с дължина 4500 км и дълбочина 400 км; гъстотата им е неравномерна, а защитните им линии имат широки пробойни. По-голямата част от въоръжените сили, и по-точно бронетанковите, са отдалечени на 80 до 300 км от границите. Самолетите са разположени на импровизирани летища; несъвършенствата на комуникациите и на транспорта правят отбранителната линия слабо организирана.

Планът «Барбароса» е задействан на 22 юни 1941 г. призори с въздушни атаки и сухоземно нападение. Луфтвафе владее въздуха; двадесет и четири часа след началото на враждебните действия германските ВВС са унищожили 1200 самолета (от които 800 на летищата). За няколко дни германските армии напредват с много десетки километри. На 28 юни пада Минск. След като унищожава с обходен маньовър Белостокско-Минската

дъга, при което 320 000 съветски войници и офицери попадат в плен, фон Бок успява да излезе на подстъпите на Смоленск. В средата на юли фон Лееб на северозападното направление достига Ковно и Псков. По югозападното направление армиите на фон Рундщед притискат тези на Будьони, които напускат Лвов и Тарнопол. След три седмици сражения германските армии са напреднали от 300 до 600 км във вътрешността на съветската територия. Те са окупирали Латвия, Литва, Белорусия (Беларус), Украйна по десния бряг на Днепър и почти цяла Молдавия. От 16 юли до 15 август съветските войски успяват да удържат германското настъпление в областта на Смоленск. Смоленското сражение предизвиква едно кратко, но изключително важно от стратегическа и психологическа гледна точка задържане в «светкавичната война» по централното направление, тъй като то позволява на съветските резервни части да засилят отбраната на Москва. Последната е улеснена от решението на Хитлер да не насочва всичките си сили към столицата. На 23 август Хитлер определя две направления за настъпление: към Москва и към икономическите ресурси в Украйна и Кавказ. Докато в централно направление офанзивата тъпче на едно място, то на северозапад настъплението се развива бързо (превземане на Тихвин и Выборг, начало на блокадата на Ленинград на 9 септември), също както и на югозапад: Киев е обкръжен на 24 септември. Отказът на Сталин да уважи искането на генерал Кирпонос за отстъпление повлича след себе си големи загуби: над 650 хиляди войници и офицери са пленени. След превземането на Киев германските армии от Югозапад започват офанзива към Донбас и Крим; на 3 ноември вермахтът достига Севастопол. На 24 септември командващият групата армии «Център» получава подробностите по операцията «Тайфун», която трябва да позволи на германците да превземат в ход Москва. За тази операция фон Бок разполагаше със 75 дивизии (от които 14 бронетанкови) и близо 1500 самолета. На 5 октомври е пробита първата линия на съветската отбрана при Ржев и Вязма. На 6 пада Брянск. На фронта при Вязма загива цветът на московската интелигенция, организирана в доброволчески дивизии. Втората отбранителна линия задържа в продължение на няколко дни настъплението на германците към Можайск, докато сибирските резервни дивизии са насочени спешно към Москва. На 10 октомври Жуков е назначен за командващ на Западния фронт. На 12 октомври е превзета Калуга. Властите започват да евакуират към Куйбишев основните административни и дипломатически служби. На 14 октомври германците влизат в Калинин. Паниката обхваща много московчани, убедени, че градът им е обречен. Тя достига кулминационната си точка на 16 октомври, когато десетки хиляди души се опитват безразборно да напуснат столицата. Известен ред се възстановява, когато населението научава, че Сталин и цялото правителство са останали в града. На 19-и е обявено обсадно положение. Докато цялото население е «масово» мобилизирано, подобно на героичните часове от 1812 г., германското настъпление се възобновява на 16 ноември. На 28-и германските части пресичат канала Москва-Волга; на 5 декември достигат Химки в предградията на Москва. Въпреки всичко, те не успяват да спазят предвидените срокове. Тъй като

комуникациите им са прекъсвани от партизаните, германците изпитват трудности със снабдяването, екипировката и защитата от студа. С твърде тежки загуби (160 000 убити, ранени или пленени), операцията «Тайфун» завършва с неуспех. На 6 декември съветските войски започват контраофанзива, подкрепена от свежи резерви и нови попълнения (Гвардията, създадена на 18 септември). На юг съветските части си възвръщат Калуга и Орел, а на север – Калинин. На някои места настъплението достига до 120 километра само за месец декември. То продължава и през януари, но през февруари офанзивата се задъхва поради липса на оборудване. Фронът се стабилизира по линията Великие Луки – Гжатск – Киров и Ока. Битката за Москва отбелязва края и провала на «светкавичната война» – германците са принудени да водят изтощителна война. Хитлер стоварва гнева си върху генералите: 35 от тях, между които Гудериан и фон Рундщед, са сменени. Въпреки това положението остава тревожно за СССР: военната катастрофа през първите пет месеца е довела до вражеска окупация на жизнено важни територии с 40% от съветското население, които в мирно време произвеждат 65% от въглищата, 68% от чугуна, 58% от стоманата и алуминия, 40% от железопътното оборудване, но също така и 84% от захарта и 40% от зърнените храни.

2. «Разстреляната Червена армия»

Днес, повече от всякога, дълго време забраняваният въпрос за причините на това сгромолясване се повдига в твърде многобройни съветски статии и публикации. Всички потвърждават това, което е написал през 60-те години А. Некрич (*Разстреляната Червена армия*): смазващата отговорност на партийното ръководство и най-вече на Сталин за съветските военни провали през 1941 г.

Тази отговорност се разпределя на четири равнища: изцяло неотговарящи на положението военни схващания; глобална грешка в оценката на нацистката заплаха през юни 1941 г.; твърде закъсняла и непълна политика за преоборудване на армията; дълбока дезорганизация на офицерския корпус вследствие на чистките от 1937–1938 г. Военните концепции на Сталин са организирани около три идеи: никога да не се водят боеве на съветска територия; да се подготвя нападателна война; в хипотетичния случай на нападение, последното да срещне съпротива чрез общо въстание на западния пролетариат. Ето защо пограничните укрепления от 1939 г. («Линията Сталин») са демонтирани (докато в същото време новата граница не е още укрепена), а частите са разположени на много стотици километри от границата, което позволява на германците да напредват много бързо още в първите дни на войната. Една от главните отговорности на Сталин на военно равнище е неговият отказ да приеме на сериозно многобройните сведения, които от началото на 1941 г. предупреждават за скорошно нахлуване на нацистките войски в СССР. Едни пристигат от съветските военни, които за периода януари-юни докладват за повече от 150 нарушения на съветското въздушно пространство от германски изстребители; на 6 юни

Генералният щаб информира Сталин, че 120 германски дивизии са съсредоточени на западната граница. Други сведения идват от секретните агенти (като Зорге, който от Токио още от 15 май «дава» датата 22 юни) или от британски (на 13 април Чърчил предупреждава по дипломатически канали Сталин за неизбежността на немско нападение) и американски източници.* До самото нападение Сталин остава убеден, че всички тези сведения са само английски «провокации», целящи да го накарат да открие втори фронт, което да облекчи военните усилия на Великобритания. Той дава широка известност на едно комюнике, публикувано от ТАСС, в което обявява за «абсолютно безпочвени» слухове за агресивни намерения на Германия спрямо СССР, разпространявани от «среди, заинтересувани от разширяването на войната».

До последния момент Сталин отказва да заповяда да се поставят в бойна готовност, да се мобилизират и прехвърлят войски, за което настояват военните. Граничните мостове даже не са минирани. В самия ден на нашествието, никой не дава в продължение на часове указания на командващите пограничните военни окръзи. Трябва да изминат четири часа от началото на нападението, за да може народният комисар по отбраната да даде твърде плаха заповед за ответни действия. В решителните часове противоречиви заповеди и указания за изчакване допринасят за засилване на объркването. Вечерта на 22 юни, когато стотина съветски летища и 1200 самолета са разрушени, когато германската армия е форсирала Неман, обсажда Брест и настъпва към Лвов, Върховното командване заповядва на съветската армия да «премине в настъпление» – самоубийствена директива, изпращаща стотици хиляди войници в сигурен плен. Германското настъпление – в това са единодушни всички свидетелства – изглежда напълно е зашеметило Сталин, който изчаква 12 дни – до 3 юли, преди лично да се обърне към нацията. Даже името му изчезва от страниците на вестниците в продължение на цяла седмица. Създава се впечатление, че действителното управление на обърканата държава в тези дни е поето от комисаря по отбраната Тимошенко и от Жуков, началник на Генералния щаб.

Въпреки неоспоримия прогрес, достигнат през 30-те години, въоръжението на Червената армия страда от липса на единно планиране на проблемите на това производство. Постоянната намеса на Сталин в избора на въоръжение често се оказва катастрофална. Наистина, за периода 1934–1939 г. военният бюджет е увеличен седем пъти. През 1934 г. под знамената бяха 900 000 души; през 1939–1940 г., след влизането в сила на закона за «обща военна служба», вече има пет милиона войници. Все пак приоритет е даден на производството на традиционно оборудване, «запланувано» преди много години (изстребители И-16, отстъпващи на германските Месершмид-110; овехтели модели леки танкове Б-5, Б-7, Т-26 и Т-27, средни Т-28, тежки Т-35, преодолен още в началото на войната). Едва през първото тримесечие на 1941 г. вследствие на срещнатите трудности

* Предупреждение отправя и българинът д-р Александър Пеев-Боевой. (Бел. ред.)

във Финландската кампания е стимулирано производството на нови модели по настояване именно на Жуков и на Шапошников (помощник-комисар по отбраната). Това закъсняло усилие не може навреме да достигне пълна ефективност: производството на модерни изстребители (Як-1, Лагт-3, МиГ-3 – произведени са 84 броя от последния модел през 1940 г., 1950 през първото тримесечие на 1941 г.), на средни танкове Т-34 и на тежки КВ позволява да бъдат превъоръжени едва 15% от авиационните и 25% от бронетанковите части. Спомените на военните ръководители разкриват, че Сталин отказва да даде необходимия тласък за производството на някои оръжия, създадени от най-добрите конструктори, като например реактивната минометна установка на Костиков.

Дезорганизацията на офицерския корпус след чистките от 1937–1938 г. също изиграва значителна роля за разгрома от 1941 г. Чистките отстраняват опитни командири, а на тяхно място са назначени млади офицери, към които са придадени по време на войната някои оцелели от чистките офицери, извадени от лагерите, за да бъдат хвърлени на бойното поле. Така частите са командвани или от физически и морално пречупени хора, или от съвсем млади випускници на военните училища с бърза и недостатъчна подготовка. В началото на войната по-малко от 10% от офицерите притежават висше образование, а 75% от офицерите и комисарите заемат постове си едва от една година.

3. Евакуация, преустройство на страната на военни релси и солидарност от съюзниците

Военната катастрофа от 1941 г. и окупирането на огромни територии от страна на врага поставят изведнъж фундаменталния икономически въпрос: жизнено важно за продължаване на съпротивата е спасяването на останалия производствен потенциал и евакуирането към вътрешността на основните производствени предприятия и на част от населението. Евакуацията и преустройването на производствения потенциал на военни релси са относително добре проведени след началото на войната. Въпреки объркването си, правителството започва с два дни закъснение да организира защитата на заплашената промишленост. На 24 юни е организиран Съвет по евакуацията, председателстван от Каганович, а след него от Шверник. Този съвет трябва да включва три направления: едното за евакуиране на населението, другото за «евакуирането на производствените и хранителните ресурси от областите в близост до военните действия», а третото, създадено по-късно (25 декември), за координиране на транспорта по евакуационните операции. Съветът по евакуацията, работещ в синхрон с Госплана, осъществява на два етапа (лято-есен 1941 г., след това лято-есен 1942 г.) прехвърлянето на промишлеността на Изток. Първият етап е по-важен и по-труден, тъй като органите, натоварени с евакуирането, нямат опит и трябва непрекъснато да се нагаждат към военното положение, което Червената армия не владее. По такъв начин в Белорусия евакуационните операции са преустановени още през август след пълната окупация на републи-

ликата. В Украйна пребазирането на промишлеността трае от юли до октомври. В Ленинградска област започналата през юли евакуация е прекъсната още през септември след началото на блокадата. Операциите по транспортирането и монтажа на цели заводи са твърде сложни (8000 вагона са нужни за пребазирането на стоманодобивния завод «Запорожстал» от Днепропетровск в Магнитогорск). Въвеждането отново в строя на често препрофилираните заводи (например заводът «Киров» от Ленинград и този за дизелови двигатели в Харков се сливат с тракторния завод в Челябинск, за да произвеждат танкове) в Поволжието, в Урал (превърнал се в «арсенал на Червената армия»), в Сибир, в Казахстан, в Средна Азия, се извършва в изключително тежки условия за евакуираната работна ръка: настаняване във временни бараки, лошо снабдяване, 12–14-часов работен ден. В крайна сметка, като използват една четвърт от железопътния парк, властите успяват да пребазират за пет месеца (юли-декември 1941 г.) 1530 големи предприятия.

Близо 7 милиона души са евакуирани от театъра на военните действия и от прифронтовите райони (4 други милиона са евакуирани през лятото на 1942 г.). Всички евакуирани възрастни (в по-голямата си част жени) са веднага привлечени на работа в производството. Те допринасят до голяма степен за впечатляващото възстановяване още в началото на 1942 г. на промишленото производство, изцяло насочено към военно оборудване. Усилията на Съвета по евакуацията не попречат на германците да завземат по време на настъплението много заводи, които разрушават или използват, но тези усилия до голяма степен ограничават разрушаването на съветския производствен потенциал.

Съветът по евакуацията, като всички вече съществуващи институции и организации – министерства, армия и дори партията – имаше за «шапка» Държавния комитет по отбраната (ДКО) – извънреден ръководен орган, силно централизиран и притежаващ абсолютна власт, способен бързо да взема важни решения в най-разнообразни области, без да бъде ограничен от политически контрол, който прави функционирането на администрацията толкова тежко и така сложно. ДКО, създаден на 30 юни по модела на учредения от Ленин по време на гражданската война Съвет за работническо-селска отбрана, е управляван от Сталин и включва Молотов, Берия, Маленков, Ворошилов. Тъй като не притежава собствен апарат, той упражнява влиянието си чрез каналите на всички вече изградени административни служби. Утвърдените от ДКО документи (над 10 000 през четирите години на войната) имат силата на закон. ДКО получава информация по военните въпроси от Щаба на главнокомандващия, реструктуриран на 10 юли и включващ по това време Сталин (председател), Молотов, както и основните пълководци (Тимошенко, Ворошилов, Будьони, Шапошников, Жуков). Сталин съсредоточава цялата власт в ръцете си, като се самоназначава за Комисар по отбраната (19 юли) и за Върховен главнокомандващ на армиите (8 август).

От първите часове на германо-съветската война става ясно, че сметките на Хитлер за политическа изолация на Съветския съюз се оказват

неверни. Чърчил, въпреки непреклонната си съпротива срещу комунизма, в самия ден на германското нахлуване заявява: «Който се бори срещу Хитлер, е приятел на Англия; който се бори на негова страна, е враг на Англия». Бързо започват преговори с Великобритания и Съединените щати. Те довеждат на 12 юли 1941 г. до подписване на англо-съветски договор за сътрудничество, според който двете страни се ангажират да не сключват сепаративен мир с Германия. Този договор е последван на 16 август от договор за търговия и кредитиране. Първите съвместни действия са окупирането на Иран, както и осъщественият натиск над Турция и Афганистан, за да бъде осигурен благоприятният им неутралитет. През септември Сталин иска пряка военна помощ от Англия: откриването на втори фронт във Франция или дори изпращането на 25–30 дивизии в Архангелск! Още в началото на преговорите със Запада Сталин е наблегнал на жизненоважната за СССР необходимост от втори фронт на запад. Това искане ще стане с течение на времето все по-настоятелно и ще се превърне в пробен камък както за Сталин, така и за съветския народ, за отношението им към западния съюзник. Изтъквайки на преден план милионите съветски войници, убити на «единствения истински военен фронт», Сталин умело успява да превърне искането си за откриване на втори фронт от признание за слабост в пазарлък: след като не могат да удовлетворят Съветския съюз във военен план, британците и американците се опитват да усмирят Сталин първо в икономически, а после и в политически план. Предмет и жертва на това усмиряване трябва да стане Полша. Още от юли 1941 г. британското правителство дава да се разбере, че не ще поставя искането тази страна да бъде възстановена в границите ѝ от 1939 г. След мисията на съветника си Хопкинс в Москва, президентът Рузвелт се съгласява да отпусне на СССР първи безлихвен заем от 1 милиард долара по закона за ленд-лийз. На 1 октомври 1941 г. Хариман, Бивърбрук и Молотов подписват в Москва тристранен договор за доставка на СССР на въоръжение, военно оборудване и стратегически суровини. Тези доставки (400 танка, 500 самолета месечно, без да се броят стратегическите доставки като алуминий, например) започват незабавно. Първите западни танкове и самолети се появяват в края на ноември в разгара на битката за Москва. Помощта се доставя чрез конвои, главно по морските пътища от Кралските ВМС, като много кораби са потопени от германците. Въпреки всичко, от октомври 1941 до юни 1942 г. СССР получава 3000 самолета, 4000 танка и 30 000 други транспортни средства. За да демонстрира доброто си желание да сътрудничи с демокрациите в организирането на следвоенния живот, СССР се присъединява към Атлантическата харта и Декларацията на 26-те държави, наречени Обединени нации, подписана във Вашингтон на 1 януари 1942 г. Съветското правителство сключва също така договори с лондонските представители на окупираните от нацистите страни. На 18 юли 1941 г. И. Майски, съветски посланик в Лондон, подписва с президента Бенеш съветско-чехословашки договор за взаимопомощ, който анулира Мюнхенските споразумения. След деликатни преговори, полският генерал Сикорски дава на 30 юли съгласието си за съветско-полски договор за взаимопомощ, допълнен от военна

конвенция, която позволява създаването в СССР на полска армия под командването на генерал Андерс. На 4 декември Сикорски и Молотов подписват декларация за «справедлив и траен мир» в една обстановка, натегната от «изчезването» на 15 000 полски офицери, пленени от съветските войски през 1939 г. (през февруари 1943 г. германците ще открият масов гроб на 4000 души в Катинската гора). В Лондон Майски влиза също така във връзка и с Френския комитет за национално освобождение, който е официално признат от СССР с нота от 27 септември 1941 г.

II. Обратът във войната (лято 1942 – лято 1943 г.)

1. Съветските поражения от лятото на 1942 г.

През пролетта на 1942 г. Сталин допуска още една грешка в оценката на положението, като заповядва на пълководците от различните фронтове (директивата от 8 април 1942 г.) «да прогонват без почивка германците на запад... да ги принудят да изразходват резервите си и по този начин да осигурят смазването на хитлеристките армии през 1942 г.». Предвижданията за германското изтощение се оказват напълно погрешни, а тактиката на генералния щаб да провежда едновременно защитни и нападателни действия на различни фронтове – катастрофална. От април до октомври 1942 г. Червената армия претърпява поредица сериозни поражения. През април юни съветските части се провалят в неколнократните опити да разкъсат блокадата на Ленинград. През май германската офанзива в Керч, на Кримския полуостров, се превръща в разгром за съветските войски, които отстъпват безразборно до полуостров Таман, като дават на противника над 175 000 пленници и голямо количество техника. Некомпетентността на генерал Козлов и на политическия комисар Мехлис (един от главните виновници за дезорганизацията на Червената армия от 1937 г.) позволява на германо-румънските части на фон Манщайн да съсредоточат атаките си към Севастопол, който пада чак на 2 юли след осеммесечна съпротива, забавила германското проникване към Кавказ. В момента, когато германците започват своята офанзива към Керч, Сталин взема авантюристичното решение да предприеме офанзива в областта на Харков с цел да разгроми германската армия по южното крило на германо-съветския фронт. Генералният щаб изказва възражения по време на обсъждането на тези опасни операции, тъй като германците могат да преодолеят съветските войски по двата фланга и да ги обкръжат. Въпреки всичко, пренебрегвайки възраженията, Сталин одобрява плана на командващия Югозападния фронт Тимошенко. Офанзивата започва на 12 май. От 17 май става очевидно, че трябва незабавно да се преустанови напредването на Югозападния фронт, тъй като отбраната на Южния фронт е пробита. Но Сталин решава да продължи настъплението въпреки предупрежденията на Хрущов, член на Военния съвет на Югозападния фронт. Червената армия загуби в тази операция между 24 и 29 май 240 000 войници и офицери, пленени след като

германските дивизии, атакуващи от север и от юг, сключват обръча си. След тази катастрофа, германците предприемат на 28 юни голяма офанзива на изток от Курск. Тяхната цел е да обкръжат и унищожат съветските сили на Брянския фронт (командвани от Ф. И. Голиков), след това тези на Юго-Западния и Южния фронт, за да си разчистят пътя към кавказкия нефт. На 2 юли германците осъществяват пробив с дълбочина 80 км на съветската отбрана в точката на сливане на Брянския и Югозападния фронт. На 12 юли пада Воронежката област, а на 19-ти – Ворошиловград. На 15 юли е пробита друга съветска отбранителна линия между Дон и Северен Донец. На 24 юли съветските войски изоставят Ростов и се прехвърлят оттамък Дон. За няколко седмици германците успяват да напреднат приблизително с 400 км. Съветските поражения довеждат до рязко спадане на дисциплината в частите. Случаите на неподчинение и на паника вземат такива размери, че Командването е принудено да издаде знаменитата заповед № 277 (от 30 юли) «Нито крачка назад!», подписана от Сталин. Тази заповед представлява тържествен апел към съпротива и отхвърля широко разпространеното схващане, че Русия с огромните си пространства разполага с широки възможности за отстъпление. Освен това тя изисква възстановяване на желязната дисциплина в армията.

Опиянен от победите си, Хитлер повтаря грешката си от настъплението към Москва, като възлага на армиите си (циркулярна заповед № 45 от 13 юли) две главни направления на настъплението: към Каспийско море и Кавказ от една страна, към Сталинград от друга (този град трябва да падне според германските планове на 25 юли, за да послужи като изходна точка за настъпление по Волга и за нападение към Москва от изток през септември). През август германците предприемат стремително настъпление към Кавказ през Кубан, без да срещнат съпротива. На 5 август те окупират Ставропол, на 11-ти – Краснодар, на 14-ти – Новоросийск. Продължавайки офанзивата, предните сили достигат Големия Кавказки хребет и забиват знамето със свастиката на връх Елбрус. След едно настъпление от 800 км, германците са спрени на линията между Туапсе на Черно море и Орджоникидзе и Грозни, която те не могат да преодолеят.

2. Сталинград и Курск: две решаващи съветски победи

Главният удар на германците се насочва обаче към Волга и най-вече към Сталинград. През месеците юли и август, използвайки своето числено превъзходство, особено в авиацията, германските войски, поддържани от румънски и италиански контингенти, продължават настъплението си едновременно от югозапад и северозапад. На 23 август 6-а армия на фон Паулус достига по северозападното направление Волга, излагайки по такъв начин Сталинград под свой обстрел. При критичната ситуация – падането на тази позиция позволява на германците да заемат устойчиви позиции по продължението на Волга – Жуков, назначен за помощник главнокомандващ (за първи път военен става втори човек в държавата) е изпратен в Сталинград, за да координира и командва операциите. Пораженията

през лятото още един път показват, че некомпетентността на политическите комисари като Мехлис често предизвиква груби грешки и затруднява военното командване. На 9 октомври е премахната институцията на политкомисарите и е възстановено военното единоначалие. На 12 септември германците предприемат последното, според тях, настъпление. В продължение на месеци боевете се водят отначало в предградията, после в центъра и на юг в града – завод по завод, къща по къща (през ноември централната част на фронта минава на по-малко от 2 километра от Волга). На 15 октомври германците достигат реката в южно направление, но са обезсилени от загубата на 70 000 души и вече нямат превъзходство в танкове и самолети. Три дни по-късно германското командване е принудено да издаде заповед войските да преминат към отбрана в очакване на подкрепления. При този исторически обрат, съветските войски разполагат с явно превъзходство в артилерия и танкове, голяма част от които са групирани в бронетанкови части. Твърде разтеглените германски линии изпитват трудности в комуникациите. Изготвеният от Жуков в началото на ноември план отчита слабостта на германските позиции между Дон и Волга, докато съветските войски още държат стратегическите височини и предмостията на южния бряг на Дон. Жуков предвижда да бъдат използвани силите на трите фронта – Югозападния, Сталинградския и Донския – за обкръжаване на германските армии между Волга и Дон. Съветската офанзива (план «Уран») започва на 19 ноември и постига очаквания изненадващ ефект. На 23-и пробивът вече се очертава като успешен: съветските войски са обкръжили 6-а армия и част от 4-а танкова армия, включващи 330 000 души. От 12 до 19 ноември съветските войски спират настъплението на частите, командвани от фон Манщайн, изпратени по направление на Витебск, за да освободят 6-а армия. Отначало фон Паулус отхвърля предложението за капитулация, което съветското командване му отправя. Тогава съветските войски започват систематично да унищожават откъснатите германски части, изтощени от студ, глад и деморализация сред руините на Сталинград. На 2 февруари, въпреки забраната на Хитлер, фон Паулус капитулира. От 330 000-те обкръжени са пленени 100 000, а останалите загиват. В крайна сметка битката за Сталинград коства на Оста 800 000 души. Германският разгром при Сталинград повдига самочувствието на съветските войски и тила, увеличава престижа на военното командване и политическото ръководство, както и личния авторитет на Сталин, който бърза да си присвои нова военна слава, провъзгласявайки се за маршал на Съветския съюз и генералисимус. Целият апарат на пропагандата е мобилизиран за прослава на организаторския гений на партията и Сталин, постигнали победа именно в град, носещ името на Вождя.

Съветската победа при Сталинград се разраства в широко настъпление на огромен фронт от Ленинград до Кавказ. За да не бъдат обкръжени на свой ред, германските сили в Кавказ отстъпват на 600 км на запад от Ростов, освободен на 14 февруари. През този месец съветските войски си възвръщат Воронеж, Курск, Белгород, Харков и по-голямата част от Донбас. На 17 януари освобождаването на Шлисселбург отваря коридор от 10 км,

който позволява да бъде разхлабена обсадата на Ленинград, причинила смъртта на 800 000 души, в по-голямата си част загинали от глад и изтощение. На Западния фронт съветското настъпление спира пред Смоленск. Въпреки сериозните поражения на своята армия, германското Върховно командване решава в средата на месец май 1943 г. да си възвърне инициативата. За да унищожат «Курската дъга», германците мобилизират 50 дивизии и половината от танковете си, или 900 000 души и 2000 танка (както и 900 самолета). Тъй като подготовката на операция «Цитадела» се проточва, съветските войски имат време да разположат здрава отбранителна линия и да прегрупират силите си, които занапред значително превъзхождат вражеските части (1 330 000 души, 3600 танка и 2400 самолета). На 5 юли германците започват офанзивата си, но техните бронирани машини са смазани в най-голямата танкова битка на Втората световна война (при село Прохоровка край Курск на малка площ са противопоставени 1500 танка от двете страни). На 23 юли германската офанзива е спряна по целия фронт. На 3 август съветските войски предприемат контраатака по линията Орел-Курск-Белгород. Курската битка, при която са разгромени германските танкови дивизии, оборудвани с последни модели танкове («Тигър» и «Пантера») бележи обрат във войната на руския фронт. Германските части не могат повече да поемат инициативата в операциите.

III. Размишления за острия обрат

1. Конверсията на съветската икономика и нейните последствия

Не могат да бъдат разбрани съветските победи от края на 1942 и лятото на 1943 г., без да се спомене титаничното преустройство на икономиката, осъществено през 1942 г. и изцяло насочено към производството на военно оборудване за сметка на потреблението. През ноември 1941 г. промишленото производство, дезорганизирано след германската окупация на важни икономически райони и преместването на над 1500 предприятия на изток, спада до 52% от това през ноември 1940 г. Все пак се очертава известен подем през второто шестмесечие на 1942 г. в края на втората фаза от евакуацията на промишления потенциал (лятото на 1942 г.) и благодарение на дейността на Комитета за отчет и разпределение на работната ръка, натоварен да осигурява работници за пребазираните заводи. Свикването на 11 милиона мъже под знамената поставя наистина твърде важен проблем за работната ръка. Ето защо правителството взема решение през февруари 1942 г. да мобилизира градското население, а през ноември отправя призив и към селското население. В течение само на тази година 3 милиона души (сред които 830 000 юноши и девойки, току-що завършили училище) са принудително насочени към промишлеността и строителството. Освен това 1 800 000 възрастни и юноши са обучени в ускорени темпове в професионалните училища (фабрично-заводски училища, ФЗУ), за да за-

менят специалистите, заминали за фронта. Тази мобилизация се съпровожда от кампания за «социалистическо съревнование» и за «постигане на рекорди» като в най-добрите стахановски времена, както и от затягане на условията на труд (декрети от 26 юни 1941 г. за удължаване на работния ден, от 26 декември 1941 г. за ограничаване текучеството на кадрите и др.). В по-широк аспект, съветската работна сила претърпява по време на войната две големи преобразувания. Първото представлява феминизиране на професиите: делът на жените в икономиката става преобладаващ, като от началото до края на войната той нараства от 37 на 53% от общия брой на работещите. Жените поемат почти цялата тежест на селскостопанските работи, както и на значителен брой професии от промишлеността, строителството и транспорта. Второто преобразуване засяга подновяването на работническата класа, което има също толкова голямо значение като това от 30-те години. Като се отчетат масовите мобилизации от 1942 г. (3 милиона) и фактът, че 2,8 милиона работници са напуснали заводите (призовани на фронта или останали в окупираните територии), то вероятно в края на 1942 г. е останала едва една трета от работещите през 1940 г. От 1943 до 1945 г. нови 3 милиона работници са мобилизирани. От 9,5 милиона работници през 1945 г. едва 2,5 милиона са работили през 1940 г. Въпреки това обновяване, изглежда, че квалификацията на работната ръка по-скоро се е подобрила благодарение на особените усилия на ФЗУ и на други професионални институции. За четири години производителността в промишлеността – индикатор за размаха на вложеното човешко усилие – се увеличава с 40%. Общественото и политическото значение на обновлението на работническата класа – второто след това от 1928–1935 г. – е значително. Този процес има две последствия: от една страна прави невъзможно изграждането на колективна памет у работниците, считани за «водеща класа» на обществото; от друга страна той вдъхва живец в механизмите за микросоциално интегриране на индивида (чрез многобройните възможности за повишение), лежащи в основата на обществения консенсус в Сталиновия СССР.

В края на 1942 г. съветското военно производство превъзхожда многократно това на Германия както по количество (2100 самолета, 2000 танка на месец), така и понякога по качество (Ил-1 превъзхожда по-голямата част от германските изстребители; танкът Т-34/85 успява да се наложи над германския «Тигър»). Военното производство достига върха си през 1944 г. В глобален аспект изглежда е отделян приоритет на масовото производство, като решително са ограничавани бавните за въвеждане иновации, за да се поддържа цялостен технологичен паритет с противника. Затворническата работна ръка изиграва важна роля в промишлеността. Като се има предвид географското разположение на лагерите, може да се смята, че приносът им към развитието на необходимите инфраструктури за евакуираните заводи далеч не е за пренебрегване.

2. Ролята на съюзническата помощ

В Съветския съюз винаги е съществувала тенденция към омаловажаване значението на съюзническите доставки по договора за ленд-лиз. Според *Военна икономика на Съветския съюз*, публикувана през 1948 г. от Н. Вознесенски, председател на Госплана, чиито данни и до днес се цитират от съветските историци, тези доставки по стойност представляват само 4% от общото съветско производство през войната. Данните на американците оценяват съюзническата помощ на 11–12 милиарда долара (427 000 камиона, 22 000 самолета, 13 000, танка, 2,6 милиона тона петролни продукти, 720 000 тона цветни метали, 4,5 милиона тона хранителни продукти и т.н.). Проблемът за доставките дава повод за обилна кореспонденция на най-високо равнище с често кисел тон. Съюзниците обвиняват СССР в «неблагодарност», тъй като в пропагандата си той заобикаля с пълно мълчание чуждата помощ. От своя страна Съветският съюз подозира съюзниците, че чрез тези помощи се опитват да заместят откриването на втори фронт. Впрочем, съветският войник, който харесва американското солено говеждо, на шега го нарича «втория фронт».

В действителност, доставките на промишлени стоки и полуфабрикати, както и на хранителни стоки по договорите изиграват много важна икономическа роля, тъй като те позволяват на съветската икономика да намали отрицателните последствия и да се специализира във военната продукция, без да се страхува от нарушаване на икономическите взаимовръзки поради изоставяне на стремежа към балансиран ръст.

3. Нацисткото варварство и провалът на «източната политика»

Един друг фактор, също толкова важен като конверсията на икономиката и съюзническата материална помощ, допринася за коренното изменение на положението в полза на СССР през лятото на 1943 г.: нацисткото варварство в окупираните територии обезсърчава и изключва и най-слабото желание за сътрудничество в райони и републики, които през 30-те години са страдали доста от съветския режим. Патриотичното чувство, изострено от нацистките жестокости и от спомена за действителната възможност за социален растеж, засилва обществения консенсус, който се превръща в главното оръжие за оцеляване на СССР. Неоспорим факт е, че през 1944 г. обществените механизми действат много по-точно, отколкото през 1937–1938 г. В замислите на Хитлер нахлуването в СССР не е просто военна операция. Тя има особена функция в хитлеровото виждане за германското бъдеще. Целите на Хитлер са точни: той се надява да унищожи болшеvizма, да разруши съветската държава, да завоюва жизнено пространство на изток, където Германия ще се настани в колониални бази. Тези цели са основани върху известен брой постулати. Хитлер счита болшеvizма за изключително великоруски и еврейски феномен, и двете прилагателни достойни за омраза. Той е убеден в съществуването на вечен конфликт

между германския и славянския свят, който превръща Русия, независимо от политическия ѝ режим, в заплаха за Германия. Накрая, той е дълбоко убеден в низкия характер на славянската раса и това му дава аргумент за унищожаване на всякаква бъдеща форма на политическа организация в Русия. Робите нямат държава. Германският теоретик на източната политика А. Розенберг, който от 1941 г. ръководи Министерството по източните дела и е натоварен с управлението на окупираните земи на изток, защитава по-нюансирани тези. За Розенберг, балтиец по рождение, съществуват дълбоки расови и културни различия между народите на СССР, а оттам и недоволство от интеграционната политика на болшевиките. Розенберг предлага руснаците да бъдат изолирани в тяхната свита «историческа московска територия» чрез обръч от неруски нации (Украйна, прибалтийски страни, кавказки държави), снабдени с държавни и правителствени структури под стриктния контрол на Германия. Срещу Хитлер, който се противопоставя на всякакви отстъпки за който и да е народ от СССР, и срещу «селективната политика» на Розенберг в администрацията и дипломацията, се очертава трета тенденция, съумяла бързо да намери подкрепа у генерал Йодл: според нейните привърженици съветската власт трябва да бъде откъсната от народа, да се използват политическите и обществените недоволства на гражданите и най-вече селското недоволство спрямо режима. Нацистите прилагат един след друг по най-непоследователен начин тези подходи по проблема за «източните територии». Първите месеци на войната, белязани от поразяващия напредък на германските армии, затвърждават у Хитлер убеждението, че не е нужно да се търси подкрепата на населението, тъй като победата изглежда сигурна. Относително доброжелателното отношение на населението от първите окупирани територии в Западна Украйна и Белорусия, присъединени към СССР през 1939 г., пленяването на милиони хора, объркани в условията на първите сражения, подкрепят тезата, че Изтокът е населен с низши същества, свикнали да се подчиняват на насилието от страна на победителя. Последното се проявява в истински унищожителни мисии, провеждани от SS и *Ensatzgruppen* (специални части, формирани през пролетта на 1941 г.) срещу евреите и комунистите. Еврейското население, особено многобройно в Белорусия и в някои райони на Украйна, е систематично унищожавано било в концентрационните лагери, било на място (50 000 трупа са открити в гробове в Бабий Яр до Киев). Съветските евреи представляват един от най-големите контингенти (1 050 000) от 6-те милиона евреи, унищожени от нацистите. «Декретът за комисарите» предписва незабавна екзекуция на всички политически кадри. Пленените комунисти са изправени пред дилема: да признаят членството си и да бъдат незабавно разстреляни, или по-късно да дават сметка пред партията. Съветските военнопленници (поне 700 000 след трите първи седмици на конфликта; над 2 милиона в края на 1941 г.; 5 750 000 от началото на войната до 1 май 1944 г. според германските статистики) са третираны особено жестоко. Около 3 300 000 от тях загиват при масови изстребления, от глад в лагери със значително по-тежък режим от този за

пленниците от другите страни. Управлението на окупираните територии, установено от 1941 г., също отразява отказа на Хитлер да приеме някакво друго решение, различно от «пълната колонизация».

Окупираните съветски територии са организирани административно по три начина: 1) присъединяване към други държави (районът на Белосток от Западна Белорусия към Източна Прусия; Западна Украйна към «полското генералното губернаторство»; Трансистрия между Днепър и Буг се пада на Румъния); 2) гражданска администрация (Остланд – прибалтийските държави и Белорусия, Украйна); 3) военна администрация. Последната запазва под своя власт окупираната територия на Руската република, на Крим и Кавказ. Навсякъде административната власт във висшия и средния ешелон е в ръцете на окупационните власти. В районите под гражданска администрация местните власти са запазени само в населени места от равнището на села и кантони. Не се предвижда никакво разширение на местните права, дори след края на войната.

Отлагането на този край вследствие на провала на блицкрига налага да се направят някои подобрения в хитлеровата политика на «пълна колонизация». Но тези твърде ограничени отстъпки се оказват напразни поради зверствата на окупаторите и техните икономически нужди. На много места след заминаването на съветските власти селяните са си присвоили колективните земи и стада. Идеята да бъде насърчаван този процес на разрушаване на колхозите се струва на някои нацистки идеолози способна да повлече разрушаване на режима отвътре. На 26 февруари 1942 г. германската администрация обнародва аграрен закон, който отменя цялото съветско законодателство в тази област. Този закон трансформира колхозите в традиционни общини. Германската администрация естествено си запазва правото да определя обема на доставките, за които общината носи колективна отговорност. Законът се прилага по различен начин съобразно регионите. В Украйна деколективизацията даже не започва, тъй като германците се страхуват да не дезорганизират чрез радикални структурни промени производството на най-богатата селскостопанска област на страната. В Белорусия, играеща второстепенна роля в селскостопанското производство, постепенно е възстановена частната собственост. В планинските райони на Кавказ, където преобладава животновъдството, германските власти преминават без преходен период към частната собственост. Прилагани по различен начин, тези аграрни реформи обаче не постигат очаквания ефект върху селското население. Колебанията му се обясняват не само с неоспоримия патриотизъм, но и с непрестанния грабеж, на който окупационните власти подлагат селото. От началото на есента на 1942 г. германските реквизиции непрестанно нарастват, а наложените от Берлин квоти, напълно произволни и нереалистични, припомнят на селяните най-лошите моменти от I петгодишен план. Затова деколективизаторските прищевки на окупаторите са забравени. Към икономическото ограбване се прибавя и ограбването на човешки ресурси: нарастващите нужди на Райха от работна ръка довеждат до значителни мобилизации на работници (над 4 200 000

през 1942–1944 г. според германските статистики). Именно за да избягат от тези реквизиции, много селяни се присъединяват към партизаните. От есента на 1942 г. аграрната политика на Германия в окупираните територии се оказва в безизходица. «Реформите» допринасят за отслабването, а в някои области дори за разрушаването на колективните структури; те не създават нова система – цялостна и задоволяваща селячеството, не подобряват селскостопанското производство. Зърнопроизводството от 1942–1943 г. е по-малко от предишната година и намалява двойно през 1943–1944 г., докато германските реквизиции се увеличават двойно.

Провалът на тази политика, предвидим още от лятото на 1942 г., окучава за известно време привържениците на Ostpolitik на Розенберг, основана на етническото раздробяване на Съветския съюз. Много народи с различен числен състав служат да се експериментират тезите на Розенберг. Прибалтийските страни, където германската култура винаги е била на почит, трябва да бъдат приобщени към германската съдба. Но условията на това приобщаване не са особено благоприятни за националното развитие на прибалтийците, считани за частично русифицирани и поеврейчени. Това означава, че голяма част от населението на Латвия и Литва трябва да бъде изселена на изток и да бъде заменена с германски заселници. По време на войната обаче прибалтийското население се ползва с привилегирован статут под формата на наистина прогермански национални правителства, които служат за защитна преграда между местните жители и окупаторите и затова се ползват с частична подкрепа от населението. В началото на 1944 г. местните власти получават от германците, загрижени да набират доброволци от тези области, отстъпки в културен и национален план. Но и тези отстъпки оставят без отговор главния въпрос за политическата автономия. Те не отговарят на очакванията на народите, силно привързани към историческата си традиция и съзнаващи, че могат да се освободят от съветското господство единствено чрез подкрепа на Германия.

В Кавказ германските стремежи са насочени към петролните богатства, а не към колонизаторска политика. В дългосрочните нацистки планове тази област трябва да стане изходен плацдарм за по-нататъшното напредване към нефтодобивните райони на Ирак и Иран. Германия желае да избегне безпорядъка там и се опитва по-скоро да привлече местното население чрез доста либерална политика, предоставяща място за местна инициатива. Последната се проявява при оттеглянето на Червената армия чрез въстанията на трите мюсюлмански планински народа – карачаевците, кабардинците и балкарците. Германската армия признава местните им комитети, които получават религиозна, политическа и икономическа автономия. След като кавказкият опит укрепва «мюсюлманския мит» в Берлин, един друг мюсюлмански народ – кримските татари – се възползва от германската подкрепа и създава през 1942 г. Централен мюсюлмански комитет със седалище в Симферопол. При все това, германците никога не предоставят на кримските татари автономията, на която се радват кавказките планинци, защото се страхуват да не се възроди пантюркисткото движение, разбито от съветската власт в началото на 20-те години. Това без-

покойство е основателно, а основният ефект от нацистката политика в Крим е че наистина се подпомага възкресяването на националните татарски организации.

За теоретиците на Ostpolitik, поддържани от емигранти и от украинските националисти, Украйна може да изиграе основна роля в националното разпадане на СССР, при условие, че Германия отговори на украинските национални очаквания. Все пак, като смята тази област за жизнено важна за икономическите интереси и за великата колониална съдба на Германия, Хитлер отказва да я направи изпитателно поле за националните теории на Розенберг. Точно там, където поне в западните части е оказан добър прием на германските войски, окупацията, предназначена да създаде условия за бъдещата германизация на населените със славяни територии, приема особено брутални форми. Местната интелигенция, подозирана в национализъм, е унищожена. Преследването на евреите е толкова жестоко, че поражда неодобрението на по-скоро антисемитски настроеното население. След 1942 г. доверието към германците е напълно загубено.

4. Патриотизъм, смекчаване на контрола и обществен консенсус

Непоследователната, разкъсвана в няколко насоки, не отчитаща интересите на местното население – със статистически и политически незначителното изключение за кавказките планинци – «източна политика» (Ostpolitik) търпи неуспех. Развитието на партизанското движение свидетелства за волята за съпротива у едно население, което преди войната е събрало много причини за недоволство, особено по насилствената колективизация, последвана от глада. До относителното стабилизиране на фронта след битката при Москва, съпротивата в окупираните зони е твърде слаба; населението заема изчаквателна позиция, а бойците, които не са пленени, се оказват изолирани в тези области и травмирани от обхвата на пораженията. Първите партизански отряди, образувани спонтанно от останали във вражеския тил бойци и преминали в нелегалност партийни членове, се появяват около Тула и Калинин през зимата на 1941–1942 г. До 30 май 1942 г., когато командването на Червената армия създава Централен генерален щаб на партизанското движение, ръководен от Москва, това движение е извън контрола не само на военните власти, но и на партията. Зверствата на окупатора, реквизиционните мобилизации на работници за Германия засилват движението, чието оцеляване зависи до голяма степен от отношението на местното население. От есента на 1942 г. партизаните контролират някои области, най-вече в Белорусия, Северна Украйна, в Брянска, Смоленска и Орелска провинции. По това време Централният генерален щаб на партизаните е организиран снабдяването им с оръжие и оборудване и е предприел подготовката на стотици отрядни командири, с цел нелегалната армия да бъде свързана органично с редовната армия. В края на 1942 г. разтеглянето на германските комуникации увеличава значението на партизаните. През октомври 1942 г. 22 германски дивизии са ангажирани да

ги унищожат. Действайки като допълнителни сили на Червената армия, партизанските групи извършват през шестте решителни месеца (октомври 1942 – март 1943 г.) 1500 саботажа по жп мрежата, като по такъв начин чувствително забавят доставките на германско оборудване за фронта. През есента на 1943 г. над 2000 км железни пътища са извадени от строя. Германците напразно се опитват в една мащабна наказателна операция с десет дивизии да унищожат белоруските партизани, наброяващи 100 000 души и укриващи се в южните части на републиката. По време на репресиите SS-войските опожаряват хиляди белоруски села. При все това, въпреки неоспоримия военен принос на партизаните, които мобилизират срещу себе си почти 10% от германските сили на фронта, командването на Червената армия продължава да таи подозрение към едно движение, изплъзнало се за известно време от всякакъв контрол и станало неопровержим свидетел на политическия вакуум през 1941 г. след разгрома на гражданските и военните власти. Когато редовната армия си възвръща контрола над «партизанските зони», тя не интегрира незабавно партизаните в своите части. Те са изпратени най-напред в тила, за да бъдат надлежно «превзпитани».

Военните поражения от първите месеци на войната, различните германски опити да дестабилизируют режима чрез политическите, националните и обществените недоволства на населението, безусловната необходимост от подем на националните чувства повлияват в известна степен на сталиновата идеология. Руските национални и патриотични ценности, възстановени през втората половина на 30-те години, са препотвърдени с нова сила в речта на Сталин по радиото на 3 юли 1941 г. За да се обърне към нацията, Сталин отхвърля твърде революционното «Другари» и избира традиционното обръщение, което е заздравявало националното единство през вековете: «Братя и сестри, смъртна опасност заплашва нашето Отечество!» Позоваването на «великата Руска нация на Плеханов, Ленин, Белински, Чернишевски, Пушкин, Толстой, Глинка, Чайковски, Горки, Чехов, Лермонтов, Суворов и Кутузов» трябва да послужат за опора в «свещената война». На 7 ноември, приемайки парада на доброволческите батальони, заминаващи за фронта, Сталин ги заклева да се бият, вдъхновени от «славния пример на нашите предци А. Невски, Д. Донски, К. Минин, Д. Пожарски, Суворов и Кутузов». Възстановяването на традиционните ценности в армията, окончателното премахване на корпуса на политкомисарите в полза на единното командване преследват същите цели. В тази «Велика отечествена война» руският народ – пръв сред равни (*primus inter paris*) – трябва да поеме главната тежест. За да се противопостави на нацистката пропаганда сред неруските малцинства, руската пропаганда набляга върху историческите връзки, свързващи Русия с другите народи, като възхвалява например Богдан Хмельницки, присъединил Украйна към Русия. През тези години в националните администрации отново са издигнати местни кадри.

Сближаването с Руската православна църква, неотделимо свързана с националното минало, представлява втори аспект от идеологическата ево-

люция на режима по време на войната. Самата Руска православна църква допринася за улесняване на обрата. Още на 22 юни 1941 г. митрополит Сергей в своето Пасторско послание дава благословията на Църквата за «защитата на свещените граници на Родината». Реакцията на гражданските власти е доста бърза. От септември 1941 г. антирелигиозните периодични издания са премахнати, а «Съюзът на войнстващите безбожници» – разпуснат. През цялата 1942 г. митрополитите Алексей и Николай са канени да участват в работата на Анкетната комисия за германските престъпления. На 9 ноември 1942 г. *Правда* публикува поздравителната телеграма, изпратена от митрополит Сергей до Сталин: «Поздравявам във Ваше лице избрания от Господ Водач... който ни води към победата, към благоденствие в мир и към светло бъдеще за народите...» На 4 септември 1943 г. трите най-високопоставени лица в Руската православна църква са приети от Сталин в Кремъл, като по този начин са изтрити годините на разцепление между държавата и църквата – тук отново, както винаги, обратът във войната позволява на Сталин да отиде докрай в политиката си, без да дава вид, че отстъпва пред някакво безизходно положение. Сталин позволява да бъде избран нов патриарх на трона, останал празен от 1924 г. Първият след 1917 г. събор е свикан три дни след срещата със Сталин. Той избира на патриаршеския престол митрополит Сергей, ръководил в действителност Църквата в продължение на седемнадесет години. През следващия месец правителството създава Съвет по делата на православната църква, председателстван от Г. Карпов. След смъртта на патриарх Сергей на 15 май 1944 г., на патриаршеския престол се възкачва ленинградският митрополит Алексей, избран на 2 февруари 1945 г. на Събор, който одобрява новия Правилник за управлението на Руската православна църква. През август 1945 г. на църквите е разрешено да придобиват култови сгради и предмети. Сближението с източното православие е съпроводено от мерки за урегулиране на отношенията с исляма. През октомври 1943 г. в Ташкент е създадено Централно управление на мюсюлманите. Издигането на мюфтия в Ташкент, олицетворяващо в очите на правоверните добрата воля на съветската власт към исляма, нарушава германските планове в Кавказ и Крим.

Изправено пред германските стремления към стриктна деколективизация на селското стопанство, съветското правителство се постаравало да спечели поддръжката на селячеството. Задачата му е особено трудна. Действително, държавата трябва да приложи очевидно непопулярната мярка да реквизира все по-нарастваща част от реколтите в много напрегнатото икономическо положение, породено от намаляване броя на колхозите, реквизиране на по-голямата част от конете за армията, спиране на производството на трактори и селскостопански инвентар – последица от всичко това е спадът на производителността с приблизително 40%. За да компенсират скандално ниските цени на изкупуваната продукция, които не покриват дори четвърт от производствените разходи (натуралното заплащане, давано от колхозите на техните членове, спада със 75% по време на войната) – местните власти, твърде отслабени от мобилизирането на по-голямата част

от 200 000-те селски комунисти, са принудени да разрешат на колхозниците по-голяма свобода за продаване на собствената им продукция. В условията на купонна система и всеобщ недостиг на продукти, колхозният пазар разгръща дейността си и осигурява 50% от покупките на храна от гражданите (срещу 20% преди войната) и 90% от паричните постъпления на селяните. Това положение може само да засили безразличието на селяните към колективния труд. Привличането на последните към общите усилия става чрез залагане на индивидуалния интерес на колхозника. В сравнение с политиката, следвана от началото на 30-те години, това представлява признание за слабост и значителна отстъпка.

Подобно смекчаване на политическия и идеологическия контрол в името на икономическата ефективност е наблюдавано и в предприятията. Едновременно с премахването на различните «политически събрания», които се провеждат в работно време, решаването на организационни проблеми и кадрови въпроси преминава занапред единствено в компетентността на техническите ръководства. Подобна, макар и закъсняла еволюция се очертава и в армията след премахването на институцията на политкомисарите. В областта на културата всички изразни средства на литературата и изкуството са мобилизирани в служба на патриотичната и националната кауза. Идеологическият контрол е смекчен; на много писатели, поети, композитори, осъдени на мълчание преди войната, е позволено да публикуват творбите си, стига те да бъдат патриотично вдъхновени. Относителното смекчаване на политическия и идеологическия контрол се проявява след август 1942 г. с решението масово да бъдат приемани в партията «всички, които са се отличили на бойното поле». По време на войната 4 милиона съветски граждани, предимно действащи военни, встъпват в редиците на партията, привлечени от ценностите на патриотизма и националното величие. В началото на 1945 г. ВКП (б) наброява над 5 700 000 членове.

Докато се утвърждава една идеология, все повече облягаща се на патриотизма и национализма, на йерархичния връх се развива нарастващо персонализиране на върховната власт. То произлиза най-напред от съсредоточаването на всички граждански и военни правомощия в ръцете на Сталин. За пръв път от 1917 г. той обединява иначе традиционно разделените партийна и държавна власт, след като заменя Молотов на поста председател на Съвета на народните комисари. В първите дни на войната той застава начело на Държавния комитет по отбраната, на Генералния щаб на главнокомандващия и на Народния комисариат по отбраната, преди да се самопровъзгласи за маршал и генералисимус. След като поправя силно разклатеното в началото положение, допуснато до голяма степен и заради негови грешки, Сталин успява заради победите на Червената армия (и точно при Сталинград) и нарастването на ролята си в международен план да олицетвори преоткритата национална гордост. Личността му се отъждествява с Върховната кауза – тази на Родината (войниците се хвърлят в бой с вика: «За Родината, за Сталин!»). Без нито веднъж да посети войските на фронта или в тила, той съумява да вдъхне истинска народна вяра в

непогрешимостта си, да разсее съмненията и огорченията от изминалите години, да прехвърли върху подчинените си отговорността за допуснатите грешки.

Накрая, последен аспект на идеологическата и политическата еволюция е отказът на съветската държава от световната революция и премахването на главното подривно политическо оръдие на СССР, единодушно критикувано от предвоенната международна общност – Коминтернът. На 15 май 1943 г. Сталин разпуска тази организация, като обявява, че тя «е изпълнила мисията си». Този акт трябва да разруши «нацистката лъжа, че Москва иска да се намесва в живота на другите държави и даже да ги болшевизира... и да обедини различните съпротивителни движения в окупираните страни». Няколко месеца по-късно, старата революционна песен *Интернационалът*, служила за национален химн на СССР от 1917 г., е заменена с химн в прослава на Родината и Сталин. С разпускането на Коминтерна Сталин отстъпва наистина пред исканията на своите съюзници, но същевременно се съобразява със следвоенната перспектива, като иска да освободи националните комунистически партии, претендиращи за властта в много европейски страни, от обвинението, че са агенти на Москва.

Идеологическите изменения, настъпили по време на войната, ще имат различна продължителност. Новите отношения на държавата с православната църква, ударението върху националното единение около идеята за съветската Родина, наследница на великата Руска нация (тема, засегната още преди войната), нарастващата персонализация на властта трябва да се превърнат в устойчиви елементи на следвоенната идеология. Други изменения се оказват мимолетни, като например отслабването на идеологическия контрол над интелигенцията и на икономическия контрол над селачеството. Войната довежда до изоставяне на волунтаристичните и авторитарните методи в стопанската сфера: нараства ролята на свободния пазар, толерира се производството на дребни стоки. Това «отклонение към консенсусно управление» (Ж. Сапир), станало заедно с национализма и патриотизма един от най-важните елементи на националното съгласие по време на войната, ще приключи с връщането към мира.

IV. Към победата (лято 1943 – май 1945 г.)

1. Техеранската конференция

В края на 1943 г. след обрата на руския фронт при Курск, англо-американското дебаркиране в Италия и свалянето на режима на Мусолини, като цяло политическото и военното положение в света коренно се променя. Когато победата в близък или далечен план вече се очертава, съюзниците решават да координират по-добре действията си и да определят намеренията си за следвоенния период. За тази цел и за да се подготви срещата на тримата държавни ръководители, през октомври 1943 г. в Москва се

провежда заседание на министрите на външните работи. Трите съюзени велики сили препотвърждават намерението си да водят войната до пълната и безусловна капитулация на техните противници и да продължат мирното сътрудничество, породено през 1941 г. Те решават да създадат Консултативна комисия, натоварена да определи капитулационните клаузи за победените, както и един Консултативен комитет за Италия. Съветското ръководство, признало генерал Дьо Гол за «представител на всички свободни французи», отклонява проекта, предвиждащ властта върху освободените френски територии да бъде упражнявана от Командването на съюзните сили. Въпреки колебанията си, Великобритания дава съгласие за утвърждаване на съветско-чехословашките отношения, което се изразява в договора за сътрудничество, подписан в Москва на 12 декември от Бенеш. По този повод Сталин отбелязва, че солидарността между славянските народи е залегнала във вековната история на Русия.

От 28 ноември до 1 декември 1943 г. Техеранската конференция събира за първи път Чърчил, Рузвелт и Сталин, който най-сетне се съгласява да напусне СССР за няколко дни. Тази конференция ще определи, петнадесет месеца преди по-малко познатата Ялтенска конференция, бъдещето на следвоенна Европа. Използвайки ловко чувството за вина у представителите на Запада за неоткриването на втория фронт, обещан отдавна и непрекъснато отлаган, както и разногласията между Съединените щати и Великобритания, Сталин получава удовлетворение по много основни пунктове:

- обещание за англо-американски десант във Франция най-късно през май 1944 г.;

- преместване на полските граници на запад до Одер и като следствие признаването, дотогава неофициално от страна на Запада, на «линията Кързън» като бъдеща източна граница на Полша;

- признаване на съветските претенции към Кьонигсберг, който в исторически план никога не е принадлежал на Русия;

- анексиране на прибалтийските страни като «съобразено с народната воля».

В замяна на тези значителни придобивки СССР приема да обяви война на Япония най-късно три месеца след края на войната в Европа.

2. Голямото настъпление през 1944 г.

След този дипломатически успех, Съветският съюз, чиито въоръжени сили превъзхождат във всички области тези на Германия, започва през януари 1944 г. нова офанзива, вследствие на която завършва окончателно блокадата на Ленинград (27 януари) след осемстотин и седемдесет дни обсада. В града са останали едва 550 000 жители, като броят на жертвите надхвърля милион (две трети от тях са загинали от «недохранване»). Новгород също е освободен през януари. През февруари фронтовата линия минава вече приблизително на 250 км западно от Ленинград. Пролетното настъпление, започнало на 15 март на Югозападния фронт, позволява да бъ-

дат освободени през април и май цяла Украйна на запад от Днепър и Крим. На юг съветските войски са достигнали на 30 март Черновци и румънската граница. На 10 юни Червената армия предприема ново настъпление на Северния фронт, превзема Выборг и пресича в началото на юли финландската граница. На 23 юни едно мащабно настъпление, ръководено от маршал Рокосовски, е предприето на три фронта в западно направление. На 4 юли Минск е освободен, а на другия ден съветските войски преминават старата граница с Полша (отпреди 1939 г.). За няколко седмици Червената армия заема една четвърт от полската територия и достига на 1 август Прага, предградие на Варшава на десния бряг на Висла, след преход от 600 км за пет седмици.

След разкриването на масовия гроб в Катинската гора през април 1943 г. са преустановени отношенията между СССР и полското правителство в Лондон, ръководено след случайната гибел на генерал Сикорски през юли 1943 г. от Миколайчик. Тогава Сталин съдейства за образуването в СССР на полски армейски корпус (командван от генерал Берлинг) и на един «Съюз на полските патриоти», също с просъветска ориентация. След като е постигнал в Техеран съгласие «линията Кързън» след края на войната да бъде полско-съветска граница, Сталин увеличава залога, като поисква не само полските територии, анексирани през 1939 г. със съгласието на нацистите, но също така и съставянето на полско правителство, в което преобладават просъветски настроени членове. За тази цел той съдейства за образуването на 21 юли в Люблин на един Национален комитет за освобождение начело с комуниста Болеслав Бйерут.^{*} Съветските власти поверяват на този комитет гражданското управление на заетата от Червената армия част от страната. Тъй като Съветският съюз не престава да твърди, че Съпротивата, действаща в окупираните от Германия територии на Полша и ползваща се наистина с тайната подкрепа на по-голямата част от населението, е плод на въображението на «лондонските поляци», полското правителство в изгнание допуска изключително непредпазлив ход с цел да прекрати тези инсинуации, като заповядва вдигането на общо въстание във Варшава при приближаване на съветските войски. Въстанието избухва на 1 август и 62 дни удържа срещу много германски дивизии. Като се позовава на разтеглените комуникации и умората у войниците, командването на Западния фронт отказва да нареди фросиране на Висла от частите на Червената армия в помощ на въстаниците. Чак през септември, когато шансовете за успех на въстанието са изцяло провалени, съветската авиация доставя на въстаниците някакво въоръжение, за да обезоръжи критиките на все по-нарастваща част от западната общественост, скандализирана от пасивността на съветските войски. На 2 октомври последните въстаници се предават на германците. Варшава практически е срината до основи, а полската съпротива на Армия Крайова, ориентирана политически към правителството в Лондон, е обезглавена.

^{*} ПКНО е създаден на 22 юли в гр. Хелм и е оглавен от социалиста Е. Осубка-Моравски. (Бел. ред.)

Вместо да съсредоточи усилията си към едно фронтално настъпление през Полша към Берлин, съветското Върховно командване насочва през есента на 1944 г. голяма част от войските си към Балканите, Унгария и Австрия, за да изпревари в тази част на света англо-американците, които напредват бавно в Италия. В края на месец август 1944 г., Червената армия завзема Румъния. Крал Михайл заповядва да арестуват министър-председателя Антонеску и обявява война на Германия. На 12 септември румънците подписват примирие, според което Румъния получава Трансилвания (анексирана от Унгария), но отстъпва на СССР Бесарабия и Северна Буковина. На 5 септември СССР обявява война на България, която от своя страна също иска примирие. «Отечественият фронт» с просъветска ориентация взема властта в София на 9 септември. В Унгария адмирал Хорти опитва да се освободи от германската опека, като води двойна игра. Той изпраща в Москва делегация, която подписва примирие на 11 октомври. Хитлер кара да арестуват Хорти и подсилва войските си в Унгария. Червената армия под командването на маршал Малиновски превзема Дебрецен през октомври и настанява там едно дружески настроено към СССР правителство. Тя обаче не постига успех в продължение на два месеца и въпреки тежките загуби в опита да превземе повече по политически, отколкото по военни причини, Будапеща, чийто гарнизон капитулира едва на 11 февруари 1945 г. След посещението на Тито в Москва (в началото на септември), съветските войски навлизат в Югославия, където се съединяват с югославските партизани. На другия край на фронта Финландия моли за примирие и приема на 2 септември съветските условия, между другото доста умерени (поради особения «интерес» на САЩ към тази страна): отстъпване на Карелия и Петсамо – територии, които вече са били присъединявани към СССР през 1940 г.

По такъв начин от октомври 1944 г. голяма част от Източна Европа преминава под съветски контрол. Докато Рузвелт се е посветил на предстоящите избори, Чърчил смята момента за подходящ да отиде в Москва и да предложи на Сталин план (закодиран!) за подялба на зоните за влияние в Европа. Сталин и Чърчил налагат на Миколайчик границите, които Люблинският комитет е приел за Полша (линията Одер-Ниса на запад, «линията Кързън» на изток), както и образуването на правителство на Националното единство. Чърчил признава превеса на съветските интереси в Румъния и България; Сталин се отказва от всякакви претенции към Гърция и, следователно, от всякаква поддръжка на комунистите от ЕЛАС. Въпросът за югославския режим остава нерешен. През декември 1944 г. Сталин най-сетне приема генерал Дьо Гол и Жорж Бидо. След често напрегнати преговори (французите отказват да признаят легитимността на Люблинския комитет), двете страни подписват договор за съюз и сътрудничество с валидност 20 години.

3. Ялтенската конференция и победата

В началото на 1945 г., когато победата над Германия вече е неизбежна, съюзниците решават да се срещнат, за да определят в светлината на новото политическо и военно положение условията за следвоенния световен ред. Това е предметът на Ялтенската конференция (4–11 февруари 1945 г.), по време на която, както в Техеран, Сталин съумява ловко да се възползва от противоречията между САЩ и Великобритания и от доверието на Рузвелт. За една седмица са уредени много фундаментални въпроси, главно в полза на Съветския съюз:

– Организиране дейността на ООН, чиято Учредителна конференция трябва да бъде открита на 25 април в Сан Франциско. Съветската страна, която през цялото време на предварителните преговори в Дъмбъртън Оукс по условията за образуване на тази нова световна организация настоява за 16 места (колкото са съветските републики), заявява, че се задоволява с четири, а след това с три места (РСФСР, Украйна и Белорусия). СССР се съгласява също така с предложението на САЩ, според което «никой постоянен член на Съвета за сигурност няма право да налага правото си на вето в спорен случай, по който той е страна». За Рузвелт съветската позиция «представлява крачка напред, която ще бъде посрещната благоприятно от народите в целия свят». В замяна на тези отстъпки, незначителни за СССР, но важни за президента на САЩ, желаещ да доведе докрай проекта си за ООН като най-важен елемент от новото реалистично и мирно равновесие на следвоенния свят, Съветския съюз се сдобива с желаните резултати по почти всички останали пунктове:

– Очертанията на източната полска граница следват «линията Кързън». Люблинският комитет, към който трябва да се присъединят «други полски демократични водачи от страната и чужбина», е признат за ядро на бъдещото правителство на Националното единство, натоварено бързо да организира свободни избори. Целият процес е наблюдаван в Москва от една комисия, включваща Молотов и посланиците на Великобритания и САЩ в СССР.

– Принципът за военна окупация на Германия е приет без големи дебати. По предложение на Чърчил Сталин се съгласява между британската и американската зони в окупираната Западна Германия да бъде вмъкната френска зона. В замяна на това въпросът за по-късната съдба на Германия и за нейното евентуално разделяне, по което Рузвелт (съгласен с разделението) и Чърчил (против) не са на едно мнение, е отложен за проучване от специална комисия.

– Страхувайки се, че войната срещу Япония може да се проточи, Рузвелт предлага на Сталин много изгодни условия в замяна на съветската намеса срещу Япония в трите месеца, които ще последват капитулацията на Германия: присъединяване на Курилските острови, южната част на остров Сахалин, право за аренда над Порт-Артур, интернационализация на пристанището Дайрен и експлоатация на железопътния комплекс на Манджурия.

– Западните представители най-сетне признават обосноваността на съветските молби за репарации: 10 милиарда долара (т.е. половината от всички репарации, които ще бъдат предявени на Германия) чрез разсрочени вземания в товари, капитали и работна ръка. В действителност между-съюзническата комисия, действаща в Москва, не може да постигне съгласие по тази основа.

Три седмици преди откриването на Ялтенската конференция съветските войски са предприели заключителното си настъпление, облекчавайки по такъв начин западните съюзници, изненадани от германска контраофанзива в Ардените. Още от първите дни на настъплението германската отбрана е разкъсана на широк фронт. В началото на февруари съветските войски превземат Силезия. Те форсират Одер на 10 март. Прикриван на север от Рокосовски и на юг от Конев, Жуков хвърля на 12 април два милиона войници срещу укрепления Берлин, защитаван от един милион германски войници. На 25 април съветската армия се среща с американската на Елба. На 30 април двама съветски разузнавачи забиват червеното знаме на Райхстага. На 2 май генерал Чуйков приема капитулацията на гарнизона. Извън пределите на Германия последните големи боеве се провеждат в Бохемия (Чехия). След като Сталин е постигнал уговорката американците да спрат в Пилзен, съветските войски влизат на 9 май в Прага, която се е разбунтувала и е евакуирана от германците. Няколко часа преди това фелдмаршал Кайтел е подписал акта за безусловна капитулация на Германия пред съветски, английски, американски и френски представители.

Библиография към глава 8.

- Alexander Werth, *La Russie en guerre* (Paris, 1965).
 Alexander Werth, *Leningrad* (London, 1944).
 Alexander Werth, *The Year of Stalingrad* (London, 1946).
 A. Nekrich, *L'Armée rouge assassinée, 22 juin 1941* (Paris, 1970).
 P. G. Grigorenko (général), *Stalin et la deuxième guerre mondiale* (Paris, 1970).
 J. Sapir, *Le système économique stalinien face à la guerre*, in *Annales ESC*, 1989, 2.
Revue d'histoire de la Seconde Guerre mondiale, numéro spécial: *l'U.R.S.S. en guerre*, No 43, juillet 1961.
 D. Dallin, *German Rule in Russia* (London, 1957).
 J. A. Armstrong (ed.), *Soviet Partisans in World War II* (Univ. of Wisconsin Press, 1964).
 H. Salisbury, *Les 900 jours: le siège de Leningrad* (Paris, 1970).
 J. Erikson, *The Soviet High Command* (London, 1962).
 I. Kamensky, *Hitler's Occupation of the Ukraine* (Marquette UP, 1957).
 E. R. Stettinius, *Lend-lease, Weapon of Victory* (New York, 1944).
 R. L. Garthoff, *How Russia Makes War: Soviet Military Doctrine* (London, 1957).
 J. Davies, *Mission to Moscow* (London, 1942).

Н. Вознесенски, *Военная экономика СССР в период Великой Отечественной Войны* (Москва, 1963).

И. Чаадаев, *Экономика СССР (1941–1945)* (Москва, 1965).

И. В. Арутюнян, *Советское крестьянство в годы Великой Отечественной Войны* (Москва, 1971).

А. В. Митрофанова, *Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной Войны* (Москва, 1971).

История Великой Отечественной Войны Советского союза (6 т.) (Москва, 1960–1965).

9 Победоносният сталинизъм

1. Завръщане към предвоенния модел за икономическо развитие

1. Дискусията за основните направления

Завръщането към мира предполага най-напред възстановяване и реконверсия на икономиката към мирни цели. Човешките и икономическите загуби от войната са изключително тежки, било поради нацистките жестокости срещу населението, съставено според тях от низши човешки същества, разграбването на обширните завзети от Германия територии, някои от тях окупирани за три години, било поради грешки на съветското командване, заплатени със смъртта или пленяването на милиони войници. Човешката равностметка от войната може да бъде направена само по приблизителен начин чрез сравняване на статистически данни, тъй като съветските власти винаги са отказвали да я публикуват. Тя се оценява на около двадесетина милиона убити, като бройката трябва да бъде разпределена между бойци, военнопленници, принудително мобилизирани работници, цивилни жертви. През 1946 г. населението (172 000 000 души) едва надхвърля нивото от 1939 г. в навечерието на присъединяването на територии, населени с 23 милиона жители. Тези загуби представляват една шеста от активното население, като жените в следвоенния период са 56%.

Разрушаването на значителна част от икономическия потенциал е изчислено по-точно: животни (намаление с 50% на конете, 65% на свинете, 20% на едрия добитък), производствени мощности (32 000 разрушени предприятия), комуникационни средства (извън строя над 65 000 км от жп мрежата); обществени и жилищни сгради (25 милиона бездомни след разрушаването на 1700 градове и градчета, на 70 000 села). През септември 1945 г. съветските власти изчисляват размера на преките щети от войната на 679 милиарда рубли – тази сума надвишава пет пъти и половина националния доход от 1940 г.

Освен огромните разрушения, войната е предизвикала тотална конверсия на икономиката, обърната изцяло към военно производство. Краят ѝ изисква ново приспособяване към мирновременния живот, дълбоко преобразуване на обществото, познало също както в началото на 30-те години

период на голяма мобилност, позволяваща на индивидуалните стратегии за успех да се развият. Тази обществена промяна е белязана най-напред от силно обновяване на работническата класа, от твърде бързото навлизане на жените в света на наемния труд, от признаването на приоритета на техническите и професионалните умения за сметка на политическата легитимност (особено за военните и стопанските ръководители).

В икономическо отношение войната предизвиква известно намаляване на волунтаристичните практики; държавният контрол над свободните пазари силно отслабва; като следствие от това приходите от неокупираните територии се увеличават; поощрено е дребното производство на търговски стоки. Сметчането на икономическите ограничения безспорно изиграва своята роля за политическия консенсус, който позволява на режима да излезе невредим от войната. Завръщането към мира предполага не само необходимостта от възстановяване на икономиката, но също така и от избор на пътища за това. Ще бъдат ли насърчени и превърнати в система измененията, настъпили по време на войната, или те ще бъдат изтрити, за да се осъществи завръщане към волунтаристичния модел за развитие от 30-те години?

Тези съществени въпроси са обект на напрегнат дебат през 1945–1946 г. при обсъждането на IV петилетен план. Дискусията завършва с победа на привържениците на връщането към довоенния модел за икономическо развитие. Изборът на пътища за икономическо възстановяване е тясно свързан с оценката на международното положение. Сред привържениците на по-уравновесено развитие на икономиката и за известно сметчане на волунтаристичните ограничения са толкова различни хора като А. Жданов, секретар на ЦК на ВКП (б) и първи секретар на Областния комитет в Ленинград, председателят на Госплана А. Вознесенски, първият секретар на Областния комитет в Курск П. Доронин – привърженик на реорганизацията на колхозите, която би дала повече място на семействата, тяхна бъдеща градивна единица, председателят на Министерския съвет на РСФСР Н. Родионов. Според тях, със завръщането на мира капиталистическите страни ще изпаднат в сериозна икономическа и политическа криза. Възможен е сблъсък между империалистическите сили за подялба на колониалните империи; а първи ще се противопоставят САЩ и Великобритания. От дистанцията на изминалото време подобно схващане за международните отношения може да изглежда невероятно, но в контекста на Ялтенската конференция, където Рузвелт категорично се противопоставя на британския колониализъм, за съветските хора, възпитани във вярата за «междумпериалистическите противоречия», то изглежда до известна степен реалистично. От тази гледна точка, за момента СССР няма никакъв повод да се страхува от «фронт» на западните сили; той има истинско поле за маневриране, освен това може да послужи като външен пазар за изпадналите в криза западни икономики. Свидетелство за подобен начин на мислене например е предложението на Молотов да бъдат поръчани в САЩ стоки за 6 милиарда долара срещу признаване от страна на САЩ на Люблинския комитет! В условията на подобна относително благоприятна сре-

да не съществува никаква нужда от започване на политика за ускорено развитие на тежката промишленост.

Напротив, привържениците на завръщането към модела за икономическо развитие от 30-те години, сред които са главно Маленков и Берия, поддържани от представители на тежката промишленост, се опират на анализите на икономиста Е. Варга, който през 1944 г. започва да публикува големи откъси от един труд, посветен на проблемите на световния капитализъм (*Изменения в икономиката на капитализма*). Варга отрича неминуемата криза на капитализма; точно обратно, той обяснява, че последният притежава забележителни възможности за приспособяване. Маленков, Берия и техните привърженици извеждат следното заключение: способността на капитализма да управлява вътрешните си противоречия прави международното положение много обезпокоително, като освен това империалистическите страни с атомната бомба имат явно военно превъзходство над СССР. При тези условия, засиленото възстановяване на военно-производствената база на страната придобива абсолютен приоритет.

Манипулирането на нарастващото международно напрежение през 1946–1947 г., образуването на консервативен индустриален фронт, твърде лошата реколта от 1946 г., дала повод за засилване на контрола над селячеството, а след това и смъртта на Жданов през август 1948 г., представляват фактори, които обясняват неуспеха на привържениците на по-уравновесеното развитие на икономиката и на намаляването на волунтаристичните и принудителните мерки.

2. Невъзможната селскостопанска реформа

«Планът за реконструкция», приет от Върховния съвет през март 1946 г., не дава категорично решение в полза на едната или другата възможност. Той определя амбициозни цели за икономически растеж, на пръв поглед не толкова нереалистични като тези в предвоенните планове (спрямо 1940 г. селското стопанство трябва да нарасне с 27%, промишлеността с 48%, производителността на труда с 36%, националният доход с 38%). Още от есента на 1946 г., вследствие на една много лоша реколта (едва 40 милиона тона), дължаща се от една страна на ужасната суша, от друга страна на катастрофалния опит за «раздробено управление» (всеки колхоз, подчинен от началото на 1946 г. едновременно на Съвета по колхозните дела и на три министерства, трябва да произвежда цял набор различни култури, не винаги съобразени с местните възможности), правителството решава отново да «вземе в ръце» селячеството, което се е радвало по време на войната на охладен контрол. Докато властите предприемат широка кампания за развиване на мрежата от партийни организации в колхозите, една «Комисия по колхозните дела», създадена на 19 септември 1946 г. и председателствана от А. Андреев, отговорник за колективизацията в Кавказ през 30-те години и народен комисар по селското стопанство от 1943 до 1946 г., е натоварена «да вземе всички мерки за премахване на нарушенията на колхозния устав». За една година 4,7 милиона хектара «нелегално

присвоени от колхозниците земи» са върнати «на колхозната колективна собственост». Между 1947 и 1949 г. властите си възвръщат още 5,9 милиона хектара.

Тези мерки разрушават рязко консенсуса, който в една или друга степен се е установил в селото по време на войната и малко след това. През 1948–1949 г. правителството предприема спрямо колхозниците редица ограничителни мерки, напомнящи най-лошите моменти от I петилетка: два декрета от 4 юни 1947 г., твърде близки по дух и буква до прочутия закон от 7 август 1932 г., постановяват, че всяко «посегателство над държавната или колхозната собственост» ще се наказва с принудителен труд от 5 до 25 години. През 1948 г. колхозниците настоятелно са призовани да продадат на държавата дребния добитък, който колхозните устави им позволяват да притежават. Този натиск предизвиква нелегално изколване на два милиона глави добитък за шест месеца. Таксите и данъците върху прихода от продажбите на свободния пазар също са драстично увеличени. Всяка продажба на пазара при това е свързана с получаване на специално разрешение, удостоверяващо, че колхозът е изпълнил изцяло задълженията си към държавата. Докато квотите за задължителните доставки всяка година се преизчисляват към максималните граници, то цените, плащани от държавата на колхозите, остават през 1952 г. по-ниски от тези през 1940 г. и покриват например едва една седма от производствените разходи на зърнените храни. Финансовата реформа от 1947 г. с обмен на парите (10 стари рубли за 1 нова) и по-благоприятните условия за вложителите в спестовните каси (обмен 1:1 за влогове до 3000 рубли; 3:2 за влогове между 3000 и 10 000 рубли, 2:1 за влогове над 10 000) удря особено силно селяните, чиито пари в брой, спечелени по време на войната и най-вече през 1945–1946 г. при особено благоприятните цени на свободния пазар, не са вложени в спестовна каса, а са заделени настрана, за да не бъдат декларирани. Успехът на операцията се потвърждава от факта, че една трета от паричната маса не е предадена от притежателите ѝ в обществените каси. Всички тези мерки принуждават селяните масово да се отправят към градовете – между 1946 и 1953 г. почти 8 милиона селски жители напуснат селата си.

В края на 1949 г. икономическото и финансовото положение на колхозите се влошава до такава степен, че правителството се опитва да разработи поредица реформи. В 1950 и 1951 г. се провежда голяма дискусия за селскостопанската политика и мерки в тази насока. Отговарящият дотогава за аграрните въпроси Андреев е заменен от друг «специалист» по селското стопанство – Н. Хрущов, назначен през 1949 г. за първи секретар на Областния комитет в Москва и секретар на ЦК, след като е упражнявал функциите на първи секретар на Украинската комунистическа партия и председател на Министерския съвет на Украйна. На 19 февруари 1950 г. *Правда* публикува статия, насочена срещу аграрната политика на Андреев и поставила фундаменталния въпрос: «Коя форма за организация на колхозния труд е по-добра – звеното или бригадата?» Конфликтът е значителен, тъй като се оспорва цялата организация от 1939 г. насетне. От края на 30-те години властите винаги приемат, че «звеното», малък екип, съставен

обикновено от членовете на едно семейство, е най-ефективната работна единица както в човешки, така и в технически план в едно недостатъчно механизирано селско стопанство, където личната инициатива остава решителен фактор за прогреса. Статията на *Правда* твърди обаче, че «звеното» е част от една изцяло погрешна концепция, че то има за основна цел да поддържа индивидуализма и семейната солидарност за сметка на «коллективното съзнание». От пролетта на 1950 г. колхозната администрация слага край на независимостта на «звената», като по този начин поражда още един път дълбоко селско недоволство и причинява дезорганизация на селскостопанските дейности.

На 8 март 1950 г. Хрущов публикува в *Правда* план за уедряване на колхозите, който е в същата посока за реструктуриране на трудовите единици: затягане на политическия и икономическия контрол над селото. След декрета от 30 май 1950 г. операцията по прегрупиране на колхозите се провежда с такова темпо, че за една година броят им се свива от 252 000 на 121 000 (94 000 в края на 1952 г.). Тя се придружава от ново силно намаляване на частните селски парцели. Властите снижават също така и размера на натуралното заплащане, представлявало дотогава значителна част от колхозната «заплата». Селяните са твърде привързани към този вид заплащане, тъй като продават излишъците на пазара на по-високи цени.

Ако премахването на «звената» и уедряването на колхозите решават отчасти проблема с политическото обхващане на селячеството (през 1952 г. три четвърти от «засдравените» колхози притежават партийни организации; последните съществуват едва в един на всеки седем колхоза непосредствено след войната), тези икономически необосновани мерки в бедните и слабонаселени зони от Белорусия до горното течение на Волга само увеличават недоволството и съпротивата на селското население, като правят илюзорен какъвто и да е селскостопански прогрес. Инициаторът на тези реформи Хрущов пожелава да довърши делото си с радикална – и утопична – промяна на селския живот. На 4 март 1951 г. *Правда* прави публично достойние неговия проект за «агроградовете», представен в края на януари в една негова реч. Агроградът е замислен като истински град, в който селяните, откъснати от жилищата им, трябва да водят градски живот в колективни общежития далеч от парцелите земя, изтласкани в окрайнините на града. Спечелени за новия градски живот чрез комфорта и комуналните услуги, селяните ще изгубят толкова устойчивото си индивидуалистично съзнание, за да станат като другите интегрирани в колектива работници. Този проект разрешава едновременно два проблема: като преобразува селското съзнание, той премахва селяните; в същото време той ликвидира и разликата между селския и градския труд, като по този начин осъществява така чаканото обединение на пролетариата като основа на социалистическото общество. Непосредствено след публикуването на този проект *Правда* все пак публикува едно уточнение, че става дума не за проект, а за обсъждане. За известно време Хрущов е отстранен от селскостопанските дела, които отново енергично подхваща след смъртта на Сталин.

3. Завръщане към волунтаризма

Завръщането към принудителните и произволните методи в промишлеността започва още от трудната 1946 г., когато вследствие на реконверсията нивото на производството спада със 17% в сравнение с предишната година. Непосредствено след войната текучеството на работната сила в предприятията значително нараства, подобно на 30-те години. През 1946 г. множество декрети се опитват да закрепят към предприятията работниците, търсещи по-добри условия на труд при недостиг на работна ръка. Същата година официално е потвърден принципът за заплащане на парче, а що се отнася до нормите – те многократно и произволно са увеличавани. От 1947 г. насърченото от добрите икономически показатели правителство решава да завиши поредица задачи от петилетния план. През 1948 г. се появяват нови грандиозни проекти като «Сталинския план за преобразуване на природата» (предвиждащ между другото изграждане на изкуствено вътрешно море в Западен Сибир и преграждане на Тихия океан, за да бъдат отклонени студенияте течения от сибирските брегове) или планове за построяване на големи водни електроцентрали. Смъртта на Жданов, свалянето на Вознесенски, екзекутиран скоро след това без съд (1949 г.), както и на неговите сътрудници в Госплана, са последвани от залитането на IV петилетен план към свръхволунтаристичен растеж. Екипът на Вознесенски се опитва да създаде относително уравновесена рамка, в която икономиката да се развива по хармоничен начин. Неговите приемници се завръщат към изпитаната през 30-те години политика на приоритети, която благоприятства някои «големи проекти» и някои сектори като тежката промишленост за сметка на подобряването на условията за живот на населението.

В периода на 1947/1948–1952/1953 г. се възпроизвеждат същите икономически и обществени феномени и същият цикъл, както и през 30-те години. Най-напред се наблюдава взрив на инвестициите, които достигат годишно средно до 22% от националния доход (брутни инвестиции в процент от БВП) срещу 17% в предвоенните години. Тези инвестиции са значително по-високи от предвижданията на плана. Също както при I петилетен план, много обекти, започнати по анархистичен начин, остават nedовършени. Инвестиционният бум, насърчаван не толкова от планиращите органи, колкото от директорите на предприятията, се съпровожда от инфлационни явления, свързани с дефицитите, трудностите по снабдяването и боксуването на заплатите. Той е белязан също така от много силно търсене на работна ръка от страна на предприятията, повече загрижени да натрупат максимум работници и оборудване, отколкото да създадат условия за повишаване на производителността. Докато петилетният план предвижда увеличение на наемните работници с 4,8 милиона души, броят им нараства с 8,5 милиона. В промишлеността над 70% от случаите на наемане на работа стават «на вратите на предприятието», а това недвусмислено свидетелства за провала на централизираната и «планова» система в областта на заетостта. Както преди войната, по-голямата част (60%) от новопостъп-

пилите работници идва от селото. Притокът от неквалифицирани работници предизвиква криза в организацията на труда, подобна в много отношения на онази от годините на първите два петилетни плана. Проявления на тази криза са твърде ограниченото повишаване на производителността (годишно средно по 6% през IV петилетка), «негативните явления» като отсъствие от работа, постоянна нестабилност на работната ръка, дефектна продукция, проблеми с работната дисциплина и др., както и опитите да се издигат «модели» и «герои на труда». Наблюдава се възраждане на стахановското движение както през 1935–1937 г. «Стаханов на IV петилетка» става А. Филипов – зидар, участник в социалистическото съревнование за възстановяване на градовете-мъченици, разрушени по време на войната. Както през 1935–1937 г., опитът среща съпротивата на ръководителите, които знаят, че всеки рекорд предшества дезорганизацията на производството, и на работниците, за които всеки «подвиг» е последван от авторитарно и всеобщо повишаване на нормите. Обновяването на работническата класа с приток на селски жители е съпроводено от движение за общественостно издигане на работници с дълъг трудов стаж и на млади граждани. От 1947 до 1953 г. 4 милиона души завършват висше образование или «втора специализация»; от тях 1,5 милиона са работници, напуснали завода, за да учат в професионални или висши училища. За тези работници личното издигане компенсира отчасти постоянните трудности в живота. Относителният недостиг на работна ръка в резултат на намаляване с една шеста на активното население като следствие от войната предизвиква повишение на номиналните заплати през всички години между 1945 и 1953 (8% годишно за периода между 1945 и 1950; 2,3% годишно след това). Въпреки всичко, поради големите дефицити, за които свидетелства разликата между пазарните и държавните цени, и като се отчита, че магазините не задоволяват всички потребности, повишението на стойността на живота надминава значително повишаването на заплатите. Анализът на потреблението разкрива, че в градовете равнището от 1928 г. (едва приближаващо се до това през 1913 г.) е достигнато едва през 1954 г., а равнището от 1940 г. (по-ниско от това през 1928 г.) – през 1951 г.

Да се опитаме да направим равностетка. В селското стопанство след катастрофата от 1946 г. и впечатляващия подем от 1947 г. ритъмът на растежа остава скромнен след 1948 г. Постоянните трудности на селското стопанство се дължат главно на антиколхозната политика на правителството. Тя обезсърчава всякаква инициатива и подтиква най-предприемчивите да бягат към градовете, без да се съобразяват с действащото силно ограничително законодателство, което превръща колхозниците в граждани втора категория.

В промишлеността фазата на силен растеж (1947–1948) и даже на «прегриването» (1949–1950) е последвана след 1950 г. от фаза на явно забавяне, която продължава до 1954 г. От 1948 г. промишлеността изпитва всички проблеми, произтичащи от хиперволунтаристичния уклон на IV петилетка. Това буксуване предизвиква динамиката – вече изследвана за 30-те години – на изостряне на икономическите и обществените конфликти: раз-

пиляване на капиталовложенията по инициатива на директорите на предприятия, дезорганизиране на производството заради дефицити, безпорядък във финансовата сфера, увеличаване броя на недовършените обекти, липса на контрол над дейността на директорите (следствие на чистките в Госплана през 1948–1949 г.), напрежение сред работническата класа.

Завръщането към схемата за развитие от 30-те години, достигнало понякога до карикатурни форми, е разработено теоретически от Сталин през 1952 г. в последния му труд – *Икономически проблеми на социализма в СССР*. Изхождайки от традиционното схващане, според което упадъкът на капитализма го прави опасен и агресивен, Сталин обяснява, че постоянното развитие на тежката индустрия и ускоряването на процеса за преобразуване на селското общество към все по-държавни и «социалистически» форми на собственост и на организация на труда (совхози) трябва да останат двата приоритета на съветската икономическа политика. Сталин специално уточнява, че колхозите – преходна структура – не трябва да могат, въпреки желанието си, да изкупят МТС и да притежават собствено оборудване. Ако го направят, те ще се превърнат в собственици на средствата за производство, а това представлява стъпка назад от «степената на колективизация» в селото! Като се противопоставя на тези, които предлагат цените (особено селскостопанските) да бъдат фиксирани според реалната стойност на продуктите, Сталин отхвърля всякакво облекчаване на пазара, обявява се за замяна на паричното заплащане с натурално възнаграждение и за систематично намаляване на цените за потребление, което обрича колхозите на дефицит, като в същото време ги натоварва със задължението за инвестиране. Завръщането към схемата за развитие от 30-те години поражда въпреки големи обществени сътресения, довели до явно влошаване на всички икономически показатели през 1951–1953 г. и до сериозни обществени напрежения. Последните са придружени от политическо и идеологическо втвърдяване и от изостряне на международните отношения на фона на сложно преплитане на взаимовръзките. Периодът 1945–1953 г., характерен с целостта си, днес изглежда като завършек на икономическата и политическата логика след отказа от НЕП.

II. Засилване на контрола

1. Вразумяване на националностите

В икономическата сфера войната довежда до намаляване на волунтаристичните практики; в политико-идеологическата сфера тя предизвиква отпускане на контрола, увеличава неконтролираните идейни движения, особено сред тези, които дълги години се намират извън системата (било в окупираните територии, било в плен), сред националностите и сред интелектуалците.

Веднага след връщането към мира властите се опитват да си възвърнат, често по брутален начин, контрола над умовете. Начинът, по който се

третират репатрираните в СССР военнопленници, показва още от лятото на 1945 г. втвърдяване на режима. От общо 2 270 000 военнопленници само на една малка част (20%) е позволено да се завърне у дома. По-голямата част от репатрираните е или осъдена на изгнание в лагери, или прокудена за срок минимум от 5 години, или подложена на принудителен труд за възстановяване на опустошените от войната области. Това «третиране» показва страха на властта репатрираните да не разкажат по такъв начин действителността, който много се отличава от официално разпространявания. Показателно е, че през юни 1945 г. селските власти са инструктирани да поставят на входа на селото табели да не се вярва на думите на репатрираните, защото съветската действителност превъзхожда западната. Това нареждане очевидно е предназначено да изолира репатрираните морално и да накара хората да ги подозират в предателство.

Връщането на придобитите през 1939–1940 г. територии, които през по-голямата част на войната остават извън системата и в които са се развили национални движения срещу съветизацията, предизвиква верижна реакция на въоръжена съпротива, преследвания и репресии. Съпротивата срещу присъединяването и насилствената колективизация е особено силна в Западна Украйна, в Молдавия и в прибалтийските страни. Първата съветска окупация на Западна Украйна (септември 1939 – юни 1941 г.) предизвиква зараждането на доста мощна въоръжена нелегална организация – ОУН (Организация на украинските националисти). След идването на германците, нейните ръководители неуспешно опитват да съставят независими правителства в Лвов и Киев; нейните членове често влизат в SS-частите (като дивизията «Галиччина»), за да се борят против евреите и комунистите. През юли 1944 г., когато Червената армия навлиза в Западна Украйна, ОУН съставя Върховен съвет за освобождение на Украйна. Водачът на ОУН Роман Шухович става командващ на Украинската въстаническа армия (УПА), която според украински източници наброява през 1944 г. 20 000 души. От юли 1944 до декември 1949 г. съветските власти седем пъти призовават бунтовниците да сложат оръжие, като им обещава амнистия, но без особен успех. През 1945–1946 г. селските райони на Западна Украйна, «дълбоката провинция», се контролират основно от въстаниците, подкрепяни от селячество, което отхвърля всякаква идея за колективизация. Силите на УПА действат в областите, граничещи с Полша и Чехословакия, като преминават от една страна в друга, за да избягат от преследването. За обхвата на движението може да се съди по договора, който СССР се налага да подпише през май 1947 г. с Полша и Чехословакия за координиране на борбата срещу украинските «банди». Вследствие на този договор полското правителство премества украинското население в северозападните части на Полша, за да лиши въстаниците от естествените им бази. Гладът от 1947 г. принуждава десетки хиляди украинци от Източна Украйна да избягат в по-слабо засегнатата Западна Украйна, което за известно време подхранва въстанието с нови попълнения. Западна Украйна е омиротворена едва през 1950 г. след колективизацията на земите, преместването на цели села, депортирането, заточването или арестуването на почти 300 000 души

(за периода 1945–1950 г.), в това число сътрудничилите на германската армия, въстаниците и най-вече обикновените селяни, които са се противопоставяли на колективизацията и са подкрепяли по един или друг начин партизаните от УПА. Ако се съди по последното предложение за амнистия, подписано от украинския министър на вътрешните работи на 30 декември 1949 г., «въстаническите банди» не се попълват единствено със селяни, а текстът споменава сред категориите «бандити» и «младежи, избягали от фабриките, мините в Донец и фабрично-заводските училища».

Възвръщането на Западна Украйна е съпроводено от религиозни преследвания срещу униатите. След смъртта на митрополита на Западна Украйна архиепископ Шептицьки през ноември 1944 г., Униатската църква е поканена да се обедини с Руската православна църква. Новият митрополит архиепископ Слипий, както и много епископи са арестувани малко след това и осъдени за подпомагане на нацистите. Патриарх Алексий председателства обединителния събор, състоял се в Киев през март 1946 г. През 1951 г., след убийството на Задкарпатския епископ Ромши, униатите от тази област също са присъединени към Руската православна църква.

В прибалтийските държави съветските власти най-напред депортират елементите от «враждебните класи», конфискуват земите на едрите собственици и ги разпределят между бедните селяни, унищожават въоръжените партизански групи, съпротивляващи се на присъединяването (1945–1948 г.), преди да пристъпят към колективизацията. През 1948 г. процентите на колективизация са още едва 2,4% в Латвия, 3,5% в Литва и 4,6% в Естония. Насилствената колективизация, проведена за две години (1949–1950 – през 1950 г. процентите ѝ вече са достигнали за тези страни респективно 90,8%, 84% и 76%), е водена по модела, приложен в останалата част на страната през 1929–1933 г.: ликвидация на вече съществуващите форми за доброволно селскостопанско коопериране (обхващащо в тези области три четвърти от селските стопанства), разкулачване, икономически и полицейски натиск върху селяните, принуждаващ ги да унищожат добитъка си и да се включат в колхозите. Колективизацията е съпроводена от депортирането на приблизително 400 000 литовци, 150 000 латвийци и 50 000 естонци.

Един декрет, публикуван в *Известия* на 26 юни 1946 г., съобщава за депортирането на чеченците, ингушетите и кримските татари заради колективно предателство, премахването на Чечено-ингушката автономна република, както и «разжалването» на Кримската автономна република в Крим. В действителност, депортирането на тези и други неспоменати народи е проведено много години преди това. Един декрет от 28 август 1941 г. обявява «преселването» на германците от Поволжието (400 000 души през 1939 г.) под претекст, че между тях съществуват «диверсанти» и «шпиони». Между октомври 1943 и юни 1944 г. шест други народи са депортирани в Сибир и Централна Азия, защото са «сътрудничили» с окупатора: кримските татари (приблизително 200 000 души), чеченците (400 000), ингушетите (100 000), калмиците (140 000), карачаевците (80 000), балкарците (40 000). В продължение на десетина години депортираните нации престават официално да съществуват.

Политиката на репресии срещу някои националности и на ликвидиране на националните стремежи следва линията от «Речта на Победата», произнесена от Сталин на 24 май 1945 г. Вдигайки тост не за съветския, а за руския народ, Сталин обяснява, че «водещият народ на Съветския съюз» е изиграл главна роля във войната. По този начин, благодарение на «ясния си ум, твърдия си характер и търпението си», той е придобил «правото да бъде водач на цялата Нация».

Чрез тази реч Сталин заменя дотогавашното схващане за руския народ като «първ между равни» (*primus inter pares*) с предреволюционното виждане за народ-просветител и покровител. В действителност Сталин само отново подхваща идеите, които е защитава през 1922 г. срещу Ленин в проекта си за автономизация, където Русия е център на системата. Това схващане се обосновава «исторически» през втората половина на 40-те години чрез прославяне на руското минало и ревизия на отношенията между руския народ и останалите народи в СССР. Партията се включва грубо, както през 30-те години, в разработването на тази нова история. *Исторический журнал*, смятан за неспособен да обнови историческия подход, е закрит през 1946 г., за да отстъпи място на ново списание – *Вопросы истории*, което на свой ред е подложено на строга чистка през 1949 г. Историческите са специално призовани да не «подценяват влиянието на Киевската Рус над Западна Европа» и да «показват наистина прогресивния аспект на историческото дело на руския народ за развитието на човечеството». Останалите учени не бива да изостават. Сесията от 5–10 януари 1949 г. на Академията на науките на СССР в Ленинград, посветена на 225-та годишнина от основаването на Руската имперска академия на науките, доказва по «категоричен начин» историческото превъзходство на руската наука. По този начин тя се оказва първа в изобретяването на следните открития: радиото, електричеството, трансформаторът, аеропланът, парашутът, предаването на електроенергия. Откриването на закона за запазване на енергията е приписано на Ломоносов. Докато руското минало се превъзнася във всичките му измерения (древност на населението, равнище на цивилизованост, художествени и научни постижения, военни успехи, просветителско дело), политическите и културните творения на другите раси, често пъти датирани далеч в миналото, трябва да се обезличат, за да блеснат руските благодетелства. Предреволюционната история на тези народи е представена в перспективата на нарастваща дружба между тях и руския народ; царската империя въобще не е «затвор за народите», а врящо гърне, в който се споява единството на националностите, събрани в колонизаторското дело на руския народ, открил им между другото и революционната перспектива. От гледна точка на това ново виждане движенията за национална съпротива срещу царизма, смятани известно време за «прогресивни», могат да бъдат само осъдени. След четиригодишни оживени дискусии имамът Шамил, водач на кавказкото движение за независимост от първата половина на XIX век, е определен като «агент на английския шпионаж», а движението му е обявено за «реакционно». Този «исторически» дебат, воден в Института по история към Академията на науките, довежда до сери-

озна политическа криза в Грузия: на 1 април 1952 г. Пленумът на Грузинската комунистическа партия, проведен в присъствието на специално пристигналия от Москва Берия, сменя цялото ръководство, упражняващо властта от 1938 г. Новото ръководство начело с А. Мгеладзе започва широка чистка, която засяга по-голямата част от местните партийни кадри (над 400 секретари на районни и градски комитети). През 1951 г. централните власти подлагат на системна критика националните епоси на мюсюлманските народи (азербайджанската епопея *Деде Коркут*, узбекската *Алпамиш*, казахския епически цикъл *Ер Саин*, *Шора Батир* и *Коблани Батир*, киргизката епопея *Манас*), обвиняват ги в «клерикална и антинародна» насоченост и ги забраняват. В повечето мюсюлмански републики националната интелигенция приема мълчаливо отнемането на културните ѝ ценности. Изключение прави Киргизия, където дискусията около забраната на *Манас* продължава няколко месеца дори в местни партийни органи.

2. Ждановщината

Успоредно с вразумяването на националностите, от 1946 г. се развива една кампания, целяща възвръщането на отчасти охlabения по време на войната контрол над интелектуалния живот. Интелигенцията се надява, че тенденциите, появили се по време на войната, ще продължат и в мирно време. Надеждите на либералните интелектуалци бързо са попарени. Още от лятото на 1946 г. властта предприема широко настъпление срещу всяко проявление на интелектуално творчество, белязано от т.нар. чуждестранно влияние, «западно декадентство», «метафизични стремежи», «антируски партикуларизъм», «дребнобуржоазен индивидуализъм» и «изкуство за самото изкуство». Идеологическото ръководство на тази кампания се осигурява лично от Жданов с такова старание, че жертвите му я наричат с презрителния термин «ждановщина». В действителност тя продължава в подобни, ако не и по-жестоки форми след смъртта на Жданов до 1953 г. Ако причините за това затягане на интелигенцията са ясни в условията на национална самовъзхвала, окончателно изграждане на култа към личността и на Сталиновата легенда, то обяснението за избора на конкретния момент за разгръщане на настъплението поражда известни затруднения. Изглежда обаче, че именно сериозната икономическа криза от 1946 г., предизвикала нов глад (особено в Украйна, Молдавия и по Долното Поволжие), подтиква властите да заставят интелигенцията да мълчи. В победния следвоенен СССР интелигентите не са склонни да вярват, че единствено сушата е виновна за глада в страната; от скандала с глада – от края на XIX в. той е мобилизиращ фактор за гражданското съзнание на интелигенцията срещу властите – интелектуалната критика неизбежно ще се насочи срещу икономическата политика на правителството, отговорна заедно със сушата, ако не и повече, за катастрофалната реколта от 1946 г. Първият знак за промяната в климата е създаването на 1 август 1946 г. на новото списание *Партийная жизнь*, което има за задача да надзирава промените

на интелектуалния, научния и художествения живот, белязани след войната от «идеологическо отпускане, поява на нови идеи и чужди влияния... които отслабват комунистическия дух».

На 14 август ЦК изобличава списанията *Ленинград* и *Звезда* (първото е порицано, докато второто закрито), защото са представяли пред читателите «идеологии, чужди на духа на партията», публикувайки по-специално произведения на поетесата А. Ахматова и на хумориста М. Зощченко. Няколко дни по-късно тези двама писатели са изключени от Съюза на писателите след едно събрание, на което Жданов надълго обяснява как най-важният забранен разказ на М. Зощченко *Приключенията на маймуната* «отделя антисъветска отрова, карайки читателите да вярват, че животът в една зоологическа клетка е по-лесен, отколкото ежедневието живот в нашата страна»! Фадеев, назначен за първи секретар на Съюза на писателите, е натоварен да въведе ред в тази организация. На 4 септември ново решение на ЦК осъжда производството на «безидейни» филми (т.е. филми без идеологически контекст). Този декрет визира по-точно три творби: *Големият живот*, разказващ за живота на миньорите в Донбас, и обвинен в «пълно премълчаване ролята на партията във възстановяването на Донбас» и «непоказване на новата технология, използвана в мините»; *Адмирал Нахимов* на Пудовкин и втората част на *Иван Грозни* на С. Айзенщайн. Прочутият режисьор е порицан по-специално, че е представил погрешен образ (на «безхарактерен човек» от «типа на Хамлет») на един цар, присъстващ занаяпред сред най-великите строители на руската държава като Петър Първи и... Сталин.

Един нов седмичник, *Култура и жизнь*, е натоварен да провери дали «всички форми на културна и идеологическа дейност като науката, литературата, изкуството, киното и радиото, музиката, пресата, музеите, както и всички културни и образователни ведомства... са поставени в служба на комунистическото възпитание на масите». В края на 1946 г. *Култура и жизнь* се хвърля в кампания срещу «декадентските тенденции» в театъра, като иска от театрите да бъде премахнат целият чуждестранен репертоар. На 24 юни 1947 г. Жданов свиква конференция на философите, по време на която той настоява да бъде осъдена *История на западната философия* от Г. Ф. Александров, ръководил преди това Агитпропа и носител на Сталинска премия за 1946 г. Според Жданов, Александров е изразил много толерантни съждения спрямо идеалистичната, буржоазната и декадентската философия, която «вдъхновява борбата на империалистическите държави срещу СССР» (заради липсата на полемична бойкост Александров е оприличен на «беззъб вегетарианец»).

Няколко месеца по-късно ждановщината засяга един щаден дотогава сектор – музиката. За претекст послужи изпълнението в края на декември 1947 г. на три произведения, поръчани за 30-годишнината на Октомврийската революция: *VI симфония* на С. Прокофиев, *Поема* от А. Хачатурян и операта на В. Мурадели *Великата дружба*. На 10 февруари 1948 г. постановление на ЦК за «Декадентските тенденции в съветската музика» осъжда едновременно операта на Мурадели, защото е «пренебрегнал уро-

ците на класическата руска опера с нейните красиви, ясни и изящни музикални форми, правещи я най-добрата опера в света» и защото «в либретото си дава погрешен анализ на взаимоотношенията между руснаци и грузинци по време на гражданската война», както и за «антинародния и антинационалния формализъм» на Прокофиев, Шостакович, Хачатурян, Мясковски и други композитори, «забравили огромната обществена роля на музиката и ограничили се в задоволяване на извратените вкусове на няколко естетстващи индивидуалисти». Вследствие на това постановление Съюзът на композиторите на свой ред става обект на чистка. Тази «антиформалистка» кампания продължава през цялата 1948 г. и постига значителен ефект: почти всички известни интелектуалци и художествени дейци са изобличени, изключени от професионалните им съюзи, принудени да ограничат дейността си. За разлика от случилото се през 30-те години, когато все пак няма подобен придирчив контрол във всяка област на духовния живот, интелектуалците и художествените дейци в общи линии избягват арестите и присъдите на заточение с принудителен труд.

От края на 1948 г. изобличаването на «формалистките» тенденции изbledнява пред откриването на нов уклон: «космополитизмът». Формализмът и космополитизмът са двете страни на едно и също «сервилно преклонение пред Запада». Първата антикосмополитична стъпка става забраната за контакти и бракове между съветски граждани и чужденци. Изобличаването на космополитизма постепенно придобива характер на откровен антисемитизъм, като вестниците се надпреварват в разкриването на «истинското име» на изобличените космополити. Еврейските интелектуалци, обвинени в «индивидуалистичен и скептичен партикуларизъм», в «антируски космополитизъм», в «ционистки дейности в полза на империализма», първи попадат на прицела на тази критика. Художественият ръководител на Еврейския театър С. Михоелс намира смъртта си в загадъчно пътно произшествие. Преследването се разразява след като съветските евреи приветстват създаването на държавата Израел и пристигането в Москва на първия ѝ посланик г-жа Голда Меир. «Антифашистският еврейски комитет», събирал по време на войната сред международната еврейската общност и най-вече в САЩ средства в полза на съветската държава, е разпуснат, а периодичните му издания, сред които *Ейникайт*, на които сътрудничат елитът на еврейските интелектуалци в СССР, и културните организации са забранени. Няколкостотин интелектуалци са арестувани; някои измежду най-известните (Фейфер, Перец, Маркиш, Бергелсон, Квитко) са заточени в Сибир, а след това през 1952 г. екзекутирани по обвинение, че са предложили съсредоточаването на евреи с подривна цел в изпразнения от татари Крим. Съобщението за разкриване на «заговор на белите престилки», поставящ под подозрение много медицински светилина от еврейски произход през януари 1953 г., окончателно деморализира съветските евреи, които през следващите седмици очакват общо решение за депортиране.

Идеологическият контрол засяга всички духовни сфери. Партията действа като законодател не само в историята и във философията, но и в ези-

кознанието, биологията, математиката, като осъжда някои «буржоазни» науки: такива се оказват вълновата механика, кибернетиката и психоанализата.

През 1950 г. Сталин взема лично участие в дискусията за езикознанието с есето си *Марксизмът и проблемите на езикознанието*, насочено срещу теориите на Н. Мар. Той се опитва да докаже, че езикът може да се схваща като съвкупност от вербални стимули (словесни дразнители), позволяващи да се командват психическите реакции и дейности на човека. В действителност лингвистичният проблем представлява само претекст, за да бъде повдигнат въпросът за надстройката и базата на съветското общество, а това кара Сталин още веднъж да препотвърди абсолютната необходимост от непреходност и всемогъщество на държавата в СССР. Две години по-късно в своето *Писмо до другаря Холотов*, публикувано в *Правда* на 2 август 1952 г., Сталин се връща отново към тази тема, като твърди открито, че тезата на Енгелс за отмирането на държавата след революцията, изразена в *Анти-Дюринг*, е неправилна, като се има предвид «капиталистическото обкръжение и че социализмът е победил само в една страна, а в останалите доминира капитализмът».

Дискусията върху биологията има съвсем друг смисъл. Тя е свързана с икономическите и най-вече селскостопанските трудности на страната, както и с триумфа на една псевдонаучна теория за наследствеността, създадена от шарлатанина Т. Д. Лисенко, обещал на Централния комитет «и лично на другаря Сталин» да създаде в много кратък срок изобилие от селскостопански продукти. Кариерата на Лисенко започва на II конгрес на колхозниците-ударници през февруари 1935 г., когато като млад агробиолог той изобличава «кулаците в науката». Много бързо той е издигнат за председател на Всесъюзната академия за селскостопански науки «В. И. Ленин», откъдето прогонва истинските генетици – негови научни опоненти, и постига арестуването през 1940 г. на знаменития генетик и ботаник Н. И. Вавилов, починал в затвора през 1943 г. Преследването на генетиките и биолозите, започнало още в навечерието на войната, продължава с пълна сила през 1947–1948 г. Под влиянието на Лисенко ЦК налага такова тълкуване на изменчивостта, което помирява марксисткия детерминизъм с възможността да се влияе върху природата и човека и отрича законите за наследствеността. Сесията на Академията за селскостопански науки от август 1948 г. дава сигнал за преследването на всички генетици и биолози-«менделисти» (сред които много евреи). Академиците И. Шмалхаузен, А. Жебрак, П. Жуковски, Н. Дубинин, учените Л. Орбели, А. Сперански и техните ученици, наброяващи няколкостотин научни работници, са изгонени от Академията или от факултетите. Генетиката на Мендел е забранена в страната, а също така и всички клонове на науката, които разглеждат някаква форма на неопределеност: квантова физика, теория на вероятностите, статистически анализ в социологията и др.

Възкачването на Лисенко и на неговите привърженици на ръководните места в Академията за селскостопански науки и «лисенковщината» са израз на партийната политика към цялата научна мисъл, триумф на

волунтаристичната псевдонаука, която в една страна на ръба на глада позволява на властта да твърди, че съветското селско стопанство в най-близко бъдеще ще бъде обект на впечатляващ подъем. Лисенковщината вдъхновява абсурни «сталински планове за промяна на природата» и други за «преобразуване на човека» – «специалисти по психология» като академика К. Биков възнамеряват чрез системно прилагане на теориите на Павлов да създадат «новия човек».

3. Апогей на концлагерната система

Идеологическото и политическото втвърдяване през периода 1943–1953 г. намира изражение в разрастване на полицейските репресивни органи и на концлагерната система. От 1946 г. различните дейности по поддържането на реда и по подтискането се упражняват от две институции, чиито правомощия са неясни: Министерството на вътрешните работи (МВД) и Министерството на държавната сигурност (МГБ). Многобройните промени в ръководствата им през тези години отразяват сложните борби за влияние, които в политически план бележат края на сталинската ера. През 1946 г. Берия отстъпва управлението на МВД на генерал Круглов, като остава заместник-председател на Министерския съвет и член на Политбюро. МГБ, чието могъщество непрестанно нараства, преминава към един от подчинените на Берия – Абакумов, чийто заместник известно време е Круглов. През 1951 г. Абакумов е отстранен в полза на Игнатиев, креатура на Сталин. По това време, ако се съди по някои свидетелства, Сталин изглежда губи доверие в Берия. Той веднага поставя политическата полиция под прекия контрол на «специалния сектор» в своя Секретариат.

Като се вземе предвид числеността на новите категории лица, изпратени в лагерите (съветски военнопленници, «чужди елементи» от новоприсъединените територии, сътрудници на окупатора, представители на масово депортирани национални групи) концлагерната система без съмнение е достигнала апогея си в следвоенните години. Също както и за края на 30-те години, оценките за броя на задържаните в ГУЛАГ варират между 4,5 и 12 милиона души. Все пак историците признават единодушно, че затворническото население достига максимума си през периода 1948–1952 г., когато голяма част от осъдените през 1937–1938 г. на десет години лагер получават автоматично удължение на присъдите с обикновена административна мярка. От друга страна изглежда, че смъртността на задържаните чувствително намалява след 1948 г., вследствие на осъзнаване от страна на властите на необходимостта да се запази една икономически изгодна работна сила.

По отношение на предшестващите години, организацията на концлагерната вселена е белязана с рационализация при използването на осъдените, със създаването на специални лагери за политически затворници и с увеличаването на сериозните опити за бунтове на лагерниците.

Може да се заключи, че за разлика от следсталинския ГУЛАГ и ако информацията за «оборудването с лагери» на европейската част на СССР не е силно занижена, то по-голямата част от лагерите се е намирала в най-

отдалечените и най-суровите области, простиращи се от безводните пустини на Средна Азия до полксите на студа в Якутия. В края на 40-те години съветската концентрационна система има вече 25-годишна история. Мястото, където започва изграждането на системата, е Соловки (Соловецките острови): твърде символично е, че на тези малки острови в Мурманско море на 65° северна ширина започва да се изгражда през 1923 г. «архипелагът ГУЛАГ» около един голям манастир, превърнал се по царско време първо в стратегическа крепост, а след това в затвор. В края на 20-те години затворените в Соловки се разрояват по строежи на жп линии и пътища за спускане на дървен материал в Карелия, както и в областите на Мурманск, Архангелск и Вологда. Първият голям затворнически строеж на Сталин е Беломорканал (канал Балтийско море – Бяло море) от 1931 до 1933 г. В същото време поетапно напредва една комуникационна артерия, очертана от повече или по-малко постоянни лагери: от стратегическото кръстовище Котлас, този «Северо-източен път» придвижва релсите, просеките и мините си към Уст-Вим, после към Ухта, Печора, Воркута. Две разклонения се отправят едното на север към Урал и по-точно към Соликамск, а другото към арктическите области (Салехард, след това Норилск), където през 1939 г. са преместени последните соловецки затворници. Във втората половина на 30-те години друг затворнически път се отправя от Южен Урал към Кузбас, към Байкал (група лагери Озерлаг) и към Амур (група лагери Бамлаг). По същото време поне централната част на Казахстан и Колима също се покриват с лагери.

Изцяло откъсната – там може да се отиде единствено по море – Колима се превръща в областта-символ на ГУЛАГ. Административният ѝ център и пристанището за приемане на затворниците Магадан са построени от самите тях. Жизненоважният път, «шосето», също построено от затворници, свързва само лагери. Основна дейност е извличането на злато в особено нечовешки условия, многократно описвани по-късно от затворниците. В Казахстан задържаните започват експлоатацията на каменовъгленни и медни мини в областта на Караганда. От този град лагерите се разпространяват към Джезказган и Екибастуз, станали известни с въстанията, избухнали там през 1953 г. Малко по-нагоре на север селскостопанското усвояване на степите се осигурява от Степлаг, наброявал през 1949 г. 200 000 души.

В тази сложна система от лагери задържаните са насочвани главно към усвояване на горите («летищите лагери» в тайгата се местят в зависимост от сечищата); в минното производство и по-точно (като се изключат каменовъглените мини във Воркута и Караганда) във високорискови добивни отрасли (уран, олово, азбест, злато, диаманти – по-голямата част от тези миннодобивни лагери, където смъртността е изключително висока, принадлежат на СВИТЛг с център Магадан и разпростиращ се между Иркутск, Нагаевския залив и устието на Колима); към построяването на жп пътища (пътят Байкал-Амур, построен от затворниците в БАМЛг, като стотици хиляди от тях са групирани в тридесетина подразделения); арктическият жп път Салехард-Игарка с дължина 1200 км, който никога не

влиза в действие); към строежа на големи язовири (Уст-Каменогорск, Братск); към построяването на градове (Комсомолск, Находка, Магадан, Братск, Норилск, Воркута, Балкаш, ако трябва да споменем само най-големите); към осъществяването на престижни строежи като Волгодонския канал, завършен през 1952 г.

От 1948 г. в условията на всеобщ недостиг на работна ръка вследствие на човешките загуби по време на войната, засегнали главно активно трудово население, властите разпореждат затворниците да се използват по по-«икономичен» и «рентабилен» начин. Смъртността е особено висока през 1945–1948 г. сред осъдените за военнопленничество в Германия, които поради изнемощяване могат да изпълняват работните си норми едва около 30 или 40%. Това «прегрешение» се санкционира чрез пропорционално намаляване на хранителната им дажба, което води до бърза смърт «пътниците» (доходяги, смъртници), както ги наричат на затворнически жаргон. За да стимулират производителността, от 1948 г. властите раздават «допълнителни заплати» на «ударниците»; дажбите на тези, които успяват да изпълнят нормите, също нарастват. Въпросът за икономическата рентабилност на ГУЛАГ получава различни отговори: някои (А. Солженицин, С. Розенфелд) подчертават смехотворната цена на работната сила, «заплащана» със стриктния минимум за нейното възстановяване; други (Амалрик, Буковски) отбелязват «измамата», т.е. надписването към истинската производителност, твърде ниската продуктивност на затворническата работна сила и извънредно високата цена за издръжка на многочисления и корумпиран лагерен персонал. Въпреки всичко «населението» на ГУЛАГ допринася до голяма степен за усвояването на нови територии, чието експлоатиране от свободна наемна работна ръка, както това става днес, има много висока икономическа цена.

През 1948 г. са създадени лагери «със специален режим», в които лежат лица, осъдени за «антисъветски» или «контрареволуционни действия». Тези лагери с изключително тежки условия прибират затворници, лишени от всякакви илюзии за системата, които обикновено са носили оръжие и умеят да си служат с него, притежават друг житейски опит и друг поглед върху света за разлика от «враговете на народа» от 30-те години – интелегенти, партийни функционери и стопански кадри, убедени, че затварянето им в лагер е резултат на ужасно недоразумение. Те са способни да се противопоставят на натиска от страна на «криминалните престъпници», които със съучастие на затворническата администрация винаги са тероризирали «политическите», тези «нови затворници» превръщат някои специални лагери в истински огнища на бунт и политическа съпротива. През годините 1948–1954 са отбелязани много въстания на затворници, като най-значителните остават тези от Печора (1948), Салехард (1950), Екибастуз (1952), Воркута (1953), Норилск (1953), Кимгир (1954). Размириците, особено в специалните лагери, се усилват значително след смъртта на Сталин и отстраняването на Берия, т.е. през пролетта и лятото на 1953 и след това през 1954 г. Ръководено, както и по-голямата част от предишни-

те метежи, от бивши военни, това движение придобива открито политически характер.

Тези няколко случая на въстания дават основание на някои автори (особено К. Льофор) да твърдят, че населението на ГУЛАГ оформя една «обществена класа», особено експлоатирана и потискана от управляващата класа. За Солженицин ГУЛАГ представлява преди всичко територия на особената «зековска нация» със собствена култура, кодекси и закони, свой език, общество, структурирано в работни бригади с установена колективна норма и където се развива вътрешна репресия, в кланове и клиентелистки кръгове, на «политически» и «криминални», със сложна йерархия на надзирателите, със «зекове», издигнати за майстори, «скатавки», измъкнали се от работа поради доказана пред администрацията рядка специалност, всемогъщи бандити («крадци» на лагерен жаргон), властващи над лумпен-пролетариата от низши роби, съставен по-точно от «пасивни» хомосексуалисти. Съществуването на тази «нация» не е единствено резултат от репресивната политика, прилагана към предполагаеми политически опозиционери или опозиционни групи. То отразява общото криминализиране на общественото поведение. Противно на образа, даден от Солженицин на ГУЛАГ, чиято емблематична фигура е интелектуалецът-дисидент, «политическите» представляват едва едно малцинство сред населението на Архипелага. По-голямата част от затворниците обаче не са «криминални» в обичайния смисъл на този термин. Най-често с народен произход, те са затворени в лагера след като са попаднали под ударите на безбройните репресивни закони, санкциониращи почти всяка сфера на дейност – като се започне от селскостопанските работи, закъсненията за работа и се стигне до функционирането на железопътния транспорт – и чиято цел винаги е била да бъдат впрегнати в работа и да бъдат дисциплинирани масите, които не са твърде склонни да участват в продължението и възпроизводството на системата.

III. СССР в следвоенните международни отношения

Международното положение на СССР в края на войната, от която той излиза и отслабен, но и победител, е изключително парадоксално. Страната е опустошена, а в същото време ръководителите ѝ могат законно да претендират за значителна световна роля. Безспорно, тогава СССР се ползва от т.нар. «Сталинградски ефект» както сред обществеността, така и пред елитите на съюзническите страни. Но въпреки това съотношението на силите е най-лошо за времето на неговото съществуване. Наистина, СССР извлича полза от окупирането на значителна част от територията на Европа, а в числен аспект армията му е най-силната в света. Все пак, във военно-технологично отношение той отдавна е задминат както от Съединените щати, така и от Великобритания. Промисленият му потенциал също е явно по-слаб, отколкото през 1941 г.

Съществува следователно явен парадокс между привидното състояние и действителното съотношение на силите. Осъзнаването на това положение от съветските ръководители служи за подхранване на несъмненото чувство за уязвимост, което между другото не изключва факта, че СССР се е превърнал във велика държава. Следователно включването на СССР в международната сфера в края на войната се характеризира с много силна нестабилност, порождаща напрежения. При това положение са възможни два подхода: първият е запазването на «Великия алианс», сключен по време на войната, и постигането на отбих, необходим за реконструиране и възстановяване на икономиката; вторият залага на «гаранциите за сигурност» чрез разширяване на съветското влияние като военна контратежест. Тези два взаимноизключващи се подхода, които предполагат противоположно възприемане на «другите», се основават на позициите, вълнуващи ръководството на партията. Първата, защитавана през 1945 г. от групата на Жданов-Вознесенски, подхваща традиционното схващане за неизбежното развитие в мирно време на «междумпериалистическите противоречия», по-специално тези между Великобритания и Съединените щати, които ще позволят на СССР, както и преди войната, да осъществява сложна дипломатическа стратегия в многополюсния свят и ще попречат да се образува «обединен империалистически фронт». Втората позиция, защитавана по това време от Маленков и Сталин, изхожда от неминуемото настъпване на криза, която ще унищожи капиталистическата система, но отлага подобен край далеч във времето и допуска съществуването на възможности за регулиране на отношенията, като подчертава опасността от бърз сблъсък в двуполусния свят между социалистическия лагер, воден от СССР, и капиталистическия лагер, воден от Съединените щати

През месеците, последвали Ялтенската конференция, и като следствие от известната пасивност на западните представители, втората позиция, изразяваща се в поемане на «гаранции за сигурност», получава превес. Вероятно това става под прякото влияние на Сталин, тотално обхванат от идеята за зони на влияние, насърчен от постигнатите успехи в Полша, Румъния, Чехословакия и желаещ СССР окончателно да бъде признат за супервелика сила.

През следващите години в условията на все по-очертаващия се двуполусен свят, тази политика довежда до образуването на блокове, отначало около германския проблем, след това – до истинската война в Корея. След спорадичните схватки през 1945–1946 г. «студената война» навлиза в активната си фаза през лятото на 1947 г., когато светът се разцепва на два антагонистични блока. Покачването на напрежението обаче е внимателно дозирано и от двете страни в зависимост от схващането на всеки блок за сферата на влияние на другия, както и от желанието си за съпротива. Така Съветският съюз се оказва твърде предпазлив и дори боязлив (както признава Сталин няколко години по-късно) в политиката си спрямо китайските комунисти през 1945–1948 г., тъй като смята, че американците включват тази част от света в своята зона за влияние. Натъкнал се на англо-американската твърдост, той се отказва и от претенциите си върху Иран и

Турция. Обратно, приел буквално твърдението на Рузвелт в Ялта, според което американските части ще се изтеглят от Европа в срок от две години, СССР тръгва на истински риск в Берлин и се показва абсолютно решен, каквото и да му струва, да приложи пряк контрол над режимите, установени в източноевропейските му укрепени позиции.

1. Новото съотношение на силите в Европа: от Потсдам до Парижката конференция

В продължение на трите месеца, последвали Ялтенската конференция, представителите на Запада са поставени от съветска страна пред няколко свършени факта: в Полша «лондонските поляци» получават само няколко второстепенни портфейла в «коалиционното правителство»; предвидените в Ялта избори още не са проведени. В Румъния крал Михай е заставен да създаде правителство, доминирано от комунистите. В Чехословакия Е. Бенеш, след посещението си в Москва (март 1945 г.), е принуден да включи много комунисти в правителството.

На Потсдамската конференция (17 юли – 2 август 1945 г.), представителите на Запада, под съвместния натиск на СССР и Полша, трябва да се съгласят полско-германската граница да мине по линията Одер-Ниса; въпросът с репарациите също е уреден в полза на СССР, който получава правото да отнеме не само намиращото се в неговата окупационна зона оборудване, но и една четвърт от това в западните зони. Американците и британците са изненадани, когато съветските представители поставят нови искания: преразглеждане на конвенцията от Монтьрьо за Проливите; присъединяване към СССР на Карския и Ардаганския окръг, граничещи със Съветска Армения и преминали през 1921 г. в Турция; получаване на една военноморска база на Егейско море (в Дедеагач, Тракия).

Лондонската конференция на министрите на външните работи на петте страни-членки на Съвета за сигурност на ООН (септември 1945 г.) разкрива нови поводи за обтягане на отношенията между Запада и Съветския съюз. Представителите на Запада известяват СССР, че не ще подпишат мирни договори с Румъния и България, докато там не се проведат свободни избори. Съветската страна тълкува тази позиция като отказ от съглашенията, сключени с Чърчил през октомври 1944 г. относно зоните за влияние в Източна Европа. Между другото, Съветският съюз демонстрира на тази конференция новия си «комплекс на велика държава», като пожелава Франция и Китай да бъдат изключени от всички преговори за мир и като изисква протекторат над Триполитания, за да може в качеството си на велика сила да има присъствие на Средиземно море. След триседмични преговори западните участници и СССР констатираха несъгласие по голяма част от проблемите и предлагат да се срещнат през декември в Москва. В Москва министрите на външните работи на трите «Велики сили» достигат до компромис по отношение на България и Румъния, след като съветската страна се съгласява да организира нови избори, признавайки негласно, че последните избори, дали мнозинства от 90% за «отечествените фрон-

тове», са били фалшифицирани. Съветският съюз се съгласява също така с участието на «малките страни» в мирната конференция, която трябва да се състои в Париж през лятото на 1946 г.

Все пак съветската дипломатия препотвърждава няколко седмици по-късно намерението си да урежда големите световни дела единствено със Съединените щати (многозначително е, че контактите между Сталин и Атли стават все по-епизодични след края на 1945 г.). По-специално, Молотов заявява на 6 февруари 1946 г.: «СССР е една от двете най-големи страни в света. Никакъв международен въпрос не може да бъде решен без него.»

Верен на политиката си за сфери на влияние, противопоставяща се на американския проект за колективна сигурност, която отделя централно място на ООН за решаване на конфликтите, СССР се постаравал да укрепи позициите си в Иран, след като установява, че политиката му за получаване на «гаранции за сигурност» до този момент се е оказала резултатна.

От 1941 г. Иран е окупиран съвместно от Великобритания и СССР, които се ангажират да напуснат страната шест месеца след края на войната. Въпреки това, Съветският съюз показва ясно намерението си да се настави трайно в Иран. През септември 1944 г. той безуспешно иска създаване на смесена съветско-иранска петролодобивна компания; СССР поддържа едновременно и партията Туде, обединяваща голяма част от противниците на режима, и кюрдските и азерски сепаратистки движения с идеята или да анексира северните провинции, граничещи със съветски Азербайджан, или да отслаби централната власт в Техеран, за да я постави в подчинение на Туде. През декември 1945 г. със съветска помощ в северната част на Иран са провъзгласени Автономна република Азербайджан и Кюрдска народна република. След като безрезултатно поставят въпроса пред Съвета за сигурност, британците изпращат подкрепления в южната част на Иран. Срещу създаването на смесена съветско-иранска петролодобивна компания, Съветският съюз се съгласява да изтегли войските си (май 1946 г.). В края на 1946 г. Иран денонсира нефтения договор, възвръща си северните части от кюрдските и азерските борци за независимост, без СССР да се намеси поради нежелание да премери сили с Великобритания и Съединените щати в тази част на света.

В момента, когато иранската криза достига връхната си точка (началото на март 1946 г.), Чърчил произнася във Фултън (щата Мисури) в присъствието на президента Труман прочутата си реч за «желязната завеса». Тази реч, чиито заключения далеч не се споделят единодушно на Запад, особено сред управляващите тогава британски лейбъристи, бележи при все това важен момент в осъзнаването на опасността от «съветски експанзионизъм» от страна на западните представители. Пред тази заплаха само една твърда политика, каквато британците ще водят през следващите месеци в Иран, може да се окаже резултатна. Парижката конференция от април 1946 г. и мирната конференция, проведена от 29 юли до 15 октомври във френската столица, са посветени предимно на уреждането на германския въпрос. Те не водят до сближаване на западните и съветските пози-

ции освен по въпроса за репарациите. Докато американският държавен секретар Бърнс заявява в Щутгарт, че американското правителство смята, че е настъпил моментът германският народ да поеме отговорността за собствените си дела, да се предостави на Германия възможността да се самозадоволява в икономически план, твърдейки дори, че Тримата в Потсдам не са поели никакъв окончателен ангажимент относно източната граница на Германия, то Съветският съюз от своя страна провежда активна «денацификация» в своята окупационна зона, аграрна реформа, национализация на промишлените предприятия, създаване на смесени съветско-германски предприятия, работещи главно за СССР (това решение е за предпочитане в икономическата бъркотия, създадена след разрушаването на германските заводи). СССР твърди, че продължава да поддържа принципа за обединението на една демократична и демилитаризирана Германия, но все по-раздалечаващите се политически структури на западната и съветската зона правят тази операция все по-илюзорна.

След провала на Мирната конференция, отношенията между Запада и Съветския съюз се влошават още повече заради пряката помощ от страна на Югославия, България и Албания, страни от зоната на съветско влияние, за гръцкото комунистическо партизанско движение, и заради съветския натиск срещу Турция. Действително СССР иска Турция да участва заедно с него в отбраната на Проливите, за да «възпрепятстват използването им от други държави за цели, враждебни към черноморските страни». Съединените щати реагират енергично, като изпращат впечатляващ военен флот в Източно Средиземно море. Решителността на Труман, одобрена от Париж и Лондон и подкрепена от американския атомен монопол, постига същия ефект като британската твърдост по отношение на иранския въпрос. Гръцката и турската криза изиграват в историята на студентата война роля, която доста надхвърля преките им залози. По същество те са в основата на доктрината Труман, станала първа стъпка на американското ангажиране в Европа, отворила пътя на Атлантическия алианс.

Като нов опит за урегулиране на многобройните проблеми, останали нерешени на Мирната конференция, се свиква конференцията на външните министри в Москва на 10 март 1947 г., точно в навечерието на представянето пред Конгреса на доктрината на Труман за икономическа подкрепа за «свободните народи, които се съпротивляват на поробването от въоръжени малцинства или от външен натиск». Турция и Гърция са първите, които се възползват от американската помощ. В Москва дискусиите се препъват в множество фундаментални въпроси по германския проблем. Молотов отхвърля американското предложение за договор за неутралитет на Германия. Генерал Маршал, комуто Труман току-що е поверил управлението на Държавния департамент, отхвърля ново съветско искане за репарации; Америка, заявява той, се противопоставя на всяка политика, целяща превръщането на Германия в «приют за бедни в центъра на Европа». Също толкова безплодна е и дискусиата за структурата на бъдещата германска държава. За американците изводите от неуспеха на Московската конференция са ясни: трябва незабавно да се обвържат западните зони към

западноевропейските държави чрез икономически и дори политически договори. На 5 юни Маршал определя в Харвард основните направления на икономическия план, предназначен «да подпомогне европейците да възстановят икономическото си здраве, без което няма нито политическа стабилност, нито мир». През месец юли в Париж се свиква конференция, открита за всички заинтересувани страни, включително и СССР. Въпреки всички очаквания, на 26 юни Молотов пристигна в Париж начело на делегация, чиято численост и представителство подхранват очакванията на оптимистите. Но три дни след това съветските представители изразяват принципното си несъгласие с американския проект: те приемат двустранна помощ без условия и контрол, но не са съгласни за колективно начинание, поставящо под въпрос изключителното влияние на СССР в Източна Европа и увеличаващо възможностите за съпротива на Западна Европа. В същото време те се опитват да смекчат психологическия шок от предложението на Маршал, като сравняват огромния размер на нуждите и ограничения характер на американските възможности. Накрая, на 2 юли, Молотов прекъсва преговорите с твърдението, че «поставените под контрол» европейски страни, за да задоволят «нуждите и желанията на някои велики сили... ще изгубят икономическата и националната си независимост». Междувременно много източноевропейски страни, сред които Полша и Чехословакия, са приели поканата да участват в Международната конференция, свикана в Париж на 12 юли, за да бъдат обсъдени условията на плана Маршал.

Под натиска на СССР Полша, а след нея и Чехословакия заявяват, че не ще присъстват в Париж. В Чехословакия комунистите вече контролират освен министър-председателското място и Министерството на вътрешните работи и това на отбраната. Те могат по всяко време да завземат властта в държавата. А обществото след Мюнхен гласува повече доверие на големия славянски брат, отколкото на западните демокрации. На 10 юли чехословашкото правителство обяснява, че участието му на конференцията може да бъде изтълкувано като «акт, насочен срещу Съветския съюз». На 11 юли се получават отказите на Румъния, Унгария, Албания и Финландия. Именно от този месец – юли 1947, година датира истинското разделение на Европа: от едната страна са клиентите на Америка, от другата – сателитите на СССР.

2. Биполяризацията на света и студената война

Международният климат продължава да се влошава през цялата 1947 г. с все по-силното привличане на източноевропейските страни в орбитата на СССР. През 1947 г. режимите на «народна демокрация» навлизат във втората си фаза: след интермедията на «коалиционните правителства» (1945–1946 г.), сега комунистите навсякъде завземат властта. В Румъния крал Михай абдикира в полза на една Народна република. България, където старият ръководител на Коминтерна Димитров, завърнал се от СССР, е съставил през ноември 1946 г. правителство с комунистическо мнозинство, през лятото на 1947 г. се сдобива с конституция по модела на

съветската; в края на август Н. Петков, водач на БЗНС и деец от антигерманската съпротива, е обесен. В Полша коалиционното правителство, сформирано през 1945 г., не устоява след изборите от януари 1947 г.; комунистът Бйерут става президент на Републиката, а Гомулка е генерален секретар на могъщата Полска работническа партия. Изборите в Унгария, умело проведени през август 1947 г. от комуниста Л. Райк – министър на вътрешните работи, довеждат до поражението на Партията на дребните селски стопани (ПДСС). Комунистите решават, че 22% от гласовете, които са спечелили и които ги правят най-голямата партия в страната, им дават правото да завземат всички ключови постове в правителството. Единствена Чехословакия, която все пак е отстъпила пред съветския натиск по въпроса за плана Маршал, продължава да се съпротивлява пред пълното завладяване на държавата от комунистите.

Изграждането на «блокове» преминава през междинен етап, когато в края на месец септември 1947 г. представителите на шест комунистически партии от Източна Европа и на двете най-мощни комунистически партии в Западна Европа (френската и италианската) се събират по съветска инициатива в замъка Шкларска Поремба в Полша, за да организират Коминформбюро – съвместно информационно бюро (чието седалище трябва да бъде настанено в Белград), натоварено да «организира обмяна на опит и в случай на нужда – координиране дейността на комунистическите партии на основата на взаимното съгласие». Западът естествено тълкува комюникето от 5 октомври за създаването на Коминформбюро като възкресяване на Коминтерна. В действителност изглежда, че в замисъла на Сталин тази операция е била насочена още по това време към отлъчването на Югославия, като се посеят семената на раздора между нейните представители, явно поставени на второ място в йерархията на международния комунизъм, и представителите на останалите комунистически партии.

По това време «съветският блок» изглежда като внушителен монолит, а раждането на Коминформбюро – като обявяване на война на западната цивилизация. Впрочем декларацията, публикувана в края на срещата и повтаряща главното от речта на Жданов, именно така представя нещата: «В света се оформиха два лагера: от една страна империалистическият и антидемократичен лагер... а от другата антиимпериалистическият и демократичен лагер, чиято главна цел е да подкопае империализма, да укрепи демокрацията, да ликвидира остатъците от фашизма.» Декларацията жигосва тези социалистически ръководители, които са виновни в «скриването на бандитския характер на империалистическата политика под маската на социалистическата фразеология». «Теорията за двата лагера» погребва опитите на Е. Бенеш и Я. Масарик да запазят добри отношения и с едните, и с другите. През май 1948 г. трябва да се проведат законодателни избори в Чехословакия. Всички очакват отстъпление на комунистите, отговорни според голяма част от обществото за тежката продоволствена криза. Комунистите, като осъзнават заплахата, надвиснала над тях, успяват да заздравят хватката си над профсъюзите, армията и полицията. В началото на февруари 1948 г. комунистът Носек, министър на вътрешните работи,

назначава много комунисти на най-висшите постове в държавната сигурност. В знак на протест дванадесет министри от умерените подават оставка, за да предизвикат предсрочни избори. Председателят на Министерския съвет, комунистът Готвалд призовава с разрешението на съветския заместник-министър на външните работи Зорин, посетил Прага по това време, въоръжената работническа милиция, чиято намеса осигурява окончателната победа на комунистите. На 25 февруари Бенеш отстъпва пред натиска на улицата и позволява на Готвалд да попълни местата на подалите оставка министри с изключение на Министерството на външните работи, останало в ръцете на Ян Масарик (който обаче се самоубива на 10 март). На 30 май изборите, организирани по принципа на единните листи, дават победата на комунистите. На 8 юни Бенеш подава оставка. Макар че във военен и политически план «Пражката операция» не променя нещо съществено, тя има голям резонанс както сред международната общественост, така и в политическите и военните щабове. На 5 март 1948 г. генерал Клей изпраща от Берлин следната телеграма, характерна за тревожната обстановка в този момент: «От няколко седмици чувствам в съветската позиция деликатна промяна..., която ме кара да мисля, че войната може да избухне с драматична внезапност». На Централната разузнавателна служба ѝ трябват десет дни да подготви за Труман доклад със заключението, че «не е възможно да избухне война през следващите шестдесет дни».

Конфронтацията между СССР и Запада се повишава с още една степен през лятото на 1948 г. с операцията по блокадата на Берлин. Провалът на конференцията «последен шанс» за германския проблем (Лондон, ноември-декември 1947 г.), е последван от процес на засилено създаване на «Западна Германия». За да протестира срещу западното решение да се организират избори за Учредително събрание на Западна Германия, маршал Соколовски, съветски представител в Междусъюзническият контролен съвет в Берлин, напуска този орган, като по този начин слага край на четиристранното управление на Берлин. Остава единствено Комендатурата, която управлява общинската дейност. На 31 март съветската страна установява военен контрол върху отношенията между Западен Берлин и Източна Германия, за да убеди представителите на Запада да напуснат бившата столица – преден пост на капитализма, който Н. Хрушчов определя по-късно като «раков тумор».

Западните страни отговарят, като Държавната банка емитира нова парична единица – новата марка, валидна за техните три зони; съветската страна отвърща няколко дни по-късно чрез въвеждане на своя парична единица, която ще е валидна за цял Берлин. На следващия ден (24 юни) съветската страна обявява цялостна блокада на западните части на Берлин. Маршал Соколовски без заобикалки съобщава, че «техническите трудности» в придвижването между Берлин и Западна Германия ще просъществуват «дотогава, докато Вашингтон, Лондон и Париж не се откажат от проекта си за създаване на тризоново правителство». Западът е принуден да организира «въздушен мост», осигурил снабдяването на града до 12 май 1949 г., когато блокадата най-после е вдигната. След този съветски неуспех германският проблем остава нерешен. На Съвета на четиримата минист-

ри на външните работи (провел се в Париж от 22 май до 20 юни 1949 г.) Вишински, наследил Молотов в ръководството на Външното министерство, отхвърля проекта за независимост на трите западни зони. В отговор на създаването на Федерална република Германия (23 май) народното събрание, свикано в Източен Берлин, приема Конституция на «демократична неделима Германия». Германската демократична република е създадена няколко месеца по-късно на 7 октомври 1949 г., а Съветският съюз ѝ предава всички граждански правомощия.

3. Съветско-югославският разрив и неговите последствия

В един свят, който сякаш върви към образуване на монолитни «блокове», внезапният съветско-югославски разрив, станал явен през пролетта на 1948 г., доказва съществуването на силни напрежения и разминаващи се интереси в рамките на «социалистическия лагер». Съветско-югославското съгласие, твърде тясно в края на войната и олицетворявано от договора за приятелство и помощ от 11 април 1945 г., се пропуква към края на 1947 г. Сталин се дразни от независимия дух на Тито, чиято силна личност се откроява на сивия фон на повечето комунистически лидери от Източна Европа. Освен това Тито не е лишен от амбиции. Той не се задоволява с оспорването на принадлежността на Триест към Италия, на Южна Каринтия към Австрия и част от Македония към Гърция. Албания е почти изцяло под негово влияние, а той води и кампании за образуване на балканска федерация, на първо време между Югославия и България. Ако този план успее и други държави се присъединят към тази групировка, съществува пълната възможност той да стане неоспоримият ѝ лидер, като засенчи по този начин Сталин. В края на 1947 г. Тито и Димитров заявяват в Блед, че са решили да осъществяват федерацията поетапно. На 29 януари 1948 г. *Правда* публикува статия, в която се твърди, че въпросните страни «нямат нужда от никаква повече или по-малко съмнителна и изкуствена федерация». Сталин свиква за 10 февруари съветско-българско-югославска конференция, по време на която, заставайки на противоположна позиция от заявената в *Правда* две седмици преди това, той настоява за създаване на българо-югославска федерация, като се надява без съмнение, че благодарение на по-податливите българи ще има възможност да следи отблизо действията на Белград. На 1 март югославската страна отхвърля съветското искане за незабавно изграждане на федерация с България. От март до юни кризата, белязана с размяната на тайни ноти, не престава да се задълбочава: Тито отстранява двама просъветски министри и отказва да се яви като обвиняем пред Коминформбюро; Сталин отзовава съветските съветници и заплашва да спре всякаква икономическа помощ. Накрая на 28 юни е оповестена присъдата, произнесена от другите членове на Коминформбюро, събрани в Букурещ, срещу Югославската комунистическа партия. Общата декларация осъжда по-специално «срамния, чисто деспотичен и терористичен характер на титовия режим... поел по наклон на ревизионизма, антисъветизма и политико-икономическия уклон». Тя завършва с призив за сваляне на Тито и на «кликата» му.

Изправена пред тази атака, ЮКП остава единна зад своя водач. През юли 1948 г. нейният V конгрес осъжда единодушно съветските хули и подкрепя Тито. Последствията от този разрыв са сериозни за Югославия, тъй като всичките ѝ договори със страните от Източна Европа са анулирани, а тя се оказва в истинска блокада. Като вижда, че очакваната капитулация няма да се състои, Сталин решава през август 1949 г. да денонсира договора от април 1945 г., тъй като югославското правителство, водено от «хитлеро-троцкистки агент», занаяпред се смята за «противник и враг»; дипломатическите отношения са скъсани на 25 октомври 1949 г.

Обвиненията в «титоизъм» изиграват – както и студената война – важна роля за сплотяването на съветския блок и за увеличаване броя на чистките и процесите срещу комунисти, често бивши членове на съпротивата, обвинени в национализъм. «Отношението към Съветския съюз е пробен камък за всеки комунист», заявява Р. Слански, чехословашки генерален секретар, през декември 1949 г. От 1949 до 1952 г. страните с народна демокрация претърпяват под контрола и с пряката намеса на съветските «съветници» от МГБ две последователни чистки. Първата е насочена срещу «национални» политически водачи, заменени с «московски» – хора, чието минало е свързано със СССР. Втората вълна, при която «космополитизмът» е причината за арести и присъди, удря предимно комунистите от еврейски произход, чието главно престъпление е, че като бивши «интербригадисти» или членове на на Коминтерна са били привилегирани свидетели на сталинските «чистки» от края на 30-те години, прилагани тогава срещу комунистическите партии от Източна Европа.

По време на първата вълна (лялото на 1948–1949 г.) са елиминирани: Гомулка в Полша (отстранен от поста му на генерален секретар в полза на Бйерут, бивш ръководител на Люблинския комитет); Райк (екзекутиран) и Кадар (арестуван) в Унгария; в България Тр. Костов е екзекутиран, в Словакия Клементис – също. Втората вълна отнася в Чехословакия Слански (екзекутиран заедно с десет други обвиняеми, повечето от които са евреи, след публичен процес като тези в Москва); в Румъния ръководителката от еврейски произход Ана Паукер, която в предишните години се е ползвала с активната подкрепа на Москва и дори е начело на борбата срещу Тито. Всекидневното заклеимяване на «хитлеро-фашисткия титоизъм», гоненията на всякакъв вид отклонения, водени със същото истерично настървение като борбата срещу троцизма през 30-те години, трябва да докажат, че други пътища към социализма извън избора от Съветския съюз са невъзможни.

4. Апогеят на студената война

Периодът 1949–1950 г. несъмнено представлява върховата фаза на студената война, белязана от създаването на Северотлантическия пакт, подписан на 4 април 1949 г., чийто «открито агресивен характер» непрестанно се изобличава в СССР, от Корейската война и от въпроса за германското превъоръжаване. 1949 година е «изключително опасна», тъй като съветската страна е окончателно убедена, че американците ще останат задълго

в Европа, но все пак тя дава на съветските ръководители два повода за задоволство в областта на международното противопоставяне на силите: успешният опит на първата съветска атомна бомба (септември 1949 г.) и победата на китайските комунисти.

За разлика от политиката си в други части на света, от 1945 г. Съветският съюз демонстрира предпазливо поведение в Далечния Изток. Намесята на Червената армия срещу Япония през август 1945 г. позволява на СССР да възстанови в този регион позициите, загубени от царската империя през 1905 г. На 15 август 1945 г. правителството на Чан Кайши признава руското присъствие в Порт Артур, Дайрен и Манджурия. Със съветска подкрепа тази провинция се превръща в автономна комунистическа държава начело с Гао Ган, явно тясно свързан със Сталин. В края на 1945 г. той призовава китайските комунисти да намерят общ език с Чан Кайши. Тази позиция неколкократно се потвърждава в периода 1916–1948 г. Обратът на политическото и военното положение в полза на китайските комунисти от лятото на 1947 г. не променя съдържаното поведение на съветските ръководители към китайските комунисти, които не са поканени на учредителния конгрес на Коминформбюро през септември 1947 г. Тази съдържаност може да се тълкува по различен начин: впечатлени от американската решимост срещу Япония, съветските ръководители смятат, че Далечният Изток има за САЩ специално значение (за разлика от Европа); но дали те не се страхуват и от това, че при победа на китайските комунисти ще се изгради нов полюс на комунизма? В този смисъл сме принудени да признаем непоследователността на политиката, която е насочена срещу Тито, но позволява на Мао да утвърди своята независимост. Многозначително е, че победната офанзива на китайските комунисти (лятото на 1949 г.) преминава незабелязано за съветската преса, заета с отчети по разобличаването на «хитлеро-троцкистско-титоистки» заговори, разкрити в Източна Европа.

Съветският ентузиазъм по отношение на «китайските бойни другари» се проявява едва след окончателната победа на Мао. На 23 ноември 1949 г. СССР установява дипломатически връзки с Пекин, а Вишински заявява в ООН, че страната му вече не признава националистически Китай. На 14 февруари 1950 г., след два месеца дълги и трудни преговори, Мао и Сталин подписват в Москва договор за взаимопомощ, валиден 30 години. СССР се ангажира да се откаже в срок от две години от правата си в Манджурия, да върне на Китай Дайрен и Порт Артур, да предостави заем от 300 милиона долара в рамките на пет години, да усвои Синдзян чрез смесени предприятия, в които съветската страна ще има финансов и технически превес. Продължителността на преговорите, нищожната сума на кредита, срокът за преотстъпване на Манджурската железница и на пристанищата подкрепят хипотезата, според която преди да се ангажира по-сериозно, Москва иска да види каква политика ще води Мао. Съвместната неприязън към САЩ без съмнение представлява един от определящите фактори на разбирателството. Последното се потвърждава няколко седмици по-къс-

но: когато Съветът за сигурност отказва да изключи националистичен Китай, СССР напуска всички органи на ООН (до 1 август 1950 г.).

Именно поради това отсъствие Съветът успява на 27 юни 1950 г. да въведе американските сили в Корея, където севернокорейците два дни преди това са пресекли 38-ия паралел. Според последните хипотези, севернокорейците са били подтикнати от Сталин, който не вярва в ответната реакция на Съединените щати, след като те изоставят Чан Кайши и иска да конкурира Мао в Далечния Изток.* Въпреки всичко, след като Китай се намесва на свой ред, СССР, изправен пред твърдата позиция на САЩ, се ограничава да оборудва комунистическите армии и се старае да запази локалния характер на конфликта. След отзоваването на войнствения генерал Д. Макартър, напрежението около корейската операция намалява. На 23 юни 1951 г. постоянният представител на СССР в ООН Малик, който две години преди това е преговарял за вдигането на блокадата около Берлин, предлага «воюващите страни да започнат обсъждания за установяване на спиране на огъня и подписване на примирие». Преговорите постигат успех едва след смъртта на Сталин две години по-късно.

В много по-голяма степен, отколкото войната в Корея, основна грижа на съветската дипломация в началото на 50-те години е въпросът за интегрирането на ФРГ в западната политическа система и нейното превъоръжаване. Като използва дълбокото разцепление между западните страни по този повод, съветската дипломация има възможност да маневрира ловко. На 23 октомври 1950 г. министрите на външните работи от страните на Източна Европа, събрани в Прага, предлагат да бъде подписан мирен договор с Германия, тя да бъде демилитаризирана, а всички чужди войски да бъдат изтеглени. През декември представителите на Запада възприемат идеята за среща, но искат тя да засяга съвкупността от проблеми, които противопоставят Изтока и Запада. Десетте седмици преговори (5 март – 21 юни 1951 г. в Париж) не позволяват да се постигне съгласие. В действителност разливът настъпва по второстепенен въпрос: съветската страна настоява да се говори за Северотлантическия пакт, а западните представители отказват той да бъде споменаван. Следващата година Съветският съюз прави още един опит. На 10 март 1952 г., няколко дни след конференцията на ръководителите на НАТО в Лисабон, на която е приет първият конкретен план за превъоръжаване на Европа, в това число и на ФРГ, СССР отправя към Запада нота с предложение за сключване на мирен договор с обединена и неутрална Германия. В сравнение с предишните предложения, както съветски, така и западни, този мирен план предлага нововъведения, които трябва да спечелят германците (разрешение за Германия да притежава национални въоръжени сили за отбраната си, амнистия за всички офицери и нацисти с изключение на тези, които са в затворите за военни престъпления). Не може по-откровено да се предложи завръщане към политиката от Рапало, към която съветската дипломация изпитва носталгия,

* Според разсекретени през последните години документи Ким Ир Сен е поставил Сталин пред свършен факт. (Бел. ред.)

както и към времето, когато СССР може да залага на «междумпериалистическите противоречия». Но за да съблазни германците през 1952 г., Москва трябва да плати повече: по-специално да се откаже от предварителното условие за признаване на линията Одер-Ниса и да приеме новото общо-германско правителство да проведе свободни избори. Западните представители се възползват от ситуацията, за да отговорят, че мирният договор предполага най-напред съставяне на правителство, способно да го подпише, и следователно в началото трябва да се постигне договореност за провеждане на общи избори. Бруталността на съветската реакция съответства на изпитаното от СССР разочарование.

В последната си статия, публикувана през септември 1952 г., Сталин развива идеята, според която, ако «противоречията» между капиталистическите страни са «теоретично» по-слаби от тези между капиталистически и социалистически страни, то на практика това не означава, че нещата стоят така. Оттук следва, че «въпреки мнението на някои другари» войните между капиталистическите държави са неизбежни.

На много наблюдатели от това време тези изявления изглеждат като плод на болен ум. Но не предвещават ли те един стратегически завој: замяна на схващането за двата лагера с опит за използване на «противоречията на капитализма»? Ако не дава отговор на този основен въпрос за външната съветска стратегия, интервюто на Сталин, публикувано на 24 декември 1952 г. в *Ню Йорк Таймс*, в което генералисимусът заявява, че е готов да сътрудничи на евентуална дипломатическа акция, «изхождайки от факта, че СССР държи да се сложи край на войната в Корея» и да се срещне с президента Айзенхауер, дава надежда за положително изменение през 1953 г. Все пак Айзенхауер изчаква смъртта на Сталин, за да може, както сам се изразява, «да сложи начало на едно взаимно доверие, почиващо върху усилията за сътрудничество».

IV. Развитие на сталинизъм

1. Особенности в структурите на властта

Съветският политически живот в следвоенните години е белязан не само от идеологическото втвърдяване, особено в сравнение с военните години, което има за цел да възстанови контрола над обществото, но също така и от подхлъзването на властовите структури към специфични форми, разкриващи както скъсването с някои ленински норми и позовавания на неговото наследство, така и забележителната приемственост на чистките и политическите ограничения (по-специално по ключовия проблем за обновяването и движението на партийните кадри) от 30-те години.

В следвоенните години Сталин се старае да укрепи властта си чрез ултранационалистическа идеология, отказ от традиционните правила за функциониране на партийните органи, както са определени от Ленин, и

прекомерно развитие на култа към Върховния водач, станал междуременно маршал, генералисимус и председател на Министерския съвет.

Именно през този период «култът към личността» достига своя апогей. Всяко селище издига статуя на Сталин. На връх Елбрус огромна скулптура на Вождя носи следния многозначителен надпис: «На най-високия връх в Европа ние издигнахме бюст на най-великия човек на всички времена.» През декември 1949 г. 70-годишнината на Вождя позволява на култа да се разгърне неудържимо: в продължение на седмици вестниците изреждат хилядите подаръци, изпратени от цял свят в знак на признателност. Милиони поздравления, преливащи от възхищение и обожание, прииждат към Великия човек. Най-висшите религиозни водачи го уверяват публично в своята дълбока признателност и в ревностните си молитви пред безпримерната мъдрост и блясъка, с които той управлява страната.

В хора от славословия и робски проявления на вяръност, този човек е самотен както никога дотогава. Свидетелствата на близките му, дъщеря му, Хрущов, Джилас са единодушни в това отношение. Като се затваря в изолация, изпълнена с подозрения, като познава живота на страната само от разкрасените официални доклади, като избягва церемониите и приеми-те, остаряващият Сталин прекарва по-голямата част от дните си в дачата в Кунцево, откъдето ходи за по няколко часа в Кремъл или където свиква едни или други стари ръководни членове на партията, принудени – ако се вярва на спомените на Н. Хрущов – безкрайни нощи да пият до изтощение по различни поводи. Като наблягат върху важността на старческите удоволствия от гуляите, приближените на Сталин от този период отбелязват до каква степен той умее да разбърква картите и, верен на старата си тактика, да изправя вероятните си приемници един срещу друг, да им възлага най-трудните проблеми, за да се извиси след това над хората и противоречията в позицията на арбитър, като в същото време продължава с постоянство и последователност да укрепва политическата система, в която ленинското наследство постоянно намалява, т.е. сталинизмът.

Разривът с ленинското наследство се осъществява на няколко равнища:

- На символично равнище чрез възстановяване на гражданските и военните титли, които Ленин е пожелал да премахне, тъй като според него те олицетворяват традиционната държава – по такъв начин народните комисари стават през 1946 г. «министри»; чрез многозначителни промени на имената, призвани да отбележат преминаването към нов етап от историческото развитие на нацията – така например Работническо-селската Червена армия е преименована на «Съветски въоръжени сили», а Болшевишката партия през 1952 г. става Комунистическа партия на Съветския съюз (КПСС).

- На теоретично равнище върви скрита критика на ленинската концепция за партията. Така в речта, произнесена на 9 февруари 1946 г., Сталин заявява, че единствената разлика между комунистите и безпартийните е в това, че първите са членове на партията, а вторите не.

- На по-глобално равнище, а именно при действителното упражняване на властта, управляващите органи на партията систематично се пренеб-

регат: тринадесет години и половина (между март 1939 и октомври 1952 г.) не са свиквани никакви конгреси на партията, а пет години и половина (между февруари 1947 и октомври 1952 г.) не е проведен никакъв пленум на ЦК. Самото Политбюро (10 членове и 4 кандидат-членове) почти никога не заседава в пълен състав, тъй като Сталин е въвел в него «малки комисии» (съвсем незаконни според устава) с неуточнени правомощия («Комисия на 5-те», «Комисия на 6-те», натоварена по принцип с външните работи, но също така и с някои въпроси от вътрешните дела, или пък «Комисия на 7-те»). Обикновено Сталин разговаря с членовете на Политбюро поотделно или на групи по въпросите от «специалността» на всеки един от тях. Обладан от остра шпиономания, той систематично изключва от заседанията, особено през последните години, някои членове на Политбюро поради обвинения, че са преминали на служба на чужда държава. Такъв е случаят с Ворошилов, заподозрян в сътрудничество в Интелиджънс Сървис (но никога не е арестуван, а това говори много за мотивите на така нареченото изпадане в немилост), после с Микоян и с Молотов след XIX конгрес. Хрущов оставя завлядяващи разкази за редките сбирки на Политбюро, по време на които важни решения като V-я петгодишен план са приемани без никакви обсъждания само за няколко минути от участниците, паникьосани от мисълта, че могат да дадат предложение, което да разсърди Вожда. Сталин се старае да съсредоточи властта в органи, създадени от самия него, като се изплъзва от контрола на управляващите инстанции, избрани през 1939 г. Ролята на личния му секретариат, «Специалния сектор» на Секретариата на ЦК, ръководен от Поскръобишев, видимо постоянно нараства, като надзирава целия Секретариат на ЦК – ключов орган, действителен център за вземане и контролиране на решенията. Главните сътрудници на Сталин в следвоенните години – Маленков, Жданов, Хрущов – заемат в един или друг момент един от четирите поста на секретари на ЦК.

При сегашното състояние на откъслечно познаване на механизмите за вземане на решения на най-високо равнище, не може да бъде даден окончателен отговор за действителната власт в следвоенния СССР. Бил ли е Сталин наистина самодържец, какъвто го описват Хрущов и М. Джилас? Или водач на малцинството в Политбюро, обграден от съперничаещи си групи, възникнали предвид скорошна подялба на наследството, чиито позиции отразяват истинските тенденции, истинските дискусии, големите избори на момента? Двете хипотези не се взаимоизключват. Те позволяват да се оцени сложността и тънкостта на политическата игра на Сталин, който съумява както да вкара в строя висшите военачалници, обвити с престижния ореол на победата, така и да неутрализира в своя полза съперническата и амбициите на политическите си колеги, като прикрива по такъв начин обществените противоречия и центробежните идеологически тенденции, които ще се проявят открито веднага след смъртта му.

2. Политически конфликти и алтернативи

Първият конфликт, в който Сталин изиграва ролята на арбитър, е този между Маленков и Жданов, смятани в края на войната за негови евентуални приемници. Ролите и на двамата нарастват в предвоенните години. Маленков е назначен през 1934 г. за ръководител на Отдела по кадрите към Секретариата на ЦК. Войната го натоварва с нови отговорности, благодарение на неоспоримите му организационни качества. През 1943 г. той възглавява Комитета за възстановяване на освободените райони, като по този начин става вторият най-важен човек в политическата йерархия след Сталин. През 1944 г. той поема Комитета за демонтаж на германската промишленост, който трябва да се грижи за дължимите на СССР репарации. Докато Маленков, след блестяща кариера в партията, постепенно се изкачва по стълбичката на държавното управление, Жданов успешно се издига като член на партийния апарат. През 1935 г. той става приемник на Киров в Ленинградската организация и изиграва важна роля в чистката сред местните партийни и стопански кадри в периода 1936–1938 г. Издигнат за член на Политбюро на XVIII конгрес (март 1939 г.), той е назначен в Секретариата на ЦК през 1945 г., ставайки по този начин третият човек в политическата йерархия след Сталин и Маленков.

Спорът между Маленков, поддържан от Берия, Каганович и ръководителите на тежката промишленост от една страна, и Жданов, подкрепян от председателя на Госплана Вознесенски, П. Доронин, Н. Родионов, Кузнецов и някои военни от друга страна, засяга, както вече видяхме, разминаванията се оценки както за международното положение, така и за темповете и условията за стопанско развитие на СССР в следвоенните години. Политическият конфликт между Маленков и Жданов се пренася веднага след края на 1945 г. върху една много специфична техническа област: Жданов и Вознесенски нападат Маленков за политиката му при демонтирането на германската промишленост, която води според тях до гигантско пратхосничество. Сталин изпраща Микоян да разследва нещата на място. Последният се връща с твърде неблагоприятен доклад със заключение политиката по демонтирането на промишлеността да бъде заменена от изграждане на смесени дружества, които да организират в Германия производство в полза на СССР. Тогава Сталин подкрепя групата на Жданов и сваля Маленков от поста му, като същевременно го отстранява от Секретариата. В продължение на две години Жданов, подпомаган от Суслов, назначен през юни 1947 г. за ръководител на Агитпропа (на мястото на Г. Александров, близък до Маленков), се ползва с доверието на Сталин, за да осъществи идеологическия натиск над интелигенцията и националните движения, както и да сплоти европейските комунистически партии около КПСС. Все пак в икономически план схващанията на групата Жданов-Вознесенски – политически твърде разнородна, понеже включва «твърди» идеолози като Жданов и икономисти-реформатори като Вознесенски, местни лобита (Ленинградската партийна организация с първи секретар Жданов) и ръководители, загрижени да възстановят една макар и особена форма на закон-

ност чрез «завръщане към принципите» («принципност») пред лицето на ултранационалистическия неленински уклон на Сталиновата власт – претърпяват поражение както поради рязкото влошаване на снабдяването с храни в периода 1946–1947 г., позволяващо да се възстанови контролът над селячеството, така и поради образуването на консервативен фронт на индустриални ръководители и спекулациите с международното положение за вътрешни цели. По този пункт изглежда Сталин взема страната на привържениците на завръщането към волунтаристичната схема за икономическо развитие от 30-те години.

През 1945–1946 г. Сталин ловко маневрира с друга група, която може да се оформи като самостоятелна общественно-политическа сила, способна ако не да канализира желанието за промяна, поне да се противопостави на гражданското управление, дори да служи за арбитър в споровете: армията. Действително руската история няма традиции в превратите, а прецедентът от 1937 г. е по-скоро насърчителен за гражданското управление. Въпреки всичко, армията многократно, по-специално през 1917 г., е съдействала да се променя политическата система, без да взема властта. През 1945 г. политическите ръководители начело със Сталин осъзнават, че армията, влязла в контакт с реалности извън системата, преживяла вакуума и некомпетентността на гражданските власти през 1941 г., може да се превърне в център за кристализиране на опасни за режима идеи. Освен това нейните военачалници и по-специално Жуков – победителят от Берлин, се ползват с огромна популярност; поне равна на тази на политическите ръководители и дори на Сталин – тя може да засенчи гражданската власт. Още преди 1945 г. са използвани три средства, за да се възстанови бързо контролът над армията: идеологическо интегриране на армията в Партията, отстраняване на военачалниците, деперсонализиране на историята на войната. Идеологическото интегриране в партията става чрез масово приемане на всички, «които са се отличили на бойното поле». По време на войната партията приема над 4 милиона нови членове. В края на 1945 г. демобилизираните военни, влезли в партията по време на военната си служба, съставляват около 40% от състава на ВКП (б) (2,5 милиона от 5,7 милиона членове). Големият дял на «бившите фронтовици» има два противоречиви аспекта: от една страна той свидетелства за факта, че партията е успяла да вземе в ръце армията; от друга страна разкрива, че армията може да въздейства върху партията, ако военачалниците решат да мобилизират разпръснатите из цивилния живот свои «ветерани». От края на 1945 г. главните военачалници са назначени в отдалечени гарнизони и отстранени от политическия живот. Жуков, най-популярният между тях, заточен като командващ Одеския военен окръг, а след това – Уралския окръг, няма публични изяви в страната си след 1946 г. На 4 май 1948 г., когато се чества битката за Берлин, пресата дори не споменава името му. Цялата заслуга за изготвянето на плана за окончателното настъпление към Берлин, естествено, е приписана на Сталин. Отстраняването на военачалниците е съпроводено и с едно деперсонализиране на историята, особено осезаемо през 1946–1947 г. Твърде изобилната «военна литература» поставя на преден план

незайният воин и партията, представена като вдъхновител и организатор на военните операции, който никога не може да бъде поставен в затруднено положение. Всички тези фактори несъмнено възпрепятстват армията да изиграе истинска роля и да се вгради в мирновременната обстановка като съзнателна и самостоятелна цялост, способна да се намеси в политическите дискусии.

През лятото на 1948 г. след двегодишна немилост, Маленков отново е извикан от Сталин в Секретариата на ЦК. Няколко седмици по-късно Жданов внезапно почива на 31 август 1948 г., като оставя привържениците си сами срещу Маленков. Последният, със сътрудничеството на Берия и на ръководителя на всемогъщия МГБ Абакумов и несъмнено с благословията на Сталин, организира широкообхватна операция за чистка срещу Вознесенски и сътрудниците му в Госплана, както и срещу партийния апарат на Ленинград (град, винаги подозиран от Сталин). Вознесенски е отстранен, а следващата година езекутиран без присъда. «Ленинградското дело» коства също живота на стотици партийни работници, по-голямата част от които са градили кариерата си в този град под покровителството на Жданов. То позволява да бъдат отстранени и други ръководители, съюзили се с Жданов, като председателя на Министерския съвет на РСФСР Родионов или председателя на Московския комитет на партията Попов (той ще бъде заменен през 1949 г. от Н. Хрущов). Всички тези отговорни партийни работници са обвинени, че са се опитали «да саботират социалистическата икономика чрез методите на международния капитализъм» (несъмнено явен намек за икономическите различия между Маленков и Вознесенски през 1945–1946 г.) и че са «заговорничили с титоистите с цел да свалят съветската власт». На пръв поглед Сталин няма никаква роля в тези чистки. В действителност, като отчетем всемогъществото му, невъзможно е да допуснем хипотезата за неговия неутралитет. Възможно е той да е насърчил чистката в партийния апарат на Ленинград – град, чиито стремления към независимост вдъхват на централната власт опасения още от 1920 г. и са повод за репресии.

Завръщането на Маленков сред първите лица на страната, отстраняването на Вознесенски и колегите му от Госплана съвпадат с тенденцията на IV петилетка към хиперволунтаристичен растеж. Едновременно с това се прилага децентрализиран, но по-дребнав контрол върху различните сектори на икономиката. Отдел кадри на Секретариата на ЦК, оценен като неефективен поради прекален централизъм, е премахнат, а неговите компетенции са прехвърлени към отрасловите отдели (тежка промишленост, планиране, финанси и търговия, транспорт, селско стопанство и др.), натоварени да предоставят по-рационално кадрово осигуряване на всеки конкретен отрасъл. Тези мерки, които са белязани от едно завръщане към методите от втората половина на 30-те години, разкриват твърдата решимост на партията да надзирава отблизо предприятията в момент, когато отново се възражда довоенната волунтаристична практика. Докато Маленков изглежда като приемник на Сталин, последният насърчава издигането на Н. Хрущов, назначен през 1949 г. за първи секретар на Областния

комитет в Москва и секретар на Централния комитет, след като е изпаднал в относителна и кратка немилост поради глада в Украйна през 1946–1947 г. Неговите изказвания по селскостопанските въпроси, проектите му за реформа, макар че не получават масова поддръжка (проектът му за агроградовете е незабавно отхвърлен) го очертават като «най-компетентния» практик по този ключов проблем. От 1950–1951 г. Маленков вече не е единственият приемник. XIX конгрес на ВКП (б) (октомври 1952 г.), където Маленков и Хрушчов прочитат главните доклади, потвърждава превъзходството на двамата като приемници на Сталин.

3. Пълно преобразуване на партията

Съперничествата на върха несъмнено са подкрепени от различни групи вътре в привидно монолитната, но всъщност крайно хетерогенна партия. В началото на 1945 г. партията, приела над 4 милиона нови членове по време на войната, най-често без никаква предварителна политическа и идеологическа подготовка, наброява над 5 760 000 членове и кандидат-членове. Комунистите, влезли в партията преди войната и успели да оцелеят, са под 2 милиона души. Тази дълбоко обновена партия в действителност е съставена от многобройни различни групировки:

- Първата група е съставена от активисти, влезли в партията преди войната и продължили да упражняват нормално функциите си в неокупираните територии (приблизително един милион души).

- Втората група също включва комунисти с предвоенен стаж (приблизително 500 000 души), евакуирани от окупираните територии и фронтовите зони. След войната тези активисти трябва да се завърнат в родните си области, където вече са изградени нови организации при освобождението им от Червената армия.

- Третата група обхваща партийни членове (главно цивилни, сред които много жени), спешно приети по места (приблизително един милион). Разпределянето на постове и длъжностите между тях и старите завърнали се комунисти изглежда не минава без търкания.

- Четвъртата група с неголям числен състав, но радваща се на силна поддръжка сред народа, е съставена от комунисти-партизани от окупираните територии. Свързани с населението, чиито жертви са споделяли, твърде свободни по отношение на централната власт, тези партийни членове трябва да бъдат «вкарани в строя», отново да се учат на дисциплина, да приемат властта на гражданските ръководители, на чийто очевиден провал през 1941 г. те стават свидетели.

- Петата група – несъмнено най-голямата (2,5 милиона) – обхваща партийни членове, приети по време на военната им служба и получили партийна книжка и възможност за издигане благодарение на военните си «подвизи» или на препоръка от страна на военачалник или на друга непартийна, но авторитетна организация.

- Шестата група е съставена от новоприети след войната членове. През периода 1946–1952 г. набирането на членове, също както през 1938–1941 г., е

насочено към «най-добрите», т.е. членовете на така наречената «народна» интелигенция – техници, инженери, служители, студенти. От 1,5 милиона приети в партията през тези години, две трети принадлежат на тези категории.

Пред някои от тези «нови» комунисти на възраст най-много тридесет години, които желаят да направят кариера в бързо нарастващия апарат на партията (през 1952 г. се наброяват 200–220 000 щатни работници), в началото на 50-те години стои една истинска пречка за издигането: огромната част от отговорните постове (на равнище градски и областни комитети, както и на централно равнище) са заети от комунисти от «Брежневското поколение», т.е. доста млади хора (40–45-годишни в началото на 50-те години), издигнати след чистките от 1936–1939 г. В следвоенните години се наблюдава доста голяма стабилност на политическия апарат: 61% от делегатите на XIX Конгрес (1952 г.) вече са участвали тринадесет години преди това в предишния конгрес, а като се вземат предвид естествената смърт и жертвите от войната, това свидетелства за доста забележителна приемственост. Ротацията на областните първи секретари на партията не надхвърля годишно 12–15% от състава им – очевидно много по-нисък показател от тези за 30-те години. Истински проблем представлява възможността да се остави да тъпче на място и да се изнервя едно поколение с разнообразен личен опит, включващо значителен брой кадри, готови да се заемат с новите и по-сложни задачи, които стоят пред Партията. Същевременно, също както през 30-те години, действащите кадри са непрестанно в уязвима позиция, те са принудени да прибегват към хитрости, укривателство и измами, за да осъществят – или да твърдят, че са осъществили – въпреки пасивността на масите и трудната икономическа обстановка, често неосъществими задачи. Пред това едновременно икономическо, обществено и политическо блокиране и пред липсата на алтернативно решение за скъсване със системата, установена след НЕП, на Сталин не му остава нищо друго освен да разгледа възможността за нова чистка, която също както през 30-те години ще позволи да се обновят политическите, административните, икономическите и интелектуалните кадри на държавата, без да се засяга системата.

Именно от тази гледна точка могат да се разберат промените, настъпили на XIX конгрес на партията (октомври 1952 г.) и «разкриването» (януари 1953 г.) на «заговора на лекарите», предвестник на нова чистка, спряна от смъртта на Сталин на 5 март 1953 г.

4. Последният заговор

През септември 1952 г. много публикации в пресата предупреждават комунистите за «проникването на империалистически агенти в редиците на партията». Тези статии са следствие от широката кампания в пресата, започната от края на 1951 г. срещу «престъпната недисциплинираност», «семеиствеността», «бюрократичното израждане» на «някои кадри». Именно в подобна атмосфера е открит на 5 октомври 1952 г. XIX конгрес на

ВКП (б). Сталин е поздравен с единодушни ентузиазирани акламации, но той се ограничава само до седемминутно заключително изказване, като оставя на най-близките си сътрудници грижата да представят основните доклади. Отчетният доклад за дейността е прочетен от Маленков, който разкрива, че СССР притежава атомна бомба и прави оптимистична равнометка на вътрешното положение. Премълчавайки за чистките през 1948–1949 г., Маленков набляга на «забележителните» икономически успехи, постигнати от IV петилетка както в промишлеността, така и в селското стопанство. Единствената му критика засяга ексцесите при окрупняването на колхозите и проектите за агроградовете, т.е. проектите на Хрущов. Последният също успява да се изтъкне, като прочита доклад за организацията и устава на Партията, в който изобличава формите на бюрократично и антидемократично израждане, прехвърлени в пасива на съперника му Маленков – отговорник за кадровата политика на Секретариата на ЦК. В действителност тези два доклада не откриват никаква нова перспектива нито за кономическото развитие, нито за решаването на обществените напрежения. Основните нововъведения, донесли някакви последствия, са направени по лична инициатива на Сталин. Те засягат промяната на политическите структури във върха на йерархията, т.е. в самия център на властта. Начело на КПСС (която загубва определението си «болшевишка») Политбюро е заменено с много по-тежък Президиум, включващ 36 членове (25 действителни и 11 кандидати). Подобно «обезценяване» засяга и Секретариата на ЦК (разширен от 5 на 10 членове) и самият Централен комитет, чийто състав е удвоен до 235 членове. Хрущов обяснява на XX конгрес смисъла на тези промени. Заменяйки Политбюро с по-широк орган, Сталин намалява влиянието на колегите си, обградени занапред от помлади и неопитни новодошли, които са по-лесни за манипулиране. Този процес напомня промяната на ЦК през 30-те години. Централният комитет на Ленин е тесен и действен орган, чийто състав е разширен, за да бъде отслабена позицията на старите болшевики и да бъде изместена властта към новите органи, в които те отсъстват. Под претекст, че Президиумът е много тежка структура, Сталин го дублира с един ограничен орган от 9 души, Бюро на Президиума, чиито членове той сам посочва. В действителност, през последните месеци на властта си той се ограничава, също както през предишните години, да събира съвети в тесен кръг, включващи обикновено Маленков, Хрущов, Берия и Булганин. В резултат се оказва, че Президиумът никога не се е събирал в пълен състав.

На 13 януари 1953 г. *Правда* съобщава за разкриването на заговор на «терористична група от лекари», съставена отначало от 9, а по-късно от 15 известни медици, от които почти половината са евреи. Те са обвинени, че са се възползвали от високите си длъжности в Кремъл, за да убият Жданов през 1948 г. и да се опитат да премахнат големи военачалници (маршалите Конев, Василевски, генерал Щеменко) по заповед на Интелидждънс Сървис и на еврейската благотворителна организация *Американ Джойнт Дистрибушън Комити* (American Joint Distribution Committee). Докато тяхната изобличителка д-р Тимашук получава тържествено орден «Ленин»,

обвинените, разпитвани по надлежния начин, трупат самопризнания. Също както през 1936–1937 г., се провеждат хиляди митинги с искане за наказване на виновните, за увеличаване на разследванията, за завръщане към истинската «болшевишка бдителност». «Делото на лекарите», незабавно прекратено след смъртта на Сталин, е свързано не толкова с продължението на кампанията срещу «космополитите» от предишните години (впрочем засегнала много страни от Източна Европа), колкото с началото на едно по-значително движение, предвещаващо масивна чистка сред политическите среди, стопанските ръководители и интелигенцията. В седмиците след разкриването на «заговора» пресата отново подхваща темите от 1936–1938 г., като изисква «да се приключи най-сетне с престъпното безгрижие в редиците на партията, за да се премахне окончателно саботажът». Следствието, водено от Игнатиев и помощника му Рюмин, се занимава с факти, станали преди назначаването им начело на МГБ. То може следователно да докаже отговорността на бившия началник на Държавна сигурност Абакумов и покровителя му Берия. Чистките, осъществени в Грузия през 1951–1952 г., са засегнали голям брой мингрелски кадри, а Берия е мингрел и се обгражда със сънародници. Хипотезата за международен еврейски заговор, свързан със «заговора на лекарите», също може да засегне Берия, който заедно с Михоелс е изградил по време на войната Еврейския антифашистки комитет за установяване на връзки с международните еврейски организации. Следователно изглежда твърде вероятно Берия не само да не е играл никаква роля в подготовката на тази нова чистка, но и по подобие на други особено уязвими ръководители като Молотов (чиято съпруга от еврейски произход е депортирана), Ворошилов, Микоян, той да бъде нейна жертва. Докато идеята за широкообхватен заговор, включващ интелектуалци, евреи, военнослужещи, висши ръководни дейци на партията и на икономиката, управители на неруските републики съзрява и напомня най-лошите времена на ежовщината, Сталин е поразен от мозъчен кръвоизлив, вероятно в нощта на 1 март 1953 г. На 6 март Агенция ТАСС съобщава, че сърцето на гениалния продължител на Лениновото дело, вожда на комунистическата партия и на целия съветски народ е престанало да бие на 5 март в 21 ч и 50 мин. Тялото на Сталин е пренесено от Кунцево в Дома на профсъюзите, където в поклонение минават върволици от хиляди хора, а на 9 март сред блъсканици, довели до стотици жертви, то е поставено в мавзолея на Ленин след речи на Маленков, Берия и Молотов.

Библиография към глава 9.

1. Политически аспекти

H. Carrère d'Encosse, *Staline, l'ordre par la terreur* (Paris, 1976).

R. Pethybridge, *A History of Postwar Russia* (London, 1974).

A. Werth, *Russia: the Post-War Years* (London, 1971).

A. Werth, *Musical Uproar in Moscow* (London, 1949).

M. Djilas, *Conversations with Staline* (New York, 1962).

R. Daniels, *State and Revolution: a Case Study in the Genesis and Transformation of Communist Ideology*, in *American Slavic and East European Review*, XII, No 1, 1953.

A. Avtorkhanov, *The Communist Party Apparatus* (Chicago, 1966).

R. Conquest, *The Nation Killers, Soviet Deportations of Nationalities* (London, 1970).

I. Bilinsky, *The Second Soviet Republic: the Ukraine after World War II* (New Brunswick, 1952).

J. A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism* (New York, 1963).

2. Икономически и обществени аспекти

W. O. McCagg, *Stalin Embattled: 1943–1948* (Detroit, 1978).

T. Dunmore, *The Stalinist Command Economy* (London, 1980).

A. Bergson, *The Real National Income of Soviet Russia Since 1928* (Cambridge UP, 1961).

E. Zaleski, *La planification stalinienne. Croissance et fluctuations économiques en URSS. 1933–1952* (Paris, 1984).

J. Medvedev, *Grandeur et chute de Lyssenko* (Paris, 1971).

F. Lorimer, *The Population of Soviet Union: History and Prospects* (Genève, 1946).

N. Taangepera, *Soviet Collectivization of Estonian Agriculture*, in *Soviet Studies*, XXXII (2), 1980.

J. Biggart, *The Collectivization of Agriculture in Soviet Lithuania*, in *East European Quarterly*, IX (1), 1975.

3. Външна политика

A. Fontaine, *Histoire de la Guerre froide* (Paris, 2 vol., 1966–1967).

L. Marcou, *Le Kominform (1947–1956)* (Paris, 1977).

F. Fejto, *Histoire des démocraties populaires* (Paris, 1971).

V. Dedijer, *The Battle Stalin Lost* (New York, 1972).

R. Beitzell, *The Uneasy Alliance: American, Britain and Russia* (New York, 1972).

M. D. Shulman, *Stalin's Foreign Policy Reappraised* (Cambridge UP, 1973).

J. F. Fleming, *The Cold War and Its Origins* (New York, 1961).

10 *Годините на Хрущов* (1953–1964)

I. Борба за Сталиновото наследство и издигането на Хрущовия проект (1953–1957 г.)

1. Преструктуриране на властите

Смъртта на Сталин настъпва в момент на големи икономически трудности и на политически и обществени напрежения, дължащи се на блокиране на икономическата и политическата система, изградена през 30-те години. Неговите главни съратници трябва едновременно да осигурят приемствеността на системата, да си разпределят отговорностите, да намерят равновесието между превъзходството – дори отслабено – на един и принципа на колегиалността, като отчитат амбициите на всеки и разпределението на силите, и да въведат някакви изменения, за необходимостта от които се очертава неоспорим консенсус сред управляващия екип. Въпреки всичко този консенсус остава твърде неясен; преразглеждането на икономическите и бюджетните приоритети, смекчаването на репресивната система, обхвата и естеството на обществените промени, частичното преразглеждане на външната политика – всички тези проблеми подлежат на обсъждане. В една недемократична система, където тежестта на групировките и клиентелизмът играят решаваща роля, това обсъждане може да зависи единствено от динамиката на сблъсъците, свързани с наследяването на властта.

Още на 6 март главните приближени на Сталин пристъпват към първоначално разпределение на постове и отговорности. Те съкращават изборния на XIX конгрес Президиум до 10 членове и 4 кандидат-членове, като отстраняват по такъв начин новите хора, които Сталин е издигнал през изминалите месеци. От членовете остават единствено стопанските ръководители Сабуров и Первухин; останалите осем могат да се смятат, благодарение на миналото си, за законни наследници. Първото място в новата йерархия се пада на Маленков, който получава поста председател на Министерския съвет и управлението на Секретариата на ЦК. Той има за помощници четирима заместник-председатели, двама от които могат да хранят значителни надежди: близкият съратник на Маленков Берия, който застава начело на обединеното Министерство на вътрешните рабо-

ти, включващо МГБ; Молотов, който се завръща като министър на външните работи. Булганин и Каганович заемат другите два поста на заместник-председатели. Ворошилов е поставен на поста държавен глава. Хрущов не заема никакъв държавен пост, но заема второто място в Секретариата на ЦК.

Това разпределение, извършено набързо на другия ден след смъртта на Сталин, което облагодетелства безспорно тройката Маленков-Берия-Молотов, е възприето като несправедливо от останалите членове на Президиума. Веднага след 14 март, преди още да е успял да потвърди прерогативите си, Маленков е призован да избира между ръководството на правителството и това на Секретариата на партията. Той избира първото, а това позволява Секретариатът на ЦК да бъде предаден на Хрущов, когото колегите му приемат със също толкова малко подозрения, колкото и Сталин през 1922 г., но той заема този ключов пост, позволяващ му да контролира кариерата на секретарите на областните партийни комитети – истински «барони» на системата, опора и основен контингент на Централния комитет.

Още от първите дни на новото правителство злоупотребите от предишните години са изобличени. Личният секретариат на Сталин е разпуснат, а Поскръобишев изчезва. На 27 март Върховният съвет провъзгласява амнистия, която освобождава всички затворници, чиято присъда не надхвърля пет години. Амнистията предвижда не само освобождаване на непълнолетните и майките с деца под десет години, но и на всички лица, независимо от размера на присъдите им, осъдени за злоупотреба със служебно положение, икономически престъпления, административни и военни нарушения. Тези амнистирани са предимно стопански и партийни кадри, жертви на последните кампании, водени от 1951–1952 г. Декретът, който не засяга политическите затворници с присъди над пет години, има за главен резултат освобождаването на множество дребни престъпници, които, върнали се към нормалния живот, създават в градовете и по-специално в Москва такъв климат на несигурност, че се налага да бъдат приложени допълнителни полицейски мерки, да се поддържат в постоянна готовност многобройни части на МВР, за да бъдат контролирани тези, които Е. Гинзбург иронично назовава «скъпите на Берия приятели на народа». На 4 април *Правда* съобщава, че «лекарите-убийци» са били жертва на провокация, че така широко пропагандираните им самопризнания са били изтръгнати чрез «незаконни методи на разследване». Това комюнике идва от самото ведомство, отговорно за прилагането на подобни практики – Министерството на вътрешните работи (МВД), ръководено занапред от Берия.

Събитието получава още по-голям резонанс от решението, което ЦК приема няколко дни по-късно, засягащо «нарушенията на законността от страна на Държавна сигурност». От него става ясно, че аферата с «лекарите-убийци» не е била изолиран случай; че Държавна сигурност си е присвоила огромни права, че тя е създавала незаконността и че партията, като я изобличава открито, отхвърля тези методи и осъжда прекалената власт на политическата полиция. Породената от тези документи надежда предиз-

виква различни реакции: органите на правосъдието са затрупани със стотици хиляди молби за реабилитация; колкото до затворниците, особено тези от «специалните лагери», обезверени от избирателната амнистия от 27 март и осъзнали несигурността у пазачите си и в цялата система, те се разбунтуват още през лятото на 1953 г. във Воркута, Игарка, Кингир и на много други места. Объркването на населението нараства, когато се разбира, че самият Берия изглежда се е самоназначил начело на борбата за възстановяване на «социалистическата законност». Веднага след смъртта на Сталин, Берия се превръща в «либерал», както свидетелства изказването му при погребението на «Вождя». Той поема инициативата за комюникето от 4 април, като се възползва от благоприятната възможност да прехвърли отговорността за «делото на лекарите» върху Игнатиев и Рюмин, арестувани по негова заповед. През следващите седмици той разгръща «либерализма» си в най-различни области. Наблягайки, за разлика от колегите си, на «разнообразието» и на «равните права» на народите, той изважда на преден план кадри от неруските републики, с надежда да си спечели нови привърженици. По-специално той прочиства ЦК на Грузинската компартия от всички протежета на Сталин и поставя свои неруски привърженици начело на няколко републики. Дори стига дотам да предложи смекчаване на колективизацията и да се намесва във външната политика като главен поборник за разведряване.

Виждайки издигането на Берия, който разширява влиянието и привържениците си далеч извън пределите на всемогъщия апарат на политическата полиция, останалите ръководители се обединяват с поддръжката на военните, желасци армията да си възвърне приоритета над Държавната сигурност. На 10 юли пресата съобщава за арестуването на Берия, обвинен, че е английски шпионин и яростен враг на народа. По официални сведения, той е съден през декември 1953 г., осъден на смърт и екзекутиран. Според други версии, разпространявани по-специално от Хрушчов, той е бил убит веднага след арестуването си. Обществеността с пълно право може да си зададе въпроса какво е значението на свалянето на Берия. Наистина, неговите предшественици Ягода и Ежов също са внезапно арестувани и екзекутирани по същите обвинения. Но 1953 г. не е 1938 г. Отстраняването на Берия не означава ли завръщане към «незаконните практики»? Или напротив, още една крачка към законността и отслабването на полицейската власт? В действителност, събитието е също толкова двусмислено, колкото и ролята на Берия след смъртта на Сталин, и се обяснява както с борба за власт, така и с началото на «затопянето».

Обстоятелствата по свалянето на Берия, скриването на бързата му екзекуция след мнимо разследване и изфабрикуван процес, фантастичните обвинения срещу него по най-добрите сталински традиции свидетелстват за сложността на политическата обстановка през лятото на 1953 г., за трудностите в прехода към система, в която беззаконието ще отстъпи пред законността. Всемогъществото на Държавна сигурност не остава на противниците на Берия друг изход освен заговор и незабавно екзекутиране на полицейския началник, което единствено може да пресече всеки опит на

неговите привърженици да организират контразаговор. Но тъй като опортата на властта на Берия се е разширила, неговият авторитет е истински, а системата се обявява в полза на законността, то неговите противници не могат да признаят, че са ликвидирали набързо страшния началник на политическата полиция, надянал мантията на уважаван политик и «либерал». Като прикриват обстоятелствата около смъртта на Берия и се скриват зад някаква измамна законност, неговите политически противници запазват сигурността си, като същевременно утвърждават своята легитимност. За да разрушат добрата репутация, която Берия е започнал да изгражда около себе си, те прибягват към изпитаните методи на колективните петиции и масовите митинги срещу «гнусния предател».

Отстраняването на Берия връща тежестта на армията, освободена от тягостния надзор на Държавна сигурност. Последната е основно реорганизирана. Начело на Министерството на вътрешните работи (МВД) е поставен Круглов, който е доста скромнен. Премахнати са «тройките» – специалните съдилища по делата, водени от политическата полиция. МВД е лишено и от ръководството на лагерите, като ГУЛАГ е прехвърлен към системата на правосъдното министерство. През март 1954 г. политическата полиция е преобразувана в самостоятелна организация под наименованието «Комитет за държавна сигурност» (КГБ), чието ръководство е възложено на генерал Серов, смятан за привърженик на Хрущов. Дадено е изключително право за контрол на обществената власт: той се упражнява предимно от главния прокурор Руденко, друг привърженик на първия секретар. Твърдението за «възстановяване на социалистическата законност» не е лишено политически подтекст: така езекутирането на Абакумов и неговите заместници през декември 1954 г. напомня, че «ленинградското дело», което им се вменява като вина, е подтикнато от Маленков. Последният впрочем загубва през следващите два месеца много от длъжностите си.

Броят на освободените затворници остава незначителен (няколко десетки хиляди) до септември 1955 г., когато бившите «сътрудници на окупатора» през Втората световна война са амнистирани (както и германските военнопленници, намиращи се още в СССР). В действителност чак след XX конгрес на партията са освободени по-голямата част от политическите затворници, осъдени за «котрареволюционна дейност». Междувременно в лагерите избухват множество бунтове. Най-сериозният е този от медните мини в Кингир през май-юни 1954 г. Хиляди затворници се съпротивляват в продължение на шест седмици срещу армията, която е принудена да изпрати танкове, за да потуши бунта.

2. Икономическите и обществените дискусии: появата на хрущовия проект за реформи

След падането на Берия конфликтите противопоставят Маленков и Хрущов, които се сблъскват по две направления: икономиката и общественото участие в протичащите изменения. В областта на икономиката дебатът противопоставя стратегията за развитие на леката промишленост,

поддържана от Маленков, на позициите на Хрущов за «съюз» между селското стопанство и тежката промишленост. Като настоява за развитие на производството и понижаване на цените на промишлените стоки за масово потребление, докато за по-голямата част от населението проблем № 1 е изхранването, Маленков се утвърждава преди всичко като защитник на групата на средните и висшите служещи – на всички онези, които социалната мобилност през 30-те и 40-те години издига до слоевете, наричани за по-просто «средни». Парадоксално, Маленков подхваща идеи, свързани с понятието за балансирано планиране, защитавано няколко години преди това от Вознесенски, когото той безмилостно е преследвал.

От своя страна Хрущов, твърде обезпокоен от положението в селското стопанство и от огромните проблеми пред този сектор, настоява още повече върху необходимостта да се развива селото, за да се осигури приоритетно изхранването на гражданите. Тази политика минава през значителното увеличение на държавните изкупни цени за продукцията на колхозите, намиращи се на ръба на разорението; през разширяването на посевните площи, единствен начин да се осигури бърз растеж на селскостопанското производство. Усвояването на целинните земи представлява не само евтин метод за незабавно увеличаване на производството, но чрез необходимото развитие на селскостопанския машинен и тракторен парк, което подобно начинание предполага, става важен аргумент за свързване на тази програма с широки сектори от тежката промишленост, която след войната Маленков е поставил в привилегировано положение. Хрущов получава възможност да се представи като защитник на интересите на по-голямата част от населението и заедно с това да започне маньовър, целящ отслабването на своя главен политически противник.

Приетият през август бюджет за 1953 г. отделя големи субсидии както за производство на стоки за широко потребление, чиито цени значително намаляват, така и за хранителните отрасли (в края на 1953 г. хлябът струва три пъти по-малко, отколкото през 1948 г.). Но както може да се очаква, намаляването на цените е съпроводено с увеличение на дефицитите. Ето защо планът се преразглежда по време на изпълнението му; показателите за потребителските стоки се удвояват; още от 1953 г. увеличението на стоките за широко потребление (13%) трябва да надмине това на производствените средства (11%). На пленума на ЦК от септември 1953 г. Хрущов рисува много мрачна картина на положението в селското стопанство – действително катастрофално, а това подчертава грешките и лъжите на политическите му съперници и по-специално на Маленков, който непредпазливо заявява на XIX конгрес, че «проблемът с житото е решен». Хрущов постига съществено увеличение на изкупните цени на държавата за колхозите (+ 550% за месото, + 200% за млякото и маслото, + 50% за зърнените храни) – абсолютно необходима мярка за спасяване на селското стопанство от пълен срив. Тези увеличения са съпроводени от намаляване на задължителните доставки, ликвидиране на колхозните дългове, понижаване на таксите върху земеделските парцели и продажбите на свобод-

ния пазар. След години на снижаване, доходите на колхозниците значително нарастват до 1957–1958 г.

Разширяването на засетите площи, усвояването на целинните земи в Северен Казахстан, Сибир, Алтай и на юг от Урал представляват втората точка в програмата на Хрущов, приета на пленума на ЦК през февруари 1954 г. За три години 37 милиона хектара (или три пъти повече от площта, предвидена на пленума от февруари 1954 г.) – приблизително 30% от обработваемата дотогава площ в СССР – са усвоени от стотици хиляди младежи, мобилизирани по този повод, повечето комсомолци, но се използват и затворници. По начало тази програма е краткосрочен отговор на дефицитите от зърнени храни. Като се има пред вид слабото производство на торове през 1953 г., използването за известно време на потенциално много плодородни земи е оправдано. Но то съдържа и рискове: производствените зони все повече се отдалечават от районите на потребление, което поставя един нерешен и до днес много сериозен проблем в СССР – транспортът. Освен това тези зони са в области на рисковано от климатична гледна точка земеделие и с голяма уязвимост на почвите. Въпреки всичко този ход, след една много слаба реколта поради силна суша (1954–1955), в продължение на няколко години дава резултати. През 1956 г., рекордна в зърнодобива (125 милиона т), «целинните земи» дават 50% от общата реколта. Този неочакван успех не е чужд на утвърждаването на Хрущов като неоспорим лидер по време на XX конгрес на партията. Стабилизирането на селскостопанското положение се оказва все пак несравнимо по-трудна задача: тя изисква големи инвестиции и значителни количества торове. Климатичния риск продължава да играе важна роля и довежда до катастрофи като тази през 1963 г.

На Януарския пленум през 1955 г. красноречието на Хрущов се развива в полза на отглеждането на царевицата, което е призвано да реши сериозния фуражен проблем. За две години 18 милиона хектара са засети с царевица, често в области, неблагоприятни за отглеждането на това растение. Утвърждава се практиката на безпорядъчни акции или мобилизиране около някакъв проект-фетиш, което свидетелства за жизнеността на волунтаристичните методи за управление на икономиката.

Като се опира на първите обнадеждаващи резултати от реформите в селското стопанство (селскостопанското производство нараства като цяло с 25% за три години), Хрущов се опитва да предизвика нова обществена активност, която да даде «неизчерпаеми резерви на производителността» на съветските трудеци се и да преодолее вътрешните икономически трудности на проекта, почиващ върху три трудно съчетаеми цели: повишаване на потреблението, висок икономически растеж и запазване на значителни инвестиции в тежката промишленост, все така смятана за основа на по-нататъшното развитие на икономиката. И Маленков, и Хрущов виждат необходимостта от преобразуване на обществените отношения. За първия отказът от принудата в обществените отношения минава през рационализирането на съществуващите политически механизми, през внимателното прехвърляне на властта към долните етажи на административния апарат,

през нарастването на ролята на заводските директори и на стопанските ръководители, през признаването на техническата и професионалната компетентност. Тези насоки изключват всякаква намеса или участие на народните маси. Напротив, Хрушчов предлага по-динамичен и новаторски подход от популистки тип, който признава на базата (народните маси) известна способност да подтиква и влияе върху събитията. Разбирайки, че всяка реформа е възможна единствено когато сред управляващите се подхранва страхът от сериозна социална криза, Хрушчов насърчава исканията на населението, които пораждат подобен страх. В същото време той се постаравал да събуди у масите обществена активност, като се обръща пряко към гражданите и пренебрегва партийния апарат, като заявява например следното: «Партийните членове не са единствените политически съзнателни сред нас. Всеки съветски гражданин, работник, колхозник, интелегент е политически съзнателен.» Но за разлика от сталинските призови към «малкия човек», към «обикновените работници», хрушчовата политика на призив към «всички граждани» не включва нито явно посочване на обществен «враг», нито оспорване на «законните» методи за контрол и управление. Популизмът на Хрушчов не предизвестява нови чистки. Той е само една от брънките, с които първият секретар се стреми да си изгради едновременно две опори: едната в населението, представяйки се за ръководител, загрижен да повиши жизненото му равнище и да го приобщи отново към политическия живот; другата е в ръководството и кадрите на партията, пред които се утвърждава се като единствен отговорен ръководител, способен да предотврати социалната криза чрез (ограничено) реформиране на обществените отношения. Тази популистка политика предполага активизирането на други обществени организации освен партията (по-специално профсъюзите), опитите за помирение, отказът от най-тежките форми на принуда, декриминализирането на трудовите отношения. Всички тези мерки трябва да приглушат обществените конфликти в предприятията и колхозите, да стимулират инициативата и производителността на трудещите се.

В това отношение XI конгрес на профсъюзите (7–14 юни 1954 г.) – първият след войната – е показателен за новото състояние на общественото съзнание. Профсъюзните ръководители са критикувани, че никога не защитават трудещите се, че не се борят против големите разлики в заплатите, определени произволно от директорите на предприятията, против незаконните уволнения, че не се обявяват срещу неспазването на трудовата безопасност. Като констатира дълбокото разочарование на гражданите от профсъюзите, конгресът призовава последните да проявяват «бдителност» в защита на правата на трудещите се. На първо място сред необходимите промени фигурират установяване на стандартизирани норми, подобрен контрол върху премиите (особено на тези в натура като разпределението на жилищата, които позволяват безсрамно облагодетелстване), както и засилване на контрола върху извънредния труд. Скоро са възстановени изоставените в края на 20-те години «производствени съвещания»; създадени са комисии от представители на администрацията и специалисти за подобряване работата на предприятията и на администрацията. Самото увели-

чение на броя на тези органи разкрива трудностите пред профсъюзите в новата им роля. Критиката към профсъюзните водачи, обвинявани, че не защитават интересите на трудещите се, продължава до края на 50-те години.

Успоредно с тези опити да бъдат съживени обществените организации, властите декриминализират трудовите отношения, като отменят поспециално «драконовските закони» от 1938–1940 г. и започват преразглеждане на трудовото законодателство, за да възстановят по-меките постановки на Кодекса от 1922 г. (тази реформа обаче не завършва). Основният резултат от премахването на законите от 1938–1940 г. е значителното увеличение на текучеството на работната ръка. През 1956 г. приблизително една трета от работниците сменят местоработата си. Въпреки всичко в продължение на пет последователни години (1953–1958 г.) значително се подобрява материалното положение на градските трудещи се, както на равнище заплати (+ 6% средногодишно), така и в потреблението (пресни плодове: + 340%; млечни продукти: + 40%; месо: + 50%; риба: + 90%). Тези успехи помагат в издигането на Хрущов, който успява да свърже личността си с новата политика за развитие на потреблението, за силен растеж и за отпускане на режима на принуда, управлявал обществения живот до 1953 г.

Маленков, чиито позиции са отслабени след екзекуцията на бившия началник на МГБ Абакумов през декември 1954 г. заради обвинението, че заедно с Маленков е изфабрикувал «ленинградското дело», е остро критикуван на пленума от 25 януари 1955 г. за грешките му в селскостопанската политика от началото на 50-те години и за «десен уклон». В навечерието главният редактор на *Правда* Шепилов започва атаката срещу «вулгаризаторите на марксизма» и «ревизионистите, които под претекст, че дават приоритет на развитието на леката промишленост и на стоките за широко потребление... подхващат справедливо осъдените десни схващания на Бухарин и Риков». Маленков е принуден да подаде оставка пред Върховния съвет на 8 февруари и да признае, че поради липса на управленски опит и грешки в областта на икономиката, функциите му трябва да бъдат прехвърлени на «друг другар, по-опитен в държавните дела». Ръководството на правителството минава в ръцете на Булганин, който отстъпва Министерството на отбраната на Жуков. Тези промени представляват за Хрущов действителна, но непълна победа: собствените му функции са непроменени; Маленков остава обикновен заместник министър-председател, член на Президиума и запазва възможните си съюзници (Первухин, Сабуров и Микоян са издигнати за първи заместник министър-председатели, заедно с Молотов и Каганович). Изглежда, че промените могат да станат само с помощта на консерватори като Молотов и Каганович. Но Хрущов скоро се обръща срещу тях. Още през март 1955 г. Каганович е отстранен от управлението на планирането в промишлеността. Що се отнася до Молотов, който не крие враждебното си отношение към сдобряването с Югославия и към договора с Австрия, то той е принуден да признае грешките си на пленума на ЦК през юли 1955 г. и да си направи публична самокритика през октомври на страниците на списание *Коммунист* заради заявле-

нието си, че СССР само «е поставил основите» на социалистическото общество. Напротив, Хрущов смята, че СССР вече извършва прехода от социализъм към комунизъм.

3. Размразяването във външната политика

Разминаващите се теоретични подходи към етапа на развитие, постигнат от СССР, както обикновено имат конкретно политическо отражение, по-специално в областта на международните отношения и на външната политика на СССР. След смъртта на Сталин се утвърждават две стратегии. Първата, защитавана от министъра на външните работи Молотов, признава необходимостта от «пауза» в студената война и смята за необходимо да се поддържа общият курс на съветската външна политика, основан върху идеята за постоянна и неизбежна борба между блоковете. СССР, който само е поставил основите на социализма, остава уязвим, въпреки успешното изпитание на водородната бомба през лятото на 1953 г. Ето защо той повече от всякога трябва да препотвърди ръководната си роля в социалистическия лагер. Втората стратегия, поддържана от Хрущов и Микоян, е по-оптимистична, тя набляга върху по-благоприятните за СССР отношения и обещава на развиващия се социалистически лагер повече самостоятелност – дори фактически плурализъм за членовете на този лагер, признава възможността за мирно съществуване между блоковете, както и съществуването на «мирна зона», изградена от страните от Третия свят, на които съветската дипломация започва да обръща повече внимание от 1954–1955 г. Съществуването на тези две стратегии в периода на борба за власт в управляващия съветски екип обяснява несигурността, емпиризма, дори непостоянството на една дипломация, осъзнаваща безизходицата на студената война и необходимостта да бъдат търсени нови средства за маневриране на международната сцена.

През периода 1953–1956 г. външната съветска политика е белязана от постепенното изграждане на нови отношения с две социалистически страни – Китай и Югославия, от опита за разведряване със Запада и от преоценяването на неутралитета на Третия свят.

Новите съветски ръководители осъзнават, че смъртта на Сталин лишава социалистическия лагер от един харизматичен вожд и заплашва да причини сериозна криза в управлението. Многозначителен е фактът, че няколко дни след смъртта на Вождя, *Правда* публикува снимка на Маленков до Мао и Сталин. Става ясно, че тази снимка е фотомонтаж. Тази манипулация има не само анекдотичен характер. За да установят своя авторитет и идеологическата си легитимност както в СССР, така и в международното комунистическо движение, Маленков и ръководният екип чувстват необходимостта да си послужат с престижа на Мао. Това положение не може да се изпълзне от вниманието на китайския лидер, който веднага се възползва, за да удовлетвори китайските интереси по широк кръг въпроси, на първо място икономически. Още на 26 март 1953 г. търговското съгла-

шение със СССР, чиито преговори тъпчат на място от много месеци, е подписано в изгода на Китай. СССР се ангажира да предостави значителна помощ за изграждането на 146 големи индустриални комплекси. През октомври 1954 г. Хрущов, Булганин и Микоян посещават Пекин, за да допълнят това съглашение с предоставянето на нови значителни кредити. Съветските ръководители се ангажират да изведат войските от Порт Артур и Дайрен, да се откажат от всички икономически интереси в Манджурия, да разпуснат смесените съветско-китайски компании, като ги предадат в изключителна собственост на Китай. Китайската комунистическа партия (ККП) получава от КПСС признание за един вид кондоминиум върху международното комунистическо движение: предварително съгласуване по въпроси от взаимен интерес и «разделение на труда» във външната политика, тъй като Китай се смята в по-изгодна позиция за подкрепа на националноосвободителните движения в Третия свят.

СССР и Китай си сътрудничат тясно и равнопоставено за разрешаването на две сериозни международни кризи: войната в Корея и войната в Индокитай. В края на месец март 1953 г. Съветският съюз и Китай приемат съглашение по отношение на пленниците в Корея – пункт, по който преговорите буксуват от две години, а това открива пътя към подписването на примирието в Панминджон на 27 юли 1953 г. Женевската конференция за Индокитай отбелязва втората стъпка в намаляването на международното напрежение. Съветският съюз и Китай се показват загрижени да достигнат до успех на преговорите, като използват в критичните моменти на конференцията влиянието си за съдържане на вьетнамската делегация. Този нов начин да бъде третиран Китай като привилегирован съюзник несъмнено допринася за оздравяването на китайско-съветските отношения, които в миналото никога не са били толкова добри, колкото в периода 1954–1956 г.

Същото желание за оздравяване на отношенията на СССР със социалистическия лагер е в основата и на съветско-югославското сдобряване през 1955 г. – много по-зрелищно събитие от тихото регулиране на китайско-съветските отношения. Тук скъсването със сталинското наследство е рязко и внезапно. В края на 1953 г. сред обвиненията, отправени официално срещу Берия, фигурира също «опит за установяване на контакти с Титовата клика». При все това, още от лятото на 1954 г. Хрущов започва, въпреки противопоставянето на Маленков, да подготвя сближаването с Югославия. От 26 май до 3 юни 1955 г. Хрущов, Булганин и Микоян посещават Белград. Там Хрущов изразява «искрено съжаление» за възникналите по-рано разногласия, отговорността за които той прехвърля върху «вече разобличените врагове на народа като Берия, Абакумов и други... които са изготвили фалшиви материали срещу югославските ръководители!» След една седмица напрегнати преговори Тито е удовлетворен по всички въпроси. Съвместната декларация, публикувана на 2 юни, не се задоволява само с признанието, че «политиката на военните блокове засилва международното напрежение» и че «развитието на мирното съвместно съществуване предполага сътрудничество между всички държави, независимо от идео-

логическите и социалните им различия» – тя обявява, че «въпросите на вътрешната организация на обществените системи и на различните форми на социалистическо развитие засягат изключително народите на тези страни». Освен това на Югославия е отпусната значителна икономическа помощ. И всичко това не е заплатено с никаква значителна отстъпка от нейна страна: Югославия запазва неутралитета си. Съветско-югославското сдобряване въвежда действителен натурализъм в рамките на Източния блок. То представлява огромен риск заради заразителния пример и ерозията на авторитета на СССР. За държавите от Източна Европа, на които е наложен съветският модел като единствено възможен социалистически път в изключително трудни условия, дори съдържаното съветско признание на югославския път, може да предизвика дълбоко преразглеждане на основните положения, което между другото не закъснява да се появи.

Ако вътрешнополитическите промени в социалистическия лагер в средносрочен план се оказват най-значителни, то новите съветски ръководители смятат, че отношенията с капиталистическите държави трябва най-спешно да се преустроят, тъй като скоро могат да поставят опасни проблеми и да нарушат спокойствието, от което те се нуждаят, за да утвърдят най-напред авторитета и властта си в СССР. Ние вече отбелязахме готовността им да сложат край на войната в Корея, предизвикала безпрецедентна вълна на антисъветизъм в САЩ, и желанието им да осигурят успех на Женевските преговори. За СССР основният проблем в отношенията Изток-Запад е превъоръжаването на Германия. Западните проекти за европейска отбранителна общност, която да обедини европейските армии и в която Западна Германия да участва, поражда особени опасения в Москва, бояща се да не би Германия да се превърне в хегемон на тази европейска военна сила и да застраши не само Източна Германия, но също така Полша и в по-малка степен Чехословакия – две страни, чиито западни граници тя отказва да признае като окончателно определени. Ако в крайна сметка Европейската отбранителна общност пропадне поради противопоставянето на Франция за най-голямо облекчение на Москва, то Парижките договори от октомври 1954 г. осигуряват включването на Западна Германия към военната организация на НАТО.

За обсъждане на така създаденото ново положение, през ноември 1954 г. в Москва се свиква заседание на европейските социалистически страни, на което е поканен и Китай като наблюдател (знак за новия му привилегирован статут). На това заседание Молотов произнася изключително враждебна реч срещу продължаващото разведряване и предлага колективен отпор в случай на ратификация на Парижките договори. Широката протестна кампания, която съпровожда и следва тази среща, не успява да попречи на ратификацията. В отговор е свикана нова конференция във Варшава през май 1955 г., за да се създаде организацията на Варшавския договор. Междувременно Маленков е отстранен от постове си; Молотов загубва част от влиянието си в управляващия екип, който е балансиран в полза на Хрущов и на привържениците на разведряването. Ето защо създаването на Варшавския договор е съпроводено от предпазни мер-

ки, подчертаващи съветската воля да не се увеличава напрежението в отношенията Изток-Запад (включването на Източна Германия в системата на общото командване е забавено, за да се облекчат възможните преговори по германския въпрос). Договорът е необходим, но умерен по тон и съдържание отговор. Във военен план създаването на Организацията на Варшавския договор не променя чувствително съотношението на силите в Европа. Напротив, то допринася за институционализиране на отношенията между СССР и страните от Източна Европа, които дотогава почиват единствено на неоспоримия авторитет на Сталин и на двустранните договори, както и за узаконяване в дългосрочен план присъствието на съветските войски в Източна Европа, което ще има решителна роля в моменти на вътрешни кризи в региона.

На следващия ден след подписването на Варшавския договор, 15 май 1955 г., СССР, Съединените щати, Великобритания и Франция подписват «Държавен договор» с Австрия. С този договор Съветският съюз се съгласява да изтегли войските си от Австрия в замяна на някои незначителни отстъпки. Австрия се ангажира да спазва най-строг неутралитет; все пак принадлежността ѝ към ООН и Съвета на Европа е признат. Този договор допринася много за намаляване на напрежението Изток-Запад. Но провалът на срещата на високо равнище – първата с този размах от Потсдам, събрала заедно Хрущов, Молотов, Жуков и Булганин от съветска страна, Айзенхауер, Идън и Е. Фор в Женева през юли 1955 г. – показва, че всеобхващащ и траен договор между двата лагера все още е недостижим. Все пак от срещата остава «духът на Женева», който призовава към по-тесни и редовни контакти и оставя отворена вратата за преговори. През септември 1955 г. посещението в Москва на канцлера Аденауер, когато са установени дипломатически отношения между СССР и ФРГ, потвърждава тази нагласа, проявяваща се по прагматичен начин, без да се съпровожда от значителни теоретични разработки. Те ще бъдат формулирани едва на XX конгрес на КПСС.

В схемата на двуполусния свят, разделен на два антагонистични лагера, страните от Третия свят, получили неотдавна независимостта си, не виждат възможност да играят значителна роля. Независимостта им се разглежда като чисто формална и дори когато провъзгласяват неутралитета си, той се възприема от СССР като параван, зад който се крият проимпериалистически ориентации. Така стоят нещата например с Индия, чийто министър-председател Неру неотменно е квалифициран като «лакей на британския империализъм». От 1954–1955 г. обаче съветската дипломатия започва да признава значението на неутралитета. Тъй като съотношението на силите между двата лагера не позволява да се разчита на скорошно разширение на световната социалистическа система, изглежда разумно да се поддържа желанието за независимост на неутрални страни, които отказват да се включат във военните съюзи, създавани от Съединените щати. През есента на 1955 г. Хрущов и Булганин посещават Индия, Бирма и Афганистан. Те не се ограничават само да възхвалят заслугите на неутралитета и приноса на тези страни към каузата на мира, но им предоставят и

големи кредити за развитие на местните икономики (например над 135 милиона долара за изграждането на голям металургичен комплекс в Индия). По такъв начин е «възнаграден» неутралитетът. За необвързаните страни добрите отношения със СССР могат да служат като средство за натиск или като по-големи изисквания спрямо Съединените щати и техните съюзници. Що се отнася до СССР, тази политика му открива по-големи възможности да засилва присъствието си на международната арена и да създава в многополюсния свят истинска мрежа от съюзи, на които може да стане център. Ето защо е необходимо той да се сдобие с дипломатически, икономически и военни инструменти за световна политика, да се утвърди чрез икономическото и общественото си развитие, за да служи за пример на много страни, пред които стои необходимостта от развитие и индустриализация. В отношенията си с тези страни СССР скоро се сблъсква с конкуренцията на Китай. Последният изиграва първостепенна роля по време на конференцията в Бандунг (април 1955 г.), свикана от група «необвързани страни» (по-специално Индия, Индонезия и Бирма), чиито дипломатически усилия улесняват постигането на примирие в Корея и допринасят за успеха на Женевската конференция. Те възнамеряват да засилят международното влияние на страните от Азия и Африка. Все пак, в момента съвпадението на китайско-съветските интереси взема връх над съперничеството им за влияние. По такъв начин по време на конференцията в Бандунг, на която СССР, смятащ себе си отчасти за азиатска държава, не е поканен, Чжоу Енлай установява добри контакти с Насър. Те се оказват благоприятни за развитието на връзките между Египет и СССР. Ускоряването на процеса на деколонизация през втората половина на 50-те и в началото на 60-те години открива ново поле за действие на преосмислената съветска външна политика.

4. XX конгрес: начало на контролираната десталинизация

На 14 февруари 1956 г. е открит XX конгрес на КПСС в Кремъл пред представителите на 55 братски партии и в присъствието на 1436 делегати, в по-голямата си част опитни апаратчици. Свикан осем месеца преди уставната дата във връзка с необходимостта от равносметка на настъпилите изменения след смъртта на Сталин и поради спешността да се обсъди новият курс, този конгрес предизвиква истинско политическо сътресение със знаменития «секретен доклад», откриващ пътя на контролираната десталинизация, прочетен от Н. Хрущов през последния ден при закрити врати и единствено пред съветските делегати.

Отчетният доклад на Централния комитет, представен при откриването на конгреса от Хрущов, потвърждава безспорната промяна на политическата линия, скъсването с голям брой сталински постулати и традиции, проявило се през последните три години както в областта на международните отношения, така и във вътрешната политика и икономиката.

Колкото и да е учудващо, това скъсване и промяната в линията не представляват внезапен разрыв и абсолютна новост. Историята на партията познава вече остри завой, при които се променят принципи, смятани за твърдо установени. Отчетният доклад на ЦК не предвещава какво ще се случи десет дни по-късно.

Като поставя главния доклад под егидата на истинския ленинизъм, Хрущов най-напред подчертава важността на международното разведряване с признанието, че противопоставянето на блоковете не е историческа неизбежност и че мирното съвместно съществуване трябва да се превърне в «генерална линия на външната политика на СССР». Благодарение на новото благоприятно за социализма съотношение на силите в света, завземането на властта в «буржоазните страни» може да се осъществи в бъдеще по законов път.

Хрущов признава – и това също е значителен разрыв със сталинската теория и практика, – че условията за изграждане на социализма могат да се променят според условията във всяка страна. Твърдото налагане на съветския модел е заменено с признаване на многообразието на пътищата към социализма. Преминавайки към икономическата област, Хрущов оповестява насоките на VI петилетен план, съобразени с хрущовия «икономически модел». Планът отделя особено внимание на селското стопанство, чието състояние остава тревожно, на стоките за широко потребление, чиито темпове на развитие трябва да надхвърлят тези на средствата за производство, на жилищното строителство.

В политически и идеологически план речта на Хрущов е достатъчно предпазлива. Първият секретар се ограничава с кратко припомняне на престъпленията, извършени от «кликата на Берия», с няколко критики срещу Молотов, Маленков, Сталин (когото по-специално избягва да спомене по име), загледи от признаване на заслугите на починалия вожд срещу «враговете на народа» и от апология на принципа на колегиално ръководство. «Да се възстанови и заздравя ленинският принцип за колективно ръководство» – такъв е политическият лейтмотив на повечето от изказванията на конгреса. На колективното ръководство ораторите противопоставят «култа към личността», представян обикновено по възможно най-анонимен начин, и предлагат решения: да се демократизира партията, да се отхвърли животът сред илюзии и лъжи. Най-откритото изобличение на «култа към личността на Сталин» и на «нарушенията на социалистическата законност» по време на откритите заседания принадлежи на Микоян, който споменава поименно много т.нар. «врагове на народа», които всъщност не са такива (Косиор, Антонов-Овсеенко и др.), критикува погрешните твърдения и извращения, съдържащи се в *Краткия курс по история на ВКП (б)* от 1938 г. (и по-специално относно Революцията от 1917 г. и гражданската война), както и икономическите теории, издигнати от Сталин през 1952 г.

На 24 февруари маршал Булганин, в качеството си на ръководител на правителството, представя последния икономически доклад, а след това, както се полага преди закриването на конгреса, се избират ръководни

органи. Хрушчов е избран за първи секретар. Преди да предложи на конгреса списъка с членовете на новия президиум, Хрушчов съобщава на съветските делегати, че те трябва да присъстват вечерта след закриването на конгреса на заседание при закрити врати, на което няма да бъдат допуснати чуждестранните делегати.

В нощта на 24 срещу 25 февруари делегатите се запознават със «секретния доклад», четен в продължение на четири часа от Хрушчов. Този текст обяснява как се е развил и наложил «култът към личността» и какви са били в продължение на двадесет години проявленията и последствията му. Както официалният доклад от 14 февруари, така и секретният доклад призовава за вяност към Ленин, а подробно описаната ленинска привързаност към принципа на колективното управление служи за ориентир и пример и прави още по-очевидно личното отклонение на Сталин от ленинските традиции.

От «секретния доклад» делегатите научават за «Завещанието» на Ленин, чието съществуване дотогава партията отрича. Докладът анализира извращенията на «демократичния централизъм», допуснати от Сталин, споменава за чистките и «незаконните методи на разследване», докарали много комунисти до съвършено невероятни самопризнания. След като развенчава мита за Сталин като «наследник» и «гениален продължител» на Лениновото дело, докладът атакува и мита за Сталин като «военачалник». Каноничният образ на Генералисимуса е заменен с този на колебаеща се, некомпетентна личност, отговорна за съкрушителните поражения през 1941–1942 г. Докладът разкрива също така и отговорността на Сталин за депортирането на кавказките народи, несправедливо обвинени в сътрудничество с окупатора, за конфликта с Тито, за изготвянето на фалшиви заговори през 1948 г. («Ленинградското дело»), 1951 г. («Мингрелското дело») и 1953 г. («Делото на лекарите-убийци»). Хрушчов рисува нов образ на Сталин – тиранин, изграждащ ден след ден своя култ, некомпетентен диктатор, затворен в себе си, «откъснат от народа», отговорен за катастрофалното икономическо положение на страната си през 1953 г.

Докладът, изпъстрен с подробности, предназначени да шокират слушателите, несъмнено показва недостатъчна твърдост, а информацията често е приблизителна и непълна. Като цяло докладът остава твърде избирателен и повърхностен в осъждането на сталинизма, като не оспорва нито един от курсовете на партията след 1917 г. Този избирателен характер прозира както в хронологията на сталинското «отклонение» (започващо от 1934 г. въпреки по-ранния конфликт с Ленин, а това изключва от списъка на грешките престъпленията на колективизацията, гладът от 1932–1933 г. и крайностите при индустриализацията), така и в избора на посочените жертви (всички комунисти сред близките послушници на Сталин, а не опозиционери, нито обикновени граждани). Като свива полето на репресиите само до комунистите, докладът заобикаля ключовия въпрос: този за отговорността на партията като цяло пред обществото. Историята на «секретния доклад» още не е изяснена; по този пункт главните свидетелства принадлежат на самия Хрушчов. Ето защо той трябва да се използва много

предпазливо. Все пак, ако Хрущов се стреми да украси ролята си, по всичко изглежда, че той е изиграл (както доказват последвалите събития) значителна лична роля за разобличаването – избирателно и контролирано – на престъпленията на Сталин, поемайки политически рискове пред делегатите на конгреса, в огромната си част изградили кариерата си през изобличения период.

Според Хрущов, след арестуването на Берия ръководителите на партията са се сблъскали с толкова разкрития за действието на полицейския апарат – в голяма степен самостоятелен и извън контрола на «обикновените» органи на партията – и с организирането на псевдо-заговори, че на всички и най-вече на Хрущов им се струва «необходимо да научат повече». Ето защо е съставена следствена комисия, пазена в тайна и председателствана от Поспелов, главен теоретик на партията, отговорен за прочутия *Кратък курс по история на ВКП (б)* от 1938 г. и директор на Института Маркс-Енгелс-Ленин-Сталин. В навечерието на конгреса комисията на Поспелов приключва дейността си и предоставя обемиста документация. Според Хрущов, част от Президиума и по-специално Молотов, Ворошилов и Каганович не посрещат с голям ентузиазъм създаването на комисията. По време на конгреса Хрущов постига решение на Президиума след бурно заседание и срещу мнението на вече цитираните трима членове конгресът да бъде информиран за заключенията на комисията. Решението за закрито заседание все пак се налага над идеята за свободна дискусия. В бързината при приемането на решението *in extremis* (в последния момент), като секретен доклад служи «работната версия» на Поспелов, на която последният трябва да придаде формата на изказване. В действителност изглежда докладът, придружен от досие (съставено от 18 неиздавани документи, изясняващи противопоставянето между Ленин и Сталин) и раздаден на делегатите по време на нощното заседание от 24 февруари, е бил подготвен предварително. Ръководството на партията несъмнено е готово да отиде отвъд речите от «официалната част» на конгреса, но се колебае за формата, която да придаде на тези разкрития. Именно тук личната инициатива на Хрущов изиграва решителна роля; показателно е, че именно той е натоварен да прочете доклада и да посрещне сам непредвидимите реакции на делегатите.

Веднага след края на конгреса текстът на доклада е издаден във формата на малка червена книжка. Първоначално е решено само партийните членове да се запознаят с него; партийните отговорници от всички нива трябва да го прочетат на подчинените си. Но от края на месец март по указание на Хрущов аудиторията е разширена до всички граждани. Навсякъде се провеждат събрания, включително в училищата за учениците над 14 години. По такъв начин за няколко седмици десетки милиони съветски граждани чуват това, което на 24 февруари трябва да знаят единствено най-видните и подготвени комунисти. В чужбина скоро става известно съществуването на доклада. *Ню Йорк Таймс* споменава за него още на 16 март. На 4 юни американският Държавен департамент разпространява текст, който СССР отказва да признае за автентичен. Изтичането на ин-

формация може би идва от полските комунисти, които преживяват борбата за власт след смъртта на Бйерут и които по настояване на Хрущов са се запознали с доклада също като другите чуждестранни делегации (по един екземпляр на руски език е предаден на всяка от тях на 25 февруари със задължението след прочитане да бъде върнат на следващия ден). Съветските власти нито признават, нито отхвърлят истинността на публикувания от Държавния департамент текст. Пред тази двусмислена линия на поведение, всяка комунистическа партия постъпва според собствената си политическа стратегия и своите компромиси със сталинизма. Някои отхвърлят документа като груба фалшификация на американското правителство; Френската комунистическа партия възприема уклончива формулировка («доклад, приписван на»), която я освобождава от необходимостта да обсъжда съдържанието на текст, чиято автентичност не е установена; що се отнася до Италианската комунистическа партия, тя решава да изнесе всички проблеми на публична дискусия. В страните от Източна Европа, най-засегнати от сталинизма, докладът служи като мая за силни съпротивителни движения.

5. От XX конгрес до отстраняването на «антипартийната група»

Приветстван от «бурни и продължителни аплодисменти, преминали в овация», Хрущов спечелва частичен, но сигурен успех на XX конгрес. Макар че се проваля при промяната в състава на Политбюро, той успява да вкара там като кандидат-членове много от своите привърженици, някои издигнати и в Секретариата на ЦК (Жуков, Брежнев, Шепилов, Е. Фурцева). Централният комитет (225 членове и кандидат-членове) е силно обновен и наполовина съставен от нови членове, по-голямата част от които дължат своето издигане на Хрущов. Все пак, след преминаването на шока от XX конгрес и докато в обществото с нарастваща сила се зараждат въпроси, започва да се организира съпротива срещу десталинизацията. Мнозинството от партийните кадри, направили кариера по времето на Сталин, правилно осъзнават, че ще бъде трудно да се задържи десталинизацията в рамките на разкритията на XX конгрес; всеки се страхува един ден да не бъде разпитван за участието си – активно или пасивно – в чистките или в «култа».

Събрани на пленум, членовете на ЦК приемат на 30 юни 1956 г. резолюция «За преодоляване на култа към личността и неговите последствия», която е силно отстъпление от секретния доклад. Това постановление ще представлява идеологическата основа на постсталинисткия консерватизъм чак до XXII конгрес. В него Сталин е характеризиран като «голям теоретик и организатор», съумял да неутрализира опозицията, която заплашвала революционното дело на Партията, и е осигурил «победата на социализма». Действително култът към личността остава една от характеристиките на сталинския период, но този феномен е следствие само от лични-

те грешки на Сталин при «злоупотребата с власт». Заслугите на Сталин надминават недостатъците му; последните не са отклонили партията от правия ѝ път.

През лятото тази консервативна позиция е препотвърдена и теоретически развита в няколко значителни статии, публикувани в списание *Коммунист*. Негова главна мишена става историческото списание *Вопросы истории*, което от началото на годината се е превърнало в център за сериозно обсъждане на произхода на култа към личността и фалшификациите на съветската история (статии на Бурджалов за революциите от 1917 г. и за ролята на Сталин в тях). *Коммунист* поддържа тезата, че в желанието си да докажат колебанията, разногласията, дори грешките на един или друг ръководител на партията в един или друг момент, историците рискуват да забравят фундаменталното ѝ единство, възплъщение на справедлива и непогрешима линия, тъй като отразява хода на историята. Няколко месеца по-късно, през декември 1956 г., широко честваната стогодишнина на Плеханов дава възможност на изпитващите носталгия по сталинизма (в конкретния случай академикът Митин, член на ЦК от 1939 г., натоварен да прочете официалната реч в чест на първия руски марксист) да напомнят за единството, монолитността на партията и да изобличат като «фракционери» всички, които «под прикритието, че търсят историческата истина, се опитват да дискредитират партията, да омаловажат ролята ѝ и грандиозните ѝ постижения, да минират нерушимото единство между партията и съветския народ».

Това настъпление на консерваторите се провежда след тежките събития, свързани с десталинизацията на СССР, които разтърсват през октомври-ноември Полша и Унгария и заплашват единството на «социалистическия лагер». В Полша разкритията на XX конгрес и признаването от страна на ръководството на КПСС на многообразните пътища към социализма предизвикват криза в общественото съзнание както в партията, така и в обществото като цяло. Впрочем, смъртта на Бйерут открива възможност за либерализиране на върха. През юни 1956 г. избухват антисталински и антисъветски размирици в Познан. В тази страна, по традиция настроена враждебно към руския си съсед, се оформя истинска и радикална десталинизация. В средата на октомври Е. Охаб, наследил Бйерут начело на Полската обединена лаботническа партия (ПОРП), е принуден под натиска на обществеността да отстъпи поста си на В. Гомулка, превърнал се в символ на съпротивата срещу съветския натиск и борец за «полски път към социализма». На 19 октомври, докато ЦК се е събрал, за да потвърди тази смяна в ръководството на партията, Хрущов, придружен от Молотов, Микоян и Булганин, пристига без покана във Варшава, за да се опита да преобърне положението. Колебаейки се да използва сила срещу една страна, в чийто народ не престава да нараства напрежение с отчетливо антисъветски характер, Хрущов и екипът му, заповядали първоначално настъпление на танковете към Варшава, решават да се договорят с една Полша на ръба на въстанието. След много напрегнати преговори, съветските ръководители приемат полските искания за националния суверени-

тет, за отзоваване на Рокосовски и на съветските съветници, стига да не се оспорва принадлежността на Полша към социалистическия лагер. Полската криза завършва с победа на десталинизацията; в редиците на КПСС обаче тя нанася сериозен удар по престижа на Хрущов, който е принуден да отстъпи пред полската решителност.

Кризата е много по-сериозна в Унгария, където не е намерен компромис. Първият секретар на Унгарската партия на трудещите се (УПТ) М. Ракоши, пълно копие на Сталин, се е завърнал от XX конгрес с твърдото решение да отстоява сталинизма в страната си и да чака падането на Хрущов, което по негови прогнози трябва да стане в близко бъдеще. През юли Хрущов съумява да изгони Ракоши, заменен от Е. Герьо, и изисква Унгарската партия на трудещите се да освободи или реабилитира жертвите си, накратко да имитира съветския процес. Тази привнесена от чужбина десталинизация все пак не може да удовлетвори едно общество, твърдо решено да извлече всички уроци от критическия анализ на сталинизма и на дейността на партията. Насърчени от полските събития, унгарците се надигат на 22–24 октомври 1956 г. с исканията да се установи демокрация и съветските войски да се изтеглят. След една първоначална и ограничена намеса на съветските войски, извикани да потушат въстанието от изгубилото контрола унгарско правителство, Микоян и Андропов (посланик на СССР в Будапеща) провеждат преговори, в края на които И. Над поема ръководството на правителството, а Я. Кадар – това на партията. Но народното движение, едновременно антикомунистическо и антисъветско, бързо овладява правителството на Над, комуто не остава нищо друго, освен да оглави тази революция. На 1 ноември, отстъпвайки пред исканията на революционните комитети, правителството провъзгласява възстановяване на политическия плурализъм, изтегляне на Унгария от Варшавския договор и неутралитет на страната. Подкрепени от всички страни на социалистическия лагер (включително от Югославия и Китай, с които Хрущов провежда консултации за съгласуване на позициите по унгарския въпрос), на 4 ноември съветските войски отново влизат в Будапеща след ожесточени боеве (20 000 убити от страна на въстаниците). Над, намерил първоначално убежище в посолството на Югославия, е отвлечен на 21 ноември и откаран в Румъния (по-късно военен съд го осъжда на смърт). Общото събрание на ООН осъжда съветската интервенция, но западните велики сили, заети в същия момент със Сuezката криза, остават пасивни. Тази ненамеса от тяхна страна в унгарските събития показва, че те мълчаливо приемат разделянето на Европа и не желаят да се намесват в делата на социалистическия лагер. В Будапеща десталинизацията завършва лошо. Унгарската трагедия предоставя аргументи на противниците на десталинизацията в СССР. Последните се опитват през следващите месеци да намалят ефекта от нея, преди да нападнат открито тези, които в техните очи са отговорни за непредпазливото започване на един опасен процес.

След унгарската криза позицията на Хрущов отслабва. Завръщането на Молотов в правителството показва, че ръководството на партията се колебае за посоката на политическия курс. Отстранен от Министерството

на външните работи на 1 юни, на 20 ноември Молотов е назначен за министър на държавния контрол. На този пост той има възможност да наблюдава дейността на всякакви граждански и военни органи, които той се заема да защитава срещу «нихилистичната критика на лишени от политическа зрелост индивиди». През декември 1956 г. пленумът на ЦК, осведомен за трудностите в изпълнението на VI петилетка, намалява показателите за растеж и производителност (като по този пункт удовлетворява частично работническите среди, демонстрирали през есента недоволството си от силното завишаване на трудовите норми) и одобрява създаването на нов планиращ орган – Държавната комисия по икономика, призвана да координира краткосрочното планиране, оставяйки Госпланът да изготвя дългосрочните предвиждания. Председателствана от Первухин, комисията трябва да представи доклад за «усъвършенстване на организацията в промишлеността» в срок от два месеца. Създаването на тази комисия засилва тенденцията към централизиране, в противовес на по-децентрализираните схеми, ползващи се с благоразположението на Хрушчов. На пленума от 13 и 14 февруари 1957 г. Хрушчов излага проекта си за децентрализация на икономиката в пълно противоречие с този на комисията. Като ѝ отказва водещата роля, проектът на Хрушчов я свежда до обикновено колелце в машината, а приемането на дългосрочните решения остава в компетенциите на Госплана, но тяхното конкретно разработване преминава в ръцете на новите регионални центрове – совнархозите. Освен това проектът предвижда да бъдат закрити промишлените министерства, а многобройните централни администрации – съкратени и децентрализирани. Февруарският пленум не се решава да направи окончателен избор между предложението от декември 1956 г. и хрушчовските тезиси. Той оставя дебатът да се води в пресата, като първият секретар умножава изказванията си из страната, като не скрива разногласията в ръководството.

На 10 май Хрушчов печели важна точка: по негово предложение Върховният съвет гласува създаването на совнархозите и закриването на десет промишлени министерства. На 22 май Хрушчов произнася в Ленинград важна реч, която призовава както към волунтаристична политика на «скок напред», така и към продължаване на децентрализацията. Икономическата политика, схващана като безразборно редуване на противоречащи си инициативи, чиято единствена обща черта е да се борят с бюрокрацията, предизвиква създаване на фронт от противници.

Използвайки посещението на първия секретар във Финландия, колегите му решават да свикат Президиума. По време на заседанието, проведено на 18 юни 1957 г., седем (Маленков, Молотов, Первухин, Сабуров, Каганович, Ворошилов и Булганин) от единадесетте членове искат оставката на Хрушчов. Останал в малцинство (въпреки че четирима от петте кандидат-членове, както и секретарите на ЦК, взели също участие в пленума, са на негова страна), Хрушчов иска в името на ленинските принципи за демократичен централизъм конфликтът в Президиума да бъде разгледан от Централния комитет – висша инстанция на партията, която излъчва Президиума. Благодарение на решителната подкрепа на маршал Жуков, който

то организира самолетния транспорт на разпръснатите из страната членове на ЦК, последният успява да проведе заседание още на 22 юни. Издигнат до ролята на арбитър, осъзнаващ важността, която инициативата на Хрушчов му е поверила, ЦК логично е настроен в полза на Хрушчов. След няколко дни на дебати Централния комитет отменя гласуването на Президиума и осъжда «фракционерската дейност на антипартийната група». Молотов, Каганович, Маленков и Сабуров са изключени от Президиума и от ЦК, Первухин е понижен в кандидат-член. Новият Президиум е разширен до 15 члена чрез издигането на бившите кандидат-членове (Жуков, Брежнев, Шверник, Фурцева) и на секретарите (Аристов, Белъев), подкрепили Хрушчов.

Повратен момент на десталинизацията, кризата от юни 1957 г. узаконява нови политически практики. Победените, въпреки сериозността на обвиненията, не загубват нито живота, нито свободата си (Маленков е изпратен да ръководи една електроцентраля в Сибир, Молотов е назначен за посланик в Монголия). Особено важно е, че ЦК си възвръща цялата власт.

Решителната роля, изиграна от маршал Жуков за уреждането на кризата от юни 1957 г., може само да притеснява Хрушчов и гражданските власти. Още през 1953 г. помощта на армията е позволила отстраняването на Берия и победата на Хрушчов през 1955 г. Хрушчов се възползва от едно пътуване на маршала в чужбина, за да постави пред Президиума въпроса за «култа към личността на Жуков и за склонността му към авантюризм, откриващ път към бонапартизъм». Свикан през октомври, пленумът на ЦК решава да изключи Жуков от Президиума и от ЦК. Победителят от Берлин е принуден освен това да си направи самокритика (публикувана в *Правда* на 3 ноември), самообвинявайки се, че е искал «да отклони армията от контрола на партията» и че се е поддал на «изграждането на собствения си култ». Министерството на отбраната преминава в ръцете на маршал Р. Малиновски, близък на Хрушчов, който осъществява много ротации и премествания на кадри. През март 1958 г. Хрушчов се възползва от изборите за Върховен съвет, за да отстрани Булганин и да заеме мястото му начело на държавата.

Съвместяването на ръководни постове в партията и държавата (осъществено от Сталин в периода от 1940 до 1953 г.) от страна на Хрушчов бележи края на колегиалността, въпреки че на XX конгрес нейните политически добродетели са препотвърдени в името на ленинската традиция. Но ако Хрушчов изглежда като носител на власт, формално съизмерима с тази, с която е злоупотребил Сталин, то ролята му както във вътрешен, така и в международен план не означава пълна приемственост с амбициите и практиките на предшественика му. Това може би се дължи на съдбата на победените и на ролята, която Централният комитет занапред играе, за да ограничава кризите и дори обхвата на успеха на Хрушчов.

II. Ограничения и отклонения на Хрущовия модел (1958–1964 г.)

1. «Да се настигне и задмине Америка!»

Обръщайки се на 22 май 1957 г. към едно събрание на колхозни ръководители, Хрущов подхвърля станалия знаменит лозунг «Да се настигне и задмине Америка!». В конкретния случай става въпрос тази страна да бъде конкурирана само в две области – производството на месо и това на млечни произведения. Но това изказване предизвестява началото на волунтаристичната политика за «скок напред», чийто опасности съветската история вече е доказала през последните тридесет години. Издигането на непостижими цели, което бележи началото на широка кампания за пропагандиране на хрущовския проект, основан на увеличено нарастване на потреблението и оттам отваряне на пътя към общество на изобилието, поставя сериозен проблем не само пред икономическия план, но и пред този за обществените отношения. Той свидетелства за силата и постоянството на волунтаристичните методи за мобилизиране, които пораждат принуда. Впрочем как да се съчетаят тези методи, пряко наследени от 30-те години, с желанието да се поощрява обществената активност? Мобилизацията и посредничеството в действителност са несъвместими. Желанието да се постигнат зрелищни резултати при най-ниска себестойност и възможно най-бързо чрез методи и отношения, пряко произлизащи от сталинските практики, поражда все по-авантюристични инициативи, необмислени административни реформи, икономически и обществени отклонения, които бързо разкриват ограниченията на хрущовския проект и водят до сериозна икономическа и обществена криза в началото на 60-те години.

Годишите 1957–1959 са белязани от поредица административни реформи и «кампании» («царевичната треска», «кампанията за месо в Рязан», «млечните рекорди» и др.), предназначени да подобрят действието на икономическата система. Вече споменахме за въвеждането на совнархозите, създадени да засилят хоризонталните връзки между производствените единици за сметка на традиционните вертикални връзки в съветската икономическо-административна структура, според ленинския принцип, че «гравитационният център на оперативното ръководство на промишлеността и строителството трябва да се сведе до местно равнище». От 1 юли 1957 г., чрез прилагане на закона от 10 май, промишлените министерства на Съветския съюз и на съюзните републики са заменени със стотина совнархози, които управляват на местна основа предприятията, призовани да развият директни връзки помежду си. Опитът има малко положителни икономически последици: той действително подпомага развитието на някои местни отрасли на промишлеността, занемарени по време на цялостното централно управление, но е спирачка за функционирането на секторите от крупната промишленост. Главен резултат от реформата е породеното истинско недоволство сред десетките хиляди чиновници от министерствата, принудени да заменят Москва с провинцията.

В отсъствието на истинска политика за капиталовложения в селскостопанския сектор (дължащо се на финансов проблем, тъй като държавата се колебае да прибави към цените на дребно увеличението, отпускани на производителите от 1953–1954 г.), две административни реформи трябва да съдействат за повишаване ефективността на този отрасъл. С първата се ликвидират МТС. Първоначалната идея е, че оборудването (трактори и машини) ще се използва по-добре, ако е собственост на колхозите. От икономическа гледна точка за много колхози възможността да притежават оборудване само подобрява организацията и производителността на труда, но за други наемането на техниката е по-изгодно, тъй като позволява по-голяма гъвкавост. Впрочем реформата задължава всички колхози незабавно да закупят парка от МТС. Неблагоприятните условия за изкупуването изчерпват финансовите ресурси на колхозите, натрупани от 1954–1955 г. благодарение на повишените цени на продукцията. Ако някои «колхозимиллионери» извличат полза от реформата, то тя поставя по-бедните, т.е. по-голямата част, в критично положение. Незабавното и задължително разтуряне на МТС има и други сериозни последици – най-напред заминаването за града на по-голямата част от техническите специалисти, които се боят да не ги приравнят към колхозниците, както и бързото износване на оборудването, останало без поддръжка. За първи път от края на 20-те години селскостопанският машинен парк намалява през периода 1958–1961 г.

Втората реформа засяга продължаващото прегрупиране на колхозите (83 000 през 1955 г., 68 000 през 1957, 45 000 през 1960). Това окрупняване трябва да съдейства за изграждане на широки «колхозни федерации», способни да дадат импулс за истинска промишлена интеграция. Този проект, свързан с идеята за агроградовете и разкриващ желанието за ускоряване на общественото преобразуване на селото чрез развиване на «социалистическите» аспекти на начина на живот, предвижда големи инвестиции, които безпаричните след разграждането на МТС колхози не могат да отделят. Така се проваля първият сериозен опит за достигане на истинска интеграция на колхозното селско стопанство.

Всички тези реформи, придружени от желанието бързо да се достигне важен напредък при най-ниска цена, са съпроводени от силен натиск върху кадрите (местни партийни ръководители, председатели на колхози), които на свой ред прехвърлят този натиск върху колхозниците. Практически израз на това е кампанията срещу личния парцел, смятан за капиталистически остатък. Политическите и стопанските ръководители смятат, че всяко интензифициране на производството предполага намаляване на индивидуалния труд върху личната земя. Подобна политика, освен че е непопулярна, се оказва и вредна за цялото селскостопанско производство.

Един нагледен пример – «Рязанската катастрофа», показва губелните последици, до които води привързаността към волунтаристичните методи за принуда, свързана с «гонитбата на рекорди». По време на речта си в Ленинград на 22 май 1957 г. Хрущов предлага да се утрои производството на месо в страната за три години. Въпреки всичко през следващите осемнадесет месеца увеличението е твърде скромно (8%), а това предизвиква

раздразнението на първия секретар, принуден да признае, че проектът му е бил действително нереалистичен. В края на 1958 г. са разпратени инструкции до всички областни комитети на партията да вземат мерки за чувствително увеличение на производството на месо през 1959 г. Първият секретар на Рязанска област А. Н. Ларионов поема инициативата да предложи амбициозен план: обещава публично в рамките на една година да утрои доставките на месо от областта за държавата. Тези нереалистични предложения се приемат на Областната партийна конференция и се публикуват на 9 януари 1959 г. в *Правда* по настояване на Хрущов и против мнението на Селскостопанския отдел на ЦК. Много други области отговарят на «предизвикателството». Рязанска област още няма време да започне изпълнението на грандиозната си програма, когато над нея заваляват награди. През февруари 1959 г. ѝ е връчен орден «Ленин»; няколко месеца по-късно Ларионов е издигнат за «Герой на социалистическия труд». За да изпълни обещанието, Областният комитет на партията заповядва да се изколят всички животни, родени през 1959 г., голяма част от млекодайнните крави и стадата за възпроизводство, и «изкупува» срещу разписка всичкия добитък, отгледан от колхозниците в техните стопанства. Тъй като тези мерки не са достатъчни, местната власт изкупува добитък от съседните области с фондовете, предназначени за закупуване на машини, за строеж на училища и др. Наложен е данък «в месо» не само на всички колхози и совхози от областта, но и на всички градски административни служби; месото изчезва от магазините, за да бъде предадено срещу нищожна цена на държавата. На 16 декември 1959 г. местните власти тържествено обявяват, че планът е изцяло изпълнен: областта е «продала» на държавата 150 000 т месо или три пъти повече от предишната година. За 1960 г. тя се ангажира с още по-голямо задължение – 180 000 т! През 1960 г. доставките не надхвърлят 30 000 т; масово унищоженият през 1959 г. добитък намалява с 65% в сравнение с 1958 г. Колхозниците, чийто добитък е отнет «временно» срещу разписка, отказват да обработват колективните земи; по такъв начин зърнопроизводството спада с 50%. В края на 1960 г. вече не може да се скрие катастрофата, а А. Н. Ларионов се самоубива. Прилагането на «Рязанските методи» в една или друга степен карикатурно е разпространено в много области и има катастрофални резултати: през 1964 г. производството на месо е под равнището на 1958 г. Тази афера нанася сериозен удар върху престижа на Хрущов. Лозунгът «Да се настигне и задмине Америка!» скоро става само обект на присмех. Възторгът на Хрущов от отглеждането на царевицата, чрез което той се надява да разреши фуражния проблем, е вторият обект на подигравки. В периода 1957–1962 г. площите, отделени за тази култура, са удвоени (18 милиона хектара през 1955 г., 37 милиона през 1962 г.). Те се увеличават именно в областите (Белорусия, прибалтийските страни), където е очевидно, че климатичните условия никак не са благоприятни за царевица. Реколтите през 1957, 1959, 1960 и 1962 г. са слаби.

Добрите реколти, получени през 1956 г. от целинните земи, насърчават властите да продължат с експеримента. Опитът да се утвърди като постоянна мярка това, което е само временно решение, се оказва плачевен

в средносрочен план. Свърхексплоатирането на новите области довежда до намаляване на средния добив и увеличаване цената на житото, произведено в тези области. Впрочем, не се наблюдава никакво успоредно развитие на традиционните за отрасъла области. Усвояването на целинните земи, превърнато от временна мярка в постоянен източник на половината от житото на пазара, би могло да бъде не толкова рисковано при по-устойчиви климатични условия, при развиване на по-рационално използване на земите с постоянно селско население и при добре обмислено редуване на посевите. Но нормалното селско стопанство не е съвместимо с периодичните мобилизации на работна ръка и машини, изпращани за месец-два по време на жътвите, и с екстензивната монокултура на житото, благоприятстваща ерозията на слабите почви. Това положение довежда до екологичната и икономическата криза от 1962–1963 г.

До края на 50-те години авантюристичните инициативи на Хрущов, чиито последствия се усещат истински след 1960 г., поне в очите на обществеността се компенсират от многобройните мерки, предприети в периода 1955–1959 г. за подобряване на условията на живот предимно на градското население. На 25 април 1956 г. е отменен антиработорническият закон от 1940 г., закрепостяващ работниците към предприятието им. Смяната на работното място занапред става само с предизвестие от 15 дни (нека отбележим по този повод, че колхозниците продължават да бъдат третирани като граждани втора класа без паспорт, който единствен може да им позволи да напуснат законно и свободно колхоза). Минималната заплата на държавните наемни работници е увеличена (приблизително с 35%) и освободена от облагане. Размерът на пенсиите е почти удвоен; годините за пенсиониране са намалени до 60 за мъжете и 55 за жените. В това отношение колхозите отново са оцетени: те трябва да изчакат до 1964 г., за да се сдобият с правото на пенсиониране, и то 5 години след останалите обществени категории. Продължителността на работната седмица е съкратена от 48 на 46 часа (42 за металурзите, 36 за миньорите и юношите). Отпускът по майчинство (намален по времето на Сталин на 70 дни) отново става 112 дни. Правителството поема ангажимента да не прибягва повече до задължителни държавни заеми (представляващи почти 6% от годишната заплата), но преустановява в продължение на 20 години изплащането на лихви по предишните заеми. Накрая широко развитие получава жилищното строителство. Държавата насърчава строежа на кооперативни жилищни сгради при много изгодни за населението условия. За десет години (1955–1964) градският жилищен фонд се увеличава с 80%. Въпреки това закъснението в този сектор е такова, че след прилива на десетки милиони селски жители към градовете след началото на 30-те години напредъкът не позволява да бъде разрешена жилищната криза до края на 60-те години. Властите често използват това положение като средство за натиск над гражданите: безукорното обществено поведение осигурява рано или късно получаването на жилище; обратно – всяка отклоняваща се, маргинална или протестна позиция води до изоставане в списъка на чакащите (който в средата на 60-те години надхвърля два милиона души в Москва) или до загуба на правото за

жилище. Все пак втората половина на 50-те години ще остане в колективната памет като период, през който материалното положение, по-специално осигуряването с жилище, започва да се подобрява.

Напредъкът е още по-радикален за онези, които излизат от лагерите след XX конгрес на КПСС. До 1956 г. броят на освободените остава твърде скромнен. Обжалванията трябва да изминават много дълъг път през Върховния съд или неговата «Военна колегия». След XX конгрес, за да се ускори процедурите, в лагерите се изпращат специални ревизионни комисии, натоварени да решават на място делата и да освобождават незабавно реабилитираните. Няколко милиона души се възползват от тези процедури през цялата 1956 г. – годината на «завръщането», превъзходно описана от В. Гросман в романа *Всичко отминава*. Това голямо завръщане, напомнящо също, че милиони хора никога няма да се завърнат, не може да не предизвика смут в духовете, тежка социална и нравствена травма, трагично противопоставяне в едно общество, където, както пише Л. Чуковская, «две Русии се гледат очи в очи. Тази, която е затваряла, и тази, която е била затворена».

През февруари 1957 г. са реабилитирани националностите, депортирани през 1944–1945 г. На чеченци, ингуши, балкарци, карачаевци и калмици е разрешено да се завърнат у дома. Но нищо не се прави за волжките германци и кримските татари, чиито предишни територии са заселени с руснаци и украинци. Периодът 1956–1958 г. е белязан със също така селективната реабилитация на известен брой партийни ръководители, жертви на чистките. Сред реабилитираните водещо място заемат военните Тухачевски, Якир, Блюхер и др. (но армията представлява една от главните опори на Хрущов след 1953 г.) до най-често второстепенни ръководители от привържениците на сталинската линия (като Ейхе, Рудзутак, Постишев, Косиор, Чубар и др.), споменати от Хрущов в неговия «секретен доклад». Тези частични реабилитации, които не засягат нито една от големите исторически фигури на болшевиизма, носители на политически алтернативи за сталинизма (Бухарин, Троцки) или които открито са се противопоставили на генералния секретар (Зиновиев, Каменев, Риков и др.), не пораждаат сериозни размисли за природата на сталинизма, за масовите репресии, за отговорността на партията като цяло.

Докато системата на лагерите (наричани занапред «изправително трудови колонии») се реорганизира, докато КГБ променя посоката (генерал Серов отстъпва поста си на първия секретар на Комсомола Шелепин – апаратчик на 40 години, незамесен в чистките и подчинен на партийните виждания), юристите опровергават доктрината Вишински в името на «засилване на социалистическата законност». Върховният съвет приема на 25 декември 1958 г. нови «Основи на наказателното законодателство», които трябва да послужат за база на Кодексите на съюзните републики. Тези текстове отменят най-крепящите злоупотреби с наказателното законодателство от сталинската епоха. Премахва се понятието «враг на народа»; възрастта за наказателна отговорност се повишава от 14 на 16 години; насилието и заплахите не могат занапред да бъдат използвани за получаване

на самопризнания; обвиняемият задължително трябва да присъства на процеса, защитаван от напълно запознат с делото му адвокат; съдебните заседания, с някои изключения, стават открити.

«Духът на XX конгрес» изглежда оправдава всички надежди, особено сред интелигенцията. В действителност политиката на властите спрямо интелигенцията скоро ще покаже двусмислието и ограниченията на либерализацията «под усилен контрол».

2. Границите на културното размразяване

Размразяването в сферата на културата предшества либерализацията в политиката. Ако се ограничим само с известните имена, то през 1953–1956 г. критикът В. Померанцев в едно известно свое есе – *За искренности в литературата*, И. Еренбург в романа си със символично название *Размразяване*, М. Дудинцев в романа *Не се живее само с хляб* повдигат редица важни въпроси: какво трябва да се каже за миналото, за мисията на интелектуалците, за отношенията им с партията, за ролята на писателя или на художника в една система, където партията и сателитните ѝ организации като «творческите» съюзи дават на един или друг индивид «статут» на писател или художник (както пише Померанцев: «Не съм чувал Шекспир да е членувал в някакъв съюз, но умее да пише»), защо и как истината навсякъде е отстъпила място на лъжата. Изправена пред тези иконоборчески въпроси (които биха стрували на задаващите ги в най-добрия случай няколко години лагер), още неопределената се в политическата област власт реагира колебливо, като редува административни мерки (отстраняването на поета А. Твардовски, главен редактор на списанието *Новый мир*, публикувало есето на Померанцев) и предупреждения към Министерството на културата, които обаче не са последвани от санкции. Вторият конгрес на писателите (декември 1954 г.) става свидетел на доста открити дискусии (самият Шолохов изразява съжаление за «калния поток на безличната и посредствена литература», родена от официалните поръчки и държавните награди) и осъществява няколко литературни реабилитации (М. Булгаков, Ю. Тинянов) без да отправя сериозни обвинения срещу «инакомислещите». XX конгрес, породил впрочем толкова надежди, силно разочарова интелигенцията по отношение на творческите перспективи пред нея. Изобличаването на култа към личността не повдига въпроса за «функцията» на интелектуалците в социалистическото общество. Според Хрущов «историята, литературата и изящните изкуства трябва да отразяват ролята на В. И. Ленин и грандиозните постижения на комунистическата партия и на съветския народ». Директивите са ясни: интелигенцията трябва да се приспособи към «новия идеологически курс» и да му служи. «Разкритията» на конгреса предизвикват мъчителна преоценка на ценностите сред тези, които най-силно са се компрометирали със сталинската система. А. Фадеев, първи секретар на Съюза на писателите, се самоубива два месеца след конгреса. Интелектуалците се разделят на два лагера: консер-

ватори (водени от Кочетов) и либерали (сред които движеща роля играе Твардовски).

Хрущов води двойствена и обречена на неуспех политика на балансиране между тези две групи. Консерваторите получават контрол над списанията *Октябрь*, *Нева*, *Литература и жизнь*; либералите – *Новый мир* и *Юность*. Спрямо музиката и живописиста властите демонстрират известно отваряне. Без да се отказват от идеята да организират и надзират света на изкуството, те успешно прехвърлят всички грешки върху Берия и Жданов. Шостакович, Хачатурян и другите композитори, разкритикувани през 1948–1949 г., възстановяват престижа си. В много по-«чувствителната» литературна сфера Хрущов нееднократно се опитва лично да определи свободата на писателите и нейните граници. Тя засяга главно формата, като откровените препратки към «социалистическия реализъм» минават на втори план. Що се отнася до ограниченията, те се налагат от «партийността», която трябва да «вдъхновява» писателя. «Делото Пастернак» демонстрира нагледно границите на десталинизацията в отношенията между властта и интелектуалците. През 1955 г. Пастернак завършва *Доктор Живаго*. Тъй като съветските литературни списания смятат за невъзможно да публикуват романа, той излиза в чужбина. Незабавният му успех засилва напрежението между писателя и властите. Връчването на Нобелова награда на Пастернак през 1958 г. довежда кризата до връхна точка, Пастернак е принуден да откаже наградата. За да избегне експулсирането си от СССР, той трябва да изпрати на 5 ноември 1958 г. в *Правда* един текст, инспириран от властите, в който обяснява, че отказът от наградата е по негова инициатива и обвинява Запада в политическо използване на творбата му. Озлоблението на властите към писателя не се дължи единствено на съдържанието на произведението, което действително носи различно виждане за света от това, което партията се опитва да наложи. «Делото Пастернак» поставя два други сериозни въпроса: за възраждането на традиционната роля на руския писател, носител на истината и на критичен поглед към политическата власт; за отношенията с външния свят: изпращането на романа за публикуване в чужбина разбива монопола, като право на властта да общува с външния свят.

«Делото Пастернак» е показателно за границите на десталинизацията в различни направления: не само за отношението на властта към един «отклоняващ» се интелектуалец, срещу когото са отправени редица обвинения (антисъветизъм, «презрение към руския народ», непроситимо преклонение пред Запада за мерзки материални облаги, и т.н.), използвани от четвърт век винаги, когато трябва да се посочи с пръст един «дисидент», но също и за поведението на интелигенцията като цяло. Когато сблъсъкът между властта и Пастернак я принуждава да обяви открито избора си, интелигенцията се предава. По-голямата част от писателите, свикани на 27 октомври 1958 г. в Съюза на писателите, за да решат изключването на Нобеловия лауреат, аплодират обвиненията, отправени към него няколко дни преди това от ръководителя на Комсомола Семичастни, който третира Па-

стернак като «прасе, измърсило копанята си, оплювайки народа, от чийто труд живее».

«Делото Пастернак» поражда сериозна нравствена криза у руската интелигенция, оказала се неспособна да се противопостави открито на властта. Кризата развива у много интелектуалци дълбоко чувство за вина и бележи началото на «нравствено възраждане». Хрущов, доволен от развръзката на «Делото», не пожелава да продължи атаката си срещу либералите. Напротив, през 1958–1960 г. се вземат редица мерки, които свидетелстват за известна либерализация: Твардовски отново поема ръководството на *Новый мир*; в края на III конгрес на писателите (май 1959 г.) Сурков, показал голяма активност в кампанията срещу Пастернак, е заменен на поста ръководител на Съюза от Федин, представител на по-умерено течение. Накрая, назначаването на Е. Фурцева за министър на културата отначало се смята за отстъпка пред желанията за обновление.

Тези мерки са недостатъчни, за да изтрият у интелигенцията катастрофалното впечатление, оставено от «делото Пастернак». В края на 50-те години се появяват първите самиздати. Тези машинописни списания се зараждат в средите на младите поети, писатели, философи, историци, участници в съботните сбирки на площад «Маяковски». След откриването на статуята на Маяковски на 29 юли 1958 г. тези сбирки стават предпочитано място за срещи на младото поколение московски интелектуалци. Комсомолът напразно се старее да обхване това движение и да го канализира в обичайното русло на «революционния романтизъм». Няколко месеца по-късно властите забраняват тези сбирки. Но вече е много късно, защото едно ново поколение започва да издига глас. Тъй като са му забранени публични изяви, то се обръща към нелегалното издаване. Един млад поет, А. Гинзбург, основава първия самиздат, *Синтаксис*, който публикува забранените произведения на Бела Ахмадулина, В. Некрасов, Б. Окуджава, Е. Гинзбург, В. Шаламов. Когато през 1960 г. А. Гинзбург е арестуван и осъден на две години лагер за «агитация, насочена към отслабване на съветската система», други млади творци поемат щафетата с нови списания. Ражда се първото поколение дисиденти – това на Галансков, Буковски, Бакштейн, Кузнецов.

Докато се зараждат тези маргинални течения, една радикална реформа на образователната система предизвиква силно недоволство сред най-широки слоеве на обществото и най-вече сред интелигенцията. Тази реформа, пряко инспирирана от идеята на Хрущов за «оработчване» (оработяване), има за теоретична цел да «засили връзките между училището и живота»; практически тя е предназначена да премахне нарастващия недостиг на квалифицирана работна ръка и да се бори срещу охлаждането на цялото общество към техническите професии и тези на ръчния труд, които младежите от всички слоеве отбягват. Законът от 24 декември 1958 г. заменя предишната учебна система, съдържаща две степени – задължително седемгодишно обучение, подготвящо за производството, и пълно десетгодишно обучение, с единно осемгодишно обучение, в края на което учениците са задължени да работят три години във фабриките, като едновременно

менно продължават обучението си, ако желаят това. Преминаването през производството се превръща в абсолютно условие за достъп до университета. Освен това университетските ръководства трябва да запазват все повече места за «работници» и да изграждат сложна система от връзки между предприятията и образованието. Влизането в университета вече не увенчава блестящия успех от средното училище, а се определя преди всичко от професионалния стаж, от «обществените» отговорности и политическите критерии. Тази реформа се посреща с всеобща враждебност. Интелектуалците и привилегированите се противопоставят, защото не искат да приемат, че децата им ще се лишат от решаващата привилегия за достъп до висшето образование. Други се възмущават от това, че индивидуалният училищен успех, на който те се надяват за обществено издигане на децата им, се омаловажава в полза на неуместното «орабочване» и възхваляване на производствената сфера, която всички се надяват да напуснат. Ръководителите на предприятия, вече сблъскали се с текучеството на работната ръка – друг «подарък» от Хрущов – се тревожат от перспективата за нарастваща дезорганизация на фабриките, завладени от студенти-работници или от «транзитни» работници на път за университета. Що се отнася до университетските кадри, те се стараят да филтрират разнородната студентска маса, която реформата им изпраща. Създадена да осъществи старата мечта на всички утопии – сближаване на физическия с интелектуалния труд в едно общество на прага на комунизма – реформата в действителност довежда до карикатурни мобилизации и до абсурдни кампании за «съюз между училището и живота», «науката и живота». Стотици хиляди младежи заминават на «полувакации» по целинните земи или строежите в Братск, Красноярск или на Волга, докато преподаватели и интелектуалци са мобилизирани в непродуктивна трудова дейност за сметка на професионалната им реализация. Макар че хрущовата «културна революция» не е толкова крайна като китайската, тя е породена от същата илюзия. Основният ѝ резултат е загубата именно сред интелигенцията на голяма част от доверието, което Хрущов спечелва в края на XX конгрес.

3. От икономическото буксуване до мита за комунизма

1958 година – която бележи края на колегиалното ръководство, победата на Хрущов в започналата преди пет години борба за власт, решителния етап в персонализирането на властта – може да се разглежда в икономически план като многозначителна повратна точка. Но още по-уместно изглежда това хронологично разчленяване в изключително богатия на промени и обрати кратък период, ако го разгледаме най-вече от икономически ъгъл. Според Ж. Сапир можем да различим две фази в хрущовския период: тази, «когато реформите действително промениха икономическите и обществените механизми» (1953–1958/1959), и фазата «на буксуване, което води до възпроизводство на сталинския, волунтаристичен модел на управление». В строго политически смисъл 1958 година поставя точка на многото години лутания; от икономическа гледна точка обаче годините

1958/1959 бележат предел: след като не успява да «засегне в сърцето волунтаристичното управление» (Ж. Сапир), развивалият се от 1953 г. хрушчовски проект вече поема по пътя към провал. Трудностите, с които се сблъсква този проект, водят до все по-авантюристични инициативи както във вътрешен, така и в международен план, чрез разцвета на мита за «прехода на съветското общество към комунизъм», чрез увеличаване броя на «кампаниите» (вече споменахме «Рязанската афера», «царевичната кампания», «настъплението към целинните земи»), призовани да дадат възможно най-бързо впечатляващи резултати, чрез завръщането от 1958/1959 г. към икономическия цикъл, чиито характеристики напомнят вече съществуващото положение от края на 40-те и началото на 50-те години.

В промишлеността периодът 1958/1959 – 1964/1965 е белязан от:

- чувствително увеличаване на капиталовложенията и бърз ръст на кредитите, които вече не се контролират от националния бюджет;
- силен тласък на индустриализацията, осъществена в полза на производството на средства за производство;
- рязко и неконтролирано нарастване на прилива на работна ръка (по отношение на предвижданията). Пристигането на нискоквалифицирани работници от селото повлича след себе си ново оживление в тежестта на работниците, което не е преодоляно чрез закона от 1960 г. срещу «безделниците»;

- видимо намаляване на темповете на икономически растеж;
- увеличаване на дефицита, свързан с намаляването на производството на потребителски стоки. За да обяснят този недостиг, властите прибягват към класическия маньовър – атака срещу «спекулантите». През 1961 г. обвинените в «икономически престъпления» започват да получават смъртни присъди, като мярката се прилага на 160 пъти в рамките на две години.

В селското стопанство също се наблюдава намаляване на темповете на растеж (селскостопанската продукция нараства едва с 1,5% годишно между 1959 и 1964 г. срещу 7,6% за периода между 1955 и 1959 г.) и на производителността (+3% годишно срещу +9% за годините 1953–1958). За периода 1959–1964 г. годишното производство на зърнени култури на човек от населението едва надвишава това от 1913 г. Реколтата от 1963 г. е особено плачевна вследствие на една «кампания за премахване на угарите», предприета през 1962 г., която превръща сушата от 1963 г. в истинска катастрофа. Подложени на интензивна монокултурна експлоатация, «целинните земи» стават обект на еолова (ветрова) ерозия, вследствие на която добивът намалява със 65% в сравнение с предишните реколти. За да избегне глада, правителството е принудено да закупи от чужбина 12 милиона тона зърнени храни за един милиард долара.

Селскостопанските трудности се отразяват непосредствено върху градското население. С похвалната цел да приблужи цените до истинските разходи за производството, правителството повишава с 20–30% както производствените цени, отпуснати на колхозите през 1962 г., така и пазарните цени. На 1 юни 1962 г. *Правда* публикува официалното решение за увеличение цените на месото (+30%) и на маслото (+25%) – изключително непо-

пулярна мярка, защото е придружена от замразяване на заплатите и отказ от постепенното отменяне на данъка върху дохода. Народното недоволство в предприятията на Новочеркасск се превръща в истински бунт; повиканите войски възстановяват реда в града с цената на стотина жертви сред протестиращите. По-слаби вълнения (стачки, протестни митинги) се появяват в други градове.

Селскостопанската криза се дължи не толкова на климатичните промени, колкото на обществено-икономическите структури в селското стопанство, чиято крайна цел, като се тръгне от принципите за фиксиране на цените през планирането и се стигне до начините за контролиране на трудовете се, остава изземването на продукцията, а не развитието ѝ.

Началото на току-що описания икономически цикъл съвпада със свикването на извънреден конгрес (XXI) на 27 януари 1959 г. за одобряване на нов седемгодишен план, изготвен от органите за планиране. Този план замества VI петилетен план, започнат през 1956 г. и подложен оттогава на многобройни обективни и структурни промени. Новият амбициозен план – за седем години той предвижда ръст от 85% за тежката индустрия, 62% за леката промишленост, 70% за селското стопанство, 65% за националния доход, 40% за реалните работни заплати! – трябва да позволи на СССР «да настигне и задмине Съединените щати» и да се превърне през 1965 г. в първа икономическа сила в света както по абсолютен обем на производството, така и по производство на глава от населението! Този конгрес става свидетел на зараждането на нов мит – за прехода на СССР към комунизма. Тъй като строителството на социализма се обявява за завършено, занаят пред става въпрос за пристъпване към «вътрешно изграждане на комунистическото общество», което «в перспектива до 80-те години ще осигури пълно изобилие и щастие за всеки съветски гражданин». След първите стъпки за признаване на болезненото минало и на реалните проблеми по време на XX конгрес, XXI конгрес сякаш отново обръща гръб на действителността. Завръщането към митовете се посреща със скептицизъм от населението, подложено на всекидневни лишения. Не отразява ли новият мит, превърнал се в извор на горчиви анекдоти («Комунизмът вече е на хоризонта. – Какво е това хоризонт? – Хоризонтът е линия, която се отдалечава, когато се приближаваш към нея.») невъзможността на властта да приеме радикални промени в икономиката?

4. XXII конгрес и неговите последици

Трудностите на една икономика, разклащана от «реформи» и «кампании», и изострянето на международното напрежение съдействат за мобилизирането на Хрущовите противници в годините след XXI конгрес. Привържениците на централизацията спечелват няколко успеха срещу прекалената децентрализация, която дава свободно поле за местния шовинизъм и отслабва контрола на центъра над местните икономически дейци, виновни за някои «буксувания». Най-значимо през 1960 г. е създаването

във всяка от трите главни републики – Русия, Украйна, Казахстан – на «републикански совнархоз» (само трите организации покриват 80% от съветските совнархози, като значително намаляват по такъв начин децентрализиращия ефект на реформата от 1957 г.). От друга страна част от либералната интелигенция все по-често започва да се обръща към темите «табу». Получавайки през януари 1961 г. Ленинска награда, И. Еренбург се възползва от оказваните му почести, за да повдигне проблема за антисемитизма в СССР и запазването му и в периода на десталинизация. Не след дълго поетът Евтушенко се обръща към същата тема, публикувайки в *Литературная газета* (19 септември 1961 г.) дългата поема *Бабий Яр*, посветена на избиването на евреи от нацистите близо до Киев. Тази публикация предизвиква широк дебат в пресата не само за антисемитизма, но и по такива горещи теми като национализма, социалистическия реализъм, «буржоазната» идеология и нейното влияние върху младежта (Евтушенко е обвинен от консервативното литературно списание *Литература и жизнь*, че «душата му е тясна като панталоните» – намек за опасна мода в облеклото, дошла от Запад и пленила съветската младеж!), ролята на писателя в съветското общество.

XXII конгрес на КПСС се провежда от 17 до 31 октомври 1961 г. именно в контекста на икономически трудности, съпротива от страна на интелигенцията, продължаваща опозиция срещу Хрушчов от страна на консервативни елементи, в първите редици на които се открояват двамата секретари на Централния комитет Ф. Козлов и М. Суслов. Подготовката на този конгрес под формата на широка пропагандна кампания продължава през цялата 1961 г. Партията обявява разработването на нова програма и нов устав. Проектите са публикувани през юли 1961 г., а лятото е посветено на тяхното обсъждане. Тези нови текстове са призовани да отговорят на новия етап, в който страната навлиза: преходът от социализма към комунизма. Дневният ред на конгреса следователно предвижда преди всичко приемането на тези важни документи. В действителност конгресът, който по инициатива на Хрушчов трябва да погледне в бъдещето, се отклонява към проблемите на миналото и влиза в историята като конгрес на много порадикална десталинизация от тази, която започва пет години преди това на XX конгрес.

Никога един конгрес не е събирал толкова делегати: през 1956 г. те са 1430, а през 1961 г. – 4800, като членският състав на партията се е увеличил едва с 28%. Това утрояване на броя на делегатите, сред които фигурира изобилие от нови лица, издигнати след смъртта на Сталин, отразява едновременно стремежа към демокрация, желание за завръщане към традицията на ленинските конгреси, на които са присъствали многобройни делегати съобразно общия брой на комунистите, и желанието да се повлияе чрез числено превъзходство върху съставянето на Централния комитет, избран от делегатите (действително обновен на конгреса).

Приемането на програмата предизвиква слаби обсъждания. Текстът ѝ се занимава с механизмите за преминаване към комунизма, а този сюжет е по-скоро проява на душевна нагласа, отколкото тема за обсъждане.

Според програмата ще са необходими двадесет години за постигане на целта – десет години (1961–1971) за «създаване материалната база на комунизма» и още десет (1971–1980) за влизане в комунизма. Икономическият успех, основан върху «по-нататъшното развитие на тежката промишленост», на базата на която «ще се превъоръжат технически всички останали отрасли на икономиката», трябва да доведе до създаване на безкласово общество, почиващо върху единствената форма на собственост върху средствата за производство, върху постепенното прехвърляне на атрибутите на държавата към органите за самоуправление на трудещите се, върху истинското социално равенство и т.н. Освободен от материалните затруднения, комунистическият човек все пак отговаря на точен модел: той споделя напълно ценностите на обществото и работи, защото изпитва необходимост от това, в среда, освободена от антагонизми между колектива и личността. В действителност, тази програма напълно следва канона на основоположниците на марксизма-ленинизма.

Приемането на устава има много по-важни политически последствия, които се проявяват твърде скоро. Вдъхновен от «ленинските принципи за революционна законност, вътрешна демокрация, народен контрол и колективно ръководство», новият устав поставя ударението върху необходимостта от периодически обновление на кадрите и на ръководните органи на всички равнища на апарата – от низовата организация до Президиума. При всеки избор трябва да се подменя половината от ръководството на организацията – от низовата до районната; тази пропорция спада до една трета за областните и републиканските ръководства, до една четвърт за ЦК и Президиума. Това подновяване се подкрепя от едно допълнително правило, което забранява избирането в едни и същи органи повече от определен брой пъти. Все пак, макар че в първичните и междинните организации тези правила не търпят изключения, за ЦК и Президиума те могат да не се спазват. Членовете на висшите органи на партията, чийто «авторитет е всепризнат», могат да запазят поста си за по-дълъг период от време при съгласието на три четвърти от гласувалите. Новият устав, създаден с намерение да поднови и подмлади кадрите на партията, постига само частичен успех. В действителност, бързата ротация на кадрите на ниско равнище води до понижаване на авторитета им и до зависимостта им от представителите на висшестоящите инстанции, заемащи по-стабилни постове. Що се отнася до йерарсите (висшестоящите сановници), възможността за почти неограничено оставане на върха само засилва властта им. За да постигнат мнозинство от три четвърти, позволяващо им да продължат мандата си, те са склонни да изграждат клиента, чийто потребности задоволяват. По такъв начин реформата засилва клиентелизма и склерозирането на върха, като в същото време въвежда елемент на несигурност в развитието на кариерата на начинаещите и средните кадри. Тя не е в състояние нито да се пребори с консерватизма на върха, нито да спечели на Хрущов, главен автор на реформата, симпатиите на армията от местни апаратчици.

След като конгресът два дни мъдро обсъжда програмата и устава на КПСС, на третия ден (19 октомври), много оратори като Подгорни, Кууси-

нен и други приближени на Хрущов насочват обсъжданията към една сякаш позабравена тема – десталинизацията, като продължават да изобличават престъпленията на сталинските съучастници, в първите редици на които фигурират членовете на «антипартийната група» Молотов, Каганович, Маленков, Ворошилов (току-що избран за член на Президиума на конгреса). Ворошилов е принуден пред увеличаващите се свидетелства за престъпленията на Сталин и сталинистите да си направи показна самокритика в духа на големите публични изповеди от 30-те години. На 27 октомври Хрущов публично повтаря това, което е направил пет години преди това при закрити врати – осъждането на Сталин. Но този път отива много подалеч от думите през 1956 г. за «култа към личността». Той в подробности изобличава престъпленията на Сталин и наемква, че тиранът сам е убил Киров. И напомня най-вече, че репресиите не се ограничават единствено срещу комунистите, а засягат всички съветски граждани. Все пак Хрущов не оспорва правилността на основните направления в дейността на партията и особено на тези от 1928–1929 г., а също така умело заобикаля въпроса за цялостната отговорност на партията – престъпленията вече не се приписват както през 1956 г. единствено на Сталин, а на един ограничен кръг от «сталинисти», почти съвпадащ с вече разобличената «антипартийна група». Хрущов предлага в знак за покаяние да бъде издигнат паметник на комунистите, жертви на Сталин. Но дали признанието за масови репресии, засегнали всички съветски граждани, не рискува да превърне този мемориал в паметник на «неизвестния политически затворник» по израза на Солженицин? На 30 октомври много делегати предлагат да се махне мумията на Сталин от Мавзолея. Преминалата през сталинските лагери стара болшевичка Лазуркина обяснява на втрещените делегати, че Ленин ѝ се явил в съня и ѝ казал: «неприятно ми е да бъда редом със Сталин, който причини толкова беди на Партията!» След този блестящ удар конгресът веднага гласува с вдигане на ръка за незабавното изнасяне на тялото на Сталин от Мавзолея «заради престъпленията му и заради масовите репресии срещу почтени съветски граждани».

Самият ход на конгреса отразява доста сложното политическо положение. Скрити зад привидната импровизация, Хрущов и неговите привърженици грижливо са подготвили не само атаката си срещу Сталин, но и срещу политическите си врагове. Като използва темата за изобличаване на «сталинистите», Хрущов се надява да предизвика емоционален отзвук, да манипулира политически неопитната маса от делегати, които в по-голямата си част са носели твърде малка отговорност през 1953 г., за да бъдат замесени в престъпленията на сталинизма, и да отприщи по такъв начин антиконсервативна сила, която да отстрани опозицията на генералния секретар. В същото време избраната от Хрущов тактика отразява относителната му слабост пред партийните ръководители, срещу които той не се осмелява да се изправи открито, като им разкрие предварително намеренията си.

Съпротивата срещу десталинизацията е силна. След драматичното възобновяване на десталинизацията от 27–30 октомври, подготвените в ко-

мисиите резолюции, предложени на конгреса на 31 октомври, бележат значително отстъпление. Съдбата на «антипартийните кадри», за които повечето от делегатите искат незабавно изключване от партията, е предоставена за «проучване» на Централната контролна комисия. Резолюцията за десталинизацията е омекотена: тя не подема предложението за издигане на паметник на жертвите от чистките; не говори повече за престъпленията и масовите репресии на сталинизма, а за «грешки» и «отклонения». Накрая, въпреки че Хрущов набляга в доклада си от 27 октомври на необходимостта да се продължат търсенията по тези въпроси, резолюцията заявява, че «партията е казала на народа цялата истина за злоупотребите на властта в периода на култа към личността». С тази формулировка резолюцията показва ясно, че делото е закрито, а дебатът прекратен.

Спрян в новото си настъпление срещу сталинизма, Хрущов не успява да промени в своя полза съотношението на силите в Президиума. Наистина, ЦК е силно обновен (60% от 330-те членове са новобъзбрани), но кадрите, които влизат в него, макар и в много случаи дължащи издигането си на Хрущов, не са безусловни привърженици на десталинизацията. Що се отнася до Президиума, смален до 11 членове, то той не претърпява никакви промени: след като не успява да реинтегрира отстранените през 1960 г. свои привърженици (Фурцева, Пospelов, Кириченко), Хрущов се задоволява само с изключването на Ворошилов. По такъв начин XXII конгрес завършва с полууспех за Хрущов, който въпреки разширяването на конгреса и обновяването на ЦК, не успява да увеличи реалната си мощ и да излъчи стабилно мнозинство в Президиума.

След XXII конгрес Хрущов се стреми да преодолее консервативната съпротива с помощта на интелигенцията, която обаче не е щадил по време на конгреса с призивите си да се мобилизира още повече за построяването на комунизма. През есента на 1962 г. той подкрепя публикуването на две разгромяващи за консервативния лагер произведения – една поема на Евтушенко с провокиращото наименование *Наследниците на Сталин*, излязла в *Правда* на 21 ноември, и дългата новела *Един ден на Иван Денисович* от неизвестния автор и бивш «зек» на това отгоре Александър Солженицин (*Новый мир*, ноември 1962 г.). Поддръжката на тези публикации, отприщили вълна от произведения, които никой дотогава не се осмелява да предложи, остава изолиран акт. Хрущов не се колебае в избора между либералната интелигенция, възнамеряваща да поеме десталинизацията и да продължи по свой начин «нравственото възраждане» без да се съобразява с инициативите на първия секретар, и партийния апарат, решен да контролира интелектуалния живот. Още през декември Твардовски е предупреден, че темата за репресиите е станала «натрапчива». Принуден да защитава общата си политика след ноемврийския пленум на ЦК, проведен непосредствено след Кубинската криза, Хрущов отстъпва пред консерваторите на културния фронт. Претекстът за новия поврат на първия секретар е възмуцението, което той изпитва при посещението си на изложбата на абстрактното изкуство (20 декември). Тогава той натоварва председателя на Идеологическата комисия на ЦК Иличев да припомни на интелигенци-

ята нейните задължения. И. Еренбург и В. Некрасов са подложени на остра критика в пресата. Хрущов лично се намесва на 18 март 1963 г. с една реч, по време на която той призовава интелигенцията да подчини творческия си процес на «духа на партията» (партийността). Този призив слага край на краткия период на последното хрущово «размразяване».

В момента, когато Хрущов търси опора сред либералната интелигенция срещу консерваторите, през ноември 1962 г. се провежда пленум на ЦК. За да разоръжи противниците си, водени от Козлов и Суслов, към които се присъединяват Косигин (първи заместник министър-председател) и Л. Брежнев (заменил Ворошилов начело на Президиума на Върховния съвет), Хрущов приема или кара да бъдат гласувани редица промени в планирането и управлението на икономиката, които са в разрез с неговата политика на децентрализация. Регионалните совнархози са свеждат до 47. За да ги контролира, е изграден Съюзен совнархоз, натоварен с прилагането на плана, като за Госплана остава единствено разработването на основните направления. Няколко месеца по-късно (март 1963 г.) една нова организация приключва централизирането на структурите от 1962 г.: Върховният съвет на народното стопанство, явяващ се шапка на всички икономически органи, в това число Госплана, Госстрой и държавните комитети, заменили закритите през 1957 г. министерства.

Пленумът приема и една важна реформа в партията, предложена от Хрущов на Президиума на 10 септември. Тази реформа коренно променя структурата на партията, като я разделя занапред на два клона – единият предназначен за промишлеността, а другият – за селското стопанство. От областите до центъра, всички партийни организации ще се раздвоят и ще бъдат организирани в единици, специализирани в един от двата сектора на икономиката, и поставени под управлението на отговорно лице, което трябва да ръководи поверения му сектор от икономиката. Всъщност реформата премахва районните партийни организации. Решаването на въпросите на това равнище се препращат към «производствените зони», управлявани от регионални отговорни лица. Същите принципи се прилагат в Комсомола и останалите обществени организации. Представена като обикновена техническа реформа, тази реорганизация на партийните структури е нов илюзорен опит да се управлява по-ефективно икономиката. Тя бележи и неоспорим разрыв с много от ленинските идеи, наскоро препотвърдени в приетата от XXII конгрес Програма на партията, като авангардната роля на партията, премахването на различията между града и селото в областта на труда, органичното единство на комунистическото общество. Доктринерите в партията не пропускат случая да изобличат нарушаването на «работническо-селския съюз» и профанацията на ролята на партията, сведена до решаване на икономически въпроси. Прагматиците разкриват многобройните недостатъци на тези коренни промени: свръхрастване на бюрократията, изолиране между сектори с общи проблеми, маразм в «забравените» области (търговия, здравеопазване, обучение, култура), всеобщ безпорядък. Недоволството на апарата се разраства на всички равнища. Членовете на Президиума се боят да бъдат ориентирани към конкретни

икономически отговорности, които могат да отслабят авторитета им и да им донесат един или друг неуспех. Регионалните кадри, които управляват всички сфери в обширни местности, виждат, че властта им се разделя на две, а влиянието им се ограничава единствено до контрола на определен клон от икономическата дейност. Що се отнася до многобройните кадри от районните организации, реформата просто заплашва да ги остави без работа. Инициативите на Хрущов все повече приемат формата на бягство от действителността с напразната надежда да се постигне консенсус около тях било вътре в обновената партия, било извън нея.

5. Волунтаристична външна политика

От 1953–1954 г. външната политика играе определяща роля за легитимността на Хрущов като политик от първостепенен ранг. Пътуванията в чужбина на отначало малко известния първи секретар (за разлика от традицията на Сталин, който почти никога не излиза извън СССР) имат значително влияние за засилване на позициите му във вътрешнопартийните борби през годините преди XX конгрес.

След XX конгрес проличава по очевиден начин грижата на съветските ръководители да приспособят по-адекватно външната си политика към даденостите и новите явления в съвременния свят. А. Микоян, тогава приближен на Хрущов, се оплаква от факта, че повечето от съветските теоретици се задоволяват да «повтарят и парафразират стари цитати и формулировки», а оригиналността липсва в разработките им за външния свят. Малко след конгреса в Академията на науките се създава Институт за световна икономика и международни отношения (ИМЭМО), приложил нови похвати в анализите на Третия свят и ползващ се с привилегировани връзки с Хрущов и неговото обкръжение. По същото време (април 1956 г.) е разпуснато Коминфобюро, престанало от дълги години да бъде оперативен инструмент. През периода 1954–1964 г. Хрущов дава тласък на много активна външна политика, квалифицирана от Ж. Льовек като «волунтаристична». Три основни и тясно свързани помежду си въпроса монополизират дипломатическите усилия през хрущовата епоха: отношенията със Запада (ограничени обикновено до Съединените щати като привилегирован партньор), разцеплението в «социалистическия лагер», сблъскал се с двойна криза (вътрешна, породена от движенията през 1956 г., които съветското ръководство се опитва да предотврати с налагането в страните от Източна Европа на идентични със съветските реформи; управленска, свързана с оспорването от страна на китайските комунисти първоначално на посоките, а след това и на ръководната роля на КПСС); появата на «държава с народна демокрация» в Третия свят, върху чието развитие СССР се опитва да влияе. На XX конгрес Хрущов заявява, че мирното съвместно съществуване трябва да стане «генерална линия на външната политика на СССР». Това мирно съвместно съществуване е възможно занапред благодарение на могъществото на СССР и на «социалистическия лагер».

След 1957 г., създаването на съветските междуконтинентални ракети, изстрелването на първите спътници, осигурили на СССР временно и ограничено преимущество над САЩ в областта на балистиката, засилват оптимизма на Хрущов, който на свой ред може да размахва заплахата от масиран отведен удар срещу Съединените щати в случай на американско ядрено нападение. Ако на XX конгрес той твърди, че СССР е достатъчно могъщ, за да разубеди империализма да прибегне до война срещу него, занаят пред той вярва, че СССР има средствата да разубеди САЩ да изнасят контрареволуция. При тези условия и ако социалните процеси могат да се развиват свободно във всяка страна, то победата на социализма е сигурна в средносрочен план. Много знаци и по-конкретно деколонизацията свидетелстват за необратимия характер на тези процеси, които СССР трябва да насърчава и ускорява чрез активната си политика в Третия свят. В хрущчовата диалектика икономическото съревнование и мирното съвместно съществуване вървят ръка за ръка, опирайки се на достигнатите от СССР позиции. Динамизмът на съветското общество, препотвърден на XXI конгрес от теорията за прехода на съветското общество от социализма към комунизма, гарантира мирното съвместно съществуване. От своя страна то може да създаде благоприятни условия за икономически възход на СССР, като му позволи да съкрати някои конвенционални военни разходи и да преориентира част от бюджета си към други сектори на икономиката. Все по-укрепващата икономика може да позволи да се отпусне икономическа помощ за засилване независимостта на Третия свят и за «стесняване сферата на империалистическото влияние». Мирното съвместно съществуване, замислено като възможност за отблъскване на Запада чрез умело дозиране на натиск и компромиси, без да се довеждат нещата до война, обяснява криволичещия курс в привидно противоречивите инициативи на съветската дипломатия през периода 1956–1964 г., редуващи заплахи и предложения за намаляване на напрежението.

Установяването на *modus vivendi* със Запада трябва да премине най-напред през окончателното признаване от последния на последиците от Втората световна война и на завоеванията на социалистическия лагер. В това направление усилията на СССР се фокусират в Берлин, чийто статут не престава да оспорва нормалното съществуване на Германската демократична република като държава. Открит град и витрина на Запада в сърцето на ГДР, Западен Берлин се явява «раково образувание», разяждащо отвътре западната граница на «социалистическия лагер», според думите на В. Улбрихт. През ноември 1958 г. съветското правителство се обръща към западните сили с предложение за преразглеждане на статута на Берлин като свободен и демилитаризиран град; то определя на Запада срок от шест месеца за преговори с ГДР, в противен случай СССР ще подпише с тази страна сепаративен мирен договор, като й даде пълен суверенитет над Източен Берлин, което ще направи положението на Западен Берлин нетърпимо. За провеждането на преговори по германския въпрос Хрущов изразява желание да бъде свикана конференция на четирите «велики» държави. Получил отказа на Запада да се подчини на ултиматума, Хрущов се

съгласява да промени сроковете, за да се получи желаната среща. Принципната договореност за нея се постига след посещението му в Съединените щати през септември 1959 г.

Това първо посещение на съветски държавен глава в Съединените щати представлява за Хрущов историческо събитие от голямо значение. То укрепва международния престиж на СССР, към когото Съединените щати занапред ще трябва да се отнасят почти като равен с равен. През цялата си обиколка Хрущов превъзнася изгодата от сътрудничеството между двете страни и мирното съвместно съществуване, което според него естествено ще доведе до мирната победа на комунизма («Вашите внуци – заявява Хрущов в едно телевизионно приветствие, – ще живеят в комунизма!») единствено благодарение на мирното съревнование. От разговорите си с Айзенхауер в Кемп Дейвид Хрущов ~~остава~~ с впечатлението, че американският президент е готов на отстъпки по отношение на Берлин. Решено е да се свика конференция на «четирите» за месец май 1960 г. в Париж.

По-малко от две седмици преди началото на тази конференция, Хрущов обявява, че СССР е свалил американски шпионски самолет U-2 в съветското въздушно пространство. Хрущов все пак отива на конференцията, но веднага след откриването на работната сесия (16 май) той изисква от Айзенхауер публични извинения и прекратяване на американските разузнавателни полети. Подкрепен от Дьо Гол, американският президент отхвърля първото искане на Хрущов. Конференцията се проваля. Според М. Татю, съветският ръководител е бил принуден от колегите си и против желанието си да торпилира срещата. Действително, провалът на срещата отслабва политическите позиции на Хрущов, голяма част от откровенията привърженици на когото са отстранени от Президиума по време на пленума на ЦК, свикан след аферата с U-2. Но и самият Хрущов трудно може да си позволи да участва в подобна среща, без да постигне някакъв успех. Впрочем, многобройни американски заявления дават да се разбере, че Съединените щати не са готови на отстъпки за Берлин. Един провал би укрепил позициите на Пекин, според когото съветската политика на разведвяване не допринася по никакъв начин за «вразумяване» на империализма.

През юни 1961 г. срещата на Хрущов с новия американски президент Дж. Кенеди също завършва с неуспех. Вдъхновен от фиаското на поддържания от американците десант срещу Кастро в залива Кочинос (Залива на прасетата) на 17 април 1961 г., Хрущов се обръща към Кенеди с много войнствен тон и му поставя нов ултиматум за Берлин, заявявайки, че СССР ще подпише мирен договор с ГДР преди края на годината. На 5 август Съветът на Варшавския договор призовава ГДР да вземе предпазни мерки срещу «поддривната дейност» на Западен Берлин (в действителност срещу масовата емиграция на германци от Източен Берлин). На 17 август правителството на ГДР издига прочутата «стена» в нарушение на четиристранните договорености от Потсдам, гарантиращи свободното движение в очертанията на града. Изглежда, че времето на студената война отново се завръща. През септември СССР нарушава сключения със Съ-

единените щати мораториум за ядрените опити в атмосферата и извършва поредица опити с нарастваща мощност. В началото на октомври Съединените щати известяват СССР, като прилагат за доказателство снимков материал, че са установили по-малък брой съветски ракети от предполагаемото, и че имат голямо превъзходство в тази област. По такъв начин съветските «възпиращи» средства се оказват значително отслабени. Може би именно поради тази причина Хрущов забавя за известно време кризата, като заявява от трибуната на XXII конгрес, че срокът от 31 декември 1961 г. за уреждане на статута на Берлин няма окончателен характер.

Докато напрежението в Берлин се запазва, най-сериозната криза в международните отношения от 1945 г. насетне се очертава около инсталирането на съветски ракети в Куба. Въпреки прокламациите на Кастро за социалистическия, а след това и за «марксистко-ленински» характер на кубинската революция, съветските ръководители остават твърде резервирани през 1960–1961 г. относно включването на Куба в «социалистическия лагер». Такова включване на Куба – малка уязвима страна недалеч от американските брегове – в «социалистическия лагер» предполага нови стратегически отговорности за СССР, които той още не смята, че е в състояние да приеме. В кризисната ситуация от 1961 г. Куба би могла да стане най-уязвимата точка на «социалистическия лагер», нещо като «Берлин наопаки». Едва през 1962 г. Хрущов, притиснат от Кастро и в търсене на зрелищна, дори авантюристична инициатива във външната политика, успява да убеди колективното съветско ръководство в социалистическия характер на кубинската революция. Без съмнение, не след дълго е прието решението да се разположат в Куба ядрени ракети със среден обseg на действие. Съветските основания за подобно разполагане на ракети получава различни тълкувания и оценки. За едни (М. Татю) инсталирането на ракетите в Куба има за цел да възстанови стратегическото равновесие между СССР и Съединените щати, след като последните откриват, че ядреното преимущество е в тяхна полза. За други (Ж. Льовек), включването на Куба в «социалистическия лагер» изисква занапред ефикасна защита на острова срещу всякаква американска интервенция. Присъствието на ядрени ракети е могъщо възпиращо средство, особено след като Вашингтон бъде поставен пред свършен факт с поставянето на ракетите в оперативна готовност. И в двата случая операцията, при условие, че се проведе бързо, се оказва изгодна.

На 22 октомври 1962 г., след като Съединените щати откриват няколко дни преди това действията по разполагане на съветските ракети, Кенеди обявява морска блокада на Куба и изисква ракетите да бъдат демонтирани и изведени в най-кратки срокове. Американските ръководители очакват отведен удар по Берлин заради неговата уязвимост. Нищо подобно не се случва. СССР се задоволява единствено с бурни протести. Пред очевидната решимост на американската страна да премине към действия преди оперативното активиране на ракетите, на 25 октомври Хрущов изпраща на Кенеди послание, с което той се съгласява ракетите да бъдат изтеглени под контрола на ООН, ако Съединените щати се откажат от

нахлуване в Куба. На 27 октомври Хрущов отправя второ послание, съдържащо допълнителна молба (Съединените щати да изтеглят собствените си ракети от Турция). Кенеди решава да игнорира второто послание и да приеме условията на първото. На СССР не остава друго, освен да се задоволи с това, слагайки по този начин край на кризата.

Последствията от кубинската криза са значителни. Макар че една нова държава се присъединява към «социалистическия лагер» и СССР се хвали, че е спасил световния мир, той претърпява горчиво унижение и авторитетът му е силно подронен. Хрущов, взел лично важно участие в делото, излиза от него политически отслабен. Кризата с ракетите го принуждава да си даде сметка не само за опасностите, но и за границите, до които може да достигне по пътя на конфронтацията и на заплахите, отправени от неясни силови позиции. Ядреният паритет не е панацея: не по-малко значение има съществуването на локални сили за интервенция или възпиране. В годините, последвали кризата, СССР полага значителни усилия да развие този тип военни сили (например флотата, дотогава пренебрегвана в полза на увлечението на Хрущов по «всичко ядрено»).

Общият стремеж да се предотвратят рисковете от тотална ядрена война, които тази криза извежда на преден план, води през следващите месеци до прокарване на пряка телексна линия между Белия дом и Кремъл, за да бъдат избегнати и от двете страни грешките в анализите и тълкуванията. Накрая, на 15 август 1963 г. е подписан договор за частична забрана на ядрените опити – първи категоричен договор за контрол над въоръженията между двете «велики» държави и решителен етап в установяването на *modus vivendi*.

Кубинската криза завършва разкола в китайско-съветските отношения, тлял от 1956–1957 г. През 1957 г. Мао Цзедун приписва провала на своята «кампания на стоте цветя» на «ревизионизма». Според Мао ревизионизмът, от този момент нататък обявяван за враг № 1, има две причини: вътрешна (продължаващото «буржоазно» влияние) и външна («капитулацията» пред империализма). Тази теза се превръща в теоретична основа на китайската опозиция срещу съветската политика за мирно съвместно съществуване. Противопоставянето обаче не предполага незабавен сблъсък, тъй като Мао се надява, че може да повлияе на съветските ръководители по пътя на убеждението. На конференцията на комунистическите партии, проведена в Москва през ноември 1957 г., китайският ръководител тълкува съветското преимущество в областта на балистичното дело като общо превъзходство на «социалистическия лагер» над империализма и заявява, че «занапред източният вятър е по-силен от западния». Ето защо трябва да се стегнат редиците около СССР и да се принуди империализмът да отстъпи. По време на тази конференция Мао обяснява, че е за предпочитане да бъде избегната трета световна война, но не бива да се изпитва страх от нея: нейният резултат ще бъде преминаването на «много стотици милиони хора към социализма и ще отбележи края на империализма».

Китайско-съветските отношения се влошават през 1959 г., когато става ясно, че Хрущов се стреми към един *modus vivendi* с империализма. В

очите на китайските ръководители съветско-американското разведряване се осъществява единствено в ущърб на китайските интереси. Няколко дни преди заминаването на Хрущов за Съединените щати, един силен граничен конфликт противопоставя Индия и Китай. Съветската страна публикува декларация, в която изказва съжаление за този конфликт между две приятелски за СССР държави. За Китай тази декларация е равностойна на неутралитет в конфликт, противопоставящ една социалистическа на една буржоазна държава. Тя представлява непростим разрыв с пролетарския интернационализъм.

Непосредствено след пътуването си в Съединените щати Хрущов посещава Пекин, за да осъществи последната си среща с Мао. Той открито възхвалява заслугите на разведряването, като достига дори до твърдението, че Айзенхауер наистина е заинтересуван от мира. Мао отговаря на доводите на Хрущов няколко месеца по-късно, като през април 1960 г. публикува в *Женмин жибао* по случай 90-годишнината от рождението на Ленин огромна уводна статия, озаглавена *Да живее ленинизмът!* Под прикритието на критика към югославския ревизионизъм се изобличава откъсването на цялостната съветска външна политика от марксизма-ленинизма, от пролетарския интернационализъм и от революцията, за да се подхлъзне към ревизионизма. Междувременно Хрущов известява китайските ръководители, че съвместните действия по създаването на атомната бомба ще бъдат прекратени. През лятото на 1960 г. Москва отзовава хилядите си експерти и съветници, които подпомагат индустриализацията на Китай. Тези внезапни отзовавания прекъсват някои текущи проекти. С ограничения и забавяния се осъществяват и доставките на суровини, машини и резервни части. СССР наотоява за изплащане на кредитите, отпуснати след 1950 г. Международната конференция на 81 комунистически партии (Москва, 10 ноември – 3 декември 1960 г.) разкрива спадането на съветския авторитет в комунистическия свят. Много партии (Албания, Северна Корея, Индонезия) преминават на страната на Китай. Въпреки всичко Хрущов успява да прокара съветските тези, а китайците, загрижени от запазването на мита за единството на «социалистическия лагер», се съгласяват да подпишат заключителния документ, с много от точките на който те не са съгласни. Кубинската криза ускорява разрыва. Съветско-американският договор за изтегляне на ракетите е квалифициран от китайците като «Мюнхенски договор». През февруари-март 1963 г. *Женмин жибао* публикува четири много резки статии, които изобличават «капитуланството» на Хрущов, както и «неравностойните договори», наложени на Китай от царска Русия. Те са последвани от «Нотата от 25 точки», предадена на съветското посолство в Пекин през юни 1963 г. Това е пространен и провокационен документ срещу всички основни постановки на съветската политика. КПСС отговаря в същия тон през юли. Китайски дипломати са изгонени от Москва за антисъветска пропаганда. След нови инциденти, един Плениум на ЦК приема през февруари 1964 г. доклада на М. Суслов, който обвинява Пекин в империалистически стремления в политиката му за подкрепа на борещите се срещу колониализма народи. Китайците все по-кате-

горично налагат своите териториални искания: през юли 1964 г. Мао заявява, че японските претенции за Курилските острови са «справедливи» и че СССР трябва да върне на Китай китайските територии, които е заграбил.

Успоредно с този голям конфликт, вътре в «социалистическия лагер» се заформя друг, който ще противопостави през 1963–1964 г. СССР и Румъния. Непосредствената му причина са съветските проекти за координиране на икономиките на източноевропейските страни в рамките на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ). Почти до смъртта на Сталин и непосредствено след нея съществуването на тази организация е по-скоро формално. Именно ГДР и Чехословакия в края на 50-те години пожелават, почти колкото СССР, да бъдат ускорени процесите по икономическата специализация. Но Румъния, която се бои, че ще ѝ бъде предложено да се съсредоточи главно върху селското стопанство, се противопоставя от самото начало на този проект. Чак през 1961–1962 г. съветското ръководство показва решимостта си да форсира икономическата интеграция между източноевропейските страни. Това забързване е свързано с влошаването на китайско-съветските отношения и измяната на Албания. В действителност, икономическата интеграция е едно от средствата за борба срещу центробежните политически тенденции. Съветските проекти се сблъскват челно с тези на румънските ръководители, решени да следват политиката на индустриализация, която дава известни резултати. Попаднали под съветски натиск, румънските ръководители смекчават критиките си към Китай и Албания. Тогава Хрушчов разбира, че ако продължи натиска върху Румъния, ще налее вода в мелницата на Китай. Ето защо по време на срещата на СИВ (24–26 юли 1963 г.) в Москва исканията на Румъния са удовлетворени.

Въпреки това, няколко месеца по-късно (април 1964 г.), докато китайско-съветските отношения преминават на ново равнище, Румъния оповестява, че не ще участва в нито една международна конференция, на която не е поканен Китай. Румънското дисидентство преминава от икономическата в политическата сфера и става открито. Изправен пред нарастващите центробежни тенденции, през юли 1964 г. Хрушчов решава да свика за 15 декември международна конференция на всички комунистически партии, в дневния ред на която ще присъства осъждането на китайското, албанското и румънското отклонение. Тази конференция не се провежда, тъй като междувременно Хрушчов е освободен от всичките си длъжности. Начинът, по който той ръководи делата на «социалистическия лагер», доведен до състояние на разпад и дезорганизация, несъмнено е една от важните причини за неговото отстраняване през октомври 1964 г.

Съветската политика по отношения на Третия свят през 1964 г. също не дава очакваните резултати. Въпреки това, новият политически подход, изготвен от Института за световна икономика и международни отношения отразява тенденцията на по-голяма умереност и постъпателност към поставените цели. Международната конференция на комунистическите партии от ноември-декември 1960 г. приема съветското схващане за «държава

на народната демокрация». Независимите държави от Третия свят са призвани да играят решаваща роля в «третата фаза на общата криза в капиталистическата система». Според списание *Коммунист* само пет страни отговарят на изискваните критерии (защита на икономическата и политическата независимост, аграрна реформа и икономическо развитие без участие на чуждестранен капитал, политическо ръководство на «прогресивни» сили): Куба, Гвинея, Гана, Мали и Индонезия. Наистина, въпреки усилията на съветската дипломация, нито Обединената арабска република (на която СССР отпуска значителен кредит от 100 милиона долара за Асуанския язовир, но която продължава да подлага на гонения комунистите), нито Ирак (където революцията от 1958 г. премахва англосаксонското влияние, без обаче да благоприятства съветското навлизане), нито Конго (за защита на целостта му Хрущов се изказва в ООН и предизвиква скандал заради «ударите с обувка по банката») се присъединяват към семейството на държавите с «народна демокрация». Тук отново хрущовият волунтаризъм, който не може да предложи привлекателен модел на развитие, попада в задънена улица.

6. Законно отстраняване

На 15 октомври 1964 г. кратко комюнике на ЦК, публикувано в съветските вестници, съобщава, че предния ден пленумът на ЦК е «удовлетворил молбата на Н. С. Хрущов да бъде освободен от задълженията му като първи секретар на ЦК, член на Президиума на ЦК и председател на Министерския съвет поради напреднала възраст и влошаване на здравословното му състояние». Два дни по-късно *Правда* публикува отправените към Хрущов критики: «личен стил на управление, субективизъм, некоординирани инициативи, прибързаност, инфантилизъм, самохвалство, пустословие, несъобразяване с действителността, пренебрежение към масите».

Отстраняването на Хрущов е резултат от заговор по всички правила. На 30 септември Хрущов, прекарал през 1964 г. 135 дни извън Съветския съюз в официални пътувания по чужбина, по съвет на своите колеги от Президиума заминава да си «почине» в Сочи. Без негово знание колегите му подготвят заседание на Президиума за 12 октомври, а свикват пленум на ЦК за 13 октомври. Завърнал се в Москва на 13-и, Хрущов веднага е изправен пред Президиума, където Суслов, подкрепен от колегите си, му иска оставката. Хрущов може би се надява да оправи положението както през 1957 г. пред Централния комитет, но последният, заседаващ в този момент, решава да изключи от следващия ден Хрущов от всички ръководни органи. Длъжностите му незабавно се прехвърлят на вече подготвения екип за смяната: Л. Брежнев го замества на поста първи секретар на партията, а Косигин – начело на правителството. За първи път грижливо са подготвени правила за смяната на властта. Това е обмислена и законна смяна, и то най-вече чрез прилагането на ясни правила, приети след договаряне между най-високите инстанции на партията – с една дума «закон-

на» смяна, която свидетелства за извършените благодарение на Хрущов радикални промени в политическите практики от 1953 г. насетне.

Отстраняването на Хрущов става в края на двегодишен период, по време на който авторитетът и насоките на политиката му все повече и повече се оспорват. Неговият престиж е накърнен след Кубинската криза, а критиките на колегите му стават все по-открити. Още през февруари-март 1963 г. той едва отблъсва една атака, предприета от главния му опонент Ф. Козлов (отстранен внезапно от политическата сцена поради болест през април 1963 г.; според някои автори оставането на Хрущов на поста му до октомври 1964 г. се дължи единствено на неочакваното оттегляне на Козлов от политическия живот), успял да обедини част от Президиума и ЦК срещу «импровизациите» на първия секретар. През юни 1963 г. Хрущов е принуден да приеме създаването на комисия за реорганизация на промишлеността, ръководена от главните му противници; двама от тях – Брежнев и Косигин – са издигнати по това време за членове на Секретариата на ЦК. През юли 1964 г. Брежнев отстъпва на Микоян председателството на Върховния съвет, за да се посвети изцяло на Секретариата, на управлението и контрола на висшите кадри – задача и привилегия на първия секретар, която Хрущов сякаш пренебрегва заради задграничните си пътувания. През октомври 1964 г. Секретариатът, макар и с Хрущов като формален ръководител, в действителност вече е в ръцете на Брежнев.

Изпращането на Хрущов в «заслужен отход» се посреща в безразличие в обществото – както от интелигенцията, така и от обикновените хора. Либералната интелигенция, която никога не е крила презрението си към Хрущов като «недодялан украински мужик», но аплодира разкритията на XX и XXII конгрес и хрущовата инициатива за публикуване на *Един ден на Иван Денисович*, не храни никакви илюзии по отношение на първия секретар след културното «смразяване» от пролетта на 1963 г. Вярващите се безпокоят от възобновяването на антирелигиозната пропаганда, а водачите на националните елити – от заявленията на Хрущов, според когото «русият език се е превърнал във втори майчин език на народите, затова националните различия трябва да се стопят в комунистическото общество, което ще стане свидетел на сливането на народите». Що се отнася до народните маси, те установяват, че условията им на живот от началото на 60-те години са с тенденция към влошаване: забавя се темпът на строеж на жилища, повишават се цените на храните, увеличава се данъчното бреме, ограничава се размерът на личната земя за ползване (за селяните), работниците са обезпокоени от проекта за въвеждане на работен паспорт, предназначен очевидно да ограничи свободата на движение на индустриалната работна ръка – все непопулярни мерки, които влизат в противоречие с обещанията за «светлото бъдеще» на комунизма и със самохвалствата на «господин Царевица» «да се настигне и задмине Америка». Но всички тези обществени недоволства в СССР не са в състояние да свалят един ръководител. Освен заговора на неговите съратници, решаващ елемент за падането на Хрущов се оказва опозицията, която се формира срещу първия секретар сред партийните и стопанските ръководите-

ли, обезпокоени от постоянните реформи, които непрестанно заплашват развитието на кариерата им, сигурността на работните им места и привилегиите им.

Отначало ръководните кадри подкрепят реформаторското и десталинизаторското дело на Хрушчов, което слага край на периодичните чистки в апарата и начало на относително стабилна и мирна система, но достатъчно отворена, за да могат да се изкачват по нейните стъпала без да се страхуват за живота си. Но редуващите се реформи объркват тази идеална схема. След 1957 г. реформата на совхозите засяга властовите кръгове и заточава хиляди московски чиновници в провинцията. Реформите от 1961 и 1962 г. задълбочават недоволството и голям брой членове на ЦК с важни постове като секретари на областни и регионални комитети на партията се отчуждават от Хрушчов, тъй като са заплашени от реформата от 1962 г.

Изправен срещу «бунта на бароните» на системата, след 1961–1962 г. Хрушчов все по-често се обръща към «технократите» от икономическото ръководство, които включва в системата за вземане на решения, като ги кара да участват в «разширени пленуми» на ЦК. И тук реформите мобилизират срещу него както плановиците, чиято роля е жертвана пред желанието отговорностите да се разпределят между местните кадри, така и реформаторите, сред които е и най-известният тогава теоретик Либерман, раздразнени от необмислените програми на Хрушчов. Те поставят в неудобно положение и икономическите кадри по места, които, поради невъзможност «да настигнат и задминат Америка», трябва да представят теоретични и съобразени с плановете резултати, а това ги увелича по спиралата на лъжите и извъртанията. Накрая реформите мобилизират срещу Първия секретар една част от ръководния военен апарат. Тук решаващи елементи стават уволнението на Жуков през 1957 г. и рязкото намаляване на армията с 200 000 офицери, принудително изпратени в пенсия в началото на 60-те години – конвенционалните въоръжени сили се намаляват, тъй като бъдещето принадлежи на «ядрените оръжия».

Тази съвкупност от недоволства се оказва фатална за Хрушчов. Не толкова ограниченият заговор, колкото бунтът на апарата на фона на равнодушието сред обществото и интелектуалния елит довежда първия секретар до поражение на 14 октомври 1964 г.

Библиография към глава 10.

1. Политически аспекти

- N. S. Khrouchchev, *Souvenirs* (Paris, 1971).
Branko Lazitch, *Le rapport Khrouchchev et son histoire* (Paris, 1976).
H. Carrère d'Encausse, *Le pouvoir confisqué* (Paris, 1980).
H. Carrère d'Encausse, *La déstalinisation commence* (Bruxelles, 1984).
A. Werth, *The Khrushchev Phase* (London, 1961).
G. Breslauer, *Khrushchev and Brejnev as Leaders. Building Authority in Soviet Politics* (London, 1982).
R. Conquest, *Russia after Khrushchev* (New York, 1965).

- F. Cranckshaw, *Khrouchtev* (Paris, 1967).
 I. Deutscher, *La Russie après Staline* (Paris, 1954).
 P. Daix, *L'avènement de la nomenklatura, la chute de Khrouchchev* (Bruxelles, 1982).
 C. Linden, *Khrushchev and the Soviet Leadership, 1957–1964* (Baltimore, 1969).
 R. et J. Medvedev, *Khrouchchev – les années de pouvoir* (Paris, 1977).
 A. Nove, *Stalin and after* (London, 1975).
 R. Pethybridge, *A Key to Soviet Politics. The Crisis of the Anti-Party Group* (London, 1962).
 W. Leonhard, *The Kremlin since Stalin* (New York, 1962).
 M. Tatu, *Le pouvoir en URSS: du déclin de Khrouchchev à la direction collective* (Paris, 1967).
 G. Boffa, *Le grand tournant (de Staline à Khrouchchev)* (Paris, 1960).
2. *Икономически и социални аспекти*
- J. Sapir, *Les fluctuations économiques en URSS. 1941–1985* (Paris, 1990).
 J. Sapir, *Conflits sociaux et fluctuations économiques en URSS: l'exemple de la période 1950–1965*, in *Annales ESC*. 40 (4), juillet-août 1985.
 S. I. Ploss, *Conflict and Decision Making in Soviet Russia. A Case Study of Agricultural Policy. 1953–1963* (Princeton UP, 1965).
 K. Wadekin, *The Private Sector in Soviet Agriculture* (Berkeley, 1973).
 M. McAuley, *Labour Disputes in Soviet Russia, 1957–1965* (Oxford, 1969).
 T. Lowit, *Le syndicalisme de type soviétique* (Paris, 1971).
 A. Nove, *L'économie soviétique* (Paris, 1981).
 M. Lavigne, *Les économies socialistes soviétiques et européennes* (Paris, 1979).
 N. Stuve, *Les chrétiens en URSS* (Paris, 1963).
 A. Werth, *Russie: espoirs et craintes* (Paris, 1969).
3. *Външна политика*
- J. Levesque, *L'URSS et la politique internationale de Lénine à Gorbatchev* (Paris, 1987).
 J. Laloy, *Entre guerres et paix. 1945–1965* (Paris, 1966).
 F. Perroux, *La coexistence pacifique* (Paris, 1958).
 F. Fejto, *Budapest 1956* (Paris, 1966).
 F. Fejto, *Chine-URSS de l'Alliance au conflit* (Paris, 1973).
 A. Dallin, *The Soviet Union and Disarmament. An Appraisal of Soviet Attitudes and Intentions* (New York, 1944).
 D. J. Dallin, *Soviet Foreign Policy after Stalin* (Philadelphia, 1961).
 L. Fischer, *Russia, America and the World* (New York, 1961).
 H. Seton-Watson, *Neither War nor Peace: the Struggle for Power in the Postwar World* (New York, 1960).
 J. Levesque, *Le conflit sino-soviétique et l'Europe de l'Est* (Montréal, 1981).
 J. Levesque, *L'URSS et la révolution cubaine* (Paris, 1976).
 R. Lowenthal, *Khrouchchev et la désagrégation du bloc communiste* (Paris, 1965).

11 Епоха на «развит социализъм» или «години на застоя» (1965–1985)?

І. Политическият компромис: противодействие и консерватизъм

1. Политическият консерватизъм и икономическата реформа

Отстраняването на Н. Хрущов неоспоримо представлява отказ от динамиката на реформите. В такъв смисъл то може да се схване като успех на консервативните сили. Съгласието в управляващата група, отстранила Хрущов, се базира върху необходимостта да се запази колективната власт, всички проблеми и евентуални кризи да продължават да се намират под контрола на най-висшите партийни органи, да се сложи край на Хрущовото «реформаторство», генератор на нестабилност сред кадрите на партията – накратко, да се осигури нормално функциониране на политико-административната рамка. Този стремеж към стабилизация и балансиране е придружен от търсенето на ефективни мерки: трябва да се намерят решения за стабилизиране на административната система, разкъсвана от борбите за власт (насърчавани от непрекъснатите реформи на Хрущов) между администрацията, отрасловите и териториалните органи на управление, а също да се подобри контролът върху кадрите.

Осъществено около консервативни политически цели, съгласието в управляващата група не може да не отчита някои промени, настъпили от средата на 50-те години, по-специално изискването за подобряване на потреблението (алтернативата на което остава терорът), както и поддържането на високите темпове на растеж. За осъществяване на тези цели са необходими икономически реформи. Именно за да се овладеят дестабилизацията, която тези реформи няма да закъснеят да предизвикат, трябва да се осигури кадрова политика, съчетаваща едновременно стабилност (най-вече във висшите ешелони на властта), авторитет и откритост, която трябва да вдъхва на тези кадри спокойствие за бъдещето и да позволява издигането на нови екипи.

Мерките, взети през годината след падането на Хрущов (края на 1964 – края на 1965 г.), илюстрират тези два трудно съчетаеми аспекта в

дейността на новия управляващ екип, а именно: идеологическа приемственост и политически консерватизъм от една страна, икономическа реформа и общо казано технократски ценности, от друга страна.

Падането на Хрущов предизвиква малко кадрови уволнения (освен в средствата за масова информация, държани от верни привърженици на първия секретар) и санкции. Събрал се през ноември 1964 г., пленумът на ЦК налага някои санкции (отстранен е Поляков, секретар на ЦК по аграрните въпроси) и най-вече утвърждава издигането на няколко ръководители, изиграли важна роля в «заговора» от 14 октомври: Н. Подгорни, първи секретар на Областния комитет в Харков, получава Дирекцията по кадровите въпроси като член на ЦК; П. Шелест става член на Президиума; Н. Шелепин направо влиза в Президиума, като в същото време остава секретар на Централния комитет, председател на Комитета за партийен контрол и заместник-председател на Министерския съвет. Освен тези трима души, новият ръководен екип включва Л. И. Брежнев, първи секретар на Централния комитет, А. Н. Косигин, председател на Министерския съвет, и М. А. Суслов, член на Президиума и завеждащ идеологическата сфера. След като изслушва Н. Подгорни, който излага равностметката от неблагоприятните последици, настъпили след разделянето на партията на два клона, пленумът на ЦК решава да се възстанови единството на партийните организации на всички равнища, както и това на съветите, профсъюзите и комсомола. От декември 1964 г. се възстановяват регионалните, областните и районните комитети. Новият управляващ екип е изправен пред труден избор: кой трябва да бъде поставен начело на обединените организации? Ако «възстанови» отстранените от Хрущов апаратчици, новото ръководство рискува да забави издигането на нови кадри и да остане без тясно свързано вярно обкръжение. Партийната върхушка съумява изкусно да маневрира, като извършва в продължение на много години «нежна» замяна на кадрите от хрущовата епоха в името на необходимо издигане на «младите» (родени през 20-те години) и на «по-компетентните». Анализът на промените в състава на регионалните секретари за периода 1965–1980 г. разкрива сериозните промени в началото на периода (1965–1970 г.), довели до застаряване на местните ръководители (средна възраст 59 години през 1980 г. срещу 49 през 1971). През 1980 г. «политическото дълголетие» на регионалните секретари е 10 години в РСФСР (но само четири години в Узбекистан и три в Казахстан, където партийните ръководители по-често и по-дълбоко затъват в «скандали», отколкото това става в други републики). Трябва да се отбележи, че кадровите промени през втората половина на 60-те години по никакъв начин не увреждат стабилността на партийната кариера: тя се осигурява или чрез преминаване на ръководен икономически пост, или чрез повишение в столицата (министерство), а дори и чрез изпращане на работа в посолство в чужбина. Кампанията по обновяването също се извършва в полза на постоянното разширяване на ЦК (нараснал от 300 членове и кандидат-членове през 1966 г. до 420 десет години по-късно, или увеличение с 40% приблизително). През 70-те години съставът на регионалните ръководители на партията (представляващ по-голямата

част от членовете на ЦК) постига най-сетне стабилността, към която се стреми от сталинския период, и възможността да планира индивидуалното развитие на партийната кариера. Централната власт насърчава местния набор. Това вкореняване и стабилизацията съдействат за изграждане на клиентелизъм и на система от ценности, в която верността надделява над компетентността или над идеологическите принципи. В този смисъл 70-те години са свидетел на апогея на «семейните кръгове», нещо като «социалистически феодализъм», срещу който непрестанно се борят първо Сталин чрез средствата на узаконения терор, а след него Хрущов с легални средства. Залагането на клиентелизма като стабилизираща сила в никакъв случай не се съчетава с усъвършенстването на системата (което включва и санкциониране на некомпетентните кадри) и с технократските ценности, породени от икономическата реформа.

Тя започва през 1965 г. с нова административна централизация, белязана с премахването на совнархозите, с възстановяването на закритите от Хрущов централни министерства и със създаването на големи държавни комитети (Госкомцен – за цените, Госснаб – за снабдяването, Гостехника – за новите технологии). Впрочем, на предприятията се осигурява известна автономия. Това, което в съветската терминология се означава с понятието «хозразчет» (превеждано обикновено като «счетоводна автономия»), не включва обаче нито реабилитация на печалбата, нито прибягване към «пазарния социализъм», пропагандиран по това време от чешките и унгарските икономисти, и още по-малко към самоуправление от югославски тип. Реформата в предприятията, подготвяна в продължение на години от екип под ръководството на икономиста Либерман, е кодифицирана най-сетне в два текста, обнародвани на 4 октомври 1965 г.: декрет «за подобряване на планирането и за икономическо стимулиране на производството» и правилник на «държавното производствено предприятие при социализма». Тези документи сякаш отразяват желанието да се разшири автономията на предприятията. Числото на задължителните показатели се свежда до минимум. Успоредно с показателите за брутно производство, запазени въпреки признатите несъвършенства (те позволяват на предприятията да надуват резултатите си, като използват най-скъпите суровини и продължават по този начин разточителството), се въвеждат нови показатели: стойност на реализираната продукция (за да се подтикнат предприятията да реализират застоялата продукция и да повишат качеството), общ фонд на работната заплата, обща сума на централизираните капиталовложения. За да се стимулира инициативата на предприятията, на тяхно разположение се предоставя част от печалбата, чийто размер се определя по стриктни норми, за да се попречи на директорите да се борят за печалби с всички средства, а министерствата да изземват неправомерно част от доходите. За да се стимулира приемането на «завишени» планове, решава се премиите да бъдат по-високи, ако изпълнението на плана се заложи предварително. Това предполага занапред предприятията да боравят по-свободно с петилетния план. Напротив, висшестоящите органи няма да могат да променят плана по време на изпълнението му, освен при изклю-

чителни случаи. В такъв смисъл реформата е опит да се предостави по-широк хоризонт на лицата, които вземат решения в икономическата сфера. Тя трябва да се изрази в увеличаване важността на петилетния план за сметка на действително осъществявания годишен план чрез промяна на представите, изградени след 30-те години, според които планирането е само списък от приоритети, а планът е непрекъснато променяща се основа.

Фондовете за стимулиране, заменили онези, с които по-рано се е разпореждал директорът, се разделят на три: фонд за индивидуални премии, чието разпределяне се контролира от общото събрание на трудовия колектив, фонд за социални мерки, предназначен главно за строеж на жилища, и фонд за самофинансиране, насочен към въвеждането на нови технологии.

Прилагането на реформата показва неразрешимостта на проблемите, свързани с икономическите показатели и с «ведомствеността». Новите показатели трудно се налагат. Фондовете за стимулиране не поощряват работната ръка: за работниците тези премии са средно едва 3% от заплатата, а това не е достатъчно, за да предизвика интереса им към подобряване ефективността на производството; що се отнася до фондовете за социални мерки, те обикновено не могат да се използват, тъй като строителните материали за нови жилища като премия не са залегнали в плана. Накрая, фондовете за самофинансиране страдат от лошата координация между научните изследвания и производството (от откритието през пробния образец до внедряването в текущото производство минават средно от шест до осем години).

В центъра на постоянните проблеми в икономиката стои «ведомствеността» – старо явление, за което пресата често пише с прискърбен тон. Тази «болест» произлиза от принципа за вертикално подчинение, който регламентира от 30-те години системата за планиране и управление на министерствата: това са йерархични пирамиди, централизирани в Москва, които непосредствено управляват предприятия и администрации по цялата територия на Съветския съюз. Всеки подчинен орган комуникира единствено с инстанцията над него в едно и също министерство; не съществува никаква пряка връзка между съседни предприятия и администрации, принадлежащи на различни министерства. Това отсъствие на хоризонтални връзки остава и до днес голям източник на проблеми.

Още с въвеждането си реформата се оказва съвкупност от разнородни и противоречиви мерки. Как наистина да се съчетае разширената автономия на предприятието със засилените правомощия на министерствата – истински господари в техния икономически и административен сектор? В ключовата област на доставките създаването на Госснаб (Държавен комитет по снабдяването) също е в противоречие със самостоятелността на предприятията, които не разполагат с повече свобода от преди при свободния избор на доставчици и клиенти. Дори при «преките връзки» между обичайни партньори, договорите остават подчинени на ратификация «отгоре». Закъсненията, породени от административно протакане и незаинтересованост на доставчиците, свикнали да установяват свои закони на «пазара на продавачите», продължават да поддържат несигурността и лошото

качество на доставките, затова и подаването на продукцията е неравномерно, придружено от ударни периоди и престои.

Противоречията на реформата разкриват действително наличието на сериозни разминавания между ръководените от Брежнев привърженици на децентрализацията при запазване непокътната ролята на политико-административната система във функционирането на икономиката и събраните около Косигин привърженици на известна икономическа децентрализация, готови да се доверят на автоматичните икономически регулатори.

Към вече разкритите противоречия между политическия консерватизъм, основан на желанието да се стабилизира системата чрез клиентелизма, дори чрез узаконяването на «феода», и принципа на икономическата реформа, носителка на технократски ценности, вътре в реформаторския проект се надстрояват и други различия, засягащи условията и обхвата на реформата на фона на противоречивия подход по решаващия проблем за разпределението на властта.

2. Консенсус и разногласия

Ето как единодушието, проявено към Хрущов, прикрива важни разминавания в новото колективно ръководство. То се старае да поддържа «центристка» политика, да уравнивява тенденциите, които клонят към различни решения, в една система, където съсредоточаването на реална власт в ръцете на малка група хора води неизменно до персонализиране на политическите разногласия. Тъй като официалната доктрина представя новото положение като здравословно завръщане към практиката на колегиялното ръководство, остава да се прибегне към класическия способ в подобен случай – компромисът.

Търсеният компромис обещава да има дълъг живот, тъй като, въпреки разногласията, членовете на ръководния екип са мотивирани от желанието да стабилизират и уравнивяват правомощията и интересите на различните бюрократични структури и да продължат възможно най-дълго колективното си ръководство. За тази цел те отстраняват всяко алтернативно предложение, а това означава отказ от засягане на проблемите, които пораждаат конфликти, липса на конструктивно обсъждане, култ към прагматизма, издигнат като система, стабилизиране на конфликтите и интересите и в крайна сметка – застой.

Консенсусът по главния въпрос – изкуството да се ръководи и да се удържа властта – не изключва, както можем да установим, нито разногласията, нито смекчените конфликти. Но те се претопяват в калъпите на институциите и се разрешават без голяма политическа криза. Главният извор на разногласия и потенциални конфликти засяга тълкуването на икономическата реформа: привържениците на децентрализацията на административно-командната система се противопоставят енергично на привържениците на пазарните отношения. Според Ж. Бреслауер консенсусът меж-

ду ръководителите изключва такива важни въпроси като конкретните форми за решаването на селскостопанския проблем, относителния приоритет на леката промишленост и селското стопанство, разминаването между стандартите на градския и селския потребител, разрешаването на проблема за разширяване на потреблението, на тежката индустрия и отбраната, съответстващата роля на материалните стимули и дейността по усъвършенстване на политико-административната система, мястото на пазара.

Изглежда до средата на 70-те години главни protagonисти в избора на най-важните икономически стратегии са Брежнев и Косигин. За първия приоритетите се подреждат така: селско стопанство, тежка промишленост, отбрана (това триединство се допълва след 1972 г. с «усвояването на Сибир»). За втория предимство трябва да има леката промишленост, основа за развитието на потреблението на домакинствата. Чехословашката криза (която подтиква към осмисляне на връзката между икономическите реформи за издигане на потреблението и кризата на политическата система от съветски тип), ескалацията на американската намеса във Виетнам (схващана като потенциална заплаха) допринасят след 1970–1971 г. за успеха на най-консервативните тенденции, защитавани от Брежнев, именно в момента, когато управляващият екип признава неговата върховна роля. Този избор обуславя и други, не по-малко важни решения. Те засягат самостоятелността, която трябва да се предостави на хората с реални умения да управляват икономиката и администрацията. През 1971 г. по лична инициатива на Косигин се създава Институт за управление на народното стопанство, ръководен от зетя на Косигин, Гвишиани. Набирането на кадри става след конкурс по техните компетенции, като по този начин се съдейства за издигането на нова категория икономически ръководители, напълно интегрирани в съветската система, които същевременно притежават познания за световните икономически тенденции. Това са ефективни ръководители, запознати с административните порядки, изразяващи често собствени виждания и интересите на представяните от тях отрасли. Естествената им склонност е да управляват по административен начин политическите проблеми, като оставят настрана доктринерските или идеологическите аспекти. Несъгласните с тази «технократска» тенденция Брежнев и най-вече Суслов, бдителен страж на идеологията, не пропускат да напомнят водещата роля на «партийността» – «предпоставка за заемане на отговорен пост във всякаква област».

Спечеленото от 1972–1973 г. преимущество на консервативните тенденции, проповядвани от Брежнев и Суслов, се очертава още по-ясно през втората половина на 70-те години след XXV конгрес на КПСС през март 1976 г., но все пак не води до отстраняване на Косигин, който продължава да заема важни политически длъжности. Отслабването на позициите на Подгорни и Шелепин, изгубили част от функциите си след края на 1965 г., се свързва не толкова с избраните икономически насоки, колкото с лично съперничество (конкретно между Подгорни и Брежнев) и със стълкновението между амбициите им. При все това Подгорни, издигнат на почетния пост председател на Върховния съвет, както и Шелепин, назначен за пред-

седател на Централния съвет на профсъюзите, са отстранени по «нежен» начин без драматизъм – окончателното отстраняване на Подгорни се осъществява едва дванадесет години по-късно през 1977 г.! Стабилността и здравината на коалицията по интереси, която споява управляващия екип въпреки разногласията, позволяват да се придаде мирен и официален характер на политическата борба срещу отделни лица, отхвърлени по един или друг повод. Другите промени в Политбюро и в Секретариата се извършват без много шум, по време на пленуми на Централния комитет, а не на конгресите. Обикновено оставките се искат заради политически или административни прегрешения: Шелест заплаща за относителната си търпимост към украинския «национализъм»; Полянски служи като изкупителна жертва за неуспехите в селскостопанската политика. Основният резултат от обновяването на Политбюро и на Секретариата (по-значително до средата на 70-те години, както вече казахме, тъй като десет години след отстраняването на Хрущов от старите членове на Политбюро остават едва седем – наистина най-старите и най-важните от седемнадесетте действащи членове и кандидат-членове през 1964 г.) е издигането на представители на регионалните «княжества». Особено забележително е издигането на ръководители, чиято кариера е много тясно свързана със «силния човек» на новия екип Л. Брежнев (издигнат за генерален секретар на КПСС на XXIII конгрес на КПСС през април 1966 г.): «групата от Днепропетровск» (градът, в който Брежнев е започнал преди войната политическата си кариера), сред най-известните членове на която фигурират Кириленко (наследил през 1966 г. функции, принадлежали на Подгорни в Секретариата), Черненко, Кунаев, Шчербицки, Шчелоков.

Отношенията между армията и партията в една система, която претендира за справедливо представяне и уравновесяване на интересите на различни бюрократични структури и лобита, представляват потенциален източник на напрежение. Въпреки това управляващият екип съумява, според възприетия израз, «да организира и вдъхнови» дейността на въоръжените сили чрез политическите структури на армията, зависими от Министерството на отбраната и от съответната секция в ЦК, и чрез политиката за балансиране между привържениците на конвенционалното въоръжение и борците за разширяване на употребата на ядрени оръжия. Армията се намесва в дебата за икономическите приоритети. Тя активно поддържа привържениците на тежката промишленост, на военно-промишления комплекс, на отбраната, т.е. Брежнев и Суслов, макар че те гледат благосклонно на засиления контрол на партията върху армията. На XXIII конгрес Суслов заявява: «Времето на жертвите не е отминало. Обективната действителност налага да се следва политика за приоритетно засилване на отбраната.» В началото на 1966 г. военните постигат доста успехи: ръководството на партията преразглежда оповестеното решение за ограничаване на военните разходи; генерал Устинов е издигнат в Политбюро и Секретариата (като кандидат-член); XXIII конгрес впрочем показва едно втвърдяване на външната политика, което повишава важността на военните: на конгреса е заявено, че макар мирното съвместно съществуване да може да

се приложи в отношенията Изток-Запад, то надпреварата между двата лагера си остава по-напрегната от всякога. Напредъкът на революцията в Третия свят и съдбата на социалистическия лагер са тясно преплетени. След смъртта на министъра на отбраната маршал Малиновски (март 1967 г.), военните налагат маршал Гречко. Те се обявяват срещу кандидатурата на генерал Устинов, подкрепяна от гражданските власти, тъй като Гречко не се е компрометирал с връзки с «гражданските структури» (за разлика от генерал Устинов, получил званието си като специалист в отбранителната промишленост). Чак след смъртта на Гречко (април 1976 г.) гражданските власти успяват да наложат генерал Устинов начело на Министерството на отбраната. На 7 май 1976 г. на Л. Брежнев е дадено званието маршал на СССР. Обличайки униформата, най-висшето партийно лице тържествено потвърждава съпадението, дори симбиозата на комунистическите и военните интереси, чрез смесване на военните ценности със социалните идеали на партията. В същото време това е средство партията да си присвои военния престиж, да се утвърди като политически представител на специфичните интереси на армията. Утвърдена като социален модел (в момент, когато патриотичният и милитаристическият патос е насочен към замаскиране на прозаичните трудности в ежедневието) и издигнала престижа си чрез дадения приоритет на военните разходи, позволяващи на страната да води политика на суперсила, армията както в миналото остава подчинена на гражданските структури – на хора, изградили кариера в политическия апарат, но защитаващи изискванията, интересите и привилегиите на военните в обществото.

3. Персонализация на властта и институционален плурализъм

Един от най-забележителните факти в иначе мрачния съветски политически живот от края на 60-те и началото на 70-те години е издигането в ръководния екип на Л. Брежнев, на истински, макар и комедийен култ към личността. Зад себе си Л. Брежнев има дълга политическа кариера първо по времето на Сталин, след това при Хрущов. Типичен представител на поколението на «пробивните» (*выдвиженцы*), започнали кариерата си по времето на големите чистки сред кадрите през втората половина на 30-те години, Л. Брежнев, след като е обучаван за селскостопански техник, последователно става първи секретар в Днепропетровск през 1939 г., служи като политически комисар в различни армии през войната, а след това е издигнат за първи секретар на Молдавската република през 1950 г., после за секретар на Централния комитет на XIX конгрес (1952 г.) – първо отличие за регионален висш функционер на партията. След смъртта на Сталин, Брежнев последователно става първи секретар на република Казахстан (1955 г.), кандидат-член на Политбюро след XX конгрес, член (юни 1957 г.) след отстраняването на «антипартийната група». Председател на Върховния съвет през 1960 г., той се посвещава на управлението на висшите партийни кадри на ключовия пост секретар на ЦК в решителен момент (лятото на 1964 г.). Издигането на Л. Брежнев на преден план в «колегиал-

ното ръководство», започнало след XXIII конгрес, където е предложен за поста генерален секретар на КПСС (дотогава има само първи секретар), се утвърждава в началото на 70-те години, когато замества Косигин на важните международни срещи Изток-Запад (дотогава Брежнев се занимава изключително с отношенията в «социалистическия лагер»). Срещата на високо равнище между президента Р. Никсън и Л. Брежнев в Москва през май 1972 г. потвърждава водещата роля на генералния секретар. Също както при Хрушчов, международната политика изиграва определяща роля за легитимността на първия държавен ръководител. Оттогава стареещият ръководител се къпе в почести, като задоволява страстта си към ордени и титли. По такъв начин Л. Брежнев е награден седем пъти с орден «Ленин», пет пъти «Герой на СССР». Освен това получава златен медал «Карл Маркс» за «изключителен принос към развитието на марксистко-ленинската теория и на научното изследване на актуалните проблеми в развитието на социализма и на историческата световна борба за комунистическите идеали»; Ленинска награда за мир; Ленинска награда за литература по «искане на трудещите се» за трите брошури *Малката земя*, *Възраждане*, *Целина* (издадени в 15 милиона екземпляра), които разкриват в първо лице подвизите на Л. Брежнев по време на войната, а след това на «промишления и селскостопанския фронт». За генералния секретар е изфабрикувана блестяща военна кариера: така на него му е дадено звание армейски генерал (април 1975 г.), после маршал на Съветския съюз (на 7 май 1976 г.). Два дни по-късно, по случай годишнината от Победата през 1945 г., населението на Днепропетровск открива импозантна статуя на най-знаменития си съгражданин. Накрая, на 16 юни 1977 г., Л. Брежнев е издигнат на почетния пост председател на Върховния съвет.

Тази лавина от почести и съвместяването на постове не биха могли все пак да се тълкуват като обикновено възстановяване на култа към личността от сталински тип. Брежнев не изтръгва правомощията си от своите съратници в резултат на политическа борба с елиминиране на противниците, а в действителност ги получава от самите тях. Концентрацията на власт не нарушава политическата стабилност. Брежнев изплува от политическата класа като неин представител, като превъплъщение на консенсуса и солидарността на една коалиция, която той никога не заплашва да разруши.

Персонализирането на властта в рамките на една застаряваща коалиция (средната възраст на членовете на Политбюро през 1980 г. достига 71 години), желаеща да запази стабилността на елита и да отчита интересите на различните бюрократични апарати, се придружава от урегулиране на институционните механизми и от кодифициране на юридическата и конституционната рамка, което довежда през 1977 г. до обнародване на нова конституция. Така партийните конгреси се свикват редовно на всеки пет години без изключения. По принцип те трябва да определят главната политическа линия и да одобряват основните тезиси на петгодишните планове. В действителност това са големи прояви на единомислие и на одобрение за директивите, разработени от ръководните органи на централната

администрация. Многозначително е, че всички политически промени в Политбюро и Секретариата се извършват винаги извън конгресите по време на пленуми на Централния комитет. Според Е. Карер д'Анкос втората половина на 60-те години е истински «златен век» за Централния комитет. През този период ЦК сякаш наистина спечелва известно влияние и проявява голяма политическа активност, дължаща се без съмнение на необходимостта колегиалното ръководство да си осигури верността на клиентелските кръгове и да изгради политически мрежи след «мътния» хрущовски период. Но след края на 60-те години значението на ЦК като център за вземане на решения отново намалява в полза на постоянните бюрократични структури – 25-те отдела на Секретариата на ЦК, където 1500 високопоставени партийни чиновници осъществяват политическото управление на централно равнище. Редовно свикваните пленуми (два пъти годишно) провеждат все по-кратки заседания (средно по два дни) и най-вече те имат все по-малка връзка с вземането на важни решения както за вътрешната, така и за външната политика. Все пак Централният комитет остава важна институция като орган, в който са представени различните бюрократични апарати в страната.

Като наблюдава как постоянното разширяване на Централния комитет (което позволява да се издигат заслужили кадри и в същото време да се запазват вече попадналите в този престижен орган) върви успоредно с грижливо дозираното разпределение на представителите от различните бюрократични апарати (републикански и съюзни, на самата партия, на членовете на правителството, на военните, КГБ, на службите за външна политика), Дж. Хоф развива идеята за съществуването на нещо като институционален плурализъм, което в сравнение с предишни периоди е израз на съществена промяна: занапред висшите органи на партията представляват институтите на властта, обществените организации и даже интересите на някои отделни републики. Според Марк Феро терминът «институционален полиморфизъм» е по-подходящ в специфичния контекст на съветската политическа система, белязана от ротацията на отговорностите и от преминаването от една институция в друга. Търканията, предизвикани от съперничеството между учрежденията или чиновниците, не са нито постоянни, нито свързани с определен мироглед или особен статут. Не съществува непреодолима преграда между различните йерархични структури, за което свидетелстват многообразните и променливи кариери на представителите на съветската номенклатура. Като смесва консерватизъм и гъвкавост, съветската бюрокрация не е инертно и застинало цяло, а в действителност е много по-автономна, отколкото е прието да се смята в големите общи теории за тоталитаризма или за «управляемото общество». Както Дж. Хоф показва в изследването си за *Съветските префекти*, анализът на регионалната административна организация позволява да се направи заключение, че първите секретари на партията съвсем не са «пасивни изпълнители», а са арбитри между висшите сфери на властта и основата, важни посреднически брънки от веригата, които управляват едновременно спусканите отгоре директиви и изискванията на обществото – накратко «мяс-

тото, където конфликтите могат да намерят начало на своето разрешаване». Дж. Хоф накрая заключава: «Никое общество не може да се запази, ако потоците са еднопосочни от върха към основата, и това важи за съветското общество както и за всяко друго.»

4. Брежневската конституция

На XXII конгрес на партията Хрущов обявява необходимостта да се подготви нова конституция, която да отрази преминаването към комунизма и създаването на «общонародна държава». През 1962 г. се създава конституционна комисия, на която са нужни петнадесет години да изготви новата конституция, макар че основното тяло е взето от конституцията от 1936 г. Междувременно съветските ръководители изоставят мита за предстоящото преминаване към комунизма – царство на изобилието и на отмирането на държавата, като въвеждат новото понятие «развит социализъм», което липсва в разработките на класиците на марксизма. Това ново схващане внася теоретична обосновка на изискванията на практиката. То обяснява необходимостта от икономическа реформа, която е на път да се превърне в един от «активните принципи» на съветската действителност – тя трябва да съумее «незабавно» да разреши проблемите с постоянния дефицит и да отложи за неопределено бъдеще отмирането на държавата. Докато това стане, ударението се поставя върху възстановяването на строгите норми за законност, върху все по-тясното привличане на гражданите в управлението на обществените дела на «общонародната държава» (т.е. съставена от всички признати социални прослойки – работници, селяни-колхозници и «интелигенция», като последният термин обозначава всички хора с висше образование, които не се занимават с физически труд), върху възстановяване на ролята на «обществените организации». Наистина, прилагателното «социалистически», което винаги придружава термините «законност» и «демокрация», уточнява недвусмислено, че не става въпрос за правова държава в западното разбиране на думата, т.е. основана върху приоритета на правата на индивида.

Конституцията от 1977 г. набляга в по-силна степен от предшестващите я върху ръководната роля на комунистическата партия; тя узаконява партията като «ръководна сила и водач на съветското общество, ядро на политическата му система, на държавните и на другите обществени организации». В същото време, като набляга върху значението на «общественото участие» и утвърждава принципа за «комунистическо самоуправление» чрез развиване на «пряката демокрация» («Трудовите колективи участват в обсъждането и решаването на държавните и обществените дела»), тя признава нарастващата роля на обществените организации като инстанция, успоредна на държавата.

Разширяването на тези обществени организации, увеличаването на броя на микроогнищата на самоуправление, «излъчващи способност да действат, да упражняват власт и да осъществяват вътрешен и макроинсти-

туционален обмен» (М. Феро), са сред главните характеристики на обществения живот в «годините на Брежнев». Те естествено не могат да се разглеждат откъснато от специфичните тенденции на този период като бързото развитие на урбанизацията и на средното образователно равнище на населението. През тези години самоуправлението се развива в много области на съветския живот: местния живот и градското управление (през 1980 г. в съветите са избрани 2 270 000 лица, назовавани «народни депутати» – термин, който съответства на понятието «всенародна държава», заменило «диктатурата на пролетариата»). Но ако властта на местните съвети наистина е ограничена, то контролът на централните органи върху стотиците нови градски съвети, създадени в покрайнините на градовете или в периферните зони (по-конкретно в Сибир), е чисто символичен. Броят на обществените организации нараства и в други сфери, които на пръв поглед са далеч от политиката: в културния живот, спортните организации, сдруженията; именно на тази почва ще разцъфтят по време на гласността и перестройката хилядите «неформални групи». Накрая, централните власти поощряват сдружаването на граждани за «народен контрол» над предприятията и администрацията: за тази цел се изгражда широка мрежа от комитети (почти 250 000), съставени от една страна от трудещи се членове на партията, а от друга – от доброволци, незадължително партийни членове, но подбрани от партийните организации. Тази паралелна структура, която напомня «работническо-селската инспекция», създадена от Ленин и разпусната от Сталин през 1934 г., скоро покрива цялата страна: Комитетът за народен контрол, тясно свързан със съветите, се превръща в истинска армия за контрол, в която участва или е участвал всеки шести възрастен човек. Колкото и формален да е характерът ѝ, тази структура за контрол стимулира известно доброволно участие в обществения живот, нарастващо впрочем с повишаването на образователното равнище.

Това институционализиране на обществения живот, затвърдено чрез Конституцията от 1977 г., но възникнало значително преди нея – независимо дали допринася за увеличаване на политическото влияние на гражданите или просто е един инструмент на режима с всичките му вредни последиствия – несъмнено е в пряка връзка с неочаквания бум на спонтанната обществена активност, характерна за периода.

5. Консервативни тенденции и затъване на реформите

Стабилната, сплотена и все по-застаряваща върхушка (нещо като «олигархия от малоумни старци») поддържа властта си, както беше показано, благодарение на консенсуса по главното (стремежа към институционализиране на властовите отношения и интересите на различните бюрократични структури и запазване на колегиалното ръководство, обединено около един човек-символ) и на постоянния и парализиращ компромис между често несъвместими глобални и локални подходи и тенденции: политически консерватизъм или икономическа реформа, клиентелизъм или из-

дигане на компетентните, централизация или децентрализация, приоритет за тежката промишленост и отбраната или за леката промишленост и потребителите, «партийност» или «технократски» ценности, ръководна роля на партията или инициатива на масите в контролирани обществени организации. Всички тези фундаментални въпроси, които търсят решение, никога не са обсъждани и довеждани докрай от страх да не се разруши консенсусът, ако се засегне същината на проблемите. Подобен подход не оставя много място за дейност. Той обяснява блокирането, а след това и неуспеха на многобройните опити за реформи, произтичащи от желанието да се решават проблемите без да се засегне главната причина, която ги поражда: централизацията, инициативата единствено на бюрократичните структури, волутаристичния начин на управление, утвърдил се още през 30-те години.

Все пак по-внимателният анализ позволява да се забележи постоянно нарастващ ръст на консервативните и консервиращите тенденции. През 1972–1976 г. се осъществява преходът от «просветен консерватизъм» към «скован консерватизъм» (според формулировката на Ж. Сапир). Действително в периода от края на 1972 г. до края на 1973 г. защитаваните от Брежнев приоритети в икономиката – тежка промишленост, отбрана, селско стопанство, Сибир – заменят тези от 1965–1972 г. (когато под влияние на натоварения по-специално с икономическите дела Косигин се отделя повече внимание на развитието на леката промишленост). Постепенно технократските и реформаторските слова за «научно-техническа революция» отстъпват място на все по-насочения към «партийността» речник – волутаристичен, често пъти с военни отсенки, призоваващ към мобилизиране на енергията, към активизиране на трудещите се, редуващ призови за трудова дисциплина и патриотизъм, апология на стахановизма и едва прикрити заплахи срещу «провинилите се поради разпуснатост» кадри. Накратко, тези чисто реакционни изказвания са свързани с митичното минало. Десетият петгодишен план (1976–1980 г.), приет на XXV конгрес (февруари 1976 г.), потвърждава започнатия поврат в края на 1972 г. въпреки изразеното несъгласие в няколко изказвания на Косигин. Като големи приоритети се утвърждават отбраната, развитието на енергийния сектор, на селското стопанство и Сибир. Тези насоки имат за цел в една световна конюнктура, благоприятстваща производителите на енергия, да се освободят бързо и в голям обем излишъците от енергия и на суровина за износ (обратно на реформата, която набляга върху повишаване качеството на продукцията и върху интензификацията на производството). Благодарение на този износ страната съумява в новия климат на международно разведряване, започнал именно през 1972–1973 г., да осъществи голям внос на западни машини (наистина от 1972 до 1976 г. вносът на машини със западен произход нараства четири пъти). Масовото закупуване на чужди технологии за повишаване на ефективността на производството се разглежда от ръководството на страната като възможност да се избегнат икономическата реформа и промяната на обществените отношения. Крупните инвестиции в селското стопанство, прибягването към инфлационни процеси и прилагането на чуж-

ди технологии, придружени от административна централизация на икономиката и засилване на контрола, изглеждат с течение на годините като «лесни решения» и консервативни мерки, по които се увелича застаряващата ръководна коалиция, отказала се или по-точно неспособна да реши структурните проблеми и страхуваша се да не се разруши политическото равновесие.

В тези условия непрекъснато прекрояваната икономическа реформа се задъхва след многобройни «ремонти». Нови структури – индустриални, производствени и научно-производствени обединения, териториални производствени комплекси – напразно се опитват да рационализират управлението на едновременно разпръснатите, зле интегрирани и силно зависими от безполезна вертикални структури предприятия, както и да балансират неравномерните икономически резултати, често зависещи от външни обстоятелства като неравномерността на доставките или аномалиите в цените на едро. Въпреки това нито фиксирането на цените, нито прякото ръководство на предприятията, нито пласмента на продукцията не се предоставят на предприятията. Напротив, един нов декрет от 12 юли 1979 г. засилва опеката от страна на централните органи: «духът от 1965 г.» е забравен, макар че новият документ е обявен само за «уточнение» на започнатата през 1965 г. програма.

Декретът от 12 юли 1979 г. свидетелства още с извивките в наименованието си (*За подобряване на планирането и за засилване действието на икономическия механизъм с цел повишаване на ефективността на производството и качеството на работата*) в каква задънена улица е попаднала в края на 70-те години една «реформа», от която напразно се очакват заложените резултати: подобряване качеството на производството, повишаване на печалбите, спонтанни инициативи за по-добро използване на ресурсите, по-конкретно чрез икономии в работната ръка (следователно нарастване на производителността на труда), по-рационално използване на производствените мощности (следователно повишаване на капиталовата рентабилност).

Грандиозните «нововъведения» в документа, представени като «основополагащи», са новото определяне на нормите, които занапред предприятията трябва да спазват. Става дума за излизащ извън разумните рамки проект за глобална стандартизация в управлението на предприятията, която ще позволи всяка техническа, търговска и финансова дейност на предприятията да бъде вкарана в мрежа от строго определени норми и правила. Подобна операция предполага установяване и контрол върху прилагането на безброй технически и финансови нормативи: коефициенти на запасите по тип суровина, коефициенти за използване на суровините за единица продукция (над 200 000 вида!), норми за използване на машините, на енергията и т.н.! Проектът отделя особено внимание на главната категория нормативи: разход на работна сила (следователно на заплащането) за единица продукция, който позволява да се изчисли «индекс на добавена стойност», заместил дискредитирания показател за «брутна продукция». Въвеждането на този нов показател допълнително усложнява формиране-

то на цените на едро, спускани централно. Занапред за всеки продукт трябва да се фиксират две цени: обичайна цена на едро и «нормативна» цена. Тези мерки предизвикват неописуема бъркотия, която намира изражение в преизчислението на всички съветски национални разчети между началото и края на 1982 г., но пак не се достига до поставената в началото цел: подобряване на управлението на предприятията и на производителността на труда.

Последната би трябвало да се подобри благодарение на другото голямо «нововъведение» от декрета от 12 юли 1979 г.: повсеместно въвеждане на «бригадната организация на труда», наречена «метода на Злобин» по името на нейния откривател. Идеята е проста: група трудещи се поема задължението да изпълни поставената ѝ цел на определена дата, обикновено изпреварваща «нормално» планирания срок, без да допуска брак и да надхвърля разходите. Бригадата сама управлява работата и разпределя работната заплата по свое усмотрение. В някои предприятия въвеждането на този метод (изпробван за пръв път в химическия комбинат в Шчекино, близо до Тула) повишава производителността, увеличава заплатите, намалява текучеството на работната ръка. Голямото значение, което от високо място се дава на тази форма за организация на труда, се потвърждава от приетия през 1983 г. закон за «трудовете колективи». През 1983 г. има 1,5 милиона бригади, обхващащи 17 милиона трудещи се (но само 12% от тях работят на договор за вътрешна самостоятелност в управлението). Въпреки всичко остават два важни проблема, които поставят под съмнение успеха на това «нововъведение»:

– Нерешителността на директорите на предприятия да уволняват «неужните» работници; в отсъствието на подробна информация за движението на работната ръка (наборът на работници се извършва главно, както преди, «на вратата на завода») и при намаляването на притока на работна сила, по-голямата част от директорите на предприятия са принудени да запазват резерв от работници, за да посрещат трудностите при неравномерния ритъм на производството.

– Голямата уравниловка на заплащането в промишлеността, която спира диференцирането на работните заплати, заложено в бригадната организация. В условията на бригадна организация трябва да се положат повече усилия за спечелване на една хипотетична заплата, докато обичайното заплащане е почти автоматично. Тогава струва ли си човек да се напруга?

Консервативната тенденция, изборът на лесни решения и на консервативни мерки, отказът да се атакуват структурните проблеми, затъването и неуспеха на непрекъснато прекрояваната реформа, чиито условия никога не са се ползвали с единодушната подкрепа на ръководителите, водят до навлизането на съветската икономика в началото на 70-те години във фаза на криза – несъмнен и неопровержим факт, признат от ръководния екип през 1985 г. като най-важна причина за дълбокото преустройство (*перестройка*), провъзгласено като нова революция.

II. Криза на «развития социализъм»

В края на 50-те години Хрущов поставя пред съветската икономика грандиозна цел: да се настигне и задмине американската икономика. Колегиалният екип, изгонил «Господин царица», има по-скромни икономически амбиции: изграждането на комунизма се отлага в дългосрочен план; в целите на петилетните планове на «развития социализъм», редували се от 1966 до 1985 г., преобладава реализмът. Общата им цел е да поддържат добър ритъм на промишленото развитие (между 7 и 9% годишно), без да изпадат в илюзии за възможния селскостопански растеж (4% годишно). Трябва да признаем, че тези цели, колко и скромни да са, далеч не са постигнати: периодът 1970–1985 г. е белязан от постоянния спад в темповете на растеж както в промишлеността (от 8,4% през втората половина на 60-те години на 3,5% в периода 1981–1985 г.), така и в селското стопанство (от 4,3% на 1,4%), в производителността на труда (от 6,3% спада под 3%), на капиталовложенията (от 7,5% на 1,8%). В тази низходяща крива, средата на 70-те години показва значително снижаване на всички показатели. Според Ж. Сапир, истинският прелом в процеса на бавно деградиране на съветската промишленост се извършва през 1976 г. Ще се върнем по-късно към многобройните опити за обяснение на това явление както със структурни, така и с конюнктурни фактори. Но нека отбележим, че този процес се развива в нова демографска и общественно-икономическа обстановка. През втората половина на 70-те години икономиката действително изчерпва наличните си резерви от работна сила. Прирастът на трудоспособното население спада от 2% на 0,25% годишно. От този момент насетне икономиката не може повече да прибегва както през 30-те и 50-те години към разхищение на работна сила, която да компенсира грешките в икономическите проекти на Сталин, а след това и на Хрущов. При тази нова даденост, на пазара на труда се осъществява двоен обрат, обусловен от една страна от навлизането на СССР във фазата на силно индустриализирана страна, преживяваща абсолютна, а не относителна демографска криза, а от друга страна от края на индустриализацията: за първи път от началото на 30-те години промишлеността вече не е водеща в създаването на работни места.

1. Трудностите в селското стопанство

Селското стопанство остава най-уязвимият отрасъл на съветската икономика. Като се започне от 70-те години, ръстът му е незначителен. Страната преживява в период от петнадесет години (края на 60-те – средата на 80-те години) осем катастрофални реколти (1969, 1972, 1974, 1975, 1979, 1980, 1981, 1984 г.), за които властите се оправдават с климатични причини. Действително, вследствие на политиката за усвояване на «целинните земи», по-голямата част от зърнодобивните райони на СССР влизат в климатични зони с по-нестабилни условия, отколкото са Украйна и Средното и Долното Поволжие. Въпреки това, тези зони (Казахстан, Западен Си-

бир) не са много по-уязвими от много области в Северна Америка, които отдавна не познават подобни «бедствия». Оправданието с чисто климатичните условия не може да се приеме за състоятелно. По-убедителни са обясненията, които напомнят за загубите, свързани с лошите условия на съхранение и транспорт: те достигат до 13,5% от цялата продукция в периода 1976–1980 г.! Несъмнено те се дължат до известна степен и на дезорганизацията заради специално изпратените в тези области екипи поради недостиг на работна ръка. Макар съветското селско стопанство да мобилизира в началото на 80-те години над 20% от активното население, форсираното въвеждане на административно наложена култура в слабонаселени зони може да породи единствено сериозни смущения както в работната ръка, така и в материално-техническото осигуряване. При тези условия, на правителството се налага да прибегне към масов внос на зърнени храни (главно северноамерикански), който достига средно почти 40 милиона тона на година (за периода 1979–1984 г.).

По-важното е, че лошите резултати настъпват, след като правителството е направило огромни инвестиции в селското стопанство от втората половина на 60-те години. Както отбелязва А. Ноув, «за разлика от времето, когато селското стопанство се експлоатираше в полза на промишлеността, по времето на Брежнев то се превръща в най-голямото бреме за цялата икономика».

Фалитът на хрущовата селскостопанска програма налага на новия ръководен екип веднага след поемането на властта да предложи нова политика в този сектор. Тя започва с многообещаващи мерки. В решението си от 26 март 1965 г. ЦК смекчава контрола над колхозите, като им предлага само петгодишен план за продажбите при фиксирани цени. Излишъците занапред могат да се продават на държавните приемни пунктове на цени, надхвърлящи поне с 50% тези от задължителните доставки. Впрочем, цените на селскостопанската продукция са повишени средно с 20% през 1965 г., след това с 25% през 1970, с 12% през 1979, с 16% през 1983 г. Тези значителни увеличения обаче си остават недостатъчни, за да осигуряват самофинансирането на колхозите, тъй като цените на торовете и селскостопанските машини нарастват още по-бързо, а субсидиите не ги покриват. Заплащането на колхозниците в «трудодни» е заместено от месечна заплата (представляваща аванс срещу приходите на колхоза). Колхозниците получават право на пенсия, на обществено осигуряване и накрая, на граждански паспорт. Тези мерки, сложили край на юридическата дискриминация над колхозниците, истински «граждани от втора класа» в продължение на 30 години, не успяват да спрат все по-засилващото се бягство на населението от селските области. В някои райони, като северозападната част на Русия, това явление придобива такива катастрофални размери, че колхозите остават без работна ръка.

Както вече видяхме, Брежнев се оказва активен поборник на политиката за крупни капиталовложения в селското стопанство. Те нарастват значително, за да надминат 20% от общия обем на инвестициите. Селскостопанският сектор за пръв път се ползва с внимание, надминаващо това към

леката промишленост, докато общото му значение намалява. Въпреки големите финансови усилия, резултатите остават доста под очакваните. Тогава правителството се заема с проблема за структурите на селското стопанство и на първо място с ключовия въпрос за «личното помощно стопанство». Някои пречки пред използването на личните участъци са ликвидирани; през 1977-а, а след това през 1981 г. поредица от мерки (удвояване на позволената площ, премахване на ограниченията за «домашния добитък», нови възможности за колхозниците на вземат заеми за оборудване и т.н.) стимулира частния сектор, чийто дял в селскостопанското производство остава значителен (между 25 и 30% от общото производство на месо, мляко, яйца, вълна). Но и този нов подход на централните власти не може да даде решителен тласък за развитие на сектора, докато съществува институционната рамка на колхозите, предназначена не да осигурява нарастването на продукцията, а да отнема излишъците. В това отношение поведението на властите е показателно: те продължават както в миналото и въпреки многобройните призови да слагат пречки пред личните стопанства, надявайки се по този начин да принудят колхозниците да работят повече на колективните земи. Малкият частен сектор и колхозите остават напълно несъвместими.

С надежда да повиши ефективността на селското стопанство, правителството се хвърля към многобройни реформи, целящи да реорганизира управлението на колхозите, и по-конкретно да интегрират селското стопанство в един земеделско-хранителен отрасъл. Сближаването между селското стопанство и хранителната промишленост трябва да поправи една от най-грубите грешки на системата, допусната през 30-те години: по времето, когато земеделският труд едва се заплаща, на селяните се забранява всякаква обработка на продукцията, а заводите са разположени далеч от производството, така че най-малотрайните продукти остават неизползвани, а другите понасят големи загуби при съхраняването и транспорта. От 1977–1978 г. се създават «производствени обединения» с цел да се повишат специализацията и преработката на селскостопанска продукция. Тези «обединения» включват колхози, совхози и при възможност предприятия от хранителната промишленост, както и изследователски лаборатории. В края на 1982 г. упоритостта на земеделските проблеми подтиква властите към по-радикални мерки и към амбициозна реформа: създаването на Аграрно-промишлени комплекси (АПК). Новата структура обхваща в «Районно АПК» държавни ферми, колхози, предприятия, обслужващи селското стопанство с техника и химикали или преработващи селскостопански суровини. Тази реорганизация цели да осъществи интеграцията (в най-широкия смисъл на тази дума) на селското стопанство и да намали безотговорността, според справедливите обвинения на селскостопанските труженици, на организациите, които трябва да ги обслужват. Обаче за всички години на съществуването си аграрно-промишленият комплекс не оправдава очакванията, той остава по-скоро административно обединение, отколкото жизнеспособен икономически организъм със собствена логика.

Както и в промишлеността, основният резултат от «реформата» е мултиплицирането на нови административни структури, които утежняват още повече бюрократичното управление на селското стопанство. За да се намали този риск и с надеждата колхозниците да се заинтересуват повече от работата, се разрешава създаването на бригади с колективен договор. Те носят отговорност за всички селскостопански култури на определена площ, а трудът им се заплаща според постигнатите резултати. Този съвсем не революционен метод обаче среща съпротивата на много местни селскостопански ръководители, обезпокоени от създаването в рамките на колектива на почти семейни стопанства, понеже по-голямата част от членовете на тези бригади са роднини.

Съпротивата на местно равнище е показателна за навиците, придобити след бруталната колективизация в селото. Колхозниците също престават да се доверяват на държавата, която винаги, според спомените им, ги мами и ограбва. Докато съществуват насилствено изграденото колективно стопанство и обществено-икономическият контрол, установен през 30-те години, селяните и местните кадри се държат по начин, който пречи за подобряване на ефективността на селскостопанското производство.

Брежневската стратегия за запазване на структурите и за значително финансово подпомагане на селското стопанство не може да разреши фундаменталния проблем на съветското селско стопанство: отчуждението на човека от земята. То води единствено до разхищения. При смъртта на Сталин СССР притежава слабо селско стопанство, но с минимални разходи. Докато след смъртта на Брежнев селското стопанство е все така слабо, но струва все по-скъпо на обществото.

2. Криза в организацията на труда

Отказът да се решават структурните проблеми на промишлеността изиграва главна роля за истинската криза, която настъпва в сърцето на съветската промишленост през средата на 70-те години. И това става в икономическа система, която носи почти всички черти на промишлено развитата икономика. За тази криза свидетелства натрупването на симптоми: рязко падане на темповете на растеж, сгромолясване на производителността (на фона на влошаващото се демографско положение), намаление на капиталовото възпроизводство, финансови увлечения, почти спрели капиталовложения, висок ръст на недовършеното строителство, намаляване на потреблението.

Това положение е резултат както на известни дългосрочни тенденции, така и на специфичната икономическа политика, която анализирахме по-горе и която се втвърдява в консервативна, даже реакционна посока именно в средата на 70-те години. Сред дългосрочните тенденции икономистите посочват важната роля на:

- неблагоприятната демографска ситуация, особено при намаляването на трудоспособното население. От 1975 г. става невъзможно да се поддържа икономическият ръст, като се прибегва, както в миналото, по ек-

стензивен начин, към наемането на нова работна ръка. Икономиката се сблъсква с демографската бариера. Ето защо се налага индексът за растеж на производството да се определя от все по-спадания индекс на производителността. Именно в тези условия правителството се хвърля в «обходен път», който представлява масов внос на чужди технологии с надеждата по този начин да се повиши бързо производителността, но не и към структурна реформа на организацията на труда, от която могат да се очакват само бавни и предполагаеми резултати;

- постоянното преместване на изток на естествените ресурси, по-конкретно енергийните, което оскъпява експлоатационните разходи и влошава още повече сериозния за СССР проблем с транспорта;

- моралното износване и остаряване на оборудването и основните фондове;

- бремето на военните разходи. Увеличаването на тежестта им несъмнено се отразява върху развитието на гражданското производство;

- кризата в организацията на труда, белязана от затъването и неуспеха на непрекъснато прекрояваната реформа, както и от консервативния уклон (квалифициран от някои като неосталинистки) в политиката на управляващия екип.

Несъмнено, последният фактор се оказва решаващ за кризата, както посочва още през 1983 г. академик Т. Заславская във вече знаменития си *Новосибирски доклад* (представен на времето на закрити заседания в Академията на науките и на партийни събрания, после попаднал «нелегално» на Запад). Според Т. Заславская и нейните сътрудници (голяма част от които са обединени около списанието *Эко*, месечник на Института по икономика и организация на промишленото производство, издаван в Новосибирск), причините за кризата трябва да се търсят в неспособността на системата да осигури ефективното използване на човешкия и интелектуалния потенциал на обществото. В същността си системата остава, въпреки реформите в някои области след смъртта на Сталин, такава, каквато е изградена през 30-те години. Централизацията е прекомерна, планирането твърде директивно, липсва пазар за определяне на цените и организация на ресурсите; всички форми за материално стимулиране на работника се управляват от центъра, всички форми на неорганизирана дейност на населението (производство, услуги, търговия) са забранени или силно ограничени. По такъв начин всяка лична инициатива се смята за нелегална, в рамките на сенчестата икономика, независимо какъв е нейният икономически принос. Впрочем, не е възможно индивидът да развие някаква творческа инициатива в общественния сектор. На теория инициативата се насърчава, но различните форми на участие на работника в управлението на предприятията се сблъсква винаги с ограничените права на самите предприятия: как да се участва в управлението, ако единственото разрешено нещо е да се «преизпълнява» планът? Експериментът с бригадите допуска крайно ограничено самоуправление в един много малък сегмент от производствения процес, но дори на това равнище провеждането на инициативи изцяло зависи от отпуснатите на бригадата средства. Следователно, въпреки че ра-

ботникът трябва спонтанно да действа в интерес на обществото, на него му се отказват средства за самостоятелно и отговорно поведение в тази насока. В най-добрия случай той получава «премии», ако работи «добре». А премиите все повече се откъсват от реалните индивидуални или колективни резултати. Те се начисляват автоматично и това впрочем е една от причините за тяхната неефективност. Другата причина са постоянните дефицити, които не позволяват на трудещите се да удовлетворят нуждите си на потребители. Лавинообразното нарастване на парите в спестовните сметки свидетелстват за този проблем.

Тези противоречия, заключава Т. Заславская, не са нови. Но ако системата работи – икономически и социално – през 30-те, 40-те и даже през 50-те години, когато работниците се подчиняват на военната дисциплина в предприятията, а селяните са затворени в колхозите, ограничени в движението си поради липса на паспорти, тя става нетърпима в периода 1970–1980 г., тъй като съветското общество се е променило дълбоко.

Според Т. Заславская се налага едно заключение: за да се излезе от кризата, предизвикана най-вече от провала на организацията на труда, изградена през 30-те години и nereформирана по-късно, трябва да се разгърне частната инициатива, като се определи «оптималният» (от гледна точка на обществото) обхват на дейностите, които могат да се упражняват частно. Що се отнася до бъдещето на обществения сектор, най-«прогресивните» икономисти, които пишат в списание *Эко* (основано и ръководено от академик А. Аганбегян), разглеждат три варианта за реформа в периода 1982–1984 г. Първият представлява нещо като «стабилизация»: подобрение без изменения, например като се разширят правата на предприятията, като се развият преките връзки помежду им и се създадат междутраслови проекти. Вторият вариант предвижда «умерена реформа», която да отстрани по-голямата част от секторните министерства. Накрая третият вариант е «радикален» с премахването на всички специализирани министерства. Госпланът ще се занимава изключително с макроикономическото планиране; предприятията ще бъдат силно самостоятелни в управлението си. В този трети вариант прозира унгарският икономически модел.

III. Промени в обществения живот

1. Демографските промени

«Докато Брежнев дремеше, страната му преживя истинска социална революция» – пише през 1986 г. М. Уокър в един труд, който анализира появата на перестройката. Действително, за двадесет години (1965–1985 г.) съветското общество дълбоко се променя, като се трансформират и формите за икономическо функциониране, и отношенията между обществото и властта.

Ние вече споменахме за едно изменение, чието влияние върху икономиката е от първостепенно значение: забавянето на демографския растеж (дължащ се на спадането на раждаемостта със 7 пункта и увеличаване на

смъртността с 3 пункта от 1960 г. до края на 70-те години). Това изменение е придружено от намаляване на резервите от население в активна възраст, чието разпределение впрочем се променя чувствително в полза на третичния сектор за сметка на селскостопанския. В дългосрочен план най-тежките последствия са свързани с нарастващата диференциация на прираста на населението. Увеличаването на неславянското население през този период е много по-бързо. Като цяло мюсюлманите, наброяващи през 1959 г. 22,5 милиона души (или 10,7% от цялото население), през 1979 г. достигат 42 милиона души, или 16% от населението.

Може ли тази демографска промяна да доведе до заключението за «разпадане» на една империя, чието бъдеще е в ръцете на мюсюлманите? До днес заплахите от разцепление идват най-вече от прибалтийските страни – със стагнираща демография, но със силна национална идентичност. Действително, мюсюлманският фактор съществува: ислямската култура продължава да влияе силно върху някои съветски народи, чиято национална идентичност се изгражда първо чрез принадлежността им към някакъв особен етнос, а след това чрез запазването на мюсюлманските традиции. Но в продължение на много десетилетия техният елит се интегрира в съветската система чрез възможностите за обществено издигане, чрез приемането на руския език (преброяването от 1979 г. например показва, че младите поколения от Централна Азия владеят много по-добре руски, което е необходимо условие за успех), чрез някаква солидарност срещу външния свят, контрастираща с вътрешните етнически противоречия, които обаче остават силни и напоследък се активизират.

2. Урбанизацията и нейните последствия

Другите важни социални изменения, «основополагащи» според М. Левин, са свързани с урбанизацията и с нейната естествена последица – повишаването на общото образователно равнище. За двадесет години градското население нараства от 49 на 66% от цялото население на страната. В началото на 80-те години 180 милиона съветски граждани живеят в градовете, докато броят им през 1939 г. е бил 56 милиона. Статистиките показват увеличаване на броя на всички категории градове, като големите центрове заемат водещо място в този процес: за двадесет години броят на градовете с население, надхвърлящо 1 милион жители, нараства от 3 на 23. Днес над една четвърт от съветското население живее в тези градове. Така от началото на 60-те години до началото на 80-те над 35 милиона души са мигрирали към градовете.

Това ново градско общество, пише М. Левин, най-напред представлява нова работна сила. До края на 50-те години, значителна част от градското население (почти 70%) работи за промишлеността, транспорта или строителството; по-голямата част от работните места не изискват висока квалификация и са достъпни за бившите селяни, превърнали се в работници, които продължават да се занимават с физически труд, но от друго естество. Ако работническата класа «асимилира» селячеството, то все още съ-

ществуват твърде малко истински «специалисти». По този повод достатъчно е да се припомни, че през 1956 г. 69% от директорите на заводи и 33% от главните инженери в предприятията са «практици», т.е. «обучавани в практиката» и имат основно или в най-добрия случай непълно средно образование. През 60-те и 70-те години градската социална структура се променя значително и става по-разнообразна и диференцирана в професионално отношение. В началото на 80-те години 40% от градското население вече се състои от «специалисти» със завършено средно специално или висше образование. По последни данни, от 35,5 милиона «специалисти» 13,5 милиона имат висше образование, а над 18 милиона – средно специално образование. В средата на 80-те години над 5 милиона студенти учат във висшите училища, където получават знания от половин милион преподаватели. По такъв начин за последните две-три десетилетия подобряването на професионалните и образователните норми, започнало през 30-те години, достига до своята зрелост в широк мащаб, като променя дълбоко самото схващане за «интелигенция»: вчера елит, днес широки маси от хора, разделени на многобройни групи, подгрупи и категории – технически, административно-управителни, научни, художествени, образователни, политически. Двама съветски социолози, Л. А. Гордон и В. В. Комаровский, открояват трите поколения, които занапред ще оформят активното градско население: хора, родени около 1910 г., включили се в работническите редици през 30-те години, за да достигнат най-високото си професионално ниво през 50-те години; техните синове, родени през 30-те години, навлезли в работната сфера през 50-те и в своя професионален максимум през 70-те години; и техните внуци, родени през 50-те години и започнали активен трудов живот през 70-те. От поколение на поколение, все по-малко хора работят със силата на ръцете си; над една трета от всяко поколение се изкачва на няколко стъпала по-високо по социопрофесионалната стълбича (не е ли това един от главните елементи на «социалния» консенсус?).

Този поколенчески подход позволява да се осветлят и взаимоотношенията, напреженията и конфликтите при тяхната смяна. Първото поколение прекарва страната през индустриализацията, но относително малко се възползва от нея. Това са физически работници от традиционния тип, много от тях са още селяни. Даже на върха на кариерата си през 50-те години 80% от тях продължават да упражняват физически труд. Второто поколение има повече възможности за издигане. Това е първото поколение, в което работниците от промишлеността надвишават тези в селското стопанство; първото, в което броят на квалифицираните работници се изравнява с този на неквалифицираните работници на физическия труд. Накрая, в третото поколение се констатира съществено увеличение на лицата, включени в сферата на услугите и информацията и съответно намаляване на неквалифицираните физически работници. Това поколение живее в твърде различно социално обкръжение: шансовете му за издигане чрез обучение са големи; в същото време икономическите механизми и производствените отношения вече не го задоволяват. Както пишат Гордон и Комаровский, «държавата не може да позволи на една социопрофесионална

структура, адекватна на потребностите на научно-техническата революция, да разчупи производствената система, която е застинала в отминала техническа и технологична епоха».

При отсъствието на истинска реформа, рязкото издигане на образователното и професионалното равнище влече след себе си социална криза, която започва да се проявява от втората половина на 70-те години чрез многобройни симптоми като общото недоволство от работата на младежите, получили добро образование и висока професионална подготовка; «лошият социопсихологически климат» (да използваме съветския жаргон) на много работни места; използването не по предназначение на инженери и научни работници чрез разпиляване на времето им в неквалифицирани задачи поради липса на технически и помощен персонал; издигането на «сиви», некомпетентни хора на отговорни постове. Дали третото поколение не се е превърнало в поколение на пропилените възможности?

3. «Градските микросветове» и «неформалните структури»

Една от съществени последици от развитието на урбанизацията е това, което социологът О. Н. Яницкий нарича «градски микросветове». «Развитието на научно-техническата революция и на урбанизацията, пише Яницкий, е тясно свързано с принципа за активността, за самостоятелност на личността и общуването между индивидите.» Без да се ограничава в различните форми на социален живот в малките групи – семейство, приятели, местни общности, различни контактни групи – развитието на градските микросветове бързо достига до изграждане на истински неформални мрежи и структури, които на свой ред създават основата на истинското обществено мнение. Дълго време съществуването на тези неформални структури се отрича както от съветската политическа наука, така и от западната съветология, която се базира върху принципите на идеологическия детерминизъм, изключващ всякакви самостоятелни социални процеси. В действителност, значението на общественото мнение негласно се признава поне при една конкретна ситуация в началото на 60-те години, когато хрущовският проект за реформа на образованието се сблъсква с такава широка съпротива сред влиятелните слоеве, че се налага да бъде изоставен.

През 70-те и 80-те години все по-засилващото се развитие на градската субкултура, общото повишаване на образователното равнище поражда една все по-сложна обществена система, цяла гама от «неформални структури», «микросветове», «ъгълчета на самоуправлението» – с техните членове, култура и «контракултура», «невидими колегии» на изследователи и учени, младежки групи, професионални и непрофесионални сдружения, културни институции. Всички те започват да изразяват мненията и исканията си. Пробен камък на тези първи спонтанни прояви на общественото мнение най-често става културният живот. Показателен е случаят с певеца Вл. Висоцки (починал през 1980 г. на 42 години), истинско «общест-

вено явление» и пример за появата не само на паралелна култура, но и на неформални структури, които засягат много по-широки маси хора, отколкото традиционните кръгове на интелигенцията. Това е певец, когото властите посрещат неприязнено, тъй като неговите протестни, простонародни и горчиви песни изобличават всички недостатъци на системата (приживе му е издадена едва една плоча). Той се превръща в говорител на всички обеднели и обезправени слоеве на съветското общество, слушан е от десетки милиони почитатели от всички слоеве (благодарение на милиони касетки с пиратски записи), и се изявява единствено в места, предоставени му от «неформални сдружения», пред публика, без концертите му да са обект и на най-малката реклама! В деня на погребението му няколко десетки хиляди души се събират около театъра на Таганка; това е най-голямата спонтанна проява в съветската столица след погребението на Йоффе през 1927 г.

Не е ли съществуването на подобни явления знак за появата през 70-те и 80-те години на истинско гражданско общество? Такава е хипотезата, издигната от Моше Левин, който пише: «Под «гражданско общество» разбираме съвкупността от мрежи и институции, които или съществуват и действат независимо от държавата, или произлизат от държавата, като самостоятелно оформят гледната си точка по въпроси с местно или национално значение, а след това се опитват да убедят в правотата си своите членове, после малките групи и накрая властите. Тези социални обединения не се противопоставят задължително на държавата, но съществуват като противовес на държавните учреждения и се ползват от известна самостоятелност... Независими и неформални тенденции и групи се появяват също... и в съветската държавна бюрокрация. Общественото мнение, обществените движения и реакции проникват също и в държавните, и в партийните учреждения... Схващането на гражданското общество, действащо в самото сърце на бастиона на държавността – сред широки слоеве чиновници, политически «лидери на общественото мнение» и дори сред партийния апарат – хвърля известно предизвикателство срещу готовите представи за съветското общество. Но това ново понятие е приложимо само в нова ситуация.»

4. Поощряване на обществената активност

Тази нова ситуация не остава напълно извън контрола на властта. Осъзнавайки необходимостта да обхване и контролира образуващите се области на микроавтономия, тя полага усилия да придаде на обществения живот официален характер, да накара обществото само да контролира действията си, след като те са придобили институционален характер, като поощрява активността и съживява обществените организации. Властта стига понякога дотам да прехвърли функциите на някои държавни органи върху обществените организации, по-конкретно върху професионалните съюзи. Самото понятие «общонародна държава», укрепването на «социалистическата демокрация» с нейния ритуал на избори, призвани да спомагат за

сплотяване на съветското общество (над 20 милиона души са мобилизирани за организирането на всеобщото преброяване) и да пропагандират социалния модел, въплътен от кандидатите, развитието на широка мрежа от комитети за «народен контрол», на «народни милиционерски отряди», активизирането на дейността на Съветите (макар обикновено под контрола на висшите инстанции) – всичко това придружава поощряването на новото участие в обществения живот. През целия период КПСС остава главната структура, привличаща хората към обществения живот. За петнадесет години (1965–1980 г.) броят на членовете ѝ се увеличава с 42% (в ритъма от половин милион новоприети всяка година), за да достигне 17 милиона комунисти в началото на 80-те години. Набирането на членове показва тенденция към привличане на «най-добрите», т.е. най-образованите; както никога дотогава образованието се превръща в абсолютен критерий («синтез на критериите», както се изразява Ж. Маркевич-Лагно) за издигане в обществото – както професионално, така и политическо. В края на 70-те години над една четвърт от партийните членове са със завършено висше образование; за новоприетите тази пропорция надхвърля 45%. Партийната членска книжка все повече се явява полезно «допълнение» към дипломата, което улеснява кариерата срещу минимални и формални задължения на титуляра: да спазва «правилата на играта», най-важното от които е да не критикува открито режима, да затваря очи пред разминаването между политическите слова и действителния живот, доминиран от апатия, цинизъм, корупция и в по-широк план от превес на индивидуалните над колективните интереси. В тези условия комунизмът се превръща в човек с «двоен морал», способен да обслужва режима, без да споделя в дълбините на душата си убежденията, които изразява на висок глас.

От 17 милиона комунисти едва една четвърт заемат изборни длъжности в 400 000-те първични организации. Тези четири милиона комунисти, наричани с голямо преувеличение «актив», по принцип съставляват «политическия вивариум», от който се избират «постоянните» партийни работници (почти 400 000). В действителност пътят по стъпалата на изборните длъжности, осигуряващ издигането на активисти от низовите организации (комунисти от профсъюзите, съветите, различните обществени организации, първичните партийни организации) все по-рядко води до желаните постове, включени в номенклатурата на съюзно, републиканско или регионално равнище. Тези списъци на номенклатурните постове все повече се обвързват с точни длъжности в политическата и икономическата администрация, на които кандидатите се назначават пряко от висшестоящата администрация. Периодът на 70-те и 80-те години наистина е белязан от силната стабилизация на елитите и от затваряне на пътищата за издигане, а системата започва да работи в затворен цикъл. Номенклатурата – понятието навлиза във всекидневния език след успеха на книгата на М. Восленски – изкрystalизира в истинска каста, чиято численост трудно може да бъде обхваната (няколко стотици хиляди семейства или много милиони, ако се вземат предвид по-близките или по-отдалечените «кръгове» на едно силно йерархизирано общество), но която вече заема особено място в об-

ществото. Политическата стабилност на брежневските години позволява разцъфтяването на мощни и самоуверени елити, защитаващи положението си, привилегиите си и възможностите си за самовъзпроизвеждане. Но това вкореняване на елитите, организирани като истински феодални структури със собствена йерархия, територии и клиентелистки кръгове, влиза в противоречие с другата страна на социалната политика на властта – поощряването на масовото участие в обществения живот. Струва ли си да се участва, когато може да се постигне единствено някакъв почетен статус, илюзорна принадлежност към поделита? В условията, когато номенклатурата стига редовете си, когато се утвърждава все по-нарастващото разделение между «тях» – хората на власт – и «нас» – редовите граждани – поощряването от властите участие в контрола на новите структури, които гражданското общество може да си присвои, става все по-формално.

5. Формите на несъгласие и на отстраняване

При това положение се наблюдава бавно, но неоспоримо увеличаване на проявите на несъгласие. От тези прояви в чужбина особено внимание привлича феноменът на дисидентството – най-радикално, най-забележително и най-смело проявление на протеста. Негов символ става проявата на 28 август 1968 г., когато на самия Червен площад осем души (студентката Татяна Баева, езиковедът Константин Бабицкий, филологът Лариса Богораз, поетът Вадим Делоне, работникът Владимир Дремлюга, физикът Павел Литвинов, художественият критик Виктор Файнберг, поетесата Наталия Горбаневская) протестират срещу съветската интервенция в Чехословакия. Но съществуват и други, не толкова зрелищни форми на несъгласие, които позволяват да се избегне административното преследване: участие в цяла гама асоциации за защита на природното или религиозното наследство, писане на текстове без шанс за публикуване (и открити днес) «за бъдещите поколения» или отказ от кариера (колко ли млади интелектуалци стават през 70-те години метачи или портиери?). Поетът и бардът Ю. Ким неотдавна пише по повод на последния си успешен спектакъл *Московски кухни*: «Брежневските години ще останат в нашите спомени на интелектуалци като години, прекарани в кухните в дискусии по «кръжоци» как да прекроим света.» Нима не са били подобни «кухни», макар и на друго равнище, университетът в Тарту, катедрата на проф. В. Ядов в Ленинградския университет, Институтът по икономика на Сибирското отделение на Академията на науките в Новосибирск и много други официални или неформални места, където между два анекдота за недоимъка и фъфленето на генералния секретар се обсъжда и подготвя бъдещето?

Най-активните форми на протест се развиват главно в три обществени групи: творческата интелигенция, вярващите и някои национални малцинства. Разочарована от непоследователността на Хрушчов, творческата интелигенция посреща свалянето му с безразличие. Новият ръководен екип, в който Сулов играе ролята на главен идеолог, показва почти веднага, че е решен да приключи окончателно с епохата на културното размразяване.

През септември 1965 г. писателите Андрей Синявски и Юрий Даниел са арестувани затова, че са публикували под псевдоним в чужбина своите творби, които в печатен вид са внесени в СССР; те са осъдени през 1966 г. на няколко години лагерен живот. Това е първият публичен политически процес от постсталинската епоха. Той е предназначен да служи за пример и предупреждение; главният му смисъл е в това, че обвинените са писатели, осъдени по член 70 от Наказателния кодекс, приет по времето на Хрущов, който определя престъплението «агитация или пропаганда с цел да се подрони или отслаби съветската власт... чрез клеветнически твърдения, злепоставящи държавата и обществото». Впоследствие този член широко се използва за преследване на различните форми на дисидентство. Процесът срещу Синявски и Даниел свидетелства за изминатия път след «делото Пастернак»: 63 членове на Съюза на писателите, към които по-късно се присъединяват 200 други интелектуалци, се обръщат с писмо към XXIII конгрес на КПСС и към Президиума на Върховния съвет с молба двамата осъдени писатели да бъдат пуснати на свобода под гаранция. Процесът срещу Синявски и Даниел е последван от други арести и присъди, по-конкретно тези на А. Гинзбург, съставил «Бяла книга» на протестите срещу процеса от февруари 1966 г., на П. Литвинов и Ю. Галансков, създател на «самиздатското» списание *Феникс*, на А. Марченко, автор на първата книга (*Моето свидетелство*) за лагерите през хрущовия период, широко разпространявана като самиздат. От началото на април 1968 г. дисидентството успява да започне издаването на *Хроника на текущите събития*, която излиза нелегално на всеки два-три месеца, като съобщава за всички посещения срещу свободата на личността. Обезглавена след една поредица арести през октомври 1972 г., редакцията на списанието се възстановява трудно и публикуването му става епизодично.

В края на 60-те години основните дисидентски течения се обединяват в «Демократично движение» с твърде размити структури, обхващащи представители на трите «идеологии», изградили се в постсталинския период като програми за действие: «истинския марксизъм-ленинизъм» (представяван по-конкретно от Рой и Жорес Медведеви), «либерализма» (олицетворяван от А. Сахаров) и «християнската идеология» (защитавана от А. Солженицин). Първата програма почива върху схващането, че Сталин е опорочил марксистко-ленинската идеология и че едно «завръщане към изворите» ще позволи да се оздрави обществото; втората програма смята за възможна еволюцията към демократично общество от западен тип, като същевременно се запази принципът на обществена собственост; третата програма предлага християнските ценности като основа за обществения живот и, следвайки славянофилските традиции, подчертава спецификата на Русия. Все пак «демократическото движение» остава твърде маргинално, като наброява няколкостотин симпатизанти сред интелигенцията. Но силните личности и забележителната дейност на две емблематични фигури – А. Солженицин и А. Сахаров – позволяват на слабо изявеното и изолирано вътре в страната дисидентство да стане популярно зад граница. За няколко години (1967–1973 г.) въпросът за правата на човека в Съветския

съюз се превръща в международен проблем от първостепенна важност, който задълго ще определя непривлекателния образ на СССР в света (показателно е, че значителна част от работата на Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа, започнала през 1973 г., в една или друга степен пряко е посветена на този проблем).

По такъв начин 70-те години са белязани от:

- поредица зрелищни успехи на КГБ («обществена институция, създадена да осигурява защитата на социалистическото общество от вътрешни и външни посегателства», по думите на неговия началник Ю. Андропов) в борбата му срещу всички форми на дисидентство: арести на членове на «Комитета за защита на гражданските права», основан през 1970 г. от А. Сахаров, на членове от «Групата за наблюдение на прилагането на споразуменията от Хелзинки», създадена през 1975 г. по инициатива на Ю. Орлов и активисти на украинските, арменските, грузинските и балтийските националистически движения;

- непрекъснато спадане на международния престиж на СССР заради репресивните мерки, за които съветските граждани не подозират: затваряне на дисиденти в психиатрични клиники («делото» Григоренко през 1969 г., Плющ през 1972 г., Шчарански през 1978-а); скандалите, предизвикани от «измяната» на съветски хора на изкуството, останали по време на турне в чужбина и лишени от гражданство (Ростропович, Любимов); изпращане на Сахаров в заточение в Горки (1980 г.); принудително изгонване от СССР на Солженицин, експулсиран през февруари 1974 г., след като е изключен от Съюза на писателите през ноември 1969 г. и е получил Нобелова награда за литература през 1970 г.

Извън тесните интелегентски кръгове, активен, макар и с незначителен резонанс, протест изразяват и някои други среди. Сред тях, обхванати от повече или по-малко активно дисидентство, можем да отбележим:

- католическите среди в Литва;

- еврейската общност: въпросът за правото на съветските евреи да емигрират, все по-ограничавано през периода 1970–1985 г., се превръща в главен въпрос на съветско-американските отношения;

- някои интелектуални среди от националностите, по-специално в Украйна, Грузия, Армения, прибалтийските страни, обезпокоени от притока на руснаци в републиките им (особено в Естония и Латвия) и от политиката на русификация чрез налагане на руския език като задължителен за някои изпити във висшето образование или като втори национален език.

В една страна, където всяка власт – била тя власт на колектива на ниско равнище, бюрократична в средните ешелони или деспотична на върха – винаги остава чужда на свободното изразяване на несъгласие със същността на властта, и в условията на репресии дисидентството, което изразява радикална опозиция, друго схващане, което защитава правата на индивида пред тези на колектива, не може в никакъв случай да обхване широки слоеве от обществото. Формите на неудовлетвореност и недоволство се проявяват по различен начин. Примерът на работническата среда в това отношение е показателен. Двата опита за създаване на независим проф-

съюз (този на инженер Клебанов в края на 1977 г., след това на активистите от движението за граждански права, които през 1978 г. организират СМОТ – Съюз на междупрофесионалните обединения на трудещите се) завършват с тежък неуспех: те не привличат повече от няколкостотин членове. Малобройните стачни движения вече не са изключителна форма на действие: различни източници споменават за шестдесетина големи стачки в периода 1975–1985 г. Но работническото недоволство продължава да се проявява главно в пасивна форма, изпитана широко след 30-те години: слаба производителност, голямо текучество, отлъчване от работа, лошо качество на продукцията, растящ алкохолизъм. По подобен начин в многобройни обединения с ограничена автономия, създадени след споменатите по-горе социално-икономически промени, както в самата политическа сфера, така и извън нея, в културната сфера или в областта на някои социални науки възникват дискусии, зараждат се действия, които, макар и не открито «дисидентски», свидетелстват за известно отклонение от официалните норми и ценности. Сред тези прояви на несъгласие най-значителни са:

- културният протест на голяма част от младежта, привлечена от западната мода (особено от поп-музиката, а след това от рока);

- екологическите кампании (водени под ръководството на писателя Залигин срещу замърсяването на езерото Байкал или срещу отклоняването на теченията на сибирските реки към Централна Азия);

- критиката на неравномерното функциониране на икономиката от млади «технократи», работещи често в престижни екипи «далеч» от властта (например в Сибир);

- създаването на произведения с неконформистки характер във всички сфери на интелектуалното или художественото творчество (пазени по чекмеджета или в ателиетата в «очакване на своя час»).

Всички тези прояви и течения ще получат признание и ще разцъфтят благодарение на «гласността».

IV. СССР и светът

От 1945 г. насетне външната политика на СССР се осъществява на много равнища: държавната дипломация на съветската държава, връзката на КПСС с комунистически партии в чужбина, двойната връзка между СССР и неговите сателити, от една страна, и връзката на тези сателити с останалия свят, от друга. Взаимната връзка между тези различни политики зависи и от други променливи, на първо място от тенденциите в съветската вътрешна политика с нейните изисквания и противоречия. През октомври 1964 г., когато новият управляващ екип взема властта, натрупаният пасив от «волунтаристичната» външна политика на Хрущов е доста значителен: силно разклатено единство на социалистическия лагер от разкола с Китай и от непокорството на Румъния; все така обтегнати отношения Изток-Запад след кубинската криза и все още нерешения въпрос с Германия; накрая, отсъствие на очакваните резултати от съветската политика в Третия свят.

Три направления се оказват приоритетни за новия управляващ екип:
– да се спре процесът на разпадане на социалистическия лагер и да се сплотят още по-тясно – политически, военно, икономически – страните-сателити на СССР

– да се нормализират отношенията Изток-Запад («съвместно съществуване в сътрудничество»). Този курс обаче е поет едва когато се задълбочава конфликтът с Китай (начало на 70-те години), а китайско-американското сближаване принуждава съветските ръководители да осъзнаят новите заплахи;

– да се провежда последователна политика за поддръжка на «прогресивните» движения в света. Тази политика е особено активна (стигаща понякога до пряка намеса), когато тези страни са разположени в сферата на непосредствено влияние на СССР (като Афганистан).

Тези три направления, илюстрирани от три ключови епизода на съветската външна политика в периода 1965–1985 г. (съветската интервенция в Чехословакия, подписването на първите договорености за ограничаване на стратегическите въоръжения, сключени при посещението на Никсън в Москва през май 1972 г., съветското нахлуване в Афганистан), очевидно не са насочени само към разведряването на международните отношения, макар че са свързани помежду си. В течение на дълго време много анализатори търсят в противоречията на съветската външна политика последиствия от сблъсъка между «ястреби» и «гълъби» в управляващите кръгове. В действителност съществува неопровержима логика между тези на пръв поглед твърде различни действия, провеждани в трите аспекта на съветската външна политика: социалистическия лагер, отношенията Изток-Запад и останалия свят.

1. СССР и социалистическият лагер

Първата външнополитическа грижа на приемниците на Хрущов е да укрепят силно разклатените съветски позиции в социалистическия лагер и сред комунистическите партии в Третия свят. В това направление те действат внимателно (поне до чехословашката криза) и по емпиричен път, без блестящи акции, но с резултати, които не са за пренебрегване.

Новите ръководители започват с помирителен жест към Китай, като спират полемиката и отлагат конференцията на комунистическите партии, свикана от Хрущов за 15 декември 1964 г. Подобно помирително настроение, дори с цената на някои отстъпки, преобладава и по отношение на Румъния, която отстоява своя икономически избор и условията си за участие в СИВ. Укрепването на съветските позиции продължава на конференцията на комунистическите партии от Латинска Америка, свикана в Хавана (декември 1964 г.): СССР одобрява решенията на тази конференция и поддържа въоръжената борба в много латиноамерикански страни. Тази позиция разкрива, че новите съветски ръководители са решени да не отстъпят районите на въоръжена борба на китайското влияние. Тя допринася Куба да се сближи със СССР и да се отдалечи от Китай, отбелязал

точки след съветското «отстъпление» при кризата с ракетите. СССР отпуска също голяма икономическа и военна помощ на Северна Корея и Северен Виетнам, които са по-скоро «клиенти» на Китай. Благодарение на тази помощ двете страни заемат позиция на строг неутралитет в китайско-съветския конфликт.

Сключеният с Фидел Кастро компромис относно въоръжената борба в Латинска Америка, както и отпуснатата на Ханой помощ в момент, когато ескалацията на американската намеса във Виетнам се засилва, ясно показват, че СССР предпочита да уреди на отношенията си със социалистическия лагер дори с цената на влошаване на отношенията със Съединените щати. Приетите на XXIII конгрес на КПСС (март 1966 г.) политически решения изразяват това втвърдяване на съветската външна политика след падането на Хрушчов. Мирното съвместно съществуване вече не се определя като «генерална линия на външната политика на СССР». Тази идея, естествено, трябва да се прилага в отношенията Изток-Запад, но навсякъде другаде «съревнование между двата лагера остава както никога активно». Ако мирното съвместно съществуване остава цел на съветската политика, то престава да бъде грандиозен замисъл за урегулиране на разнообразните аспекти в еволюцията на международната система. Засилването на американското военно присъствие във Виетнам, което показва, че СССР не разполага със средства да разубеди Съединените щати да «изнасят контрареволуция», има пряко отношение към съветската преоценка на идеята за «мирно съвместно съществуване». В този контекст стягането на редиците в социалистическия лагер се превръща в непознат дотогава приоритет.

Въпреки неоспоримите успехи, постигнати от съветските ръководители след 1964 г. за възстановяване на категоричното ръководство в социалистическия лагер, нерешени остават някои проблеми с Куба, Китай, а не след дълго и с Чехословакия. На XXIII конгрес кубинският делегат остро упреква Съветския съюз, че не «поема необходимите рискове по отношение на Виетнам». Радикалността на кубинската позиция може да предизвика и тази на латиноамериканските комунистически партии в момент, когато Че Гевара призовава «да се създадат два, три, много Виетнами, за да бъдат лишени Съединените щати от тяхното могъщество». Впрочем, по въпроса за степента на ангажиране във виетнамския конфликт, съветското ръководство действа твърде предпазливо. То се въздържа например да достави на Ханой някои типове въоръжения, които могат да изострят конфликта (неядрени ракети «суша-вода», способни да унищожат по-големите единици на 7-и американски флот, откъдето се провеждат бомбардировките над Северен Виетнам). Китайците, макар и отхвърлили в началото на 1965 г. съветското предложение за съвместна военна помощ за Ханой, не пропускат да заклеят «съветската подлост» пред американската агресия. През 1965 г. Китай иска от своите съюзници да разобличат позицията на Съветския съюз. Но културната революция (започнала през 1966 г.) затваря Китай в почти пълна дипломатическа изолация за голямо удовлетворение на СССР. По това време Китай престава да определя като «соци-

листически» страни Куба, Северна Корея или Северен Виетнам! Военният преврат в Индонезия (есента на 1965 г.), който обезглавява мощната Индонезийска комунистическа партия, най-голямата компартия извън социалистическия лагер, лишава Китай от първостепенен съюзник както за политиката му в Азия, така и в комунистическото движение (индонезийските комунисти подкрепят Китай в спора му със съветските комунисти).

В Източна Европа съветското ръководство също постига известна «нормализация» след събитията от 1956 г. В Унгария по-конкретно «кадаризацията» представлява безпрецедентен пример за гъвкаво възстановяване на реда: макар че наистина политическият живот остава под абсолютния контрол на партията, в сферата на културата се допуска известна свобода, но главното е, че умелата икономическа политика осигурява изключителни за комунистическа Източна Европа условия за живот. Положението в Унгария силно контрастира с това в Чехословакия, която преди войната е най-динамично развиващата се между новите държави в Централна Европа. Твърдостта на режима, икономическите неуспехи – трудно поносими, тъй като страната е виждала и по-добри времена – пораждат съпротивителен дух, който вече не се ограничава само в средите на интелигенцията, а прониква и в партията. През юни 1967 г. Съюзът на писателите се разбунтува срещу партийното ръководство по инициатива на писатели комунисти. Напрежението се засилва през есента вследствие на масови студентски демонстрации и стачки. През януари 1968 г. А. Новотни, притиснат от недоволството, е принуден да отстъпи ръководството на партията на А. Дубчек. От този момент нататък събитията се развиват стремително. Загрижено да утвърди доверието в себе си, новото партийно ръководство се захваща с поредица реформи. Политическата дейност се развива в условията на свобода от всякаква цензура: партията се съгласява да проведе избори за ръководителите си; малките партии в Народния фронт възстановяват самостоятелността си и отстояват различни гледни точки; възниква дори въпросът да се допусне съществуването на истинска опозиционна партия със социалистическа ориентация, която да се конкурира с комунистическата партия. В икономически план се изготвя реформа, която предвижда в рамките не толкова на административно, колкото на индикативно планиране, самостоятелността на предприятията и отговорността им пред пазара. Тази самостоятелност трябва да позволи въвеждането на мерки за самоуправление от страна на работниците.

Промените в ръководството на Чехословашката комунистическа партия, отначало посрещани благосклонно от Москва, водят в условията на бърза и видимо неконтролируема еволюция към истинска политическа криза на съветската система в Чехословакия. Тя е белязана от двойната зависимост икономически/политически реформи и опозиционно движение (интелектуалци и работници)/криза в партията. Примерът заплашва да стане заразителен: ръководителите на ГДР и особено на Полша умножават проявите си на настойчивост по време на конференциите, които комунистическите партии от Източна Европа провеждат в Дрезден (март 1968 г.), след това във Варшава (през юли 1968 г., в отсъствието на Чехословашка-

та КП, която след силните обвинения в Дрезден отказва да участва в това заседание)¹. Срещата на Брежнев и Дубчек в Черна на Тиса и съвещанието на «шестте» в Братислава (3 август) са само външни белези на помирение, тъй като чехословашките комунисти решават да не се отказват от предприетите реформи. Накрая, не без колебания от съветска страна и с настоятелната подкрепа на ГДР, се взема решение за интервенция «по молба на чехословашките другари». В нощта на 20 срещу 21 август 1968 г. частите на пет членки на Варшавския договор нахлуват в Чехословакия. Отношението на населението към акцията убеждава съветското ръководство в необходимостта от «преходен период» (на 26 август в Москва се сключва споразумение за «нормализация», а на 16 октомври в Прага – споразумение за «временно пребиваване на войски от Варшавския договор» в Чехословакия). Но продължаващите враждебни демонстрации срещу съветската окупация принуждават съветското ръководство да отстрани целия екип на Дубчек и да сложи начело на ЧКП Г. Хусак (17 април 1969 г.), който провежда в цялата страна широка чистка, подписва на 6 май 1970 г. нов съюзен договор със СССР и принуждава ЦК на Чехословашката комунистическа партия да одобри интервенцията от август 1968 г.

Както изглежда, две са основните причини, довели до военната интервенция: първата е продиктувана от стратегически съображения или от външната политика; втората и по-главната е свързана с вътрешното положение в Чехословакия и с еволюцията в нейната комунистическа партия.

Заедно с Полша и ГДР, Чехословакия образува така наречения «железен триъгълник» на Варшавския договор. Чехословакия, прикриваща южния фланг на Договора, представлява важен елемент от разположението на силите. Съветските водачи и техните съюзници могат само да бъдат обезпокоени от някои изяви на чехословашките висши политически ръководители (генерал Прхлик, например), които искат преразглеждане на структурите на Варшавския договор, за да се компенсира ръководната роля на СССР в обединеното командване в полза на източноевропейските страни. Впрочем, в контекста на «Пражката пролет» чувствително отслабва официалната враждебност към Федерална Република Германия (ФРГ); новото чехословашко ръководство е благоразположено към подобряване на отношенията с ФРГ, която от своя страна изглежда е готова да отпусне голям кредит на Чехословакия. Този въпрос сериозно безпокои ГДР, която се оказва най-враждебно настроената срещу «Пражката пролет» източноевропейска държава. Накрая, установяването на привилегировани връзки между Югославия, Румъния и Чехословакия (Тито, а след него Чаушеску са посрещнати триумфално в Прага на 9 и на 20 август непосредствено преди съветската интервенция), безпокои Москва заради опасността от възстановяване на «Малката антанта», обединявала тези три страни между двете войни. Комунистическата «Малка антанта» е споена единствено от желанието за намаляване на съветската хегемония в Източна Европа.

¹ Става дума за призивите на В. Улбрихт и В. Гомулка за спиране на промените от самата ЧКП или за «другарска намеса» на другите КП от Варшавския договор. (Бел. ред.)

Еволюцията на чехословашката компартия безпокои съветските ръководители също толкова, ако не и повече, колкото и външнополитическите въпроси. Премахването на цензурата, процесът на демократизация ги карат да се опасяват от истинска «социалдемократизация» на партията. За началото на септември 1968 г. е предвиден конгрес на партията, по време на който трябва да се приеме промяна на устава и на принципите за демократически централизъм. Именно за да се попречи на ЧКП да направи тази решителна стъпка, на 21 август се провежда военната интервенция. При завършването на срещата на петте комунистически партии, проведена във Варшава в средата на юли, участниците в нея изпращат в ЦК на Чехословашката компартия заплашително писмо, в което заявяват: «Или сте загубили контрол над положението, или не правите нищо, за да го запазите».

Наистина, за разлика от случилото се през 1956 г., мотивите за военната интервенция почиват повече на предполагаемите опасности, отколкото на конкретни факти. Но дълбоко консервативната съветска върхушка не е в състояние да приеме предизвикателствата на едно ново положение, което се измъква от нейния контрол.

«Нормализирането» на Чехословакия ускорява процеса на военна и икономическа интеграция между източноевропейските страни и Съветския съюз, започнала в края на 50-те години. Освен на Варшавския договор и СИВ, Съветският съюз става инициатор за изграждането на тридесетина междудържавни институции, натоварени с координиране на транспорта, на производството и разпределянето на енергията, на товарите, на химическата промишленост и производството на въоръжения. Тези институции проявяват тенденция към постепенно разширяване на компетенциите си, като укрепват по този начин контрола на Съветския съюз над икономическия живот в «братските държави». Така на дело се прилага т.нар. принцип на «ограничения суверенитет», свързан с «доктрината Брежнев» и «пролетарския интернационализъм». Този процес обаче поражда съпротива. Най-упорита се оказва Румъния, която отхвърля през 1974 г. съветския опит за установяване на още по-тясна координация на Военното командване на Варшавския договор.

Въпреки всичко, именно на Полша се пада да осъществи най-големия пробив в изглеждащата затворена система на режимите от Източна Европа. През 1970 г. увеличението на цените предизвиква огромни работнически демонстрации в пристанищните прибалтийски градове. Гомулка трябва да сдаде властта на Герек. В продължение на десет години полският режим прибегва към отворена икономическа политика, почиваща на голям внос – това позволява в краткосрочен план да се избегнат структурните реформи, но води до значително увеличаване на задлъжнялостта на страната. Като резултат режимът отново е принуден да вдигне цените на хранителните продукти, а това на свой ред предизвиква нова вълна от все по-многобройни, мощни и последователни стачки, достигнали апогея си през лятото на 1980 г. Тогава на правителството му се налага да признае съществуването на независимия профсъюз «Солидарност», чиято мрежа

от организации набързо покрива цялата страна. Съществената разлика с Будапеща, Познан или Прага е, че в Полша от 1980 г. движението не дължи нищо на партията. След Пражките репресии и провала на второто обещание за либерализация на Герек през 1970 г., поляците не хранят повече илюзии за успеха на реформа, провеждана отгоре, и полското движение се развива напълно независимо, като избира собствени делегати и изгражда собствени форми на организация. Без да претендира за установяване на никакви форми за самоуправление на предприятията, «Солидарност» играе ролята на противовес на властта и поставя под въпрос многобройни аспекти от функционирането на партията-държава, като отчита глобалните искания на полското общество. Изправено пред тази съвсем нова действителност, съветското ръководство трудно може да се намеси пряко, без да предизвика кървава баня. Ето защо «нормализацията» се поверява на полския генерал Ярузелски. Налице обаче е голяма промяна след 1968 г.: макар и без пряка намеса на СССР, «нормализацията» на положението след въвеждането на военно положение на 13 декември 1981 г. се включва от международната общественост към пасивите на СССР. Това води до постоянно влошаване на образа на СССР, чиито действия от този момент нататък се свързват с репресиите срещу правата на човека както вътре в страната, така и в съседните държави. В резултат на неочакваното сближаване, непознатата за по-голямата част от съветското население борба на групата интелектуалци-дисиденти се прибавя към тази на работниците от Гданск.

2. «Разведряването» и неговите граници

В отношенията Изток-Запад 70-те години сякаш са белязани от една радикална промяна, изразяваща се в истинско «разведряване». Дотогава военната намеса на Съединените щати във Виетнам, приоритетът на съветските ръководители към затягане на редиците в социалистическия лагер възпрепятстват сключването на пряк договор между двете велики сили (като не броим договора за неразпространение на ядрените оръжия, подписан на 1 юли 1968 г.). Ето защо Съветският съюз се задоволява да експериментира една политика на «периферно» сътрудничество поединично със съюзниците на Съединените щати – най-напред с Франция, после с ФРГ. След оттеглянето на Франция от военната организация на НАТО (март 1966 г.), генерал Дьо Гол е посрещнат триумфално в Москва през юни 1966 г. Неговото посещение бележи началото на привилегированите връзки между Франция и СССР, потвърдени от създаването на смесена комисия за развиване на отношенията между двете страни. Съветските ръководители очакват сближението с Франция да деблокира разрешаването на германския въпрос, който остава първостепенен за СССР. Наистина, през 1965 г. Дьо Гол заявява, че обединението на Германия може да бъде единствено резултат от дълъг процес, който предполага разведряване и диалог между страните с различен общественно-икономически строй, но принадлежащи на общото европейско пространство от Атлантика до Урал.

По такъв начин Дьо Гол се противопоставя на официалната западногерманска политика, която продължава да прави от въпроса за обединението на Германия предпоставка за нормализиране на отношенията Изток-Запад. Съветските ръководители желаят Дьо Гол да отиде докрай в политиката си, като формално признае ГДР, но той се отказва да направи тази стъпка, за да избегне открито стълкновение с ФРГ. Именно еволюцията на общественото мнение във ФРГ дава решение на проблема. Избран за федерален канцлер през 1969 г., Вили Бранд скоро решава да установи нови отношения с Изтока с неговата «Остполитик». Преговорите със СССР довеждат до договор за отказ от използването на сила в отношенията между двете страни, сключен в Москва на 12 август 1970 г. Важен пункт в него е признаването на границата Одер-Ниса. Това решително придвижване напред е заздравено от други договори: между ФРГ и Полша за признаване на полските граници (3 декември 1970 г.); между четирите велики сили за запазване на Берлинското статукво и за гарантиране на свободния достъп до Западен Берлин; двустранен договор за взаимно признаване между ФРГ и ГДР (21 декември 1972 г.).

За СССР това нормализиране на отношенията със Западна Германия представлява важен политически и дипломатически успех. То се изгражда при условията, които СССР от дълги години непрекъснато изисква и търси, а именно признаване на териториалния и политическия ред, който той е установил в Източна Европа и на който ФРГ се противопоставя. Още повече, че това нормализиране се осъществява без никакви големи отстъпки от негова страна. Едно от първите последствия от този нов германо-съветски политически климат е впечатляващото развитие на икономическия обмен между двете страни. За съветските ръководители, разчитащи на масивното въвеждане на западни технологии за повишаване на производителността на съветската икономика без да се провеждат структурни реформи, ускоряването на обмена с най-динамичната икономика в Европа може да има само благоприятен ефект. Сключените в началото на 70-те години съглашения, играещи ролята на мирен договор, отварят най-сетне пътя за свикване на конференция за европейската сигурност, толкова желана от СССР.

Годината 1972 бележи важен обрат в съветско-американските отношения. От посещението на Никсън в Москва през май 1972 г. до 1975 г. светът живее в епоха на «разведряване» и на съветско-американско «съгласуване», невиджани от 1945 г. За катализатор служи неочакваното съобщение, направено едновременно през юли 1971 г. в Пекин и Вашингтон, за посещение на Никсън в Китай в началото на 1972 г. Това събитие е следствие от радикалната промяна в китайската външна политика, заменила културната революция, която потопява Китай в почти пълна международна изолация. Краят на 60-те години е белязан от жестоки погранични инциденти между Китай и Съветския съюз (най-сериозните са през март 1969 г.); сблъсъкът между китайски и съветски части от двете страни на Усурия довежда до смъртта на почти хиляда души). Съветските ръководители даже пускат слух за намерението си превантивно да атакуват китайс-

ките ядрени установки. За Китай СССР престава да бъде само политически противник – той се превръща в реална заплаха, много по-опасен от Съединените щати. Именно в този контекст се развива през 1970–1971 г. мащабната китайска дипломатическа капания, водена от Чжоу Енлай, към Запада, която през юли 1971 г. довежда до сензационната покана към американския президент. Отварянето на Китай към Съединените щати събужда у СССР най-страшните му опасения: двамата му главни врагове се обединяват срещу него. Именно за да се предпазят от подобно развитие, съветските ръководители бързат да поканят Никсън в Москва, почти веднага след съобщението за предстоящото му посещение в Китай.

Срещата на върха Никсън-Брежнев в Москва (май 1972 г.) дава тласък на поредица съветско-американски договори. От срещата в Москва до тази във Вашингтон (юни 1973 г., когато Брежнев посещава Съединените щати) са сключени двадесет и три договора за сътрудничество на различно ниво. Те се простират от защитата на околната среда до мирното използване на ядрената енергия, като се мине през сътрудничеството в космическата област. Тази политика на «разведряването» всъщност се състои от два главни компонента: икономически съглашения и договори за ограничаване на ядрените въоръжения.

От 1971 до 1976 г. общият обем на съветско-американския търговски обмен нараства осем пъти; ръстът на цялата търговия Изток-Запад – пет пъти. Поради невъзможност да компенсира огромния си внос с равен обем износ, СССР прибегва към огромни кредити и дългосрочни договори за сътрудничество със западните фирми. Съветските ръководители отдават предпочитание към вноса на върхови технологии, като поверяват на западни фирми цялостното изграждане на заводи. За Х. Кисинджър и американската администрация подобно развитие на обмена има благоприятни политически последици: той привързва Съветския съюз към световната икономика, т.е. към статуквото; политическите свободи могат само да се възползват от това «икономическо разведряване». Но СССР не успява да се сдобие със статута на най-облагодетелствана нация, тъй като американският Конгрес под натиска на сенатора Джаксън пожелава да обвърже отпускането на това икономическо улеснение с ангажимент на съветското правителство да либерализира емиграционната си политика към съветските граждани от еврейски произход. Съветското правителство обявява това изискване за неприемливо. Този инцидент обаче има само символическо значение за икономиката, тъй като митническите бариери са илюзорна защита спрямо една страна, в която износните цени се определят независимо от себестойността на продукцията. Напротив, забранителните списъци на КОКОМ, които не разрешават доставките на стратегическа продукция за страните от Източна Европа, ефективно възпират трансфера на върхови технологии за СССР. Следователно съветско-американският обмен се развива на базата на огромни покупки на зърно от страна на Съветския съюз. Независимо от многобройните предимства от развитието на обмена Изток-Запад, позволяващ «по заобиколен път» при най-ниски разходи да се облекчи западналата икономика, в СССР се надигат и гласове

против политиката на «разведряване». Опозиционно към «новия курс» движение (ръководено, както изглежда, от Шелепин) се проявява през 1974 г. Въпреки това, курсът към съветско-американско сближаване (съпроводен във вътрешен план, както видяхме, от консервативни замисли), защитаван от Брежнев, удържа победа.

Измежду съветско-американските договори, сключени по време на «разведряването», най-новаторски са тези за ограничаване на ядрените въоръжения. Именно достигнатият през 1969 г. от СССР паритет в броя на междуконтиненталните ракети подтиква преговорите по тяхното ограничаване в контекст, който улеснява взаимните отстъпки. Временният договор, сключен на 26 май 1976 г. в Москва за срок от пет години, наречен «SALT-1» (Strategic Arms Limitation Talks) ограничава за двете страни броя на междуконтиненталните ракети и на ракетите, изстрелвани от подводници. Разрешените тавани са по-високи за СССР, отколкото за Съединените щати, тъй като СССР още не е овладял американската технология на бойните глави с няколко ядрени заряда, които могат да бъдат насочени по различни цели. Вижда се, че достигнатият от СССР стратегически паритет е съвсем относителен. Тъй като договорът САЛТ-1 засяга само броя на ракетите, а не числото на ядрените заряди, СССР не може да бъде възпрепятстван да усъвършенства ядрената си техника, когато това му се удаде. Следователно САЛТ-1 не слага край на надпреварата във въоръженията. Въпреки това той е първи резултат, който негласно предвещава и други.

В политически план този договор означава за Съветския съюз признание от страна на Съединените щати на равен статут в принадлежността му към великите сили. Двете държави признават взаимната си уязвимост и необходимостта от известно равновесие във въоръжените си сили. През ноември 1974 г. по време на срещата във Владивосток между американския президент Дж. Форд и Л. Брежнев, двамата ръководители достигат до принципно съгласие за водещите направления към нов договор, САЛТ-2. Този нов договор, валиден за периода 1977–1985 г., обхваща по-широк кръг въоръжения (стратегически бомбардировачи, касетъчни ядрени глави). Това е значителна крачка напред. В действителност договорът САЛТ-2 не се сключва през 1977 г., както е предвидено, главно поради нов «пробив» на американската технология. Тя позволява строяването на нов тип ракети, «революционни» във всяко отношение: «крилатите ракети».

Въоръжени с този коз, американците отказват да включат това оръжие при определянето на и без това високите тавани на въоръженията (2400 носители, от които 1300 с разделящи се бойни глави), определени във Владивосток. За да оправдаят решението си, те се опират на отказа на СССР да включи в съглашението новия си бомбардировач, наречен на Запад «Бек-файър». Влошаването на съветско-американските отношения, започнало през 1975 г. по причини, стоящи извън тези отношения, показва ограниченията на договорите САЛТ: от една страна, представите за цената, за «военния бюджет», за «разходите за въоръжение» нямат същото значение на Запад и в СССР, където военно-промишленият комплекс е засекретен и се ползва със значителна финансова и икономическа независимост; от друга

страна, с все по-бързото развитие на технологиите, базирано върху равновесието между въоръжените сили на двата «великана», но с въвеждането на нови променливи, всеки лагер се смята изостанал от другия и следователно заплашван от него.

Никакво съгласие не може да бъде достигнато без минимум доверие и от двете страни. Накрая договорът САЛТ-2 е подписан през 1979 г. от президента Картър и от Л. Брежнев. В действителност той никога не е ратифициран от американския Конгрес – най-напред заради съветската интервенция в Афганистан, а след това поради съпротивата на администрацията на Рейгън, която го смята за неизгоден. Въпреки несъвършенствата си и съпротивата срещу него, договорът САЛТ-2 представлява една рамка, с която се съобразяват и двете страни – това е и неговата заслуга.

Климатът на «разведряването», достигнал апогея си през 1972–1975 г., е утвърден с един международен документ: на 1 август 1975 г. ръководителите на всички европейски страни, към които се присъединяват Съединените щати и Канада, ратифицират в Хелзинки Заключителния акт на конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа, започнала две години преди това. Тази ратификация е огромен успех за съветската дипломация и венец на една отдавна преследвана цел от СССР: тържествено признаване на териториалния и политически ред, който той е установил в Източна Европа. В замяна на признаването на европейското статукво, представителите на западните държави внасят в документа, въпреки съпротивата на съветската страна, членове за спазване на правата на човека и за свободно придвижване на хора и информация. Без да се уточняват спецификите на обхвата и на упражняването на тези свободи, подписващите страни потвърждават «правото на човека да познава правата и задълженията си в тази област и да действа в съответствие с тях». Именно на основата на този принцип се организират дисидентските групи в СССР (което не пречи те да продължат да бъдат преследвани).

Успоредно с конференцията в Хелзинки, но без пряка връзка с нея, от 1973 г. се възобновяват преговорите между Варшавския договор и НАТО за съкращаване на въоръжените сили в Европа. Скоро тези преговори навлизат в задънена улица, заради превъзходството на страните от Варшавския договор в конвенционалните въоръжени сили, разгърнати на европейска територия. Това превъзходство нараства още повече в средата на 70-те години след разполагането в Източна Европа на новите съветски ракети SS-20 със среден обхват на действие (невключени в договорите САЛТ). През декември 1979 г. НАТО решава да затвори този «прозорец на нестабилност» (Х. Кисинджър), като взема «двойно решение»: да продължи преговорите по САЛТ, но в случай на провал, преди края на 1983 г. да разположи в Западна Европа крилати ракети «Круз» (Cruise) и ракети «Пършинг» (Pershing) – общо 572 на брой – способни да достигнат съветската територия в отговор на заплахата от ракетите SS-20.

Това развитие на нещата довежда до загуба на взаимното доверие – ако то изобщо е съществувало – между Запада и съветската държава.

3. Съветско присъствие в света и край на «разведряването»

Всъщност «разведряването» почива на едно дълбоко недоразумение. За представителите на Запада то е «глобално»; те приемат източноевропейското статукво, като максималните им искания са за спазване правата на човека, без да хранят особени илюзии. В замяна на това те разчитат, че СССР няма да участва в дестабилизирането на останалата част на света. За съветската страна договорът за «разведряването» се ограничава до не-намеса (например чрез комунистическите партии, които стават все по-трудно «управляеми» от Москва след появата на еврокомунизма) в западната сфера. Въпреки всичко, в контекста на сложната външна политика, в която се преплитат военна стратегия, идеологически съображения, международни отношения и вътрешни проблеми, за съветската страна понятието «разведряване» съвсем не означава спиране на «хода на историята», отказ от «класовите отношения» със страните, водещи «борба срещу империализма». Във втората половина на 70-те години, следвайки генералната линия от края на 50-те години, СССР продължава глобализацията на външната си политика, като поема все повече ангажменти най-вече в Близкия Изток и в Африка.

По-конкретно, СССР подкрепя кубинската интервенция в Ангола, сам подпомага Народния фронт за освобождение на Мозамбик (ФРЕЛИМО), след това пряко се намесва в Африканския рог първо на страната на Сомалия, след което променя съюзника и поддържа Етиопия на генерал Менгисту във войната ѝ срещу Огаден. Завоюваните от СССР позиции в Африка му откриват нови възможности за разширяване на военно-морската му мощ, която през 70-те години значително нараства. Флотът на СССР не се ограничава с охраната на собствените граници, а според новата стратегия на адмирал Горчков, се опитва да демонстрира присъствие и да упражнява политическо влияние в световната акватория. В тези условия нараства значението на страни, които са не само съюзници на СССР, но и са ръководени от «авангардни» марксистко-ленински партии, призвани «съзнателно да осъществяват експанзията на социализма» в зони, чието стратегическо значение може да открие нови възможности за регионална политика. Нима от бреговете на Ангола Съветският съюз не може да контролира морския път около Южноафриканския нос? Нещо повече, с присъствието си в Етиопия и Южен Йемен, т.е. на двата бряга на Червено море, СССР не е ли в състояние да демонстрира своята нарастваща военно-морска мощ в жизненоважен за Запада регион? Произлизащите от това благоприятни за СССР перспективи се отнасят главно за политическите и дипломатическите преимущества от възможността да показва силата си пред настоящите и възможните си съюзници. В този смисъл Ангола и Етиопия представляват важни жалони в процеса, който във втората половина на 70-те години довежда до краха на съветско-американското «разведряване». Смъртен удар на това «разведряване» нанася през декември 1979 г. съветската интервенция в Афганистан.

Когато съветските ръководители решават да въведат войските си в Афганистан, те несъмнено не си представят, че тази инициатива ще има толкова важни последици за отношенията Изток-Запад. Афганистан в продължение вече на много години се намира в зависимост от СССР. Държавният преврат от април 1978 г., извел Тараки и афганските комунисти на власт, укрепва това положение и му придава необратим характер. След като Западът не реагира през 1978 г., в желанието си да не допусне сгромолясването на приятелския режим и да запази завоюваните позиции, съветската страна решава, че може да действа безнаказано. Дали не може военната интервенция през 1979 г. да бъде оприличена на операция на вътрешни войски на СССР в зона на влияние, която никой не оспорва? В действителност, за осемнадесет месеца международната политическа конюнктура в тази част на света коренно се променя. Ако държавният преврат през април 1978 г., последван от присъединяването на Афганистан към съветската орбита, не предизвиква реакции от американска страна, това се дължи на факта, че властта в Техеран е в ръцете на иранския шах. Обратно, интервенцията в Афганистан става по-малко от година след катастрофалния удар, който Съединените щати понасят с изгубването на този важен съюзник в регион с високо стратегическо значение. В атмосферата на съкрушителен провал в региона, на истерия около петрола и отгоре на всичко след вземането на заложници в американското посолство в Техеран, съветската интервенция се възприема от потресената и възбудена Америка като непряка агресия срещу нея. След конфликтите в Ангола и Етиопия, след съветската подкрепа за нахлуването на Виетнам в Камбоджа, интервенцията в Афганистан изглежда като апогей в безпрецедентния размах на съветската експанзия. С реакциите, които провокира в Съединените щати през есента на 1980 г., тя благоприятства избирането на Р. Рейгън, чиято външна политика става най-голямото препятствие пред съветската дипломация през 80-те години.

Нахлуването на съветски войски в Афганистан потвърждава по категоричен начин изграждащото се постепенно от втората половина на 70-те години на Запад мнение, че «разведряването» е еднопосочна дейност, наподобяваща пазарлък. Икономическото сътрудничество Изток-Запад, вместо да спомага за така скъпата на А. Сахаров конвергенция на системите, въобще не възпира съветските военни усилия; то може дори индиректно да ги е подпомагало чрез повече или по-малко законния трансфер на върхови технологии. Афганският «случай» слага началото на нова епоха на дълбоко недоверие, дори на предизвикателство между двете свръхсили, изразяващо се в постоянни вербални нападки, преднамерено очерняне на противника («СССР, тази империя на злото» според думите на Р. Рейгън), зрелищни медийни акции (отказ на американците да участват в Олимпийските игри в Москва, а след това на руснаците в тези в Лос Анджелис).

В продължение на три години (1981–1983 г.) главните усилия на съветската дипломация са насочени към възпрепятстване на разполагането на американските евроракети, които изглеждат на съветските ръководители като средство на Съединените щати да заобиколят определените от

САЛТ-2 тавани на въоръженията и да преосмислят утвърденото стратегическо равновесие. Съветският съюз се опитва да привлече на своя страна силното пацифистко движение, разраснало се през тези години (особено във ФРГ, Великобритания и Холандия) срещу разполагането на евроракетите. Съветската инициатива претърпява неуспех отчасти заради недоволството на същите тези среди от хода на «нормализацията» в Полша, осъществявана със съветска поддръжка, и от репресиите на КГБ по отношение на дисидентите, което е една от чувствителните теми.

И така, в началото на 80-те години равностойността от външната политика, водена от «олигархията на геронтите» е по-скоро отрицателна за СССР. Епохата на «разведряването» (която в глобален план се оказва благоприятна за СССР както в дипломатическо, така и в икономическо отношение) завършва, а СССР се задъхва в надпреварата за ядрен и технологически паритет. В Източна Европа «Солидарност» успява, въпреки силовите мерки от 13 декември 1981 г., да направи по-значителен пробив в съветската политическа система от този на «Пражката пролет». В Третия свят постигнатите от Съветския съюз резултати са твърде относителни. В Латинска Америка сандинисткият режим изпитва трудности; икономическата поддръжка за Ф. Кастро струва все по-скъпо. Виетнам, съюзник на СССР в Югоизточна Азия, затъва в безперспективна война в Камбоджа, поддържана от Китай. В Африка икономическият провал на Етиопия и нарастващата несигурност в бившите португалски колонии също носят големи разочарования.

Накрая войната в Афганистан става все повече и повече бездна за финансови и човешки ресурси. Ангажиран е експедиционен корпус от 200 000 души в една «мръсна война», изключително непопулярна дори в СССР с хилядите ранени и осакатени млади «ветерани» – огорчени и отхвърлени. Само със страните от Западна Европа съветската външна политика постига задоволителни резултати: икономическият обмен продължава, въпреки провъзгласеното непосредствено след въвеждането на военно положение в Полша ембарго на Съединените щати върху оборудването за пренос и преработка на енергия за СССР. Започналото от втората половина на 70-те години разширяване на обмена, изграден именно върху големи дългосрочни договори в областта на енергетиката (като договора за доставка на сибирски газ от Сибир за Западна Европа), изгражда волю-неволю икономическа взаимозависимост, бързото освобождаване от която е трудно.

V. Междущастието Андропов-Черненко

На 12 ноември 1982 г., два дни след смъртта на Брежнев, ЦК на КПСС назначава единодушно Ю. Андропов за негов приемник начело на партията. Въпреки завръщането на Андропов в Секретариата на ЦК, където заема мястото на починалия през февруари 1982 г. Суслов, което през последните шест месеца на «епохата Брежнев» го прави «главен идеолог» (Ж. Медведев) и му позволява да стане конкурент на «посочения наследник» К. Чер-

ненко от близкото обкръжение на Брежнев (член на «Днепропетровската група»), по-голямата част от чуждестранните наблюдатели си задават въпроса за истинските причини, накарали съветските ръководители да предпочетат един човек, чиято кариера както в дипломатията (Андропов е посланик в Будапеща по време на събитията от 1956 г.), така и начело на отдела на ЦК за връзки със социалистическите страни и накрая като ръководител на КГБ в продължение на петнадесет години (1967–1982 г.) никак не отговаря на традиционните критерии за ръководител на партията.

Истината е, че неговите конкуренти или са по-възрастни от него, или са болни, или са много «сиви». Ю. Андропов по общо мнение е компетентен, а интелектуалните му качества, точното познаване на вътрешното положение, придобито за дългите години работа в КГБ, осведомеността му в областта на икономиката, а и репутацията му на човек на реда – всичко това му осигурява поддръжката на онези, които искат по-голяма ефективност и са съгласни с някои необходими промени.

Назначението на Андропов, необичайно и поради бързината си (*Уол Стрийт Джърнъл* пише на 12 ноември 1982 г.: «Членовете на кабинета на Рейгън предполагат, че борбата за унаследяване на Л. Брежнев ще продължи месеци, дори една година...») поражда ако не надежди за ново «разведряване», то поне много въпроси. Може ли то да се смята за белег на нови радикални промени? СССР ще предприеме ли нови икономически реформи? Няма ли КГБ да постави ли под съмнение легитимността на партийното ръководство с неговия застаряващ, недееспособен и корумпиран апарат?

М. Татю пише по този повод през 1983 г.: «Вече не партията делегира своите хора, за да вземат в свои ръце дейността на полицията, а по-скоро последната започва да се занимава с партийните и държавните дела... Ю. Андропов не се ли намира в по-благоприятна позиция за успех там, където Берия, след това Шелепин (друг амбициозен ръководител, който смята да се възползва от пребиваването си начело на КГБ, за да застане начело на партията) претърпяват провал? Подобни въпроси могат да си зададат много традиционни апаратчици...» С течение на времето става ясно, че подобни размишления за «промените», свързани с назначението на Андропов, се оказват необосновани. Ако може да се говори за промени, то те настъпват не на 12 ноември 1982 г., а двадесет и девет месеца по-късно, на 11 март 1985 г., когато М. Горбачов заема поста генерален секретар на партията в края на «междущастието». То е белязано от затъване на всички опити за реформи, обявени от Андропов, а след внезапната му смърт през февруари 1984 г. от абсолютния застой, олицетворен от К. Черненко, издигнат най-сетне след неуспешния опит през ноември 1982 г. на най-високия пост, който заема едва една година поради сериозното си заболяване.

1. Вътрешни аспекти

По време на «междущарствието» Андропов-Черненко, не намира дори частично решение нито един от сериозните проблеми както във вътрешната политика (икономическата криза, обществената апатия), така и във външната политика (напрежението Изток-Запад), унаследени от 18 години консервативна политика на «олигархията на геронтите». Но през първите месеци след издигането си на върховния пост, Андропов създава убеждението, че желае да осъществи известни изменения: морално прочистване на партията, начало на икономическа реформа. Сам той в първата си реч поставя срок от две години да «проведе промени, които ще позволят да се посрещне следващия петилетен план в най-добри условия». Не му достига време, тъй като се задържа на власт само петнадесет месеца, но като се отчетат първите му «реформи», можем да се съмняваме в резултатите от тях както в средносрочен, така и в краткосрочен план.

Във вътрешната политика краткото пребиваване на Андропов на власт е белязано първо от опит да се елиминират най-крещящите аспекти на корупцията, разпространила се в някои «семеини кръгове» на партията благодарение на стабилността и на пълната безнаказаност, от които се възползват по времето на Брежнев много местни партийни ръководители. Като ръководител на КГБ, Андропов притежава цялата информация за многобройните случаи на семейственост и на корупция на високо равнище (почти всички потулени), осъществявали се във феодалните имения на «съветските князе» по-конкретно през втората половина на 70-те години, когато «сенчестата» икономика се разраства дотолкова, че прониква във всички сфери на икономическата дейност. През септември 1980 г., заради разрастването на това явление, ЦК предприема поредица мерки, предназначени да се борят с корупцията в официалните среди. Указания по този въпрос са разпратени до местните партийни организации под формата на секретно циркулярно писмо. Ръководният екип ясно си дава сметка, че проблемът е толкова повсеместен и така трънлив, че е по-добре да бъде атакуван възможно най-дискретно, като се «разглеждат» само най-значимите дела и се затварят очи пред по-дребните. През 1981–1982 г. гръмват много «скандали», разкрити от КГБ, ръководен от Андропов (които се тълкуват на Запад като «истинско обявяване на война от страна на КГБ срещу брежневската мафия» според *Обзървър* от 7 март 1982 г.): «скандалът със сервиза на Екатерина II» – дело на члена на Политбюро Г. Романов, «взел назаем» от Ермитажа безценния сервиз за сватбата на дъщеря си; «големият скандал с хайвера», в който е въвличен министърът на риболова и стар приятел на Косигин А. Ичков; «скандалът в ОВИР» (емиграционното бюро в Москва); накрая «скандалът с диамантите», в който пряко са замесени дъщерята на Брежнев Галина и неговият зет Юрий Чурбанов, заместник-министър на вътрешните работи. Дъщерята на Брежнев присъства на погребението на баща си надлежно придружавана от членове на КГБ. Тя е под арест след задържането на 9 ноември на близкия ѝ приятел, директор на най-известния продоволствен магазин (гастрономът Елисеев) в Москва. Непосред-

ствено след смъртта на Брежнев вестниците започват обилно да пишат за корупцията сред висшите функционери.

Андропов обяснява, че следва «да се води твърдо борба срещу всяко нарушаване на партийната дисциплина». Теоретичното списание *Коммунист* изобличава «кариеристите, които се опитват да се промъкнат в партийните редици, изпользвачите, безделниците, нарушителите на реда». Е. Шеварднадзе, първи секретар на ЦК на Грузинската КП и член на Политбюро, излиза в *Правда* с обвинителна статия срещу семействеността и корупцията, като обявява отстраняването на повече от 300 отговорни ръководители в неговата република. Накрая, на 11 декември *Правда* неочаквано публикува отчет за последното заседание на Политбюро, посветено на обсъждането на «многобройните писма от работници и селяни, недоволни от влошените условия на труда, фалшифицирането на статистическите данни, пристрастното разпределяне на жилищата, отклоняването на фондове и други нарушения на законността и справедливостта». Чрез това съобщение, последвано от предложения за засилване на санкциите срещу «корупцията, семействеността, отклоняването на фондове и подкупите», правителството дава заявка за намерението си да се бори енергично срещу всякаква незаконна дейност на всички равнища, за да се оздрави моралният климат в обществения живот. Тази инициатива (която съвсем не е непозната – Сталин многократно предприема популистки кампании срещу корупцията на «високопоставените князе», смятащи, че съветските закони не са за тях, а за простолюдите) е до голяма степен резултат, както отбелязва Ж. Медведев, от силния натиск от низините. Корупцията обхваща всички равнища, а много хора започват да смятат, че недостигът на храни и на стоки за потребление се дължи на официалните лица, които свободно се запасяват с висококачествени продукти от специалните за тях магазини, като мрежата им за разпределение и личните им връзки оставят на човека от улицата само кора хляб.

Кампанията срещу корупцията не постига целта си. Главният ѝ резултат в действителност е обновяването на ръководния елит. Но и обновяването остава ограничено, а отстранените с почести министри са замествени от първите им заместници. Като напуска терена на «големите скандали», в които са замесени висши партийни сановници, свързани в истинска «съветска мафия», кампанията срещу корупцията се прехвърля към най-скромните форми на сенчестата икономика, като незаконния труд или дребната търговия, за да премине накрая в борба за укрепване на дисциплината. «Макар че не всичко се свежда до дисциплината, трябва да се започне именно с нея», заявява Андропов в речта си от 22 ноември 1982 г., чрез която той представя своята «програма за икономическа реформа». Да се подобри управлението, да се увеличи ефективността на икономиката чрез повишаване производителността на труда – такива са целите на програмата. Що се отнася до средствата, според Андропов «много се разсъждава да се разшири автономията на производствените обединения, на предприятията, колхозите и совхозите; време е практически да се заемем с решаването на тези проблеми... но в тази област трябва да се действа внимателно,

при нужда да се проведат експерименти, да се ползва опитът на братските държави». В очакване на повишеното самоуправление, Андропов предлага най-простия и най-евтиния метод да се спре падането на производителността на труда: да се намалят разхищенията и да се засили трудовата дисциплина. Борбата срещу разхищенията в селското стопанство, промишлеността, транспорта мобилизира в продължение на много месеци цялата преса. Засилването на дисциплината преминава през зрелищни мерки, които сякаш единствено са останали в колективната памет от краткия престой на Андропов във властта: контрол върху прилежността на трудещите се, проверка на самоличността по опашките пред магазините (предназначени да бъдат изловени работниците, които ходят на пазар вместо да се трудят), полицейски акции в обществените бани по същата причина, реорганизация на работното време на магазините, за да се насърчава населението да пазарува в извънработно време. Впрочем правителството засилва санкциите при нарушаване на трудовата дисциплина и значително повишава цените на хранителните продукти. Тези мерки напомнят не толкова за унгарския модел, колкото за военното положение в Полша. След леко повишение на производителността на труда в промишлеността (през първото шестмесечие на 1983 г.), положението се връща до първоначалното си състояние.

2. Външни аспекти

Във външната политика напрежението Изток-Запад по време на «междущарствието» достига своя апогей. На 21 декември 1982 г. Андропов все пак прави значителна отстъпка по въпроса за ракетите със среден обхват на действие в Европа: той предлага да се намали броят на SS-20 в Европа на 162, т.е. до числеността на френските и британските ракети. В замяна на това СССР се надява да си запази правото да премести тези ракети в азиатските си територии. Съединените щати не приемат този подход, като изтъкват, че от една страна тези ракети могат лесно да бъдат върнати в Европа в случай на криза, а от друга страна разположените в Азия ракети SS-20 ще променят стратегическото положение и ще заплашат други съюзници на Съединените щати, и по-специално Япония.

На 26 август 1983 г., пред заключителната фаза в преговорите за ракетите със среден обхват на действие, Андропов съобщава, че СССР е готов да разруши всичките SS-20, които надхвърлят броя на френските и британските ракети. Така той се отказва от преместването им в Азия. Това ново съветско предложение обаче почти веднага е зачеркнато от новината за унищожаването на Боинг-747 на южнокорейската гражданска авиация от съветски изстребители (1 септември). Тази акция, която сякаш потвърждава мнението, че СССР представлява изцяло доминирано от военната каста общество, е голяма политическа катастрофа за СССР, опитващ се в началото да твърди, че не знае каква е съдбата на самолета. Пред многочислените доказателства за вината му, той се решава на 6 септември формално да признае, че го е свалил. Съединените щати използват аферата като илюстрация на схващането им за истинската природа на СССР – страна с вар-

варски режим, управлявана от мошеници и лъжци. Хванати натясно и поставени в положение да се защитават, съветските ръководители реагират с твърдението, че аферата е провокация. И без това лошите съветско-американски отношения се влошават още повече. На 28 септември Андропов изказва лично мнение по кризата под формата на тържествено заявление, предавано от всички съветски медии. Тонът на това заявление е безпрецедентно язвителен в сравнение с речите на съветските ръководители от последните двадесет години. Андропов обвинява американската администрация, че се възползва от «съвършената провокация» с Боинга, за да продължи «неудържимата» и безпрецедентна надпревара във въоръженията. На 24 ноември СССР прекратява участието си в Женевската конференция за евrorакетите и съобщава, че възобновява разполагането на нови SS-20 в Европа. Всички преговори Изток-Запад по проблема с въоръженията са прекъснати от този момент нататък. «Никога след края на Втората световна война», заявява говорителят на съветското министерство на външните работи, «положението на международната арена не е било толкова напрегнато».

Напрежението се запазва и по време на краткия престой на К. Черненко във властта: Громико продължава да държи в ръцете си съветската дипломация. Все пак, когато през 1984 г. става ясно, че Р. Рейгън ще бъде преизбран на американските президентски избори през ноември, съветските ръководители смятат за разумно да постъпят така, че избирането на Рейгън да не изглежда като положителен резултат от влошаването на съветско-американските отношения и решават да отговорят на американските предложения за възобновяване на диалога Изток-Запад. Ето защо Громико заминава за Вашингтон на 28 септември, за да се срещне там с Р. Рейгън. Тази среща позволява в началото на 1985 г. да се сложи начало на срамежливото възобновяване на контактите (срещата Шулиц-Громико в Женева на 7 януари 1985 г.), вече подкрепяни от съветската страна, обезпокоена от новия технологически пробив на американците – «стратегическата отбранителна инициатива», известна под неправилното наименование «звездни войни», която заплашва отново да наруши «паритета» и да промени самата същност на «стратегическото равновесие».

Изключителното напрежение в отношенията Изток-Запад по време на «междупарствието» има сериозни последствия за вътрешния диалог по приоритетите на съветската икономика. Военните виждат в американската политика не само предизвикателство, но и възможност да искат отпускане на по-големи средства. Но икономическите затруднения са такива, че увеличаването на военните разходи би имало сериозни последствия върху и без това ниското жизнено равнище в условията на напрегнат обществен климат след Андроповите инициативи за «укрепване на дисциплината».

На 6 септември 1984 г. началникът на Генералния щаб на съветските въоръжени сили маршал Н. Огарков е отстранен от длъжността си без официална причина. Тази оставка показва степента на напрежението, породено както от международната конюнктура, така и от въпроса за избор на вътрешни приоритети. Решенията се диктуват от ограниченията на ико-

номическата криза, достигнала пълно развитие в средата на 70-те години и която изразява, според Ж. Сапир, «едновременно пълното изтощение на съществуващия режим и провала на трансформацията на обществените форми на управление, които да позволят зараждането на нов тип обществено-икономически отношения».

Библиография към глава 11.

1. Политически аспекти

а) функциониране на политическата система

R. Byrnes (ed.), *After Brezhnev: Sources of Soviet Conduct in the 1980's* (Bloomington 1983).

H. Carrère d'Encausse, *Le pouvoir confisqué gouvernés et gouvernants en URSS* (Paris, 1981).

A. Dallin (ed.), *The Twenty-fifth Congress of the CPSU* (Stanford UP, 1977).

A. Dallin, T. Laron, *Soviet Politics since Khrushchev* (Englewood Cliffs, 1969).

R. V. Daniels, *The Dynamics of Soviet Politics* (Cambridge UP, 1978).

R. W. Davies (ed.), *The Soviet Union* (London, 1978).

P. Gelard, *Le Parti communiste de l'URSS* (Paris, 1982).

J. Hough, *The Soviet Union and Social Science Theory* (Cambridge UP, 1979).

J. Hough, *The Soviet Prefects* (Cambridge UP, 1969).

D. Lane, *State and Politics in the USSR* (London, 1985).

P. et M. Lavigne, *Regards sur la nouvelle Constitution soviétique de 1977* (Paris, 1979).

M. Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economics Debates* (Princeton 1984).

M. Ferra, «Y a-t-il e trop de démocratie en URSS?», in *Annales ESC*, juillet-août 1985, p. 811-826.

M. Lewin, *La grande mutation soviétique* (Paris, 1989).

V. M. Perez-Diaz, *State, Bureaucracy and Civil Society* (London, 1978).

M. Voslensky, *La Nomenklatura* (Paris, 1980).

S. White, *Political Culture and Soviet Politics* (London, 1979).

б) Дисидентство

J. Chiama et F. Soulet, *Histoire de la dissidence. Oppositions et révoltes en URSS et dans les démocraties populaires de la mort de Staline à nos jours* (Paris, 1982).

V. Boukovski, *Une nouvelle maladie mentale en URSS: l'opposition* (Paris, 1979).

A. Sakharov, *La liberté intellectuelle en URSS et la coexistence* (Paris, 1969).

A. Sakharov, *Mon pays et le monde* (Paris, 1975).

A. Rothberg, *The Heirs of Stalin. Dissidence and the Soviet Regime* (Cornell UP, 1972).

R. Tokes (ed.), *Dissent in the USSR* (New York, 1975).

L'affaire Guinzbourg-Galanskov (Paris, 1969).

Samizdat I: *La voix de l'opposition communiste en URSS* (Paris, 1969).

2. Икономически и социални аспекти

- A. Inkeles, *Social Change in Soviet Russia* (Harvard UP, 1968).
 D. Lane, *The Socialist Industrial State* (London, 1976).
 D. Lane, *Politics and Society in the USSR* (London, 1972).
 D. Lane, *State and Politics in the USSR* (London, 1985).
 P. Sorlin, *La société soviétique* (Paris, 1968).
 M. Matthews, *Privilege in the Soviet Union* (London, 1978).
 B. Kerblay, M. Lavigne, *Les Soviétiques des années 1980* (Paris, 1985).
 M. Lavigne, *Les économies socialistes soviétiques et européennes* (Paris, 1979).
 B. Chavance, *Le système économique soviétique* (Paris, 1983).
 G. Duchêne, *L'économie de l'URSS* (Paris, 1987).
 J. Medvedev, *Soviet Agriculture* (New York, 1987).
 J. Medvedev, *Andropov au pouvoir* (Paris, 1983).
 B. Kerblay, *La société soviétique contemporaine* (Paris, 1980).
 J. Sapir, *Travail et travailleurs en URSS* (Paris, 1983).
 C. Revuz, *Ivan Ivanovitch écrit à la «Pravda»* (Paris, 1980).
 J. Delamotte, *Shchekino, expérience soviétique pilote* (Paris, 1974).
 J. Berliner, *The Innovation Decision in Soviet industry* (Cambridge UP, 1976).
 L. Gordon et E. Klopov, *L'homme après le travail* (Moscou, 1976).
 I. V. Arutunian, *La structure sociale de la population rurale de l'URSS* (ISMEA, 1979).
 Л. Гордон и А. Насимова, *Рабочий клас СССР* (Москва, 1885).
 О. Н. Яницкий, *Урбанизация, город, человек* (Москва 1972).
 О. И. Шкаратан, *Этносоциальные проблемы города* (Москва, 1986).
 Г. А. Снесарев, *Изменения социальной структуры советского общества* (Москва 1976).

3. Външна политика

- A. Fontaine, *Un seul lit pour deux rêves: histoire de la «Détente»* (Paris, 1981).
 R. I. Garthoff, *Detente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan* (Washington, 1985).
 H. Carrère d'Encausse, *Ni guerre, ni paix* (Paris, 1986).
 P. Devilliers, *Guerre ou paix: une interprétation de la politique extérieure soviétique depuis 1944* (Paris, 1979).
 A. B. Ulam, *The Rivals. America and Russia Since World War II* (New York, 1971).
 A. de Tinguy, *Les relations soviéto-américaines* (Paris, 1987).
 A. de Tinguy, *USA – URSS, la détente* (Bruxelles, 1985).
 M. Lavigne, *Les relations économiques Est-Ouest* (Paris, 1979).
 G. Sokoloff, *La drôle de crise, de Kaboul à Genève, 1979–1985* (Paris, 1987).
 G. Sokoloff, *L'économie de la détente: l'URSS et le capital occidental* (Paris, 1983).
 J. Levesque, *Le conflit sino-soviétique* (Paris, 1979).
 L. Marcou, *L'internationale après Staline* (Paris, 1979).
 M. Tatu, *Eux et nous: les relations Est-Ouest entre deux détentes* (Paris, 1985).
 F. Lemoine, *Le Comecon* (Paris, 1982).
 H. Carrère d'Encausse, *Le grand frère: l'URSS et l'Europe soviétisée* (Paris, 1983).

12 Революцията на Горбачов

По-малко от седем години делят избирането на М. Горбачов на поста генерален секретар на КПСС от принудителния му отказ от длъжността президент на Съветския съюз поради юридическото прекратяване на съществуването на тази страна. За този кратък интервал от време една огромна идеологическа, политическа, икономическа и обществена революция обхваща най-голямата страна на света, като разтърсва до дъно не само съвкупността от държавни и стопански структури, изградени след 1917 г., но също така и европейския, даже световния ред, който след края на Втората световна война сякаш е застинал в един непримирим антагонизъм между капиталистическия Запад и социалистическия Изток.

Като помнят ограниченията и неуспехите на хрущовия проект, затъването на опитите за икономическа реформа, предприети в средата на 60-те години, много чуждестранни наблюдатели в началото са скептично настроени към реформаторските намерения на М. Горбачов и най-вече към възможностите му да въведе значими изменения в една смятана за застинала система, която след изчерпване на потенциала си е обречена на продължителна стагнация, водеща до вкаменелост.

Подобна оценка е следствие на дълбоко антиисторическия подход към «съветския феномен», характеризиращ се според привържениците на «тоталитарната школа» с неподвижни политически структури, лишени от социална основа и склонни към прилагане в една или друга степен на терор; с покорно, подчинено и лишено от вътрешни връзки общество; със съществуване на повсеместна и монолитна бюрокрация; с всепроникваща идеологизация; с планова и централизирана икономика; с монопол над информацията и като връх на всичко «с една държава, господстваща над всички други сфери и над самата история» (М. Левин). Ако е възможна някаква промяна, то тя може да има само повърхностен характер; предположението, че подобна държава е способна да предприеме сериозни реформи изглежда немислимо.

В това отношение дългият двадесетгодишен период на видим застой и на политически консерватизъм в СССР (1965–1985 г.) сякаш потвърждава тази гледна точка. От едната страна е «олигархията на геронтите», отжествяващи собственото управление със «смисъла на историята» – уверен в себе си апарат, обучен и изграден от научния марксизъм като олицетво-

рение на «знанието»; от другата – група безразсъдни опозиционери в лицето на преследвани и затваряни дисиденти. Между тях се намира аморфната полуобразована маса «с двоен морал», затъпяла от алкохола. В определен смисъл съществува удивително сходство между картините, рисувани от съветската пропаганда, и тези на доминиращата тенденция в западната съветология – единствената разлика е в огледалната им противоположност. Но и двете системи прикриват едни и същи феномени: съществуването на богата и сложна, бързо променяща се социална тъкан; наличието на контракултури и субкултури, които способстват извън клишетата на пропагандата да оформят духовете, позициите и очакванията; на самоуправляващи се обединения и «неформални мрежи», където се обсъжда бъдещето. Ето защо професионалните съветолози, както и привържениците на идеологическата доктрина са изненадани от внезапната реформа, чийто инициатор става М. Горбачов.

Тази реформа в никакъв случай не е плод на спонтанно решение. Нейните главни насоки са широко обсъждани най-напред в «неформални» кръгове, след това в самите ръководни органи на партията, както свидетелства за това съдбата на «Новосибирския доклад». Тези, които през март 1985 г. поемат управлението на партията и държавата, не могат да игнорират напредналата криза в съветската икономика, влияеща върху позициите на страната в международното положение в момент на силно изостряне на напрежението. Обхватът на кризата, самата ѝ природа изискват истинско национално «стресване». Реформата вече не е дело, както по времето на Хрущов или през 60-те години, на малка група «реформатори», опитващи с частични изменения да подобрят функционирането на системата. Залозите занапред са много по-високи: става въпрос да се променят режимът на натрупване и начинът за управление на икономиката, да се поеме външното предизвикателство, да се освободят икономиката и обществото от сталинистките остатъци и от хомота на «командно-административната система», изградена през 30-те години. В известен смисъл, както подчертава Б. Керблей, начинанието в началото може да се сравни с голямата реформа по премахване на крепостното право през 1861 г. вследствие на руското поражение в Кримската война.

Дали ще се сравняват годините 1985–1991 с 1860 г. или, както някога правят, с периода 1928–1933 г., макар и «наоборотно», винаги се проявява една постоянна величина: реформите се провеждат отгоре. Тази на Горбачов започва с три лозунга: гласност, ускорение, преустройство (*перестройка*). Гласността може да се определи като изваждане на показ пред хората на това, което дотогава е скрито; да се признае най-накрая след десетилетия самодоволство и лъжа не само съществуването на «проблеми», но и на обща криза на системата: икономическа криза, криза на партията, превърнала се в точно копие на министерската бюрокрация и придатък на стопанския апарат и отдавна загубила действителната си сила, способна да подтикне истинска политическа реформа; накрая, криза на идеологическата система, от която е останал само един «шаблонен език», на който никой не вярва.

Успоредно с «гласността» (наистина лозунг, но също така в началото и обещание за смекчаване на цензурата и улесняване на достъпа до информацията), новото ръководство издига и бързо забравения лозунг за «ускорение» – на пръв поглед по-традиционен призив към «ускоряване» темповете на икономически растеж по правилната линия на «променената и постоянно променяща се реформа». Венец на всичко това е перестройката, определяна като истинско «преструктуриране» на цялата сграда на съветското общество, но всъщност водеща към разграждането и разпадането на цялата система.

Никъде и никога лозунгите не са достатъчни да променят коренно състоянието на нещата и хода на събитията. Новите ценности могат да се наложат единствено с поддръжката на достатъчно мощни социални сили. Обаче в средата на 80-те години обществената криза е толкова дълбока, че призивът към реформи тутакси среща отзвук в очакванията на «низините», съзрели през изминалите двадесет години. Призивът към реформи предизвиква и буря от съпротивления и недоволства, които принуждават инициаторите на промяната и на първо място М. Горбачов непрекъснато да приспособяват програмата си към изискванията и специфичния ритъм на едно движение, произлязло от диалектиката на реформирането и от социалната и националната съпротива, стимулирана от освобождаването на словото. Веднъж започнатото движение става все по-трудно за овладяване. По такъв начин, докато то постепенно добива ускорение, неговият инициатор все повече заприличва на чирак, неспособен да управлява хода на събитията и непрекъснато загрижен ловко да лавира между привържениците на старото и тези на «движението» от страх да не предизвика окончателен разрыв с консервативните сили, от които произтича властта му. След като постепенно се отказва (особено след 1990 г.) от всякаква цялостна, решителна и дръзка програма за реформи, той е принуден, въпреки международното признание за историческата му роля като инициатор на перестройката, да предаде властта на този, който се е качил в движение на влака на историята и изглежда днес (края на 1991 г.) като Човека-провидение, последното средство да се предотврати икономическият хаос и разпадането на държавата – Борис Елцин, президент на Русия.

1. Разкрепостеното слово

1. «Гласност» и десталинизация

«В началото бе Словото.» Горбачовата революция започва скромно с освобождаване на паметта, на словото, на духа. Днес, когато бившият Съветски съюз се потапя в институционален хаос и икономически провал, главното историческо достижение за изминалите седем години се оказва завоюваната свобода на словото.

Много хора смятат в началото, че «прозрачността», чиито първи резултати започват да се усещат едва през лятото на 1986 г. (след конгреса на

кинодейците), е само контролиран мизансцен, майсторски управляван от М. Горбачов и неговите политически съветници. Нима самият генерален секретар не определя многократно границите, до които може да стигне и в които да се упражнява гласността? «Гласността, заявява той, е здравословна критика на недостатъците, а не подриване на социализма и неговите ценности». На свой ред XIX партийна конференция потвърждава в своите «Тезиси» от началото на юли 1988 г., че «гласността» не бива «да нанася вреда на държавните интереси, на обществото и на правата на човека».

В началото политически лозунг, предназначен преди всичко да осъвремени и «модернизира» идеологията, изгубила всякакво доверие и превърнала се в значително препятствие пред развитието на страната, гласността бързо освобождава съдържаните поне от десетилетие сили, които целят да завладеят пространства за свободата и да изведат на повърхността това, което М. Левин нарича «скрити течения» (undercurrents) в различните «микросфери на самоуправлението», «неформалните структури», хетерогенните мрежи и институции, изградени и развити през изминалия период. Във всички области на културния живот на преден план излиза това, което се обсъжда насаме по време на сбирките около чаша чай в «кухните» (гротескно описани от А. Зиновиев в първите му книги), както и всичко, изграждащо културния «авангард» (underground) – нелегалната съпротива от 70-те години с нейните естетически течения, идеи и даже форми на живот (рокгрупите например).

Беднъж даден ход на движението, то става твърде трудно за канализиране. Между разкритията (за едно скрито минало и настояще на скандалните институции и структури) и обществените реакции, които те не закъсняват да предизвикат, се развива истинска диалектическа връзка. Скоро става очевидно, че «количественото» надхвърляне на определен праг на критиката и свободата на словото води веднага след себе си «качествена» промяна: словото на властта престава да бъде израз на неоспорима научна истина. Партията, схващана като единствен монополист на истината, която е основа на нейната законност, престава да бъде инстанция, мислеща за всичко, орган за официално изразяване обществената мисъл, превъплъщение на Историята. Най-накрая става възможно да се изразява несъгласие с партията. Трябва да се отбележи, че гласността, замислена като критика на «недостатъците на социализма» без да се «подрива социализмът», засяга централния въпрос за законността на партийната власт: историята, и ключовия въпрос за сталинизма, чието решение се превръща в изпитание за гласността, тъй като престъпленията от този период са главната тайна и най-големият позор за режима. В тези условия, движението от самото си начало придобива нравствено измерение: неслучайно една от първите и най-забележителни прояви на прозрачността става пускането по екраните на филма *Покаяние* от грузинския режисьор Т. Абуладзе.

Но критиката на сталинизма, започната при Хрущов и спряна след неговото отстраняване, отива отвъд проверката на доверието в гласността. Тя определя пряко съдържанието и стратегията на перестройката. Минало и настояще са неразривно свързани («Без минало, пише историкът

Ю. Афанасиев, самоосъзнаването е невъзможно. Смисълът и безсмислието на настоящето, неговите тревоги, надежди и планове стават неразбираеми»). Така осъждането на сталинизма – ключов период в съветската история – води към причините за израждането на властта, за изграждането на «командно-административната система», за кризата, довела до перестройката. Ето защо политическите спорове между привържениците на движението за обновление и консервативните сили се развиват често, поне в началото на перестройката, върху благодатната почва на историята.

Доказателство за това е «случаят Нина Андреева», станал един от най-показателните епизоди едновременно за политическите залози при преписването на историята и за крехкостта на «гласността».

На 13 март 1988 г. в *Советская Россия* публикува на цяла страница писмото на една читателка, преподавателка в Ленинград, някоя си Нина Андреева, озаглавено «Не мога да направя компромис с принципите си!» Става въпрос за открита защита на Сталин, придружена от обвинения срещу «някои слоеве на интелигенцията», чиито членове са «наследници на Дан и Мартов» (меншевишки ръководители) и «духовни ученици на Троцки и Ягода». Тези «фалшификатори на историята» (в първите редици на които Н. Андреева поставя М. Шатров, автор на много анитисталински политически пиеси, и А. Рибakov, автор на романа *Децата на Арбат*), както разяснява Н. Андреева, са възприети от западното антисоциалистическо схващане за «гласността» и под претекста на «перестройката» са започнали пълно преосмисляне на историята на партията и на съветското общество. Този «манифест на опозицията срещу перестройката», както е наречен по-късно, е препечатан след това в много вестници. Скоро става ясно, че инструкциите за отпечатването му идват «отгоре», т.е. от Е. Лигачов, говорител на «консерваторите», когато Горбачов не е в Москва, а главният му идеологически сътрудник (и даже вдъхновител) А. Яковлев отсъства по болест. Чак на 5 април *Правда* публикува най-сетне цяла страница с критика и отхвърляне на тезите на Н. Андреева. Аргументите по многозначителен начин почиват на историческия терен и са главно факти от сталинския период. Апологията на Сталин и неговите методи се идентифицират като опозиция към перестройката. Развитите в статията от 5 април тези, чийто автор изглежда е А. Яковлев, нарушават неустойчивото равновесие в полза на привържениците на истинската десталинизация и подриват позициите на «златната среда», която заема и се старее да отстоява М. Горбачов след разгърнатия си доклад по случай 70-годишнината на Октомврийската революция. Тази позиция на «златната среда», която в действителност подхваща гледните точки, изразени на XX конгрес, докато дебатът в медиите и обществото отива много по-далеч от 1956–1964 г., е не само незащитима както в теоретичен, така и във фактологичен план, но е и политически остаряла след настъплението на консерваторите. От този момент единомдушната анитисталинска кампания замества дотогавашното мълчание пред неосталинизма. Този остър завой разкрива двойствения характер на реформаторския процес, в който се запазва голямото значение на «сигналите», идващи «отгоре».

2. «Преоткриването на останките от една цивилизация»

В момента на възникване на «Аферата Н. Андреева», «преоткриването на останките от една цивилизация» (ако трябва да използваме думите на В. Шкловски) вече е достигнало до втория си етап, характеризирани от В. Клямкин като «зряло желание да разбере» (за разлика от първия етап, определян като «юношески стремеж да се пренапише изтритото»). Историята започва да се изпълва с личности, основно с помощта на литературата. Преди да се анализира пътят на това много важно преоткриване, жалонирано от дългоочаквани реабилитации (Бухарин), трябва да се спомене институционалното измерение на това освобождение. Последното е улеснено от известна промяна в цензурата. Дотогава Главлит може да забрани което и да е произведение, а аналогични организации цензурират филми и театрални пиеси по идеологически, политически, нравствени и естетически причини.

От 1986–1987 г. централизираната цензура отслабва и ролята ѝ се свежда до контрол над информацията по «държавната тайна» – наистина доста широко понятие в СССР, за да не останат всички цензори без работа. Дълго време Ленин остава неприкосновен сюжет. Ето защо, когато през януари 1988 г. е публикуван романът на В. Гросман *Живот и съдба*, в най-«чувствителните» сцени, където се сравняват сталинската и хитлеровата тоталитарна система, са орязани критичните фрази по адрес на Ленин (но това веднага е посочено в един вестник от човек, чел произведението в «самиздат»). От 1989 г. критиката на Ленин престава да бъде забранена тема. Успоредно с това цензурата над филмите и театралните пиеси силно се смекчава, за да изчезне и тя през 1989 г. Освен тези мерки, засягащи цензурата, реорганизацията на различните творчески съюзи, органите на пресата, телевизията и театрите допринася за освобождаването на културния живот. Пример дава конгресът на Съюза на кинодейците (13–15 май 1986 г.), който избира Е. Климов за председател на съюза и подлага на щателна критика политиката на Държавния комитет за кино (Госкино), семействеността в режисьорските школи и отстраняването на режисьорите-новатори. Скоро го последва Учредителният конгрес на Съюза на театралните дейци (избрал за президент драматурга-«реформатор» М. Шатров), и по-скромният конгрес на Съюза на писателите. Назначаването на реформаторски настроени главни редактори в някои от водещите списания (Сергей Залигин, участвал в екипа на Твардовски, в *Новый мир*, Г. Бакланов в *Знамя*, В. Коротич в *Огонёк*) благоприятства «оживяването» на тези списания, играли важна роля по време на хрущовото размразяване, преди да изпаднат в летаргия през 70-те години. От есента на 1986 г. те се впускат в истинска надпревара да публикуват все по-«дръзки» текстове.

Стартовият сигнал е даден от реабилитацията на поета Н. Гумилев, разстрелян през 1921 г. Тя е последвана от други реабилитации, между които на писателите от първата емигрантска вълна (Г. Иванов, В. Ходасевич, Вл. Набоков), след това на репресираните през 20-те и 30-те години автори, от които само единични произведения са публикувани приживе или

по време на «хрущчовото размразяване» (Е. Замятин, Б. Пилняк, А. Платонов, М. Булгаков, О. Манделщам и др.). Издаването на забранени порано произведения се засилва през периода 1987–1989 г.: *Реквием* на Анна Ахматова, *София Петровна* на Лидия Чуковская, *Доктор Живаго* на Борис Пастернак и др. Наред с тези вече класически произведения, публикувани в много страни, се появява огромно количество неравностойни книги, писани главно през 50–60–70-те години от автори, ползващи се с благоприятното на режима, но забранени по различни мотиви и най-често защото засягат проблемите на сталинизма. Достатъчно е да споменем най-забележителните: *Децата на Арбат* на Анатолий Рибakov, *Белите одежди* на В. Дудинцев, *Зубърът* на Д. Гранин, *Изчезването* на Юрий Трифонов, *Живот и съдба* на В. Гросман, *Пренощува облачето златно* на Анатолий Приставкин и др. Освен художествените произведения, на бял свят излизат и безброй книги със спомени, документи, лични дневници (*Спомени* на Надежда Менделщам, дневникът на К. Симонов *През погледа на човек от моето поколение*, спомените на Лев Разгон, А. Жигулин, Елизабет Драбкина, Иван Твардовски и др.).

Кулминационната точка на този процес е вдигането на забраната за публикуване на «третата емиграционна вълна» – т.е. на опозиционерите, напуснали СССР през 70-те години, и в по-общ план над цялото дисидентство. В това отношение знаменателно събитие става публикуването на стихотворенията на Йосиф Бродски, произведенията на Александър Галич, Виктор Некрасов и най-вече на Александър Солженицин. Освен литературата, два други жанра вземат решително участие в преоткриването на миналото и в идейната дискусия през 1987–1990 г.: литературната критика и публицистиката, т.е. статии-размишления върху политически, социални и икономически сюжети. Измежду най-забележителните могат се цитират икономическите статии за провала на перестройката от Г. Попов и Н. Шмелъов, на В. Селюнин за фалшифицирането на статистиката, и най-вече многобройните есета за пътя на социализма, за корените на сталинизма, за значението на осъществяваните промени (статии на В. Клямкин, И. Карякин и др.).

Започнал в «големите» месечни списания (чийто тираж за една година се удвоява, поне на по-«либералните»), процесът на «гласността» бързо завладява и други, не толкова елитарни и по-достъпни огнища за формиране на общественото мнение: седмичниците «флагмани на промяната» (поточно *Московские новости* и *Огонёк*), но и някои театри (по-конкретно новите «експериментални театри», където постановките не се нуждаят от «предварително разрешение»), киното (с излизането на антисталински филми като *Покаяние*, *Утре беше война*, *Студеното лято на 1953-та*, *Власт соловецка* или просто реалистични произведения за трудното завръщане на «воините-интернационалисти» от Афганистан, за сивотата на ежедневието или за привилегиите на номенклатурата) и най-вече телевизията, където някои предавания стават много популярни с откровеността си и свободния си тон (*Взгляд*, *Преди и след полунощ*, *Петото колело*, *Дванадесети етаж*). Тези предавания се осмеляват да поставят най-горещите и

най-драматичните проблеми: объркването на младежта, изразяващо се в бума на токсикоманиите, алкохолизма и престъпността; екологичните катастрофи в Чернобил, Аралско море и Волга; привилегиите на номенклатурата, природните бедствия...

3. «Извращенията» на гласността

Подобно освобождаване на словото неминуемо води до дискусии и противодействия, до прекалени действия и неблагоприятни извращения. Въпросът за сталинизма влече след себе си и този за неговия произход. Появата на феномена не се ли дължи на «руската традиция» (ако използваме термина на Т. Самуели), белязана от история, която винаги е пренебрегвала демокрацията (И. Клямкин, В. Селюнин)? Каква е ролята на самия Сталин, който отклонява правилния по същество проект на Ленин и възражда през 30-те години «военния комунизъм», узаконен от мита за обсадената крепост (М. Шатров, Р. Медведев)? Какво е участието на «междunarодните сили» (подразбира се «междunarодното еврейство»), отговорни както за разрушаването на старата Москва, ръководено от Каганович, така и за колективизацията на селото, приписвана на Яковлев-Епщейн или за терора, организиран от фанатичните последователи на Ягода или Ежов в НКВД «Розал, Паукер, Берман, Ралопорт, Коган и др.» (В. Кожин)? Във връзка със сталинизма възниква и въпросът за природата на обществото, което се създава: социалистическо общество ли е то? Съществува ли разлика между социализъм и сталинизъм? Ако съществува социализъм, то какъв е той? Казармен социализъм, примитивен социализъм, просто социализъм въпреки недостатъците му? Третата ос на дебатите: какви ценности трябва да се насърчават, за да се осъществи необходимото нравствено възстановяване на обществото? Национални ценности, т.е. преди всичко руски, закотвени в старите традиции на взаимопомощта и селската община, в християнския морал, или «общочовешки ценности», които няма да укрепват «руския идеал», способен да подхранва тлеещите у народа шовинизъм и антисемитизъм?

Гласността безусловно съживява старите вражди между либералните «западници» и «славянофилите», занаяпред наричани «русофили». При преразглеждането на отношенията между бившите съветски социалистически републики, т.е. преди всичко отношенията между Русия и «останалите», тези идейни различия отново се активизират.

«Уреждането на сметките» между различните лагери: «либерали», участвали в миналото в официалните структури, разделени на «предпазливи реформатори» и на открити противници на реформите, русофили, които също са разделени на «сталинисти» и «антисталинисти», представлява най-малкото зло от «гласността», засегнала много по-силно големите интелектуални центрове, отколкото малките провинциални градчета.

Както пише не без чувство за хумор един читател на *Огонёк*, «съществува «гласност 1» в Москва, «гласност 2» в Киев, «гласност 3» в Черкаси

и «гласност 4» в Миргород или Конотоп. Такава многостепенна гласност може ли да се смята за гласност?»

Истината е, че трите години критика и прозрачност, въпреки ожесточеното противодействие, спечелват все нови сфери от обществения живот, а телевизията поема щафетата от списанията. Днес не съществува забранен сюжет, а вестникарските будки са препълнени от стотици вестници и мимолетни издания, свободни от всякаква цензура. «Неблагоприятните последици» се развиват успоредно с тях.

Разширяването на гласността засилва объркването и разделението на духовете: какво могат да си помислят за социалната справедливост работниците, които печелят по 150 рубли, след като гледат филма *Забранена зона* с подробно описание на привилегиите на номенклатурата, или студентите за миналото на страната си след внезапното отпадане на изпита по история под претекст, че всички учебници трябва да бъдат «актуализирани»?

Гласността освобождава недоволството и стимулира най-различни форми на съпротива срещу съществуващия ред, отгук и политизацията и поляризацията на нарастващи слоеве на обществото на фона на влошаващите се жизнени условия и икономическата криза. Такава е социалнополитическата динамика през последните шест години. Недоволството се развива в различни слоеве: в екологичните движения, интелигенцията, но също така и сред работническата класа.

От 1986–1987 г. гласността, изразяваща се в по-добрата информираност както за привилегиите на елита, така и за близките до абсолютната бедност условия за живот на «класата-хегемон», дестилира злостата на работническото «простолудие» срещу номенклатурата. Гласността и призивът към реформи освобождават социалните процеси, които преобразуват смътното недоволство на работническата среда в истинско организирано и структурирано движение на социален протест за изненада на управляващите и интелигенцията, дълго време смятала себе си за единствен инициатор на обществена съпротива срещу властта. Все пак, най-зрелищните и в крайна сметка най-опасни противодействия срещу горбачовския проект за преструктуриране са националистическите движения и националните центробежни стремежи.

Съветската власт трябва да плати за тройното извращение: на политиката за «построяване на социализма в една отделна страна», дискредитирала възпитанието и пропагандата в полза на истинския интернационализъм; на бюрократичната, брутална и репресивна сталинска политика спрямо националностите; на «кадровата политика» по времето на Брежнев, която се опитва да обезвреди бомбата със закъснител на националния въпрос, като се опира на местни бюрократични «мафии» без да реши нито един фундаментален проблем в отношенията между различните републики в рамките на федерацията. С началото на демократизацията и на историческата прозрачност дълго натрупваните напрежения избухват, а центробежните сили се активизират.

Така годишнината от подписването на Германо-съветския пакт от 1939 г. (за първи път станал център в някои публикации) става повод за многочислени манифестации на 23 август 1987 г. в трите столици на прибалтийските републики. Тези масови прояви слагат началото на процес, завършил две години по-късно с провъзгласяване на независимостта най-напред на Литва, след това на Латвия и Естония.

Национални искания се издигат в почти всички републики. Те засягат най-различни сфери, като се започне с официалното признаване на националния език (Молдова) и се стигне до правото на независимост (формулирано най-напред от прибалтийските републики, последвани от Украйна, Грузия, Молдова, Армения, а след разрастването на движението и от останалите републики: Русия, Беларус, Азербайджан и мюсюлманските републики в Централна Азия) или до завръщането в заемани някога територии (кримските татари, депортирани през 1944 г. за «сътрудничество с окупатора»). Тези искания разкриват между другото сериозността на конфликтите между руските «заселници» и местното население (особено в Казахстан и прибалтийските държави) или между съседни националности, живеещи както могат от двете страни на изкуствено очертаните от централната власт граници: грузинци-абхазци, грузинци-осетинци, узбеки-таджики, арменци-азери. Най-сериозният конфликт избухва между арменци и азери по повод на автономния район Нагорни Карабах, предаден през 1923 г. на Азербайджан, макар че е населен предимно с арменци. През февруари 1988 г. Арменията ССР официално иска присъединяването на този район към Армения. Заради двусмислените колебания на властта и съпротивата на азерите, инцидентите се множат, а кулминационната им точка – погром над арменците, осъществен от азерите в Сумгаит, става пролог на истинска война между двете републики. Но сериозността на арменската криза не е само в конституционния проблем, който тя повдига, но и в забележителния потенциал на самоорганизиране на масите: масовите стачки, продължили няколко месеца първо в Степанакерт, след това в цяла Армения; образуването на комитети за действие и координация, преговарящи на равна нога с местните, областните и централните власти; огромни манифестации със стотици хиляди участници. Впечатляващият резултат потвърждава уроците от масовите надигания в различни страни от Източна Европа: голяма част от местните власти се солидаризират с масите, като подхващат техните искания. След обявяването на независимостта на Литва и блокирането на преговорите за Нагорни Карабах, в началото на 1990 г. става ясно, че централната власт не е в състояние да избегне коренното преразглеждане на федералните връзки, като единствено средство да се избегне или забави разпадането на Съюза.

Само няколко години след скромното си начало с промяната в ръководството на Съюза на кинодейците и публикуването на «контрареволуционния» поет Гумилов, «гласността» – ако използваме китайския израз – е «преобърнала планини». Нейните последици, които едни наричат «достижения», а други «извращения», днес не могат да бъдат оценени. Както през 1905 или 1917 г., освободеното слово поражда истинска «революция в умо-

вете». В диалектиката, която се установява между задълбочаването на гласността и ръста на обществената активност, се проявява тенденцията «извращенията» на гласността да превишават нейните постижения. Сред интелигенцията, главен потребител на гласността, скоро се проявява феноменът привикване: през 1990–1991 г. се купуват по-малко списания, отколкото през периода 1986–1987 г. От друга страна сред «простия народ» нараства раздразнението срещу «бърборковците», като този термин обхваща както интелектуалците, така и политиците. Гласността не подобрява условията за живот, те продължават да се влошават. Като разкрива какво става другаде (в чужбина или сред богатите кръгове на номенклатурата), гласността прави лишенията още по-нетърпими: «Ние преминахме пътя, обяснява през пролетта на 1991 г. един ръководител на миньорското движение в Донбас, от чувството, че получаващ триста рубли месечна заплата, до осъзнаване на «предимството» да «печелиш» десет долара на месец.» Накрая, роденият от гласността плурализъм на мненията поставя фундаменталния проблем за тяхното политическо изразяване, т.е. за политическия плурализъм – неизбежен завършек на политическите реформи, предприети от новото ръководство.

II. Икономически реформи

В икономически план равносметката от последните седем години е катастрофална. Икономическото положение продължава да се влошава. Жизненото равнище на съветските граждани се сгромолясва, като всеки изминал ден прави разсъжденията за икономическата реформа все по-малко достойни за доверие в очите на населението. Селскостопанските резултати от 1988–1989 г. са катастрофални, което веднага се отразява на продоволственото снабдяване. Показателите за ръста на промишленото производство непрекъснато спадат, за да достигнат 0% през 1989 г. и –10% (по официални сведения) за първото шестмесечие на 1991 г. Инфлационният натиск до лятото на 1991 г. става все по-силен заради огромния бюджетен дефицит, надхвърлил през 1988–1989 г. 100 милиарда рубли (11% от БВП); пресмятана официално около 10% през 1990 г., инфлацията рязко нараства през 1991 г. за да достигне в края ѝ 25% на седмица! Успоредно с това курсът на рублата преминава за една година (началото на 1991 – края на 1991 г.) от 10 рубли за долар към 110–120 рубли за долар.

Все пак и при тези условия са предприети многобройни реформи и е осъществена огромна законотворческа работа. Още с идването си на власт, М. Горбачов се обгражда с екип от икономисти, социолози, политолози, в първите редици на които фигурират изтъкнати специалисти като А. Аганбегян, Т. Заславская, Ф. Бурлацкий, директор на секцията по политическа философия в Академията по социални науки към ЦК, Л. Абалкин, директор на Института по икономика към Академията на науките на СССР. Основните направления на реформите съвпадат с предложенията, формулирани в «Новосибирския доклад». Скоро се установява общ консенсус относно необходимостта от автономия на предприятията, които трябва да се

управляват по принципа на *самоокупаемост* (стопанската сметка – продукцията трябва да покрива себестойността) и на свързания с него принцип на самофинансирането (предприятията трябва да финансират дейността си без правителствени субсидии). Освен това значително нараства самоуправлението на работниците. Накрая се предвижда развитието на частната инициатива в едно «социално оптимално поле», т.е. най-напред в селското стопанство, във възобновените занаяти и в толкова липсващите услуги. Постепенното възраждане на вътрешния частен сектор се съпровожда с разбиването на външнотърговския монопол (което позволява на някои предприятия да търгуват пряко с чуждестранните си партньори) и със срамежливото отваряне на съветския пазар за чуждестранни инвестиции, насочени към създаване на смесени предприятия. Стимулът от частния сектор и чуждестранните инвеститори, както в по-широк план и излизането на световните пазари трябва според идеалната схема да подтикне съветските предприятия да стават по-конкурентноспособни и да подпомогнат така необходимата реформа на икономическата система. В условията на оживени пазарни отношения от предприятията се иска да подобрят финансовото си положение, без обаче да губят от поглед по-широките изисквания на общия интерес както в икономически, така и в социален план.

Действително, всички икономически дискусии от 1985 г. засягат частта, която трябва да се остави на пазара. Предприетите мерки до есента на 1991 г. са белязани от желанието за компромис между плана и пазара, между изискванията за икономическа ефективност и тези на социалното подпомагане, от грижата да се забави решителното прилагане на ценовата реформа и олекотяването на раздутия персонал в предприятията и по-точно в администрацията. Всъщност в продължение на десет години няма нито план, нито пазар. Перестройката обърква една икономика, основана на принудата, на корупцията – абсолютно необходима за «смазване» на механизма на «плановата» икономика – и на липсата на достойни за доверие юридически институции, гарантиращи правото на собственост, позволяващи свободното изграждане на трайни връзки, осигуряващи регулирането на спорни моменти и прилагането на решенията, без които не могат да съществуват дори наченки на пазарна икономика. Като разрушава механизмите на плановата икономика, изградена главно през 30-те години, перестройката не съумява да определи ясно правилата на играта, нито да предложи на работниците нова мотивация.

Затънала в полумерки, по средата между плана и пазара, икономическата политика, водена между 1985 и 1991 г., не успява да спре икономическата криза, настъпила в системата от средата на 70-те години. Напротив, тя я задълбочава. От една страна, защото всяка реформа се вписва в логиката на системата, която я е предприела; в икономиките, които дълго време са предпазвани от пазарните механизми, срамежливите опити последните отново да бъдат въведени бързо се опорочават. От друга страна, както се казва в знаменития афоризъм на Олег Богомолов, директор на международния икономически институт в Москва, «не можеш да прескочиш пропаст с два скока».

1. Опити за реформи: развитие на самостоятелността на предприятията

От началото на перестройката могат да се разграничат две основни тенденции: развиване самостоятелността на държавните предприятия и разширяване сферата на частната инициатива. Законът за предприятията от 30 юни 1987 г. (влязъл в сила за всички предприятия от 1 януари 1989 г.) е призван да осигури новите принципи на счетоводна самостоятелност и самофинансиране. До 1990 г. планът остава основен стълб, около който се организира всякаква дейност на предприятието. Въпреки това, предприятието се ползва с все по-голяма свобода да определя показателите си, като се базира на контролни числа (предполагаеми, а не спуснати от съответното министерство) по договорите, сключени с неговите клиенти, по приоритетните поръчки от държавата, по дългосрочните икономически нормативи и по таваните на централизираните капиталовложения. Предприятието освен това получава право да установява «хоризонтални» връзки с други предприятия, вместо да прибегва до посредничеството на Госснаб. На някои предприятия дори се позволява да влизат в преки връзки с чуждестранни фирми.

В действителност, положенията на този закон веднага се заобикалят от администрацията в централните министерства, която не желае да се откаже от предишните си прерогативи. Впрочем, за да бъдат прилагани, тези положения трябва да бъдат придружени от други глобални мерки (реформа в ценообразуването, на снабдяването с ресурси и т.н.). В промишлеността, поради положението на държавата като най-голям клиент, приоритетните държавни поръчки (*госзаказы*) заемат почти изцяло производствения капацитет на предприятията, като им оставят ограничена свобода само да сключват договори от търговски тип. Впрочем, освен при приоритетните поръчки, държавата фиксира и цените, данъчните задължения към бюджета и т.н. Централните министерства продължават да отнемат каймака от печалбите на предприятията, като се подиграват по такъв начин с «финансовата им самостоятелност». Определянето на икономическите нормативи, образуването на фонд работна заплата и фонд за икономическо стимулиране не само остава произволно, но се извършва в ущърб на най-печелившите предприятия. Другият «препъни-камък» е снабдяването: при липсата на търговия на едро, предприятията нямат възможност да избират доставчиците си, а последните не се санкционират при неспазване на договорите. По такъв начин пазарната сфера се ограничава до договорите, които предприятията сключват помежду си след изпълнение на приоритетните поръчки, докато обратно, сферата на централизирания контрол се разширява благодарение на Държавната комисия за качеството на продукцията (*Госприемка*) при нейното предаване (процедура, прилагана дотогава само във военните предприятия). Разширяването на държавния контрол за качеството на продукцията има като първа последица намаляването на заплатите на милиони работници (тъй като продукцията, неотговаряща на «нормите за качество», не влиза в изчислението на премиите).

Още от началото работниците остават с впечатлението, че въпреки шума около «финансовата самостоятелност» и «самоуправлението» на предприятията, всички решения продължават да се налагат от една администрация, избобила като противник на перестройката, без те да имат реални контролни правомощия. Предприятията продължават да бъдат изложени на постоянен контрол от страна на администрацията, но те все така се ползват (въпреки непрекъснато потвърждавания принцип за самофинансиране) от големи субсидии, които спасяват десетки хиляди предприятия от фалит и от съкращаване на раздутия (преди всичко административен) персонал. Според Н. Костаков, заместник-директор на Научно-изследователския институт на Госплана, «временната безработица» (т.е. периода на безработица между загубването на едно работно място и устройването на друго след преквалификация) при истинска рационализация на политиката по заетостта рискува да засегне между 14 и 19 милиона души през следващите десет години. Реорганизацията на министерствата и на някои ръководни органи в промишлеността за шест години довежда до закриване на почти милион работни места. Наистина, голяма част от чиновниците се «приютяват» в новите структури, включително в частния сектор, благодарение на системата от връзки и на отклоненията от обществените фондове капитали.

Най-деликатният проблем, обуславящ прехода към истинска автономия на предприятията и към пазарна икономика, остава този за ценообразуването. Ако цените се приведат в съответствие със себестойността, трябва да се премахнат над 70 милиарда рубли дотации и да се повишат цените на дребно с 60 милиарда рубли. В тази област неотложните радикални мерки, налагащи се от реформите, се забавят до пролетта на 1991 г. Обясненията са много: противопоставяне както на регионалните, така и на отрасловите бюрокрации, които се страхуват реформата да не постави под въпрос цялата система на доходи и привилегии, изградена в продължение на десетилетия на базата на субсидиите, гарантираната реализация, манипулацията на относителните цени, хилядите препродажби, свързани с недостига и сенчестата икономика; страх на управляващите да поемат социалната цена (за която всеки знае, че е висока), пълното освобождаване на цените и преминаването към пазарна икономика в условията на всеобщ недостиг и липса на ползващи се с доверие юридически институции, които определят правовата държава.

2. Опити за реформи: развитие на частната инициатива

Разширяването на сферата на частната инициатива е второто направление на икономическата реформа. Приетият на 19 ноември 1986 г. закон (допълнен на 26 май 1988 г.) позволява частна дейност в тридесетина вида занаяти и услуги, надлежно регистрирани и облагани (до 65%, докато законът от 26 май 1988 г. намалява този прекалено висок процент). Последните данни от пролетта на 1991 г. говорят за над 7 милиона души (или 5% от активното население), заети в бурно развиващия се кооперативен сек-

тор. Впрочем, над един милион души са регистрирани като «независими работници». Установяването на много високи цени (обедът в кооперативен ресторант в Москва струва около десет пъти повече от този в държавен ресторант I категория) и упражняването на маргинални дейности (неспособни да премахнат недоволството на средния и чувстващ се измамен потребител, сблъскващ се с постоянно нарастващия недостиг), довеждат до това, че възникналият за няколко месеца без да прибъгва до банкови кредити частен сектор позволява изпирането на «мръсните пари» на сенчестата икономика (изчислени на 70–90 милиарда рубли през 1989 г.). Въпреки това, той ангажира едва малка част от 15-те милиона съветски граждани, които според съветски източници в една или друга степен са заети в сферата на сенчестата икономика.

Пречките пред развитието на частния сектор през последните години са многобройни. Те са официални, когато местните власти прилагат цялото си въображение за ограничаване дейността на кооперативите; функционални пречки – как да се осигури снабдяването в условия на дефицит, ако не по не съвсем законни пътища?; обществени и идеологически – които са най-сериозни. Както разкриват осъществяваните днес редовно социологически социдажи, голямата част от интервюираните лица се отнасят враждебно към развитието на кооперативите. Колкото голямото мнозинство съветски граждани са благоразположени към разширяването на свободите в политическата и идеологическата област, толкова те са резервирани към свободата на предприемачеството (изключение прави правото за обработване на личното парче земя, свързано повече с някакъв мистичен образ, отколкото със заплахата за правата на потребителя). За по-голямата част от гражданите, познавали до есента на 1991 г. четири мрежи за разпределение и четири скали на цените (държавни, договорни, кооперативни и черноборсаджийски), икономическата свобода остава синоним на скъп живот. Десетилетната пропаганда срещу предприемаческия дух и частната собственост, ограниченията в едно общество на дефицита, в което съществуват нормирано потребление и гарантирани държавни цени, развиват у съветските граждани страх пред пазара, характерен за икономически зависимите хора. Това е мислене от прединдустриален тип, където потребителят очаква държавата да го защити от «спекулантите», «причинителите на дефицит» и «новобогаташите» (и въобще от всички, които се «отличават» – колко народни поговорки имат за поука «преклонената глава остра сабя не я сече») и да му осигури «справедливи» цени.

Тази нагласа обяснява отчасти трудностите, с които се сблъскват тригодишните опити на правителството да разшири частната инициатива в селското стопанство. Официално насърчаваната от 1988 г. формула е за «аренден договор», чрез който едно или няколко семейства могат да наемат земя за дълъг срок (петдесет години) и да разполагат изцяло с продукцията. През март 1988 г. е прието ново положение за колхозите, в което се постановява, че площта на индивидуалния участък и поголовието на частния добитък ще се определя според «участието на членовете в колективния труд». Тези мерки дават само символични резултати. Колхозите

така и не получават самостоятелността, за която могат да претендират като «кооперативни» сдружения, и остават под опеката на областната администрация, продължила да определя плана на посевите, държавните доставки и площта на личните участъци. Системата на «арендния договор» не постига никакъв успех: през лятото на 1991 г. той обхваща едва 2% от обработваемите земи и 3% от добитъка. Не е лесно да бъде възроден бързо предприемаческият дух у селяните, още повече когато най-енергичните от тях вече са напуснали селската среда. Признатата най-сетне през 1991 г. възможност свободно да се сдобият със земя не пробужда ентусиазма на селяните, лишени от машини и от необходимата икономическа инфраструктура за превръщането на селскостопанската продукция в стока и за нейната реализация. От друга страна местните власти още от началото на перестройката задушават селската инициатива, както свидетелства историята на «архангелския мужик», широко осветлена от медиите в края на 1988 г. Селяните, желаещи да работят в условията на аренда, никога не получават договор за 50 години; най-често арендата се сключва за пет, в най-добрите случаи за десет години. И тези договори могат да бъдат едностранно прекъсвани с предизвестие от два месеца! Освен това те не могат да се преотстъпват при смъртта на сключилия ги. Що се отнася до съвкупността на населението, в по-голямата си част то остава враждебно настроено към възможната поява на «нови кулаци».

Всички реформи, предприети в икономиката, до днес не са дали положителни резултати. От една страна, като резултат от политически компромис те не са достатъчно радикални – най-болезнените от социална гледна точка мерки (реформа на цените, кредитите и системата за доставки на предприятията) се отлагат до 1991 г.; от друга страна, защото са много радикални – това поражда противодействие едновременно сред населението, сред работниците, чиито условия на живот се влошават, и сред всички нива на бюрократичния апарат. Накрая, не бива да се забравя, че реформите се стремят да променят една увредена икономика, която от десетилетия не прилага пазарни механизми. На тази почва изникват непредвидени реакции: трайност на бартерната търговия върху крайния дефицит, нещо като «икономика на казиното», в която новите предприемачи търсят незабавна спекулативна печалба в ущърб на дългосрочните перспективи за развитие на производството на блага и услуги. При крайно нестабилната политическа ситуация целта е да се спечели максимално за най-кратък срок от време, т.е. преди новата смяна на игровите правила. До какво ще доведе този спекулативен примитивен капитализъм? Възможни са всякакви хипотези. Ако се стабилизира политическата ситуация и ако действително се установи правова държава, този «капитализъм на казиното» може да послужи за пролог към продуктивния капитализъм. В противен случай е възможно той да представлява само преходен период към нова паразитна и корумпирана форма на икономика, често срещана в страните от Третия свят. Как може да се измери предстоящият път, когато се знае, че в Съветския съюз не съществува дори *Държавен вестник*, позволяващ на всеки по всяко време да се запознае с текущото законодателство!

III. Политическите реформи

Политическите промени се ускоряват значително след края на 1990 г. – ние ще посветим на това ускорение последния раздел на тази глава. До есента на 1990 г. те се простират на различни равнища, вече надхвърлени от събитията: това, което може да се нарече «стил» на политическия живот, самите политически дейци, институциите, определянето на нов граждански договор между държавата и гражданите. Според А. Яковлев, един от най-близките съветници и вдъхновители на Горбачов, предприетите по време на перестройката политически и юридически реформи трябва да осъществяват коренен прелом в руската история. «Някои хора не желаят да признаят, че в продължение на хиляда години Русия е била управлявана от хора, а не от закони. Преструктурирането цели да се премахне старият порядък на нещата и да се замести с нов, действително основан на научното разбиране на обществото. С други думи, става въпрос да се замени хилядолетният модел на държавната система.» Въпреки това, желанието на екипа на Горбачов да запази политическата система начело с КПСС и Съюза на съветските социалистически републики в предишния му вид, основан на принудата или на непризнаването на националните въжделения, ограничава силно обхвата на политическите реформи и ускорява разпадането на системата.

Няма да се спираме на впечатляващата смяна на «стила» в политическия живот, свързана с подема на «гласността»: кратките и безлични съобщения за взетите винаги единодушно решения от ЦК или от Политбюро отстъпват мястото на напрегнати и безкрайни преки телевизионни предавания от противоречивите дебати в новите парламенти (Парламента на републиките и Конгреса на народните депутати).

1. Подмяна на действащите политически лица

След две десетилетия стабилност и застаряване на партийните кадри, годините на перестройката са белязани с масово обновяване и подмладяване на ръководителите по всички йерархични равнища. Политбюро е «прочистено» на етапи, с постепенното укрепване на властта на новия екип, от най-консервативните елементи, свързани с брежневската епоха: отстранени са Романов (юли 1985 г.), Тихонов (октомври 1985 г.), Гришин (февруари 1986 г.), Кунаев (януари 1987 г.), Алиев (октомври 1987 г.), Громико, Соломенцев, Долгих (септември 1988 г.). Успоредно с това Политбюто се «попълва» с ръководители, близки (до известна степен) на Горбачов и от същото поколение като него: Шеварднадзе, Рижков, Зайков, Слюнков, Яковлев, Никонов, Медведев. Те също са пометени от вятъра на историята през 1990–1991 г. и са заменени от много по-младо поколение (35–40-годишни), напълно чуждо на партийната ясла.

В ЦК обновлението през последните години достига непознат за толкова кратък срок размах – 85% (между 1934 и 1939 г. то достига 77% поради чистките). Промените в политическите среди на регионално равнище

също са значителни: между 45 и 70% от местните ръководители са сменени преди края на 1990 г. в зависимост от републиките. Това движение се изразява в силно подмладяване на местните кадри. Тези промени, отначало (1985–1987 г.) бавни, а след това все по-стремителни, пораждат сериозно противодействие сред местната бюрокрация, а на централно ниво сред «консерваторите», водени след отстраняването на «старата гвардия» на Брежнев от Е. Лигачов. Противодействието в центъра все повече се опира на (признати) идеологически мотиви (случаят Нина Андреева в това отношение е показателен за «линията на атака» на консервативните сили). В периферията именно посегателството върху привилегиите и заплахата от «гласността» за постигнатото положение мотивират съпротивата на «местните владетели», обградени от мрежа «клиенти». Тяхната мощ расте толкова, с колкото отслабва влиянието на централната власт през последните години, белязани от безсилието на всички съществуващи институции – този процес напомня много случилото се през 1917 г.

2. Цели и етапи на политическата реформа (1985–1990 г.)

Както и да се нарича процесът, довел до това прочистване на политическите лица – «демократичен централизъм» или «бюрокраична колонизация», – той не е нито наистина радикален, нито действително демократичен. Все пак той поражда достатъчно противодействия, за да се реши ръководният екип на радикална политическа реформа с цел да се оживят институциите, които партията е лишила от прерогативи – това са Съветите и другите обществени организации, за които М. Горбачов признава, че са «изхвърлени зад борда». По мнението на генералния секретар е абсолютно необходимо да се «възстанови напълно ролята на Съветите като орган на социалистическата власт» и да се «върнат на обществените организации техните първоначални функции». През тези години съществува и една двусмисленост: като споменава «първоначалните функции» на Съветите, Горбачов се връща към първите години на съветския режим, «златния век» на ленинизма. Впрочем, именно през тези години «първоначалните функции» на Съветите, заводските комитети, профсъюзите, достигнали апогея си между февруари и октомври 1917 г., са присвоени от партията. Какво точно място е отделено в горбачовия проект за реалната профсъюзна самостоятелност, за истинската многопартийна система?

Втората цел на реформата е да се преразпредели властта, но все така в рамките на партията чрез избори с много конкуриращи се кандидати, като стремежът е да се възвърне легитимността на партията, дискредитирана от сталинизма и от «брежневския застой», и да се направи от нея сила, способна да дава предложения и да води промяната.

Реформата започва с поредица политически и организационни мерки, приети на Пленума на ЦК от януари 1987 г.: алтернативни кандидатури на изборите, тайно гласуване за избор на отговорни партийни работници; подбор на кандидатите за изборите на профсъюзни представителства в предприятията; въвеждане на нови форми на работническо участие в управле-

нието на предприятията. Практическите последствия на тези реформи са много скромни до пролетта на 1989 г. Ето защо на местните избори през 1987 г. алтернативни кандидатури са предложени едва в 0,4% от изборните окръзи, като всичките са предварително одобрени от партията. Местните власти с редки изключения реагират пасивно или пречат; що се отнася до «масите», те остават дълбоко скептични.

Приемането от XIX партийна конференция (28 юни – 1 юли 1988 г.) на важен проект за конституционна реформа (одобрен през октомври 1988 г.) съставлява втори етап на политическата реформа, смятан от новото ръководство за решителен.

Тази реформа въвежда организационни изменения с две нововъведения: установяването на двустепенна система на представителство – Конгрес на народните депутати и Върховен съвет, избран измежду депутатите, – както и създаването на президентска длъжност с разширени правомощия.

Предишният Върховен съвет – декоративен псевдо-парламент, обикновена камара за регистриране на правителствените решения – е заместен от нов Върховен съвет, постоянен орган с 544 членове, избран с таен вот от Конгреса на народните депутати с 2250 членове, от които 1500 избрани с петгодишен мандат от населението в окръзите, а 750 посочени от партията, профсъюзите, професионалните сдружения и обществените организации. Във функциите на този конгрес влиза осъществяването на конституционни, политически, обществени и икономически реформи. Той избира, освен Върховния съвет, и президента на страната. Последният има разширени правомощия: ръководи външната политика и отбраната, назначава министър-председателя.

Предлагайки подобна система, инициаторите на реформата искат да отворят Конгреса за най-решителните привърженици на перестройката, като същевременно се стараят да избегнат възможни изненади; освен това, като дават силна президентска власт в ръцете на генералния секретар на партията, чиято законност зависи, макар и косвено, от народния вот, те се стремят да я предпазят от преврат на апарата. За М. Горбачов, избран за президент на Съветския съюз от новия федерален парламент (15 март 1990 г.), тази реформа е много важна, тъй като тя му позволява да заобиколи препятствието Политбюро, където заседават колеги, далеч не винаги споделящи политиката му.

Конституционната реформа поражда много критики както от страна на консерваторите, така и на «радикалите», предвождани от Б. Елцин. За тези радикали политическата реформа е осакатена, тъй като системата на представителство не е нито пряка, нито равна и защото тя концентрира прекалено много власт в ръцете на президента-генерален секретар. Освен това новият избиращ закон, поради неяснотите си, оставя широки възможности за манипулации на апарата, както показва провеждането на избиращата кампания през март 1989 г.

Въпреки всичко, ако апаратът в много случаи успява да запази позициите си, неговите методи на обструкция, вече изобличени в част от ме-

диите, допринасят за ускоряване на политизацията на съветските граждани. За разлика от М. Горбачов, Б. Елцин съумява да използва това ново положение, като тръгва решително по демократичния път. Опирайки се на гласовете на избирателите, Б. Елцин, избран чрез общо гласуване, може да надмине по легитимност президента на СССР, избран от Парламент, който е изграден донякъде с политически манипулации.

Изборите за депутати на конгреса (март 1989 г.), след това за местни съвети (пролетта на 1990 г.) разкриват дълбокия разрыв с политическата практика, установена след 1917 г.

Този разрыв се осъществява в новия климат на демократизация на обществения живот, благоприятстван от изготвянето и приемането на поредица закони, призвани да отворят пътя към установяване на «правова държава» и разцвет на многобройни «неформални обединения».

3. Правовата държава и политическият плурализъм

Приетите от XIX конференция на КПСС решения признават, че дотогава съветското право е служило главно като инструмент на държавата да прилага политиката си, а не като инструмент на обществото да ограничава всемогъществото на държавата и нейната администрация. За новото ръководство първата причина да се въведе правова държава е желанието да се скъса със сталинизма, като се гарантира по-добре сигурността на гражданите и се изгради положителен образ на СССР зад граница. Икономическите реформи са втората причина. Новото ръководство осъжда «командно-административния стил»; то следователно критикува прекомерната власт на администрацията, която се намесва постоянно в дейността на предприятията, без да се подчинява на закона. Накрая, самата политика на демократизация води след себе си многобройни неформални прояви и сдружения и изисква да ѝ се предоставят юридически правила. Ето защо в периода 1988–1990 г. са приети поредица закони и декрети. Нека споменем най-важните от тях: закон за правото на гражданите за съдебно обжалване на неправомерни решения на администрацията; декрет за периодично претестиране на кадрите и специалистите; закон за държавната сигурност; закон за пресата и информацията (т.е. негласно за цензурата); декрет по въпросите, по които обществените организации имат право на контрол и вето срещу решенията на администрацията; декрет за свободното придвижване на съветски граждани в чужбина; преразглеждане на Наказателния кодекс (премахнати са положенията за «антисъветска пропаганда» и др.) и преразглеждане на религиозното законодателство.

Либерализирането на политическия климат довежда до развитието на «неформални» мрежи и групи в обществото, достигнали понастоящем бройката 50 000. Не всички имат политическа дейност, но след 1988 г. броят на групите, обявяващи се за «политически», непрекъснато се увеличава. Голяма част от тях се обединяват в комитети или «народни фронтове» – истински първообрази на политически партии. Най-голяма активност още от началото проявяват Комитетът Карабах, народните фронтове на Литва,

Латвия и Естония, Демократическият съюз в Москва и в Ленинград, обединяващ част от бившите дисиденти и с основна цел установяване на истинска многопартийност, обществото «Памет» (включващо русофили, ултранационалисти и антисемити). Тези неформални сдружения не винаги се образуват на базата на точна политическа програма, а често за решаване на много конкретни практически проблеми от всекидневния живот (най-вече от екологическо естество). Първият комитет за обществено самоуправление е създаден в московския микрорайон Братеево, известен с тежкото си екологично състояние, а основните му инициатори са местните неформални екологични сдружения. След създаването си, комитетът предприема поредица действия за подобряване на здравеопазването, на културния живот, решаване на социално-битовите проблеми в микрорайона. Разцветът на хиляди независими «работнически колективи», на «събрания на трудовите колективи», на «работнически клубове» и други «стачни комитети», които понякога, като надхвърлят новото законодателство за предприятието, се превръщат в «микроцентрове» на властта, свидетелства за тихата революция, в резултат на която старите профсъюзни и политически структури са отстранени или опразнени от власт. В този смисъл се налага сравнението с онова, което е станало през 1917 г.: оформя се съзвездие от самостоятелни центрове на властта, правещо все по-очевиден провала на традиционните политически институции.

Тази демократизация отдолу, изобилието от комитети, организации, групи, «народни фронтове», зачатъци на политически партии, изникнали върху почвата на самоуправлението, създадено по времето на застой, показват все по-ясно ограниченията и противоречията на частичната демократизация, осакатена от отказа да се оспори монопола на партията, която единствено има право да анализира политическите проблеми и да дава политически решения. От лятото на 1990 г. въпросът за многопартийността излиза на дневен ред. Разбирането за това е подпомогнато много от силната изява на Б. Елцин на последния, XXVIII конгрес на КПСС (юли 1990 г.): неговото напускане на КПСС основателно се тълкува като първа стъпка към образуването на нова партия.

4. «Новото мислене»

и новите ориентации във външната политика

Промените във външната политика след 1985 г. също са доста забележителни. Те са съпроводени от последователна критика на «старата политика». «Критичният анализ на миналото показва – може да се прочете в тезисите, приети на XIX партийна конференция, – че и нашата външна политика носи отпечатъка на догматизма и субективизма. Допуснато е тя да изостава от фундаменталните изменения в света, непълно са реализирани новите възможности за понижаване на напрежението и подобряване на взаиморазбирателството между народите. В усилията да се постигне военно-стратегически паритет, в миналото не винаги са използвани възможностите на политическите средства за гарантиране на сигурността на държа-

вата; вследствие на това ние се оставихме да бъдем увлечени в надпреварата за въоръжаване, което се отрази на социално-икономическото развитие на страната и на международния ѝ престиж.»

Този остър обрат – според М. Татю тук става въпрос за основно преизглеждане на концепциите, определящи съветската външна политика – получава обстойна «теоретична» обосновка, наречена «ново мислене» от идеолозите на перестройката и от М. Горбачов в труда му *Преустройство и новото мислене за нашата страна и за целия свят*. Списание *Коммунист* (1988, № 7) публикува *Тезиси за нова външна политика*, от които могат да се извлекат няколко важни точки: трите «свята» – капиталистическият, социалистическият и Третият – днес са зависими един от друг и се намират в дълбока взаимна връзка; никой не може да победи другия с военни средства. Трябва да престане «разглеждането на световните събития изключително през призмата на противопоставянето Изток-Запад». Идеологията трябва да се подчинява на реалните условия, в които съществува светът. «В решаването на специфичните проблеми, свързани с противопоставянето на отделни страни и региони, трябва да се изхожда от глобалните тенденции и зависимости... Пред лицето на новите задачи, демаркационната линия между силите на прогреса и силите на реакцията вече не съвпада, широко погледнато, с исторически възникналите граници между блокове и страни и даже между класи и партии.»

Тези слабо убедителни теоретични импровизации («решително преизглеждане на марксистката теория за империализма» според Е. Мандел), не могат да прикрият двойната цел на новата външна политика, пряко свързана с предприетото икономическо реструктуриране на страната: трябва най-напред да се съкратят разходите за надпреварата във въоръженията, станали непосилни за Съветския съюз; втората цел на «мирното съвместно съществуване» от нов тип е да се получат значителни кредити от Запада за модернизация на страната. Тези кредити са особено важни за продължаване на снабдяването със зърнени храни от Запада (СССР внася приблизително 40 милиона тона зърнени храни през 1988 г. и 60 милиона тона през следващата година) и за стартиране на широк внос на модерни технологии.

Новата съветска ориентация във външната политика предполага най-напред всемогъщият и непоклатим министър на външните работи Андрей Громико, ръководил в продължение на десетилетия съветската външна политика, да напусне поста си. Той е назначен почетно за председател на Президиума на Върховния съвет на СССР (преди конституционната реформа от 1988 г.). На неговото място е поставен близкият до М. Горбачов Едуард Шеварднадзе, член на Политбюро от 1985 г. и бивш първи секретар на Грузинската комунистическа партия, изградил се като дипломат в условията на взривоопасния политически живот в Кавказ. Напускането на Громико влече широко обновяване на ръководния персонал в Министерството на външните работи: десет от дванадесетте заместник-министри са сменени; от 1988 г. втори човек във външната политика след Шеварднадзе става А. Яковлев, натоварен с отдела за международни връзки на ЦК. Те-

оретиците-идеолози отстъпват място на по-склонните към прагматизъм «експерти» от различни специализирани институти като Института за САЩ и Канада на Академията на науките (ръководен от друг влиятелен съветник на Горбачов, Г. Арбатов) и Института за световна икономика и международни отношения (ИМЭМО).

Все пак именно М. Горбачов в течение на всички тези години играе ролята на истински инициатор и «патрон» на новия международен курс на СССР. За няколко години М. Горбачов налага личността си на международната сцена както по случай срещите «на върха» с ръководители на големите държави, така и на международни пресконференции, които му позволяват да разкрие неоспоримия си талант за общуване и способността си да представи новия облик на СССР.

Заедно със съветниците си, М. Горбачов определя три основни направления за действие: намаляване на напрежението Изток-Запад посредством преговори със Съединените щати за разоръжаване и чрез урегулиране на «регионалните конфликти» (като се започне с този в Афганистан); интензификация на икономическия обмен; признаване на териториалното статукво в света, което предполага връзки с всички държави, водещи политика на национални интереси, без да се дава предпочитание на държавите с марксистко-ленинска ориентация (на това отгоре съвсем малобройни).

След неколkokратни «срещи на върха» между Рейгън и Горбачов (в Женева през ноември 1985 г., в Рейкявик през октомври 1986 г., във Вашингтон през декември 1987 г.), съветската и американската страна подписват на 8 декември 1987 г. договор за унищожаването на ядрените ракети със среден обсег на действие, като слагат по този начин край на изключително конфронтационния период. Този договор е допълнен шест месеца по-късно от подробна система за взаимен контрол: съветската страна се ангажира да унищожи 1752 ракети, американската – 869 в срок от три години. Тук става въпрос за договор, започващ истински процес на разоръжаване, а не самоограничаване на бъдещите въоръжения, както е в договорите САЛТ през 70-те години.

Новият ръководен екип слага също така край на военната интервенция в Афганистан. Тази война на чужда земя (струвала на СССР 13 000 убити и 37 000 ранени) е толкова непопулярна, ако се съди по реакциите на младите новобранци от Латвия във филма на Поднйекс *Лесно ли е да си млад*, колкото и войната във Виетнам за американците. Процесът по оттегляне на съветските войски се провежда в няколко етапа: през май 1986 г. подава оставка афганският комунистически лидер Бабрак Кармал, «помолил» за съветска помощ през декември 1979 г.; през октомври 1986 г. няколко съветски части напускат страната; през февруари 1988 г. М. Горбачов оповестява едностранното изтегляне на войските; то започва на 15 май и завършва девет месеца по-късно.

Това изтегляне улеснява диалога Изток-Запад, но позволява също така и да се подобрят и отношенията между СССР и Китай, за когото то представлява едно от трите условия за нормализиране на връзките със съ-

ветския му съсед. Другите две са съкращаване числеността на съветските войски по общата граница и изтегляне на поддържаните от СССР виецнамци от Камбоджа.

В реч, произнесена на 28 юли 1986 г. във Владивосток, М. Горбачов изразява пожеланието за чувствително подобряване на отношенията (особено на икономическите) между Китай и СССР. Той потвърждава, че две от трите препятствия пред нормализирането (афганският въпрос и граничното напрежение) ще бъдат скоро отстранени. Китайско-съветското сближаване се конкретизира чрез посещението на М. Горбачов в Пекин през май 1989 г. Генералният секретар на КПСС е посрещнат като истински «символ на демокрацията» от опозицията, която в него момент демонстрира своята враждебност към властта, като окупира площада Тянанмън. Предпазливата реакция на съветските власти към репресиите, приложени от китайските власти срещу протестиращите само няколко дни след посещението на М. Горбачов, показва ясно, че съветските ръководители не желаят в името на защитата на човешките права да замразят процеса на нормализиране на китайско-съветските отношения.

Съветската страна преминава към тактика на омиротворяване на зоните с «регионални конфликти» както в южната част на Африка, така и в Персийския залив, в Югоизточна Азия, в Централна Америка. 1989 година е белязана от забележителното преосмисляне на разделението в Европа, настъпило след Втората световна война. Няма съмнение, че това широко освободително движение не би се развило толкова бързо и така дълбоко, ако подтикът за промените не беше даден от Москва. Съгласието, дадено от съветското правителство през юли 1990 г. за обединението на Германия, както и позицията му към кризата в Персийския залив през втората половина на същата година свидетелстват за наистина новия подход на Съветския съюз към международните реалности.

През есента на 1990 г. вече става очевидно, че пет и половина години след започването на перестройката, СССР навлиза в нова фаза от своята история както във вътрешен план, така и в отношенията си към останалата част на света. Осъществила се е истинска революция на умовете, която не може да позволи връщане към предишното положение.

Все пак – и това е сериозна заплаха за модернизацията на страната, предприета от М. Горбачов и неговия екип – никой от трите ключови проблема, възникнали от събитията след 1985 г., не намира своето решение:

- политическият плурализъм, органична съставна част на всеки процес на демократизация;

- въпросът за пазарната икономика. Наистина, на 20 юли 1990 г. основните положения на изготвена от правителството програма, наречена «Мандат на доверие за 500 дни» и предвиждаща приватизация и либерализация на цените, са предоставени на пресата. Този «план Елцин» е представен като алтернатива на по-предпазливия план за целия Съветски съюз, върху който работи съветският министър-председател Н. Рижков. «Планът Елцин» трябва да се реализира на четири етапа в продължение на осемнадесет месеца: през първите сто дни ще се гарантират правата на собстве-

ност върху земята и средствата за производство, докато бъдат оценени производствените възможности, златния резерв, стойността на недвижимата собственост и размера на дълга. В последния етап трябва да се отмени централизираното ценообразуване, придружено на първо време от силно намаляване на производството и затваряне на много нерентабилни предприятия. Въпреки всичко, този план се оказва мъртвороден.

– въпросът за федеративния договор: на 24 юли 1990 г. на пресата е предоставен предварителен проект за нов *Съюзен договор*, който ще бъде представен до есента на различните републики. Тясно свързан с въвеждането на пазарната икономика, този нов федерален договор трябва да разшири правата на републиките, по-конкретно като замени съществуващите централни и вертикални структури с преки отношения от хоризонтален тип между републиките без посредничеството на центъра. Събитията изпреварват законодателите по този въпрос.

5. Краят на Съветския съюз (есента на 1990 – зимата на 1991 г.)

Трите нерешени ключови проблема, споменати по-горе, доминират в политическите дебати през последната година от съществуването на Съветския съюз. Те служат като катализатор за политическата криза, която през декември 1991 г. довежда до разпадането на СССР и до оставката на М. Горбачов, президент на политическата цялост, която престава да съществува.

От политическа гледна точка годината между есента на 1990 г. и зимата на 1991 г. може да се раздели на три фази:

– Период до подписването на 23 април 1991 г. на *Декларацията 9 + 1* между М. Горбачов като представител на центъра и ръководителите на девет републики (Русия, Украйна, Беларус, Казахстан, Узбекистан, Туркмения, Киргизия, Таджикистан, Азербайджан), които приемат принципа за нов съюзен договор. В този период непрекъснато се влошават отношенията между Б. Елцин, председател на парламента на Русия, станал безспорен лидер в лагера на привържениците за решително продължаване на реформите, и М. Горбачов, президент на Съветския съюз, загрижен преди всичко да запази крехкото равновесие между реформатори и консерватори и да съхрани интересите на центъра спрямо нарастващите изисквания за автономия, дори за независимост и суверенитет от страна на републиките. В този контекст се разразява истинска «законодателна война» между руския парламент и парламента на Съюза, която парализира всякакво действие, изостря всеки ден икономическата криза и разкрива безсилието на органите за управление, пораждащо «вакуум във властта» особено по места.

– Период от края на април 1991 г., когато се установява нещо като «примирие» между Б. Елцин и М. Горбачов, обезпокоени и двамата от падането на авторитета на всички държавни власти. М. Горбачов повежда тогава по-фина политическа игра, като вече не се опира систематично, както го прави след «събитията във Вилнюс» (12 януари 1991 г.) на консерватив-

ните елементи, за да създава «противовес» на Б. Елцин. Но политическата и икономическата конюнктура е до такава степен влошена, че довежда до неуспешния опит за държавен преврат на консерваторите на 19–21 август 1991 г.

– Провалът на държавния преврат премахва консервативното препятствие. Той рязко ускорява разпадането на Съюза, разграждането на държавния апарат, на комунистическата партия и на КГБ. За по-малко от четири месеца старите структури отстъпват мястото си на нова, още крехка политическа конфигурация – Общността на независимите държави (ОНД).

Първият открит конфликт между привържениците на М. Горбачов и тези на Б. Елцин избухва през октомври 1990 г. по повод проекта за икономическата реформа. На 11 октомври 1990 г. в изказването си пред пленума на ЦК М. Горбачов подкрепя варианта, подготвен от съюзния министър-председател Н. Рижков. Този план за реформи, предвиждащ в крайна сметка преход към «истината на цените», освобождаването на заплатите, увеличената самостоятелност на «производствените съюзи», социалната защита на безработните, които тези реформи неминуемо ще създадат (десет милиона за една година при вече «признати» два милиона през 1990 г.), предизвиква веднага критиките на авторите на «Плана за 500 дни», поддържани от Б. Елцин и от почти всички парламентаристи на Русия. Г. Явлински, заместник-председател на Министерския съвет на РСФСР, след него Б. Елцин (по време на голямата си реч от 17 октомври пред руския парламент) се надигат срещу «възраждането на командно-административната система». «Планът за 500 дни», приет няколко седмици преди това от руските депутати, обяснява Б. Елцин, «ще бъде торпилиран от първите мерки на «президентския план». Накратко, двата плана са несъвместими. Ето защо Б. Елцин призовава парламента на Русия да гласува (на 1 ноември) закон за «гаранции за икономическите основи на суверенитета на РСФСР», чрез който РСФСР става собственик на природните ресурси на своя територия. Напразно М. Горбачов, подкрепян от икономистите Абалкин и Аганбегян, обяснява, че интеграцията на пазара на федерално равнище чрез междурепубликанското сътрудничество, контролирано от центъра, ще позволи едновременно завръщане към «здравословната конкуренция» и към много широко поле за икономическа свобода на републиките – привържениците на Б. Елцин отхвърлят всякакъв компромис, сигурни в скорошния неуспех на «президентския план».

Месец ноември е белязан от втвърдяване на позициите на политическите protagonисти. На 14 ноември в *Московские новости* публикува *Отворено писмо към М. Горбачов* от видни реформатори, озаглавено: *Страната се умори да чака!* «Действащата власт не може или не иска да спаси болната страна» – може да се прочете в него. «Господин президент – заключават авторите на «откритото писмо», – или потвърдете способността си да действате решително, или подайте оставка!» Консерваторите също минават в настъпление. Министърът на отбраната маршал Д. Язов настоява на 28 ноември «да се възстанови редът в страната и да се осигури свикването на националния набор» и заклеиява «национал-екстремистите»,

докато В. Крючков, председател на КГБ, в забележителната си телевизионна поява на 12 декември напада «някои радикални течения, подпомагани материално и идеологически от чужди секретни служби». На 4 декември М. Горбачов прави важна отстъпка на консерваторите, като назначава Б. Пуго за министър на вътрешните работи (на мястото на реформатора В. Бакатин), а за негов първи заместник-министър – генерал Громов. Дватамата получават официалната задача да се «борят с организираната престъпност» и с «националистическите и центробежните тенденции». Няколко седмици по-късно М. Горбачов налага на федералния парламент, събран на четвъртата си сесия, кандидатурата на Г. Янаев за поста вицепрезидент на Съюза. Този сив апаратчик и консерватор е предпочетен пред другия кандидат за поста – блестящият Е. Шеварднадзе. Министърът на външните работи гръмко напуска поста си на 21 декември, след като е изобличил от трибуната на парламента «опасностите от реакционния уклон и от диктатура». Въпреки страстните пledoарии на реформаторите в полза на една истинска автономия на републиките, федералният парламент в голямото си мнозинство се произнася за запазване на Съюза. В последните дни на 1990 г. съотношението на силите изглежда променено в полза на консерваторите.

В действителност никога противоречието между президентските укази и инициативите на местните власти не е било толкова голямо. В течение на цялата есен центробежните тенденции се засилват. В Украйна II конгрес на Рух, основното национално украинско движение, в края на октомври се обявява за «борба за независимост на Украйна и ненасилствено възстановяване на една независима и демократична република». В Грузия след изборната победа на националистите от движението «Свободна Грузия» парламентът на републиката, председателстван от З. Гамсахурдия, одобрява програма за осигуряване на «преход към завръщане на суверенитета и пълната независимост на Грузия». В Армения отново ескалират сблъсъците между арменските и азербайджанските милиции, като последните са подкрепяни от специални части на Червената армия. В прибалтийските републики напрежението се запазва, докато на 4 октомври в Москва започват преговори между федералните власти и литовските ръководители за поэтапния преход към независимост. На 23 ноември дългоочакваният проект за договор на Съюза е предоставен на републиките. С изключение на прибалтийските и Грузия, всички останали републики участват в консултациите. Въпреки всичко, в този предварителен документ се чувства определящото влияние на центъра, макар че е премахнато всяко споменаване на социализма, а наименованието «Съюз на съветските социалистически републики» отстъпва място на «Съюз на съветските суверенни републики». В действителност още при представянето си този текст е остарял: три дни преди това (20 ноември) е сключен двустранен договор между РСФСР и Украйна, чрез който двете републики взаимно признават суверенитета си и се ангажират да си сътрудничат тясно «на основата на равенството и взаимната изгода... без посредничеството на Центъра». Два дни по-късно подобен договор е подписан между РСФСР и Казахстан. «Чрез

подобни договори, заявява Б. Елцин, трябва да се създава моделът и основният подпорен стълб, около който да се изгради новият Съюз.»

В началото на месец януари напрежението в Литва и Латвия се покачва, когато Червената армия решава да приложи строго закона за новия набор от тези републики. На 12 януари във Вилнюс падат много жертви в хода на операцията на специалните части на вътрешното министерство за завземане на литовската телевизия. Събитието, приветствано от «Комитета за национално спасение» на Литва, включващ враждебно настроени срещу независимостта на републиката руснаци, от военните, от консерваторите и от част от пресата (вече и тя разделена на два лагера), има като пръв резултат окончателния разкол между интелектуалците, които дотогава в голямата си част подкрепят Горбачов. На 16 януари в *Московские новости* многозначително излиза с черна траурна рамка и заглавие: *Престъплението на режима, който не желае да слезе от сцената*.

Събитията във Вилнюс, повторили се няколко дни по-късно в Рига, изострят конфликта между реформатори и консерватори. На 22 януари Б. Елцин енергично осъжда използването на сила в прибалтийските страни. На 26 януари федералното правителство обявява, «че от 1 февруари военни патрули ще правят обиколки из градовете, за да се борят срещу покачването на престъпността». Тропотът на ботуши се разнася в и без това напрегнатия климат след балтийските събития и внезапното изтегляне от обръщение на банкнотите от 50 и 100 рубли (24 януари). Тази мярка, предизвикала истинска паника пред спестовните каси (населението има три дни срок да обмени големите банкноти) би трябвало според министър-председателя В. Павлов да «нанесе смъртоносен удар на сенчестата икономика». В действителност държавата иззема едва 5% от сумите, които очаква да извади от обращение, за да оздрави пазара. Непосредственият и единствен осезаем резултат е допълнително увеличаване на недоволството на населението, изтерзано от огромните трудности в снабдяването посред зима.

Свиканият пленум на ЦК на КПСС в началото на февруари потвърждава надигането на консервативните сили. ЦК отправя патетично обръщение към гражданите «да се противопоставят на антикомунистическата истерия, разпалвана от враговете на перестройката». М. Горбачов отхвърля предварително като «антиконституционен» референдума за независимост, който се кани да организира Литва (на 10 февруари над 90% от литовците се изказват за независима и демократична литовска република). Докато в Москва, Ленинград и други големи градове на страната се провеждат демонстрации и контрадемонстрации, Б. Елцин при една телевизионна поява иска оттеглянето на Горбачов и разпускането на съюзния парламент. В отговор М. Горбачов обвинява «така наречените демократи», че «искат да дестабилизируют страната» в навечерието на националния референдум за запазване на СССР. Следващите седмици са изпълнени с все по-ожесточени противоборства между реформаторите, сдобили се най-сетне с телевизионен канал и желаещи оттеглянето на М. Горбачов, разпускането на съюзния парламент, предаването на властта на «Съвет на федерацията» и приемащи референдума от 17 март като обикновена политико-админис-

тративна формалност без значение, и консерваторите, които настояват на важността на това «допитване». Според тях то ще изрази волята на народа да съхрани целостта на съветската Родина. В политическата си борба реформаторите получават мощна подкрепа от главните независими работнически организации, възникнали по време на големите летни стачки от 1989 г., по-конкретно в каменноуглените басейни Донбас, Кузбас и Воркута. Миньорите започват стачка на 1 март, като искат не само увеличение на заплатите във връзка с предвижданото повишение на цените, обявено за 2 април, но и оставката на М. Горбачов, разпускането на съюзния парламент, национализация на имуществото на КПСС, «департизиране» на предприятията и администрациите. В действителност това «департизиране» започва още през есента, когато в стотици предприятия работнически и други стачни комитети прогонват местните организации на официалните профсъюзи и на партията и заемат техните помещения. Както през 1917 г., наблюдава се истинско оттегляне на съществуващите институции, «вакуум във властта» особено на местно ниво. Референдумът от 17 март, вместо да внесе яснота в спора за природата на «съюзния договор», който да спои новия Съюз, допринася за хаоса в органите за държавно управление. В действителност той е «един удар в празното», тъй като всяка република го организира по свой маниер, като добавя по свое усмотрение нови въпроси, а някои отказват въобще да го провеждат. Резултатите от допитването показват, че 80% от руснаците са за избиране на собствения президент с общи избори, докато само 50% от московчани и ленинградци и 40% от киевчани желаят запазването на Съюза такъв, какъвто им е предложен.

Двусмислените резултати от референдума бързо са затъмнени от ужасяващото покачване на цените на дребно (от 200 до 500% в зависимост от стоката), което отново увеличава недоволството на населението, тъй като заплатите са увеличени средно с 20–30% (най-разпространената минимална «компенсация» е 60 рубли на месец). На другия ден след въвеждането на новите цени (2 април), стотици колективи се присъединяват към все още стачкуващите миньори. Най-масовите стачки се провеждат в Минск: те нагледно показват какъв път е изминала работническата класа в радикализирането си и в политическото си самоосъзнаване след лятото на 1989 г. – без да се ограничава до финансови искания, тя протестира срещу «системата» в цялата ѝ съвкупност, като едновременно иска оттеглянето на М. Горбачов, оставката на съюзното правителство, премахването на всички привилегии, закриването на КГБ, признаване правото на «пълна» собственост над земята, провеждането на свободни избори в рамките на многопартийността, департизирането на предприятията и преминаването им под републиканска юрисдикция. През април броят на стачниците надхвърля един милион; стачките продължават със седмици и спират временно едва когато властите приемат работническите искания, по-конкретно преминаването на предприятията под републиканска юрисдикция, без да се прехвърлят печалбите (особено валутните) в съюзния бюджет.

Дали като опит да спре хаоса или да подготви по-добре общите избори за президент на РСФСР, но Б. Елцин се съгласява на 23 април в Ново-

Огарьово да сложи подписа си под *Декларацията на 9 + 1* и сключва по този начин нещо като «примирие» с М. Горбачов. В този документ представителите на деветте републики и М. Горбачов подчертават необходимостта от бързо подписване на нов съюзен договор. Многобройните срещи, проведени в Ново-Огарьово през май, юни и юли показват, че основните действащи лица говорят на различни езици: когато едните говорят за конфедерация, други разбират федерация – две противопоставящи се логикки, защитавани от една страна до крайност от Русия и от Украйна, една от най-неотстъпчивите републики, но и от А. Лукиянов, председател на съюзния парламент и убеден привърженик на централизацията. Непоправимият оптимист М. Горбачов заявява, че вижда напредък при всяка от срещите и обещава подписване на договора след юли, преди заминаването му за срещата на ръководителите на 7-те водещи капиталистически държави в Лондон.

Междувременно общественото мнение и медиите насочват вниманието си към първите президентски избори с общонародно гласуване в РСФСР. Шест кандидати се включват в борбата за гласовете на избирателите, но както пише независимият вестник *Российская газета*, «на 12 юни руският народ трябва да избира между демократи и комунисти, между Б. Елцин и маразма». За агенция ТАСС, която отразява предпочитанията на федералното правителство и М. Горбачов, въздържал се от участие в руския политически дебат, «правилният» кандидат е М. Бакатин, «представляващ политическата линия на президента на СССР и олицетворяващ центристката «златна среда» между радикалния популизъм на Б. Елцин и технократския консерватизъм на Н. Рижков». Разгромяващата победа още на първия тур на Б. Елцин, избран с 57% от подадените гласове (вторият, Н. Рижков, получава едва 16%, а останалите кандидати – между 5 и 10%) дава нов международен статус и нова легитимност на Б. Елцин в сравнение с М. Горбачов, избран от парламента, където правилата на демократичната игра са манипулирани. Победата на Б. Елцин означава също и съкрушителна загуба за комунистическата партия. Последната, както признава М. Горбачов на пленума на ЦК в края на месец юли, за пет години е загубила над пет милиона члена (числеността ѝ спада от 21 милиона на 15 милиона).

В началото на юли редица видни политически дейци, между които Шеварднадзе и Яковлев, призовават за създаването на нова политическа партия – «Движение за демократични реформи». Няколко седмици преди това М. Горбачов налага на ЦК на КПСС, свикан на пленум, да се откаже от всякакво позоваване на марксизма-ленинизма в устава на партията. В навечерието (24 юли) той триумфално заявява, че «работите по договора за Съюза са приключили» и че текстът вече е «открит за подписване». В действителност, окончателният документ, публикуван на 14 август единствено от агенция ТАСС, съдържа повече въпроси, отколкото отговори. Републиките успяват да отстоят много от своите искания и няколкото различия с последната публикувана версия от края на юни показват, че М. Горбачов е бил принуден да отстъпи по много допълнителни точки: руският език не е вече «държавен език» на Съюза, а «език за контакти»; ръководи-

телите на републиканските правителства участват с право на решаващ глас в съвещанията на Министерския съвет на СССР; предприятията от военно-промишления комплекс преминават към съвместно ръководство от страна на Съюза и републиките. Текстът изненадва също така и с неточността си, която създава възможност за всякакви оспорвания и всевъзможни конфликти. По международното право например, признаването на новите «суверенни държави» като «пълноправни членове на международната общност» означава ли, че те могат да влязат в Обединените нации и да имат посланици? Важните членове 5 и 6 по разграничаването на компетенциите изобилстват от противоречия и неточности: собствеността на природните източници – от които най-печелившите са разположени на територията на РСФСР – ще премине ли изцяло под републиканска юрисдикция? А ако Русия придобие права над всичко произведено на нейната гигантска територия, какво остава тогава за Съюза? Принципиалният въпрос за съюзните данъци също не намира решение. На пръв поглед доминира позицията, защитавана от Б. Елцин, според която съюзният бюджет трябва да се формира на базата на «съгласувани с републиките фиксирани процентни отчисления»; но не се уточнява кой ще събира този данък – Съюзът или републиките? Друг нерешен въпрос: статутът на шестте неподписали републики (Армения, Грузия, Латвия, Литва, Молдова и Естония). Още преди официалното представяне на документа Украйна дава да се разбере, че каквото ѝ да е решението, тя няма да сложи подписа си преди приемането на своята нова конституция; в това време мюсюлманските републики от Централна Азия сключват помежду си двустранни договори, без да се притесняват от центъра.

За консерваторите всички тези мерки и проекти означават просто «разпродаване на съветската Родина» и смърт за КПСС. Подписаният от Б. Елцин на 20 юли декрет за забрана на дейността на партийните организации по предприятията и администрациите (узаконаващ фактическото състояние в много от тях) е последната капка, която препълва чашата.

Сутринта на 19 август агенция ТАСС съобщава за създаването на Държавен комитет за извънредното положение, включващ осем души, между които вицепрезидентът на Съюза Г. Янаев, председателят на КГБ В. Крючков, министърът на отбраната маршал Д. Язов, министърът на вътрешните работи Б. Пуго, тъй като М. Горбачов «не е в състояние поради здравословни причини» да въведе ред в страната и да спре разпадането на Съюза. Въвежда се извънредно положение за шест месеца, възстановява се цензурата. Обаче пучът се проваля, тъй като среща народната съпротива, оглавена от реформаторските лидери на Русия Б. Елцин, кмета на Москва Г. Попов, кмета на Ленинград А. Собчак. Нерешителността и разколът във войската, объркването сред превратаджиите пред реакцията на народа (десетки хиляди московчани спонтанно се събират пред Руския парламент, превърнал се в бастион на съпротивата срещу хунтата), която те не очакват, не им позволяват да стрелят срещу тълпата. За малко повече от 48 часа съпротивата, подкрепяна от по-голямата част от правителствата и международната общественост, се справя с преврата. На 21 август ве-

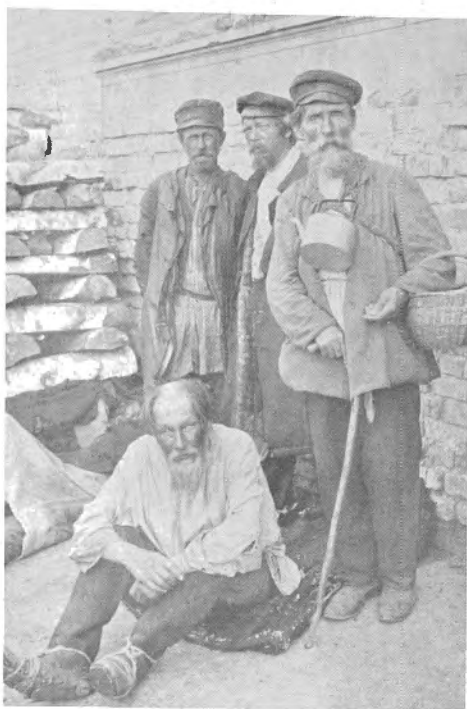
черта М. Горбачов се връща в Москва. Що се отнася до Б. Елцин, големият победител от изпитанието, той успява, според думите на един френски политик, да «завоюва пагоните си на държавен ръководител».

Неуспехът на опита за държавен преврат показва невероятното извисяване на общественото съзнание след шест години на гласност и «перестройка» (главният фактор, пренебрегнат от превратаджиите, които смятат, че могат безнаказано да повторят «дворцовия преврат», отстранил Хрущов на 14 октомври 1964 г.) и рязко ускорява разпадането на Съюза, изгубването на влияние и власт от страна на М. Горбачов, както и изпразването на централната власт от съдържание. В следващите няколко дни осем републики обявяват своята независимост. Прибалтийските републики незабавно получават международно признание, преди да бъдат признати на 6 септември и от Съветския съюз. Дейността на КПСС се прекратява, преди да бъде забранена няколко седмици по-късно от Б. Елцин. ЦК е разпуснат, М. Горбачов трябва да напусне поста си на генерален секретар въпреки препотвърдената си вяност на комунистическия идеал, докато съюзният парламент му отнема всички специални правомощия в областта на икономиката. КГБ е разгромен. Целият политически персонал – от отговорниците за медиите до членовете на правителството – е подменен в полза на привържениците на Б. Елцин, който незабавно се възползва от предимството си и получава от парламента правото на законодателна инициатива чрез декрети.

Горбачов, в желанието си да запази един «център» и своя трон, представя нов вариант на «съюзен договор», напомнящ твърде силно миналото. Политически отслабен от преврата и от окончателното премахване на консервативните пречки, той се превръща в течение на времето в «президент в кавички» на един Съветски съюз, който вече не е единна държава.

На 1 декември населението на Украйна се произнася с над 80% за независимост. Една седмица по-късно президентите на Русия, Украйна и Беларус, събрани в Минск, констатира, че «Съветският съюз вече не съществува». Те решават да основат една «Общност на независимите държави» (ОНД), отворена за «всички държави от бившия СССР». На 21 декември, по време на срещата на върха в Алма-Ата, на която М. Горбачов не е поканен, също както и на «срещата в Минск», осем други републики решават да се присъединят към ОНД, като узаконяват по този начин края на Съветския съюз. На М. Горбачов не му остава нищо друго, освен да прекрати изпълнението на функциите си като президент на една държава, която е престанала да съществува.

1991 година изглежда ще влезе в историята като край на един експеримент, започнат през 1917 г. и узаконен през 1922 г. чрез договора за създаване на Съюза на съветските социалистически републики. Провалът на системата, която в продължение на седем десетилетия споява бившата царска империя в СССР, поставя повече проблеми, отколкото може да реши. Ако бъдещето не може точно да се предскаже, едно нещо е сигурно: това, което се разиграва пред очите ни, е едновременно бъдещето на едно незавършено модернизиране и зараждането на една много крехка демокрация.

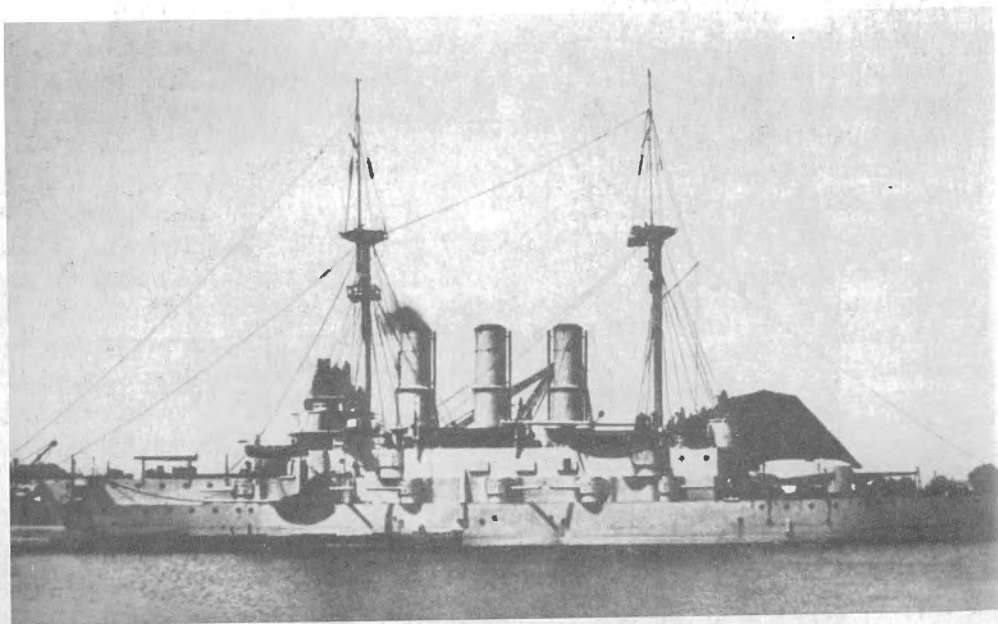
Руски селяни от началото на XX век

Последният руски император Николай II със семейството си

Санкт-Петербургският Съюз за борба за освобождението на работническата класа

Броненосецът „Потьомкин“

Барикади в Москва, 1905 г.

П. А. Столипин – един от малцината
успели руски реформатори

Распутин – ясновидец и
шарлатанин, злият гений на
империята

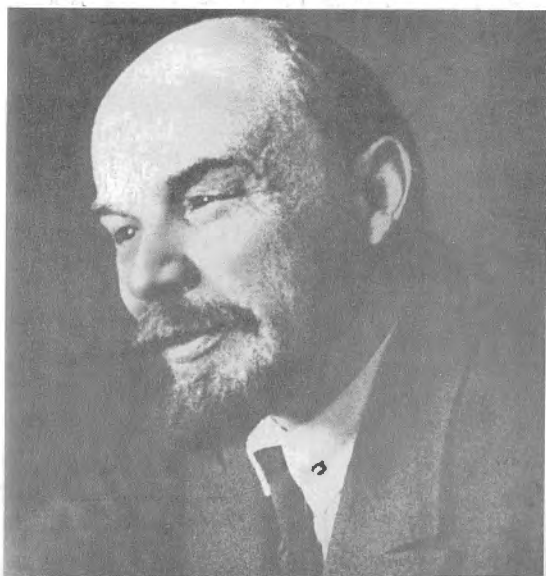
Волинский полк, 1917 г.

Войници на улиците на Петроград, 1917 г.

Ленин инспектира бойци от Червената армия на Червения площад, 25 май 1919 г.

В. Ленин и Л. Троцки – двамата вождове на Октомврийската революция

В щаба на Първа конна армия. Командирът С. Бодьони – прав и членът на Реввоен съвета К. Ворошилов – седнал, 1920 г.

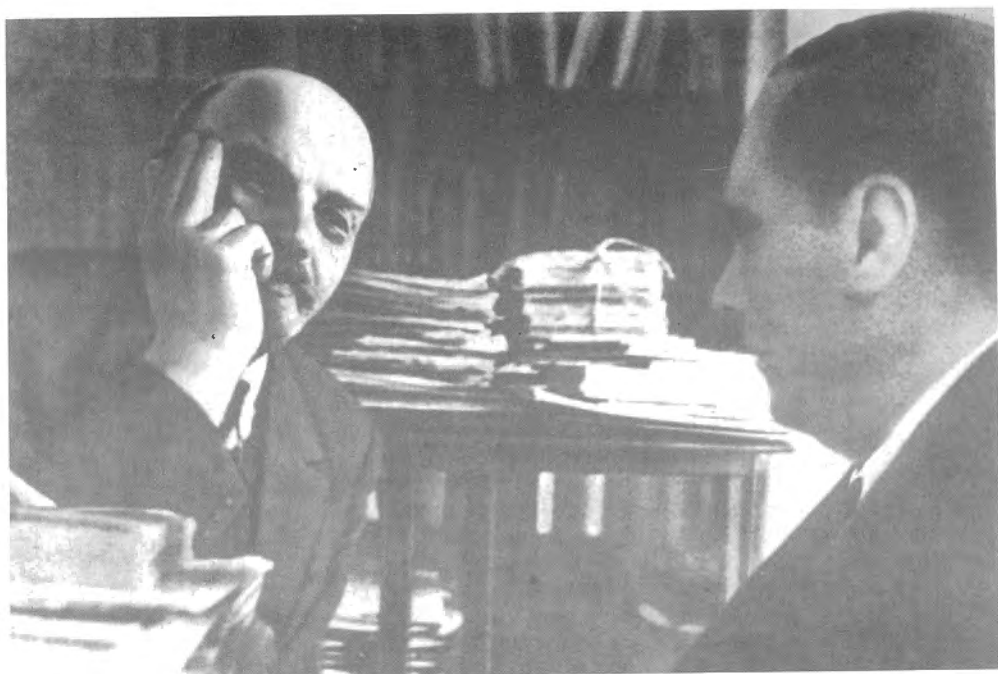
Първа конна армия на югозападния фронт, 1920 г.

А. В. Луначарски и В. Маяковски

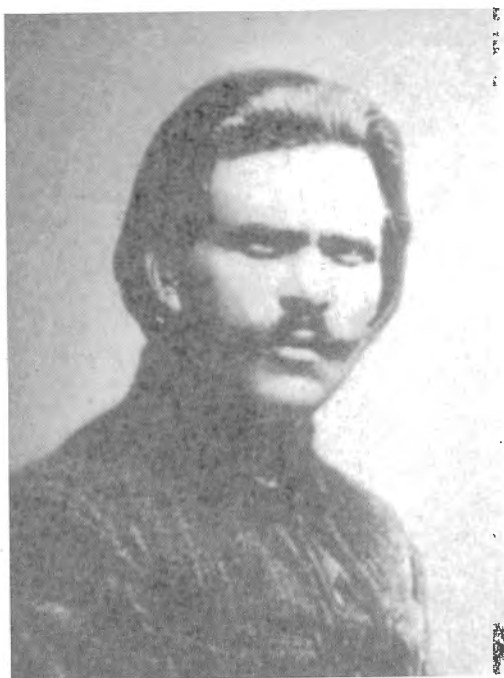
Ф. Е. Дзержински – създал и ръководил страшната Извънредна комисия за борба с контрареволуцията (ЧК)

Ленин и Херберт Уелс в Кремъл, септември 1920 г.

Смолни – щабът на революцията

Селският анархист Нестор Махно

Заседание на първото работническо-селско правителство

Английското посолство напуска Москва

Ленин на изпитването на първия
електропруг

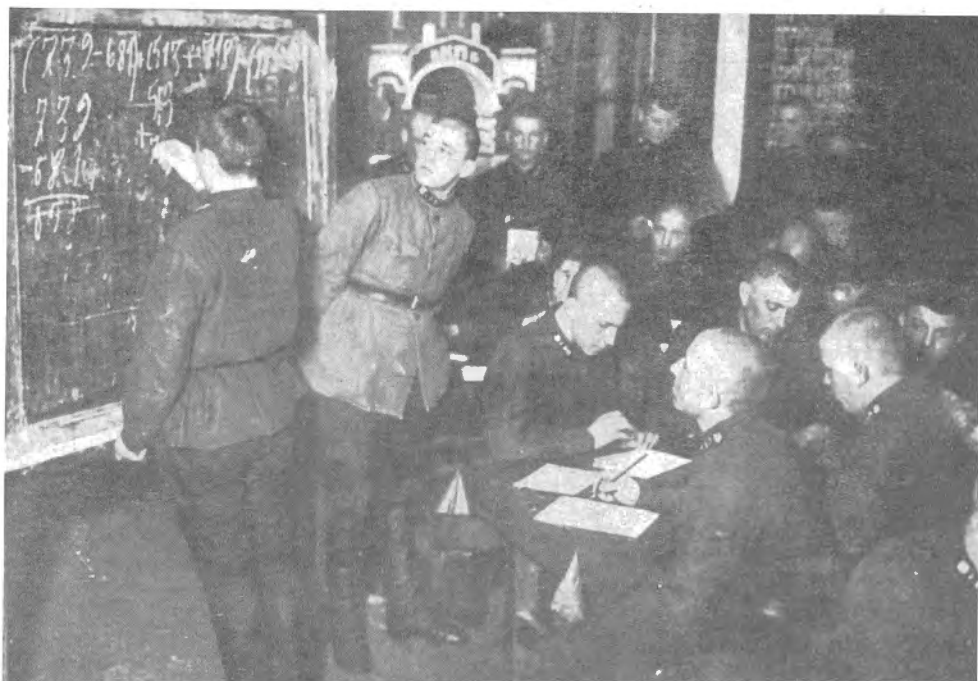
Първата електрическа крушка на село

Разпит на заподозрян – снимка от 20-те години

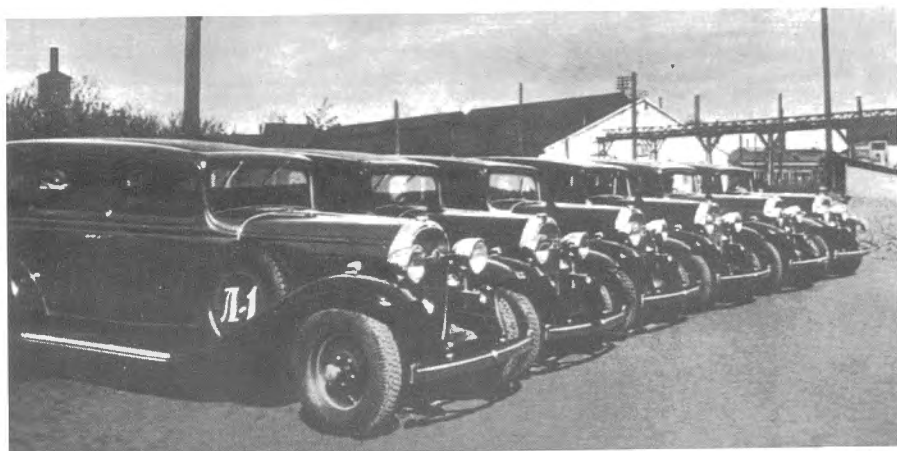
Отвеждане на безпризорните

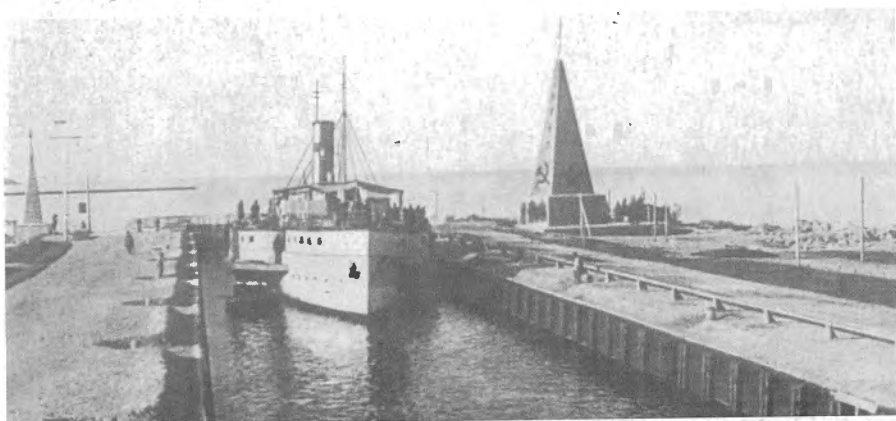
Просветни занятия в Червената армия – 20-те години

В. В. Маяковски, Д. Д. Шостакович, В. Е. Майерхолд,
А. М. Родченко на репетиция, 1929 г.

Първите съветски автомобили

Беломорско-Балтийски канал. При изграждането му загиват хиляди
концлагеристи

Й. Сталин заедно със
С. Киров, С. Орджоникидзе,
М. Калинин и А. Жданов в
края на 20-те години

А. М. Горки и Й. В. Сталин

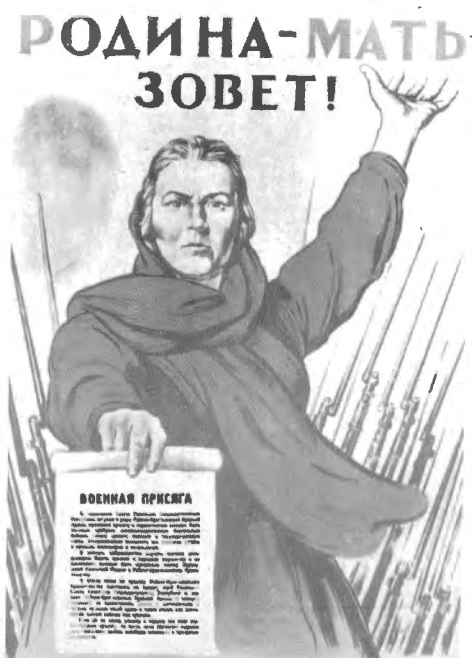
М. Шолохов чете откъс от романа „Тихия Дон“ – Москва, 1929 г.

Война...

Раненият политкомисар продължава боя

Родината-майка зове! – един от известните пропагандни плакати през Втората световна война

Маршал Г. Жуков –
стратегът на Съветската
военна победа

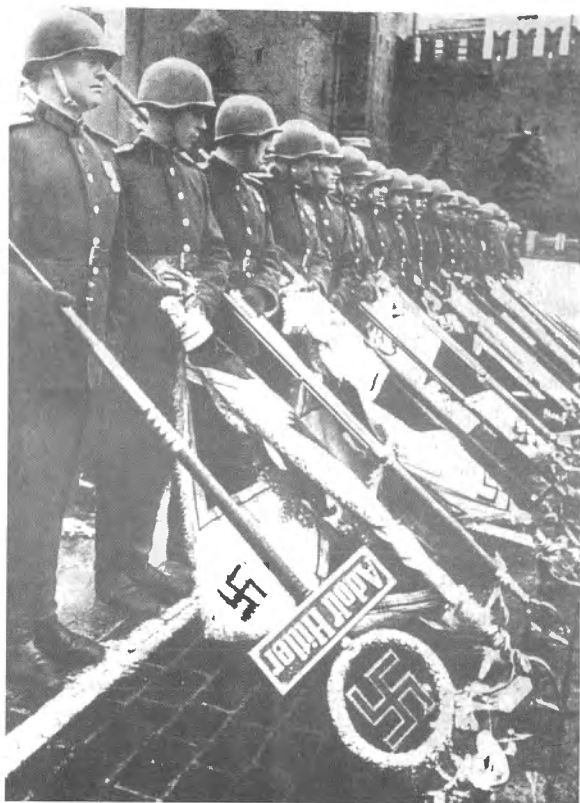
Командир на батальон в боя

Съветското знаме над Райхстага

Сталин на военния парад в
Москва на 7. XI. 1941 г.

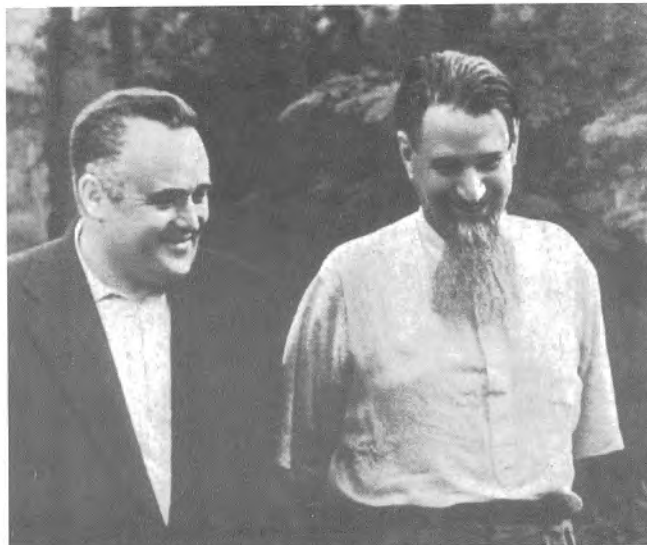
Парадът на победата в
Москва, 1945 г. –
пленените немски
бойни знамена

Потсдамската конференция, 1945 г.

Генералният секретар Никита С. Хрущов и писателят Ал. Солженицин разрушиха култа към личността на Сталин

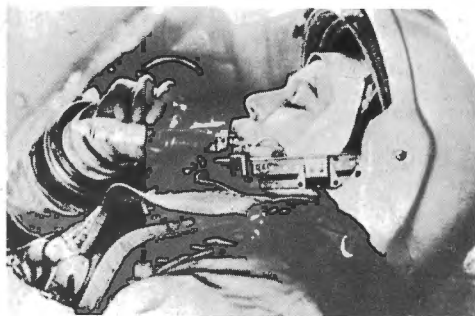
С. Корольов и Г. Курчатов – титаните на съветската наука

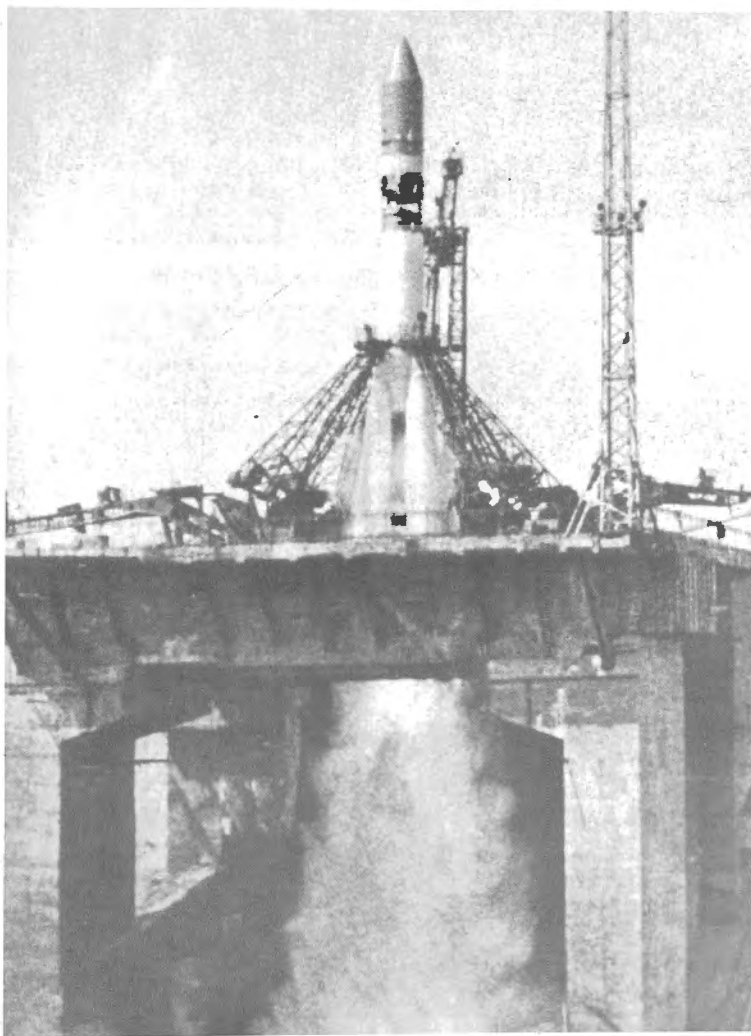
Академик А. Сахаров – известен повече като дисидент, отколкото като конструктор на съветската термоядрена бомба

Първият в света
космонавт – Ю. Гагарин
преди старта

Първата в света жена космонавт –
В. Терешкова

Изстрелване на кораба „Восток“ с Ю. Гагарин, 9 часа 07 минути, 12 април 1961 г.

Съветският национален отбор по хоккей
отново световен шампион

И. Роднина и А. Зайцев – многократни
световни шампиони по фигурно
пързляне

А. Карпов – световен шампион по шах, 1975 г.

Съветските танкове потушават Пражката пролет, 1968 г.

Л. И. Брежнев – символ на епохата на застоя

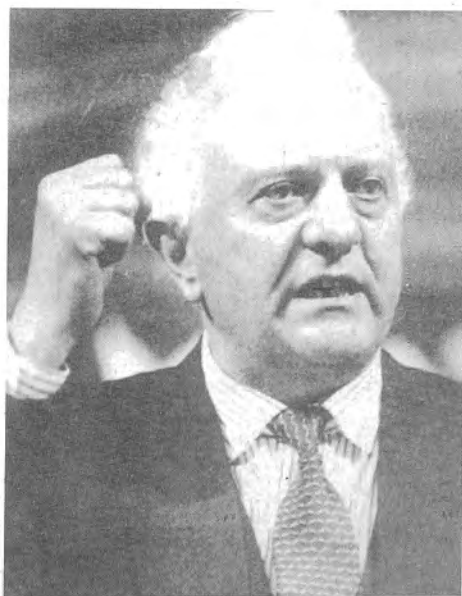
Ю. В. Андропов – неосъществената надежда за възраждане на страната

Един от поредните конгреси на КПСС

Последният генерален секретар на ЦК на КПСС М. Горбачов и съпругата му Раиса заедно с президента Рейгън и съпругата му. Самовлюбеният Горбачов стана символ на непоправимо държавническо лекомислие.

Външният министър Е. Шеварднадзе – един от перестройчиците

Неуспелият преврат срещу М. Горбачов – август, 1991 г.

Б. Н. Елцин – разрушителят на СССР

Библиография към глава 12.

- Moshe Lewin, *La grande mutation soviétique* (Paris, 1989).
B. Kerblay, *La Russie de Gorbatchev* (Paris, 1988).
E. Mandel, *Où va l'URSS de Gorbatchev?* (Paris, 1989).
J. Radvanyi, *L'URSS en révolution* (Paris, 1987).
J.-M. Chauvior, *URSS: une société en mouvement* (Paris, 1988).
L. Marcou, *Les défis de Gorbatchev* (Paris, 1988).
M. Tatu, *Gorbatchev: l'URSS va-t-elle changer?* (Paris, 1987).
A. Aganbeguian, *Perestroïka: le double défi soviétique* (Paris, 1987).
L'URSS de Gorbatchev, Pouvoirs, 1988/45.
M. Gorbatchev, *Perestroïka* (Paris, 1987).
E. Joly, *La troisième mort de Staline* (Paris, 1988).
L'URSS en transparence, Les Temps modernes, juillet-septembre 1987.
A. Zinoviev, *Le Gorbatchevisme ou le pouvoir d'une illusion* (Paris, 1987).
M. Walter, *The Walking Giant: Gorbachev's Russia* (New York, 1986).
Takayuki Ito (ed.), *Facing Up to the Past. Soviet Historiography Under Perestroïka* (Hokkaido UP, 1989).
M. I. Goldman, *Gorbachov's Challenge* (New York, 1987).
F. Thom, *Le moment Gorbatchev* (Paris, 1989).
Н. Н. Маслов и А. Н. Свалов, *Историки отвечают на вопросы* (Москва, 1988).
О. Волобуев и С. Кулешов, *Очищение: история и перестройка. Публицистические заметки* (Москва, 1989).

Именен показалец

А

Абакумов 313, 333, 337, 342, 346, 348
Абалкин 447, 462
Абуладзе, 440
Авксентиев, 128, 138
Агамали-Огли, 162
Аганбегян, 407, 447, 462
Аденауер, 350
Азеф, 65
Айзенхауер, 328, 350, 378, 381
Айзенщайн, 240, 310
Акселрод, 35, 36
Александров, 310, 331
Александър I, 23,
Александър II, 23, 24, 46
Александър III, 23
Александър Невски, 73, 240, 288
Александър (крал на Югославия), 259
Алексеев (генерал), 77, 84, 103, 126
Алексий (митрополит), 289, 307
Алиев, 453
Андерс (генерал), 265, 278
Андреев, 185, 190, 300, 301
Андреева, 441, 454
Андропов, 357, 415, 429–434
Антонеску, 294
Антонов-Овсеенко, 113, 127, 180, 184,
352
Арбатов, 459
Аристов, 359
Астров, 128
Афанасиев, 15, 441
Ахмадулина, 367
Ахматова, 310, 443

Б

Бабел, 227
Бабицкий, 413
Баева, 413
Багдатиев, 91
Бакатин, 463
Бакланов, 442
Бакунин, 129
Бакщейн, 367
Балашов, 63
Барту, 259
Бауер, 39
Бек, 263
Белий, 65
Беляев, 359
Бенеш 277, 292, 318, 322, 323
Бердяев, 34, 65
Берия, 226, 231, 276, 300, 309, 313, 315,
331, 333, 336, 337, 339–342, 348, 352,
354, 366, 430
Берлинг, 265, 293
Бивърбрук, 277
Бидо, 294
Бйерут, 293, 322, 325, 355, 356
Биков, 313
Блок, 65
Блюхер (генерал), 226, 250, 256, 364
Бок (фон), 271, 272
Богданов, 81
Боголепов, 38
Богомоллов, 227, 448
Богораз, 413
Болдирев, 128
Бомпар, 42
Боне, 262
Бородин, 251, 252
Бранд, 423
Брейдо, 81
Брежнев, 16, 17, 225, 335, 355, 359, 375,
383, 384, 388, 392–395, 398, 403,
405, 407, 420, 421, 424–426, 429–432,
445, 454,
Брешко-Брешковская, 38
Бриан, 247, 249
Бродски, 443
Брусилов, 76, 77, 103
Бубнов, 111, 180
Будьони, 142, 145, 276
Буковски, 315, 367

Булгаков М., 365, 443
Булгаков С., 34, 65
Булганин, 336, 340, 346, 347, 350, 352,
356, 358, 359
Булигин, 47
Бунге, 25, 32
Бурджалиов, 356
Бурлацкий, 447
Бухарин, 78, 123, 124, 125, 132, 150, 175,
176, 177, 183, 184, 186, 188, 190, 192,
193, 194, 213, 215, 223, 225, 229, 230,
235, 245, 246, 253, 257, 364, 442
Бърнс, 320

В

Вавилов, 312
Вахитов (Мулла Нур), 159
Вейган (генерал), 145
Висоцки, 410
Вите, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 41, 45, 52,
53, 54, 56, 57, 60, 67, 68, 72
Вишински, 217, 219, 223, 229, 240,
267, 324, 326, 364
Вишнеградски, 25, 29
Вознесенски Н. А., 228, 283
Вознесенски, 297, 299, 303, 317, 331,
333, 343
Вологодски, 128
Володарски, 122
Волски, 138
Ворошилов, 184, 192, 251, 261, 264, 276,
337, 354, 358, 373, 374, 375
Волфсон, 241
Восленски, 412
Врангел 142, 143, 144, 145, 148

Г

Гаксот, 262
Галансков, 367, 414
Гамсахурдия, 463
Галич, 443
Гапон, 46
Гаспирали (Исмаил Бей), 40
Гвишиани, 392
Гвоздев, 81
Герек, 421, 422
Гершуни, 38

Герьо, 357
Гол, Дьо, 292, 294, 378, 422, 423
Голиков, 279
Гомулка, 420, 421
Горбачов, 16, 17, 20, 430, 437–439, 441,
443, 445, 447, 449, 451, 453–455,
458, 459–469
Гордон, 409
Горки, 65, 229, 288
Горкич, 227
Горчков, 427
Готвалд, 323
Гоц, 38
Гранин, 443
Гречко, 394
Григоренко, 415
Громико, 225, 434, 453, 458
Гросман, 364, 443
Гудериан, 273

Д

Дан, 94, 138, 441
Даниел, 414
Деканозов, 267
Делоне, 413
Деникин (генерал), 103, 126, 130, 141,
142, 143, 148
Джилас, 329, 330
Джордж (Лойд), 95
Дзержински, 111, 129, 140, 145, 162,
173, 175, 185
Димитров, 259, 321, 324
Дитл (фон, генерал),
Дмовски, 69
Долгоруков, 35
Долгих, 453
Доронин, 299, 331
Дремлюга, 413
Дрейтцер, 222
Дубасов (адмирал), 55
Дубинин, 312
Дубровин, 54
Дубчек, 419, 420
Дудинцев, 443
Дурново, 54, 72
Дягилев, 65

Е

Еберлайн, 146
 Евдокимов, 185, 222
 Евтушенко, 371, 374
 Егоров, 226
 Ежов, 219, 220, 223, 224, 226, 230, 341, 444
 Ейдман, 226
 Эйхе, 227, 364
 Елцин, 439, 455–457, 460–462, 464–468
 Енгелс, 35, 219, 312
 Енгелхард, 82
 Еренбург, 365
 Ерлих, 88
 Ерио, 249, 256

Ж

Жданов, 219, 224, 231, 236, 264, 267, 299, 300, 302, 309, 317, 322, 330, 331, 333, 336, 366
 Жебрак, 312
 Жуков, 263, 274, 275, 276, 279, 280, 296, 332, 346, 350, 355, 358, 359, 385
 Жуковски, 312

З

Зайков, 453
 Залигин, 416, 442
 Залуцки, 184
 Замятин, 443
 Заславская, 406, 407, 447
 Засулич, 35, 36
 Зелевский, 101
 Зензинов, 128, 138
 Зиновиев, Г. 91, 100, 101, 102, 110, 111, 121, 137, 151, 152, 176, 177, 182–187, 212, 213, 215, 217, 219, 220, 222, 246, 249, 364, 440
 Зиновиев, А., 440
 Злобин, 401
 Зорге, 274
 Зошченко, 310
 Зубатов, 32, 41

И

Иванов (генерал), 84
 Игнatieв, 337
 Идън, 350
 Икрамов, 229
 Иличов, 374
 Истман, 185
 Ичков, 431

Й

Йодл (генерал), 284
 Йосиф (митрополит)
 Йоффе, 123, 181, 246, 250, 411

К

Кабалеро, 261
 Каганович, 185, 193, 226, 227, 275, 331, 340, 346, 354, 358, 359, 373, 444,
 Кадар, 325, 357
 Кайтел (фелдмаршал), 296
 Калинин, 91, 152, 163
 Каменев, Л., 90, 91, 100, 102, 110, 111, 121–123, 176, 177, 182–186, 194, 212, 213, 215, 217, 219, 220, 222, 364
 Каменев, С., 141
 Кандински, 65
 Каплан, 129, 230
 Карахан, 246, 251
 Кармал, 459
 Карпов, 289
 Картър, 426
 Карякин, 443
 Кастро 378, 379, 418, 429
 Кашен, 92
 Квитко, 311
 Кенеди, 378, 379, 380
 Керенски, 77, 78, 80–85, 89, 91, 93–96, 99, 100, 102–105, 108, 111
 Ким, 413
 Кириленко, 393
 Кириченко, 374
 Киров, 184, 185, 203, 213, 215–218, 220, 222, 229
 Кирпонос (генерал), 272
 Кисельов, 150
 Кисинджър, 424, 426
 Кишкин, 108

Клей (генерал), 323
Клемансо, 130
Клементис, 325
Климов, 442
Клямкин, 443, 444
Кожинов, 444
Коковцов, 72
Колцов, 227
Колчак, 128, 130, 136, 140, 141, 142
Комаровский, 409
Конев, 296, 336
Коновалов, 77, 83, 108
Корк, 226
Корнилов, 94, 103–105, 108, 109, 112, 126
Коротич, 442
Косигин, 225, 275, 383, 384, 392, 399, 431
Косиор, 173, 190, 227, 352, 364
Костиков, 275
Костов, 325
Краснов (генерал), 126, 129
Крестински, 156, 181, 227, 229, 246
Кривицки, 218
Кримов, 104
Кропоткин, 78
Крупская, 63, 163, 181, 183, 184, 186
Крючков, 463« 467
Куйбишев, 156, 162, 173, 179, 189, 192, 205, 229
Кулчицки, 39
Кун, 227
Кунаев, 393, 453
Куропаткин, 26
Кутузов, 240, 288
Кузнецов, 331, 367
Куусинен, 254
Кързън, 144, 145, 265, 292

Л

Лавал, 259
Лавров, 129
Лазимир, 111
Лазуркина,
Ларин, 122
Ларионов, 65, 362
Лашевич, 185
Лацис, 129, 140, 141
Лвов (княз), 53, 73, 83, 84, 94, 102
Лееб (фон), 271, 272

Ленин (Улянов, Владимир Илич), 18, 28, 31, 35, 36, 37, 49, 55, 64, 72, 78, 90, 91, 93, 94, 99, 100–102, 104, 109–113, 116–124, 128–130, 133, 134, 136, 138–140, 142, 144–146, 150–152, 154, 155, 159, 161–163, 168, 169, 176, 178–183, 185, 191, 193, 194, 210, 219, 229, 230, 244, 245, 248, 252, 276, 288, 308, 328, 329, 336, 353, 354, 365, 381, 398, 443
Либер, 88, 174, 216
Либерман, 385
Лигачов, 441, 454
Лисенко, 227, 312
Литвинов, 246, 258, 262, 263, 413, 414
Лозовски, 118
Ломинадзе, 211, 212
Ломоносов, 308
Лукиянов, 466
Луначарски, 99, 120, 174
Лурие, 222
Лутовинов, 150
Любимов, 415
Люксембург, 39, 124, 146

М

Макартър (генерал), 327
Макдоналд, 248, 255
Маклаков, 35, 76
Максимовски, 151
Малевич, 65
Маленков, 219, 226, 231, 276, 300, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 339, 340, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 352, 358, 359, 373
Малик, 327
Малиновски (маршал), 294
Манделшам, 227, 443
Манерхайм (маршал), 266, 271
Манщайн (фон), 278, 280
Мао Цзедун, 256, 326, 327, 347, 380–382
Мар, 227
Маркиш, 311
Маркс, 35, 37, 133, 209, 219
Мартов, 36, 37, 71, 78, 113, 138, 139, 441
Маршал, 320, 321
Мархлевски, 145
Марченко, 414
Масарик, 322, 323

Маяковски, 65, 367
 Махарадзе, 161, 163
 Махно, 142, 153
 Мгеладзе, 309
 Мдивани, 161, 162, 163
 Медведев, 414, 429, 444, 453
 Меир, 311
 Межлаук, 173
 Мейерхолд, 227
 Мехлис, 280
 Менгисту, 427
 Мережковский, 22
 Меркалов,
 Миколайчик, 293, 294
 Микоян, 185, 190, 330, 331, 337, 346–348,
 356, 357, 219, 347, 348, 376, 384
 Милуков, 34, 48, 77, 81–85, 88, 91–95
 Милютин, 122
 Мирбах (фон), 129
 Митин, 356
 Михаил (велик княз), 77, 84
 Михай (крал на Румъния), 294, 318, 321
 Михоелс, 311, 337
 Молотов, 81, 91, 156, 162, 184, 190, 192,
 199, 215, 226, 246, 261, 263, 268,
 269, 276, 277, 278, 295, 299, 319, 320,
 321, 324, 330, 337, 340, 346, 347, 349,
 350, 352, 354, 356–359, 373
 Мрачковски, 222
 Мстиславски, 81, 82
 Муралов, 180, 184
 Муравьев, 26
 Муте, 92
 Мясковски, 311
 Мясников, 162

Н

Набоков, 442
 Над, 357
 Насър, 351
 Натансон, 38, 78
 Некрасов, 77, 83, 84
 Некрич, 273
 Неру, 350
 Николаев, 217, 218
 Николай II, 24–26, 34, 45, 47, 50, 52, 53,
 57, 58, 60, 70, 73, 75–77, 81
 Николай, (велик княз), 84

Никонов, 453
 Никсън, 395, 417, 423, 424
 Нин, 261
 Новотни, 419
 Ногин, 110, 121
 Носек, 322

О

Оболенски, 125, 151
 Огарков (генерал), 434
 Олберг, 222
 Олмински, 91
 Орахелашвили, 161
 Орбели, 312
 Орджоникидзе, 161–163, 179, 185, 189,
 208, 213, 215
 Орлов, 218, 418
 Островски, 227
 Охаб, 356

П

Павлов, 464
 Палеолог, 68
 Пастернак, 366, 367, 443
 Паголичев, 225
 Паукер, 325, 444
 Паулус (маршал фон), 280
 Папуканис, 240
 Первухин, 339, 346, 358, 359
 Переверзев, 102
 Петков, 322
 Петлюра, 148
 Петриченко, 152
 Петровски, 162
 Петрункевич, 35
 Петър I, 23, 24, 240
 Петър (митрополит), 167
 Пешехонов, 106
 Пилняк, 227, 443
 Пилсудски, 143–145
 Платен, 91
 Платонов, 443
 Плеве, 38, 42, 65
 Плеханов, 35–37, 78, 121, 127, 128
 Плюшч, 415
 Подгорни, 388, 392, 393
 Подняк, 459
 Пожарски, 288

Покровски, 227, 241
Полковников, 112
Половцев (генерал), 102
Поляков, 388
Полянски, 393
Померанцев, 365
Попов Г., 443, 267
Попов Н., 333
Поскръбишев, 330, 340
Поспелов, 354, 374
Постишев, 190, 227, 364
Потресов, 36
Преображенски, 175, 180, 184, 187, 192
Приставкин, 443
Прокофиев, 310, 311
Пуго, 467
Пуришкевич, 54, 77, 103
Путилов, 102
Путна, 226
Пятаков, 78, 172, 173, 175, 177, 180,
184, 185, 210, 215, 223–225

Р

Радек, 78, 123, 125, 155, 184, 187, 223,
224, 246, 248
Разгон, 443
Райк, 322, 325
Раковски, 161, 162, 181, 187, 229, 246
Ракоши, 357
Распутин, 76, 77
Рейгън, 426, 430, 434
Рибаков, 441, 443
Рибентроп, 262, 264, 268
Рибо, 95
Рижков, 453, 460, 462
Риков, 64, 110, 120, 121, 173, 190, 192,
193, 205, 211, 215, 223, 225, 227, 364
Родзянко, 80, 82, 84, 103
Родионов, 299, 331
Розенберг, 284, 286, 287
Ройтерн, 25
Роковски (маршал), 293, 296, 357
Романов, 431, 453
Ростропович, 415
Руденко, 342
Рудзутак, 185, 192, 227, 364
Рузвелт, 258, 277, 292, 295, 299, 318

Рундщед (фон), 271, 273
Рузский, 84
Рюмин, 337
Рютин, 212
Рязанов, 121, 122

С

Сабуров, 339, 346, 358, 359
Савинков, 128, 129
Сахаров, 414, 415, 428
Сандърс, 92
Сапронов, 122, 151, 180, 184
Свердлов, 110, 111, 122, 156
Седов, 212, 222
Селюнин, 443, 444
Семашко, 101
Семичастни, 366
Серебряков, 180, 184, 223, 224
Сергий (патриарх), 167, 289
Серов (генерал), 342, 364
Сиверс, 126
Сикорски (генерал), 277, 278
Симонов, 443
Синявски, 414
Сипягин, 38
Сирцов, 211, 212
Скобелев, 81, 93, 97, 106
Скрипник, 226
Слански, 325
Слюнков, 453
Смирнов, 125, 222
Собчак, 467
Сокольников, 162, 183, 184, 185, 194, 223,
224, 227, 246
Соколовски (маршал), 323
Солженицин, 239, 315, 373, 374, 414, 443
Соломенцев, 453
Сперански, 312
Спиридонова, 121, 122, 129
Сталин, 17–19, 64, 68, 90, 91, 111, 120,
156, 160, 162–164, 173, 176–186,
188–193, 195, 196, 199, 201, 215–219,
221–225, 227, 229, 230, 236, 239, 240,
245, 246, 248, 251–254, 257, 259, 261,
267, 268, 272–280, 288–296, 305, 308,
310, 312, 314–316, 319, 322, 324,
326–337, 339–341, 347, 350–357,
359, 363, 371, 373, 374, 376, 382, 389,
394, 405, 406, 414, 432, 441, 444

Стаханов, 221, 304
 Стеклов, 83
 Столипин, 59–63, 66, 68–70, 72
 Стравински, 65
 Струве, 34, 65
 Суворов, 240, 288
 Сун Ятсен, 250, 251
 Суриц, 262
 Сурков, 367
 Суслов, 331, 371, 375, 381, 383, 392, 393, 413, 429
 Суханов, 81, 83, 121

Т

Тараки, 428
 Твардовски, 365, 366, 442, 443
 Телман, 254
 Тер-Ваганян, 222
 Терешченко, 77, 83, 84, 95
 Тер-Петросян, 64
 Тимашук, 336
 Тимошенко, 274, 276, 278
 Тинянов, 365
 Тито, 294, 324, 325, 348, 353, 420,
 Тихон (патриарх),
 Тихонов, 453
 Толстой Д., 42
 Толстой Л., 70
 Тома (Албер), 92
 Томски, 192, 193, 194, 211, 215, 223, 231
 Трепов, 54
 Третьяков, 108
 Тропки, 17, 38, 51, 53, 54, 71, 78, 80, 99–102, 108–113, 120, 121, 123, 124, 131, 132, 136, 140, 144, 146, 151, 153, 162, 167, 173, 175, 176, 179–188, 193, 212, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 245, 246, 251, 252, 364, 441
 Трубецкой (княз), 58
 Труман, 320, 323
 Тухачевски, 142, 144, 148, 364

У

Уборевич, 226
 Угланов,
 Уилсън, 95, 116
 Урицки, 111, 125, 129, 140
 Устинов, 225

Ф

Фадеев, 365
 Файнберг, 413
 Федин, 367
 Фейфер, 311
 Филипов, 304
 Фор, 350
 Форд, 425
 Фурцева, 355, 359, 374
 Фриц-Давид, 222
 Фрунзе, 183

Х

Хабалов, 80
 Хариман, 277
 Хачатурян, 310, 311, 366
 Хендерсън, 92
 Хинденбург, 102
 Хитлер, 17, 254, 257, 258, 260, 262, 264, 267–269, 272, 273, 276, 277, 279, 283–285, 287
 Ходасевич, 442
 Ходжаев, 229
 Хопкинс, 277
 Хорти, 294
 Хрустальов-Носар, 54, 81
 Хрущов, 218, 219, 226, 231, 278, 301, 302, 323, 329, 330, 333, 334, 336, 340–369, 371, 373–385, 387–389, 391, 394, 395, 397, 402, 413, 414, 416, 417, 418, 440, 468,
 Хъл, 258
 Хусак, 420

Ц

Церетели, 88, 92–95, 100, 102, 106, 108
 Цеткин, 154

Ч

Чан Кайши, 186, 245, 250, 251, 252, 256, 262, 326, 327
 Чаушеску, 420
 Че Гевара, 418
 Черненко, 393, 429, 430, 431, 434
 Чернов, 38, 39, 64, 78, 95, 101, 106, 122
 Червяков, 162
 Чжоу Енлай, 351

Чичерин, 246, 247, 251
Чхеидзе, 78, 79, 81, 83, 88, 93, 94, 100
Чубар, 227, 364
Чуковская, 443
Чурбанов, 431
Чърчил, 274, 277, 292, 294, 295, 318, 319

Якир, 226, 364
Яковлев, 199
Яковлев А., 441, 453, 458, 466
Яницкий, 410
Янаев, 463, 467
Ярославски, 167

Ш

Шаламов, 367,
Шапошников, 264, 275, 276
Шатров, 441, 442, 444
Шверник, 190, 194, 231, 275, 359
Шеварднадзе, 432, 453, 458, 463, 466
Шелепин, 364, 388, 392, 425, 430
Шелест, 388, 393
Шепилов, 355
Шидловски, 77
Шингарьов, 83
Шипов, 34, 53
Шкловски, 442
Шляпников, 79, 80, 81, 86, 91, 150, 184
Шмалхаузен, 312
Шмельов, 443
Шолохов, 365
Шостакович, 311, 366
Шулгин, 84
Шуленбург, 263, 269
Шулц, 434
Шумски, 226
Шухович, 306
Шчарански, 415

Щ

Щеменко, 336
Щерн, 263
Щреземан, 248
Щюрмер, 76, 77

Ю

Юденич, 142, 143
Юренев, 80, 227
Юсупов (княз), 77

Я

Явлински, 462
Ягода, 217, 222–224, 229, 341, 441, 444
Язов, 462, 466

Поредица *Време*

- № 1. *Пиер Микел*: «История на Франция», 1999
- № 2. *Дитер Раф*: «История на Германия», 2000
- № 3. *Никола Верт*: «История на Съветския съюз», 2001

Очаквайте:

- «Оксфордска история на Англия»
(под редакцията на *Кенет Морган*)
- Жан Батист Дюрозел*: «История на дипломацията»
- Хартмут Ротермунд*: «История на Южна и Източна Азия, XIX–XX в.»
- Франсоа Шевалие*: «История на Латинска Америка – от обявяване на независимостта до наши дни»
- Катрин Кокри-Вигрович*: «История на черна Африка – от 1800 г. до наши дни»
- Жак Жерне*: «История на Китай»
- и др.

Поредица *Разум*

- № 1. *Жозеф дьо Местр*: «Размишления за Франция», 1996
- № 2. *Стоян Михайловски*: «Политически и философско-религиозни размишления», 1999
- № 3. *Морис Дюверже*: «Социология на политиката», 1999

Очаквайте:

- Реймон Бар*: «Политическа икономия» – I и II том
- Тодор Икономов*: «Избрани произведения»
- Любомир Владикин*: «Избрани произведения»
- Бенжамен Констан*: «Принципи на политиката»
- Бенжамен Констан*: «За свободата»
- Франсоа Гизо*: «История на европейската цивилизация»
- и др.

Поредица *Знаем ли...*

- № 1. Морис Палеолог: «Трагичният роман на император Александър II», 1995
- № 2. Едмон Пти: «История на авиацията», 1999
- № 3. Ерик Костел: «Съвременната геополитика», 1999
- № 4. Димитри Кицикус: «Османската империя», 2000
- № 5. Мари-Франс Чакалоф: «Изграждането на обединена Европа», 2000
- № 6. Роже Дюфрес: «Наполеон», 2000
- № 7. Ролан Лю: «Съвременен Китай», 2000
- № 8. Пол Гишоне: «Мусолини и фашизмът», 2000

Очаквайте:

Клод Давиг: «Хитлер и нацизмът»
Пол Льомерл: «История на Византия»
Пиер Гримал: «Гръцка митология»
Жул Мишле: «Жана д'Арк»
Андре Шураки: «Държавата Израел»
Тиери Ленц: «Убийството на Кенеди»
Пол Нодон: «Франкмасонството»
Серж Хютен: «Тайните общества»
Мишел Боавен: «История на Индия»
Жан-Клод Зарка: «НАТО»
Пиер Шану: «История на Латинска Америка»
Андре Шураки: «Държавата Израел»
и др.

Очаквайте в новата поредица *Етюди:*

Макгъф: «Чий е Ботев? Нравственият лик на тази зловеща личност»
и др.

Никола Верт
История на Съветския съюз
Първо издание

Предговор: доц. д-р Искра Баева
© Превод: Галина Илчева, Стефанка Костова, Милен Шипчанов
Научен редактор: доц. д-р Искра Баева
Коректор: Марина Иванова
Предпечатна подготовка: Марина Иванова

© ИК «КАМА», 2000
ISBN 954-9890-12-0

Цена: 17 лв.

